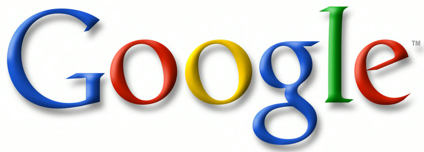

This is a digital copy of a book that was preserved for generations on library shelves before it was carefully scanned by Google as part of a project to make the world's books discoverable online.

It has survived long enough for the copyright to expire and the book to enter the public domain. A public domain book is one that was never subject to copyright or whose legal copyright term has expired. Whether a book is in the public domain may vary country to country. Public domain books are our gateways to the past, representing a wealth of history, culture and knowledge that's often difficult to discover.

Marks, notations and other marginalia present in the original volume will appear in this file - a reminder of this book's long journey from the publisher to a library and finally to you.

Usage guidelines

Google is proud to partner with libraries to digitize public domain materials and make them widely accessible. Public domain books belong to the public and we are merely their custodians. Nevertheless, this work is expensive, so in order to keep providing this resource, we have taken steps to prevent abuse by commercial parties, including placing technical restrictions on automated querying.

We also ask that you:

+ *Make non-commercial use of the files* We designed Google Book Search for use by individuals, and we request that you use these files for personal, non-commercial purposes.

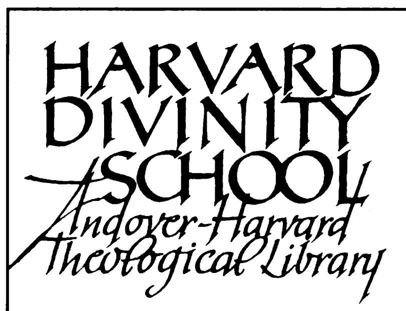
+ *Refrain from automated querying* Do not send automated queries of any sort to Google's system: If you are conducting research on machine translation, optical character recognition or other areas where access to a large amount of text is helpful, please contact us. We encourage the use of public domain materials for these purposes and may be able to help.

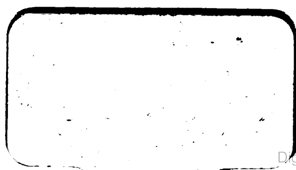
+ *Maintain attribution* The Google "watermark" you see on each file is essential for informing people about this project and helping them find additional materials through Google Book Search. Please do not remove it.

+ *Keep it legal* Whatever your use, remember that you are responsible for ensuring that what you are doing is legal. Do not assume that just because we believe a book is in the public domain for users in the United States, that the work is also in the public domain for users in other countries. Whether a book is still in copyright varies from country to country, and we can't offer guidance on whether any specific use of any specific book is allowed. Please do not assume that a book's appearance in Google Book Search means it can be used in any manner anywhere in the world. Copyright infringement liability can be quite severe.

About Google Book Search

Google's mission is to organize the world's information and to make it universally accessible and useful. Google Book Search helps readers discover the world's books while helping authors and publishers reach new audiences. You can search through the full text of this book on the web at http://books.google.com/

Digitized by Google

Digitized by Google

Digitized by Google

Bernt Skevold

Digitized by Google

Digitized by Google

Stud Samf P1f1.

THEOLOGISK TIDSSKRIFT

FOR

DEN EVANGELISK-LUTHERSKE KIRKE I NORGE.

UDGIVET

AF

Dr. C. P. CASPARI, Dr. GISLE JOHNSON, Dr. A. CHR. BANG,

PROFESSORER I THEOLOGIEN VED UNIVERSITETET I CHRISTIANIA.

TREDJE RÆKKE.

ANDET BIND.

CHRISTIANIA.

P. T. MALLINGS BOGHANDELS FORLAG

(G. KR. JOHS. PARMANN.).

1888.

Digitized by Google

Det Mallingske Bogtrykkeri.

Digitized by Google

Period 1968.35
Ser. III V. 2
1888

ANDOVER-HARVARD
THEOLOGICAL LIBRARY
CAMBRIDGE, MASS.

INDHOLD.

Digitized by Google

Digitized by Google

Sammenlignende Fortegnelse

over

Norges Kirkebygninger i Middelalderen og Nutiden

med hovedsagelig Benyttelse af Kongesagaerne, Diplomatariet, pavelige Nuntiers Regnskabsbøger, Jordebøger (Bjørgynjar Kalfskinn, den røde Bog, Aslak Bolts Jordebog) Throndhjems Reformats, Biskop Jens Nilssøns Optegnelser og andre Kildeskrifter samt P. A. Munchs Beskrivelse over Norge i Middelalderen og Nicolaysens Fornlevninger med Fortsættelser — sammenholdte med utrykte Dokumenter i Kirkedepartementets og Kunst- og Haandværksskolens Besiddelse samt J. Krafts Topografisk-Statistiske Beskrivelse over Kongeriget Norge, Statskalenderen f. 1886 m. fl.

Af Prof. Dr. L. Dietrichson.

I. Christiania og Hamar Bispedømmer.

Digitized by Google

Nærværende Fortegnelse tør ikke gjøre Fordring paa mere end at give en Oversigt over de for Tiden *almindelig antagne* Data vedkommende vore middelalderske Kirker; thi under den endeløse Usikkerhed, der hersker over Alt, hvad der angaar vore middelalderske Bygningsforholde vil det neppe for Nærværende være muligt at præstere et *afsluttet selvstændigt* Arbejde. De Udgangspunkter, Forf. har havt til sin Raadighed for Bestemmelsen af kronologiske Data og Bygningsmateriale vil derfor altid findes angivne i de citerede Literaturkilder, og noget videre Ansvar kan Forfatteren ikke overtage, ligesom han tror at burde bemærke, at han kun paa Redaktionens udtrykkelige Anmodniug overgiver denne Fortegnelse, der kun er opstaaet for at danne et Hjelpemiddel for hans egne fremtidige Studier, til Trykning, da Red. mente, at den kunde være ogsaa Andre til Nytte.

Ved Benyttelsen af den efterfølgende Fortegnelse bør Følgende bemærkes:

1. Fortegnelsens Udgangspunkt er den Colonne, der har til Overskrift: »Nutid«, »Kirkens Navn«, for hvilken Colonne Statskalenderens Inddeling i Bispedømmer, Provstier Præstegjæld og Kirkesogn er lagt til Grund. Hovedkirken er markeret med *cursiv Tryk*, Provstierne angivne i en egen Colonne og Bispedømmerne i Overskrifterne. Hvor altsaa den middelalderske Inddeling, saavel Bispedømmernes som Fylkernes (og Provstiernes, hvor disse ere kjendte) ikke stemmer med Nutidens — maa man søge det middelalderske Navn for hver af disse Inddelinger paa flere Steder; for at lette Oversigten er saa for hvergang et

Digitized by Google

middelaldersk Bispedømme, Fylke eller Provsti nævnes, tilføjet et I, II, III o. s. v. betegnende, at vedkommende Bispedømme &c. her nævnes for første, anden eller tredje Gang.

2. Overfor hinanden staaende, med samme Nr. forsynede middelalderske og Nutidskirker ere *enten* saadanne, hvor Nutidskirken er identisk med Middelalderskirken *eller* hvor hin har afløst denne.

3. Citaterne af Saga og Dipl. angaa *sædvanlig* det Sted, hvor Kirken første Gang findes omtalt, Citaterne af nyere Værker skulle tjene til at paavise, hvor nærmere Oplysninger kunne findes. Derimod er Pavelige Nuntiers Regnskabsbøger, Jordebøgerne og Reformatsen saavidt muligt *fuldstændigt* citerede. Til Artikler i Fortidsmindeselskabets Aarsberetninger, hvor *kun* Kirkernes nyere Inventar er omtalt, henvises ikke.

4. Som uundgaaelige Tvetydigheder maa bemærkes, at den i de middelald. Kilder nævnte Kirke stundom kan være en ældre end den ved Middelalderens Slutning — som vi regne ved Throndhjems Reformats 1589 — existerende, ligesom de hyppigt forekommende dobbelte Navne paa Kirker i Middelalderen stundom gjør det overmaade vanskeligt at bestemme, om der i en Bygd har været to nær hinanden liggende eller kun én Kirke.

5. At Huller maa forekomme, der ikke kunne udfyldes, er for Nutidens Vedkommende uundgaaeligt, saalænge ikke alle Præsternes Svar paa Circul. af 15 Sept. 1885 ere indkomne, for Middelalderens Vedkommende ere de en Selvfølge. Hvor hine Svar ikke ere indløbne, er Kraft og Tegneskolens Protokoller (Bygningsapprobationer) samt ældre Dokumenter i Kirkedept.s Besiddelse min Kilde, men tør ikke være aldeles sikker (f. Ex. hele Lands og Hadelands Pr., visse Prestegjæld i Trondhjems og Tromsø Stifter).

6. De middelalderske romanske (rundbuede) Stenkirker, jeg bestemt kjender, ere mærkede med et: (opført) »før 1250« og ethvert Datum ældre end dette forudsætter, hvor ikke det Modsatte er anmærket, Rundbuer. Dette (opført) »før 1250« er anført, selv om Kirken ikke er omtalt saa tidligt; men

1*

Digitized by Google

hvor det har været muligt er saa det nærmeste diplomatariske Aarstal vedføjet som et Slags Verifikation.

7. Hvor Diplomatariet nævner »Kirkesogn« eller »Præst« er en Sognekirke en Selvfølge; men enkelte Gange har jeg fra Dipl. optaget Navne, hvor selv ikke Ordet »Kirkesogn« er tilføjet, naar det ved andre Omstændigheder forekom mig klart, at »Kirkesogn« var ment. I Skrivemaaden af de gamle Navne har jeg som usagkyndig fulgt P. A. Munch i hans Norges Beskrivelse. De middelald. Inddelinger ere Munchs. Nogle faa af Munch nævnte middelald. Kirker, af hvilke ingen Rester findes, har jeg heller ikke kunnet finde i middelald. Kilder — de ere betednede med: »Munch« og Pagina.

8. Følgende Forkortninger ere anvendte:

Dipl. = Diplomatarium Norvegicum Bd. I—XI.

Sv S., Haak. 4 S. o. s. v. = Kongesagaerne, Sverres Saga, Haakon d. 4des Saga o. s v.

P. N. R. = Pavelige Nuntiers Regnskaber c. 1327 ved Munch.

B K. = Bjørgynjar Kalffskinn c. 1360.

R. B. = Biskop Eysteins Jordebog c. 1400. (den Røde Bog) ed. Huitfeldt.

A. B. = Aslak Bolts Jordebog c. 1432, ed. Munch.

Thr. R. = Throndhjems Reformats af 1589.

J. N. V. = Biskop Jens Nilssøns Visitatsbøger c. 1598.

N. F. = Norske Fornlevninger (1866) af N. Nicolaysen.

Ab. = Aarsberetn for Fortidsmindeselskabet.

Munch = P. A. Munchs Beskrivelse af Norge i Middelalderen (1849).

Streg under et Aarstal i Nutidscolonnen for Kirkens Opførelse betegner, at den middelalderske Kirke endnu existerer. Selv om en Kirke i vor Tid, en ny Kirke er opført i Sognet, siger en Streg under det nye Aarstal, at den gamle Kirke er til.

Bndvk. = Bindingsverk.

f. = før eller circa Aar.

c. = circa Aar.

K. = Kirke (Kirkja).

br. = brændt.

Digitized by Google

b. eller bygg. = bygget.
H. Sten = Huggen Sten.
rest. = restaureret.
Maaned og Dato i Opførelsesrubriken angiver nyere Kirkers Indvielsesdag.
● = Kirken bærer i sit Navn Vidne om at staa paa et hedensk Hovs Grund.
* = Kirken staar paa Hovgrund uden at Navnet antyder det.

9. De Læsere, specielt dHrr. Præster, der ville supplere eller corrigere de i Fortegnelsen gjorte Opgaver i Brev til Forf., modtage derfor paa Forhaand hans varme Tak.

Digitized by Google

Fylke. og Provsti.	Middelalderen. Kirkens Navn.	Kilder og Literatur.	Materiale.	Opførelsestid.	Nedrivelsestid.
	Oslo Bispedømme I.				
Oslo Syssel I.	1. Minoriternes Klosterkirke i Oslo.	Dipl. III, 31. II, 75 (1304) N. F. 29. Lange Klh. 442 . .	Sten.	c. 1291	c. 1734
(Vingulmørk)	St. Halvards Kirke i Oslo.	Snorre Sig. Jorsfrs. S. c. 41. N. F. 32. 726. Aarsb. 1868 131. 1870. 135.	Sten	1103—30	1667
	Stæ Mariæ Kirke i Oslo.	Sverres S. c. 134 (ved 1196). Dipl. I. 113 (1308) R. B. N. F. 29. 722. Aarsb. 1869. 179.	Sten.	c. 1050	c. 1542
	St. Clemens Kirke i Oslo.	Dipl. III, 7. R. B. 291. N. F. 732.	Sten.	f. 1264	e. 1400
Oslo Provsti.	St. Nicolai Kirke i Oslo.	Haakon 4's S. c. 231. 333. Dipl. III, 7 (1264) R. B. 293. N. F. 732.		f. 1240	e. 1400
	St. Laurentii Kirke i Oslo.	Haak. 4's S. c. 235. Dipl. II. 85 (1307) R. B. 297. N. F. 732.	Sten.	f. 1240	e. 1400
	Det hell. Kors Kirke i Oslo.	Dipl. II, 59. R. B. 294..		f. 1300	e. 1400
	Stæ Mariæ Klosterk. ved Nunnusetr i Oslo.	Sn. Haak. Herdebr. S. c. 17 (ved 1161) R. B 299. N. F. 36. 731. Aarsb. 1879. p. 277. Lange Klh. 424.	Sten.	c. 1119	1616
	St. Olafs Dominikanerkl. Kirke i Oslo	Haak. 4's S. c. 236 (ved 1240). Dipl. II. 75. III. 854 N. F. 29. 723. Lange Klh. 436.	Sten.	c. 1230	eft. 1532
	Stæ Mariæ og St. Jetmunds Cistercienserklosters K. paa Hovedøen ved Oslo	Manrique, Ann. Cist. II, 90. N. F. 28. Aarsb. 1879. 274. Lange Klh. 401.	Sten.	1147	1532
	Stæ Annæ Capel ved Oslo.	Dipl. V. 682. II, 833		f. 1439	eft. 1460
	2. Akrs Kirkja . . .	Vikske Christenret c. 8. Dipl. II, 19. (1279). R. B. 115, 550. N. F. 26.	Sten.	f. 1080	

Digitized by Google

Anmærkninger.	Provsti.	Nutiden. Kirkens Navn.	Materiale.	Form.	Opførelsestid.	Størrelse efter Siddepladsenes Antal.
		Christiania Bispedømme.				
Spidsbuet. En ny K.-bygg. 1734, br. 1794 $^{23}/_{1}$, rest. 1880.	Christiania Stiftsprovsti.	1. *Oslo Kirke* . . .	Sten.	Langk.	1796 $^{11}/_{5}$	570
Treskibet. Brændt 1137, 1523, 1567, 1624.						
Provstesæde. No. 2 af de 14 kongl. Capeller. Collegiatk. ombygg. c. 1299. Br. 1523.						
flyttet til Valkaberg 1240—63						
Toskibet. Ombygget i Spidsbuestil. Ruin.			Sten.		1147	
Fylkeskirke for Vingulmørk. Treskibet br. 1703. $^{31}/_{8}$. Restaur. Senere rest. 1861		2. *Gamle Akers Kirke*	Sten.	Langk.	1080	600
		Vor Frelsers Kirke i Christiania.	Tegl.	Korsk.	1697	1600
En ældre Kirke af samme Navn, opf. 1639, br. 1686 $^{21}/_{4}$.		*Trefoldighedskirken* i Christiania.	Tegl.	Central.	1858	1500
		Grønlands Kirke i Christiania.	Tegl.	Langk.	1869	1380
		Johanneskirken i Christiania.	Tegl.	Langk.	1878	1260
		Pauluskirken i Chr.a	Tegl.	Langk.	1877	900
		Jakobskirken i Chr.a	Tegl.	Langk.	1880	820

Digitized by Google

Fylke og Provsti.	Middelalderen. Kirkens Navn.	Kilder og Literatur.	Materiale.	Opførelsestid.	Nedrivelsestid.
Borgesyssel. I. (Vingulmørk) *Sarpsborg Provsti I.*	3. Borgar Olafs Kirkja	Dipl. III, 280 (1353) R. B. 493. 547. N. F. 4.	Sten.	f. 1250	c. 1860
	4. *Hólms Kirkja á Þórsnesi.	R. B. 511. 546. N. F. 5 . . .	Sten.	f. 1250	1859
	5. Glymheima K i Hrólfsey.	R. B. 495. 547. N. F. 16. . .	Sten.	f. 1400	
	6. Hvala Kirkja . .	R. B. 513. 546. Aarsb. 1883. 127.	Sten.	f. 1250	
	7. Skjálbergs Christi, Stæ Mariæ & St. Petri Kirkja.	Dipl. III. 386. R. B. 507. 545. N. F. 4.	Sten.	1200—1373	
	Bjár Kirkja. . .	R. B. 512		f. 1400	f. 1598
	8. Ingradals Kirkja .	Dipl. II. 501 (1387). R. B. 510. 545. Aarsb. 1879. 274.	Sten.	f. 1250	
	9. *Ullareyjar Kirkja	R. B. 511, 545 J. N. V. 113.		f. 1400	c. 1725?
	10. Bergs Kirkja . .	R. B. 501. 546. N. F. 2 . .	Sten.	f. 1250	
	11. Rodka Kirkja . .	R. B. 504, 546. N. F. 2. . . .	Sten.	f. 1490	
	12. Åsaka Kirkja . .	R. B. 504. 546. J. N. V. 10. 213. N. F. 3. Aarsb. 1867. 73 .	Stav.		øde 1598
	13. Iddar Kirkja . .	Dipl. I. 272. R. B. 505. 545. Aarsb. 1882. 182.	Sten.	f. 1341	
Ranrike.	14. Önyndardals Kirkja	R. B. 396. 544 . . . . . ,		f. 1400	?
Borgesyssel. (Vingulmørk) II.	15. Aramarka Laurentius K.	Dipl. IX. 160 (1366) R. B. 154. 563. N. F. 4.	Sten.	f. 1250	1861
Eidsberg Pr. I.	16. Eyjamarkar Mariæ & Michaels K.	Dipl. II. 321. (?) R. B. 152. 563.		f. 1353	c. 1725
	17. Rakkastaða Mariak.	Dipl. III. 176. R. B. 158. 564. F. F. 6. 716.	Sten.	f. 1334	

Digitized by Google

Anmærkninger.	Provsti.	Nutid. Kirkens Navn.	Materiale.	Form.	Opførelsestid.	Størrelse efter Siddepladsenes Antal.
	Nedre Borgesyssel.	*Kampens Kirke i Chr.a.*	Tegl.	Langk.	1882	860
		Uranienborg Kirke i Chr.a.	Tegl.	Langk.	$1886\frac{22}{12}$	1000
Christkirkegaardens Trækirke, Korsk., opf. eft. 1654, faldt sammen 1756.		*Garnisons Kirke,* Akershus.	Sten.	Langk.		860
		3. *Borge Kirke* . .	Sten.	Langk.	1861	600
		4. Thorsnes (Holms) K.	Sten.	Langk.	1860	500
Den gamle Kirke er bevaret.		5. *Glemminge Kirke.*	Tegl.	Langk.	$1853\frac{30}{11}$	700
		6. *Hvaløernes Kirke.*	Sten.	Langk.	f. 1250	410
Spidsbuet.		7. *Skjeberg Kirke* .	Sten.	Langk.	1200—1373	360
	Mellem Borgesyssel.	8. Ingedals K.	Sten.	Langk.	f. 1250	150
Var Trækirke 1589.		9. Ullerø K. . . .	Træ.	Langk.	1725	150
»Fra Sigurd Jorsalfars Tid«. Indber. af 1886. Rest. 1876.		10. *Bergs Kirke* . .	Sten.	Langk.	f. 1250	300
		11. Rokke K. . . .	Sten.	Langk.	f. 1400	160
En Kirke reves 1876.		12. Asak K.	Træ.	Langk.	1876	250
		13. *Id Kirke.* . . .	Sten.	Langk.	f. 1341	
En ældre Trækirke revet 1793.		14. Enningdals K. . .	Træ.	Langk.	1793	
		Vestre Fredrikstad Kirke.	Tegl.	Korsk.	1879	1552
En Kirke brændt 1764. Kirken rest. 1875.		*Østre Fredrikstad Kirke.*	Sten.	Korsk.	1764	800
Fra 1ste K. bygg. 1629. Brændt 1826, rest. 1828. En ældre Christians Kirke paa Nordsiden, bygg. 1688, brændt 1759.		*Fredrikshalds Immanuelskirke*	Tegl.	Korsk.	1729	930
		Tistedalens Capel .	Tegl.	Langk.	1865	250
		15. *Aremarks Kirke* .	Tegl.	Langk.	1860	800
En Trækirke opførtes 1725.		16. Ødemarks K. . .	Tømr.	Langk.	i. 1879	600
Ikke som Kraft opgiver viet Agathe, men viet paa Ag. Dagen, restaur. 1875—1876.		17. *Rakkestad Kirke*	Sten.	Langk.	f. 1334	600

Digitized by Google

Fylke og Provsti.	Middelalderen. Kirkens Navn.	Kilder og Literatur.	Materiale.	Opførelsestid.	Nedrivelsestid.
	Gyrđinar Margaretha K. (Gjurdeim)	R. B. 161. 564.		f. 1400	?
	18. Digranes Kirkja .	Dipl. III. 362, R. B. 157. 564. N. F. 7. 716.	Sten.	f. 1368	1862
	Nýja Kirkja utan skógs (Utterskoug)	Dipl. IV. 256. R. B. 162. 564.		f. 1342	?
	19. Óss Kirkja . . .	Dipl. IV. 339. R. B. 163. 564.		f. 1348	?
	Hænes Kirkja . .	R. B. 169, 565		f. 1400	?
	20. Eiđsbergs Olafskirkja.	Haakon 4's S. c. 186. Dipl. I. 382 (1364) III. 912. N. F. 9, 718. Aarsb. 1876. 132. 1881 156.	Sten.	c. 1236	
	Krossen i Ejdsberg	R. B. 168		f. 1400	?
	21. Herulanda Kirkja .	Dipl. I. 390. R. B. 169. 565 .		f. 1366	c. 1718
	Folkinsborgar Mariak.	Dipl. I. 455. R. B. 171. 565. Afladsbr. af 1452. J. N. V.		f. 1379	f. 1598
	Þenóls Petri & Pauli K. (if. Kraft).	R. B. 172. 565. J. N. V. 10. 619. N. F. 11.	Tegl.	1250—1400	c. 1567
	22. Treginsborga Laurentiusk.	Dipl. I. 382. R. B. 172. 565. N. F. 12. 718.	Sten.	f. 1364	1879?
	23. Rœđanes Joh. Døbs. Margarethas og Katharinas K.	R. B. 149. 563. N. F. 13. 718. Aarsb. 1882. 183.	Sten.	f. 1250	
	Klunds Petri & Laurentii K.	R. B. 150. 563. J. N. V. 9 .		f. 1400	1598
	24. Rýmskóg K. . .	R. B. 152. 563. J. N. V. 9. N. F. 13.	Stav.		e. 1792
	25. Askheims Mariak.	Dipl. I. 236 (1336). R. B. 142. 560. N. F. 8. 717.	Sten.	f. 1250	c. 1876
	26. Þrykstađa Olafs K.	Dipl. III. 158. (1330). R. B. 144. 566. N. F. 8. 717	Sten.	f. 1250	
	Krossen i Þrykstađ	R. B. 146		f. 1400	?
	27. Bođstađa K. . .	Dipl. IV. 441. R. B. 147. 566. Aarsb. 1882. 183.	Stav.	f. 1364	?
Srpsborg. II.	28. Vála K.	Dipl. III. 174 (1333). R. B. 481. 544. N. F. 25. 721.	Sten.	f. 1250	
	29. Svindala K. . . .	R. B. 484. 544		f. 1400	?
	Johannes Kloster-K. paa Verne.	Hirdskrá c. 21. 53. Se Norges g. Love II. 410. 449. Langes Klh. 461.	Sten.	f. 1270	e. 1508
	30. ●Ryggihofs Kirkja	Dipl. V. 41 (c. 1300). R. B. 516. 547. N. F. 24.	Sten.	f. 1250	

Digitized by Google

Anmærkninger.	Provsti.	Nutid. Kirkens Navn.	Materiale.	Form.	Opførelsestid.	Størrelse efter Siddepladsenes Antal.
		18. Degernes K. . .	Tegl.	Langk.	1863	350
Den nye Kirke er restaur. 1876.		19. Os K..	Tøm.	Langk.	1836	250
Sikkert en af de tidligste spidsbuede K. i Landet. Restaureret med Tegl 1881		20. *Eidsberg Kirke* .	Sten.	Korsk.	c. 1236	750
		21. Hærlands K. . .	Tøm.	Langk.	1879	500
var Kirken øde. Dedic. findes i et Afl.-brev af 1452.						
(Þunval?) ødel. i Syvaarskrigen. Spidsbuet						
		22. Trømborg K. . .	Tøm.	Langk.	1879	320
udvidet 1709.		23. *Rødenæs Kirke* .	Sten.	Langk.	f. 1250	240
var Kirken øde.						
		24. Rømskog K. . .	Tøm.	Langk.	c. 1800	208
		25. *Askim Kirke* . .	Tøm.	Korsk.	1878	700
		26. *Thrygstad Kirke* .	Sten.	Langk.	f. 1250	520
En ældre Trækirke reves c. 1860.		27. Baadstad K. . .	Tøm.	Korsk.	1860	500
Restaur. 1867.	Vestre Borgesyssel.	28. *Vaaler Kirke* . .	Sten.		f. 1250	
En ældre K. brændte 1854.		29. Svindals K.. . .	Træ.		1856	
Ældre Træk. b. 1778 brændte c. 1858. En forfalden Kirke reves 1788.		*Moss Kirke* . .	Tegl.	Langk.	1861	900
		30. *Rygge Kirke* . .	Sten.	Langk.	f. 1250	300

Digitized by Google

Fylke og Provsti.	Middelalderen. Kirkens Navn.	Kilder og Literatur.	Materiale.	Opførelsestid.	Nedrivelsestid.
	Krossen i Ryggihof	R. B. 518.		f. 1400	
	Þesala K. eller Huseby Capel.	R. B. 489. J. N. V. 11.	Sten.	1200—1400	f. 1598
	31. Roða Kirkja	Dipl. VI. 135 (1330). R. B. 486. 545. N. F. 20. Aarsb. 1869.118.	Sten.	f. 1250	
	Lunds Capel	J. N. V. 253			
	32. Þufnar Kirkja	R. B. 489		f. 1400	?
	33. Odinseyjar K. (Kolbergs K.).	Dipl. V. 293. R. B. 514, 547. N. F. 13.	Sten.	f. 1376	c. 1876
	34. Alnes K.	R. B. 500		f. 1400	?
	35. Varteiga K.	R. B. 498		f. 1400	?
	36. *Túna K.	Vikske Christenret c. 8. R. B. 489. 547. N. F. 17. 720.	Sten.	f. 1080	c. 1865
	Holleby Margaretha (?) Capel.	Dipl. II. 1049. (?) J. N. V. 11. N. F. 18.	Stav.	f. 1515	c. 1568
	37. Mariak. i Borg	Ol. H's S. c. 47. Sv. S. c. 10. Inge B's S. c. 14. N. F. 16. 720. Aarsb. 1869. 163. 1870. 135.	Sten.	1016	1207—1400
	St. Olafs K. i Borg	R. B. 496. Aarsb. 1870 135 (?)	Sten.	f. 1400	1567
	St. Nicolai K i Borg	R. B. 496. Aarsb. 1870. 135 (?)	Sten.	f. 1400	1567?
Oslo Sysel II. (Vingulmørk)	38. Nesodda K	Dipl. VIII. 180 (1366) R. B. 139. 550. N. F. 41. 734	Sten.	f. 1250	
	39. Gerðaruða K. á Ruðunum.	Dipl. III. 296. R. B. 138. 550.		f. 1358	?
	40. Fraunar K.	Dipl. IV. 95. R. B. 595		f. 1312	?
Follo eller Østre Oslo Pr.	41. Áss Mariakirkja	Dipl. II. 59. R. B. 133. 549. N. F. 38. Ab. 1875. 217.	Sten	1200—1300	1864
	Krossen i Aas	R. B. 138		f- 1400	
	42. Norðbyjar Margaretar K.	Dipl. III. 296 R. B. 116. 549.		f. 1358	?
	43. Króa K	Dipl. I. 278. R. B. 133.		f. 1342	?
	44. Krákastaða Petri & Pauli K.	Dipl. V. 79. R. B. 117. 549. N. F. 41. 734.	Sten.	1200—1329	
	45. Skeiðis K.	Dipl. IX. 151 (1354) R. B. 115. 549. N. F. 41. Ab. 1869. 124.	Sten.	f. 1250	
	46. Vestbýjar Mariak.	Dipl. I. 260. R. B. 129. 548	Sten.	1200—1339	1885
	47. Sána Olafs K.	Dipl. III. 244. R. B. 127. 548.		f. 1347	?

Digitized by Google

Anmærkninger.	Provsti.	Nutid. Kirkens Navn.	Materiale.	Form.	Opførelsestid.	Størrelse efter Siddepladsenes Antal.
var Capellet nedlagt; spidsbuet.						
ombygget 1862.		31. *Raade Kirke* . .	Sten.	Langk.	f. 1250	600
		32. Thom Capel. . .	Træ.		c. 1700	
		33. *Onsø Kirke*. . .	Tegl.	Langk.	1876	800
		34. Græsviks Capel .	Bndv.	Langk.	1884	400
		35. *Varteig Kirke*. .	Tøm.	Korsk.	1859	410
Fylkeskirke for Vingulmørk. Var Korsk. da den reves. nedlagdes Capellet.		36. *Tune Kirke* . .	Sten.	Langk.	1865	1100
To af de tre Sarpsborgske Kirker maa have været af Sten. Se det i Aarsb. 1870. 135 nævnte Missiv af 1656, der vel angaar St. Olaf og St. Nicolai. Visselig (se Kluwer og N. F. 16) var dog ogsaa Mariak. af Sten.		37. *Sarpsborg Kirke* .	Tegl.		c. 1850	
	Øvre Borgesyssel.	38. *Nesoddens Kirke* .	Sten.	Langk.	f. 1250	162
		39. Oppegaards K. . .	Tøm.	Langk.	$1876^{1}/_{11}$	180
		Drøbaks Vor Frelsers Kirke.	Tøm.	Korsk.	1776	400
En ældre Trækirke reves 1858.		40. Frons K. . . .	Tøm.	Langk.	1859	350
Rundbuet og spidsbuet.		41. *Aas Kirke* . . .	Tegl	Langk.	1867	500
		42. Nordby K. . . .	Tøm.		1827	200
		43. Kroer K. . . .	Tøm.	Langk.	1852	160
Spidsbuet og rundbuet. Afbrændt $1801^{1}/_{5}$ men restaur.		44. *Kraakstad Kirke*.	Sten.	Langk.	f. 1329	400
Noget ombygget i 1860.		45. Ski K.	Sten.	Langk.	f. 1250	430
Spidsbuet og rundbuet.		46. *Vestby Kirke* . .	Tegl.	Langk.	1885	475
		47. Soner K. . . .	Bndv.	Langk.	$1880^{12}/_{3}$	650

Digitized by Google

Fylke og Provsti.	Middelalderen. Kirkens Navn.	Kilder og Literatur.	Materiale.	Opførelsestid.	Nedrivelsestid.
	48. Garđa Laurentius K.	R. B. 126		f. 1400	f. 1745
	49. Hábœlis Margaretar K.	Dipl. I. 278 (1342) R. B. 122 549. N. F. 25. 721.	Sten.	f. 1250	
	50. Tópta Mariæ, Olafs og Annæ K.	Dipl. I, 443. R. B. 120. 549 .		f. 1377	f. 1625
Borgesyssel III.	51. Spjótabergs Margaretar K.	Dipl. IV, 267 (1342) R. B. 176. 567. N. F. 7. 717.	Sten.	f. 1250	
	52. Hofinar Michaels K. i Lýsadal.	Dipl. II, 292. R. B. 140. 567.		f. 1348	?
Eidsberg Pr. II.	53. Helini K. . . .	Dipl. III, 445. R. B. 179. 567. N. F. 8.	Stav.	f. 1383	1861
	54. Skygþveita Maria K. (Skipþveit)	Dipl. I, 94 (1302). R. B. 173. 566. N. F. 7. 716.	Sten.	f. 1250	
	Skógs K. . . .	R. B. 175. 566		f. 1400	c. 1820
	Viflastađa K. (Vister)	Dipl. I, 487. R. B. 176. 566. .		f. 1384	?
Raumafylke I. *Raum. Pr. I*	55. Ignabakka Botolfs K. i Ignardal.	Dipl. V. 140 (1340) R. B. 401. 561. N. F. 46. 736.	Sten.	f. 1250	
Soleyjar Pr I.	56. Leykini Maria K. á Heyløndum.	Dipl. VI. 80. R. B. 448. 562. J. N. V. 444.		f. 1311	?
	57. Heimnes Olafs K.	Dipl. II. 330. R. R. 450. 563. Abr. 1882, 186.		f. 1356	?
	Krossen i Heimnes	R. B. 451		f. 1400	?
	58. Sitskog K. . . .	Dipl. VIII. 421 . . , ...		f. 1489	f. 1656
	59. Aurs Margaretak. .	Dipl. IV. 433. R. B. 452. 562.		f. 1362	f. 1617
	Mangen Knolds Capel.	N. F. 48.	Tegl.	e. 1250	?
	Krossen i Berg .	N. F. 48			f. 1745
	Krossen i Finstad	N. F. 48.			f. 1745
Raumarike Pr. II.	60. Fors Laurentius K. á Bløkum.	Dipl. IV. 356. R. B. 453. 562.		f. 1352	f. 1660
	61. ● Hofs K. á Fit .	Dipl. III. 372. R. B. 446. 561 . J. N. V. 442.	Stav.	f. 1371	br. 1682
	Byrginar K. á Ökrum.	R. B. 413. 559. J N. V. 9 . .		f. 1400	c. 1598
	Falla K. á Ökrum	Dipl. VIII. 223. R. B. 407 561. J. N. V. 9.		f. 1396	eft. 1598
	62. Rælings K. . . .	R. B. 404. 561. J. N. V. 9.		f. 1400	c. 1598
	63. Sudrheims Petri & Pauli K.	Magn. Erl. S. c. 32. Dipl. II, 85 (1307) R. B. 443. 560. N. F. 47. 737.	Sten.	f. 1166	
	● Skeiđihofs K. i Sudrheim (Skea) .	Dipl. IV. 347. R. B. 560 . .		f. 1349	?

Digitized by Google

Anmærkninger.	Provsti.	Nutid. Kirkens Navn.	Materiale.	Form.	Opførelsestid.	Størrelse efter Siddepladsenes Antal.
En ældre Trækirke, bygget 1745, reves 1881.	Nedre Romerike.	48. Garder K. . . .	Tøm.	Langk.	1881	150
		49. *Haabøl Kirke* . .	Sten.	Langk.	f. 1250	250
		50. Tomter K. . . .	Tøm.	Langk.	1625	200
Kirken brændte 1841, men restaureredes 1841—44.		51. *Spydeberg Kirke* .	Sten.	Langk.	f. 1250	400
		52. Hovin K. . . .	Tøm.	Langk.		200
		53. Heli K.	Tøm.	Langk.	1861	200
brændt $^{29}/_{5}$ 1762. Restaureret.		54. *Skibthvet Kirke* .	Sten.	Langk.	f. 1250	319
»har staaet indtil den seneste Tid«. (Kraft),		55. *Enebak Kirke* . .	Sten.	Langk.	f. 1250	250—300
if. Gavebrev af $^{27}/_{12}$ 1753.		Mariæ Gavekirke .	Tøm.	Langk.	1759	150
En ældre Trækirke reves 1883. Exist. 1589.		56. *Høland (Løken) Kirke.*	Bndv.	Langk.	1883	700
En ældre Trækirke reven c. 1866.		57. Hemnes K. . . .	Tøm.	Korsk.	1866	700
En ældre Trækirke bygget 1656, reven c. 1874.		58. Sitskogens K. . .	Tøm.	Langk.	1874	300
En ældre Trækirke byggedes 1617 reven c. 1881. Spidsbuet. Teglbygningen begynder i Norge c. 1250.		59. *Urskoug Kirke* .	Bndv.	Langk.	$1882^{2}/_{6}$	700
En ældre Kirke bygget 1660 reves c. 1881.		60. Blaker (Fors) K. .	Bndv.	Langk.	$1881\frac{21}{12}$	500
øde.		61. *Fet Kirke* . . .	Tøm.	Langk.	1682	365
Indberetn. angiver Kirken bygget 1827, men se Tegneskolens Diarium for $^{5}/_{11}$ 1828.		62. Rælingens K. . .	Tøm.	Langk.	1829	218
		63. *Sørum Kirke* . .	Sten.	Langk.	f. 1166	407

Digitized by Google

Fylke og Provsti.	Middelalderen. Kirkens Navn.	Kilder og Literatur.	Materiale.	Opførelsestid.	Nedrivelsestid.
	Ingiriđar Asakrs K. á Skaun.	Dipl. VI. 312. R. B. 442. 560.		f. 1383	?
	64. Frauna K. à Gauteiđ.	Dipl. VI. 311 (1347). R. B. 441. 560. N. F. 47. 738.	Sten.	f. 1250	
	Rifsheims K. á Skaun	R. B. 442. 560. J. N. V. 9 .		f. 1400	c. 1598
	Imishougs Mariak. á Skaun.	R. B. 443. 560. J. N. V. 9 .		f. 1400	f. 1598
	65. Skeiđsmóa K. á Gjöleiđ.	Dipl. I. 182. R. B. 409. 559. N. F. 46.	Sten.	f. 1325	
	Guđleifs Asakrs K. á Gjöleiđ.	R. B. 414. 561. J. N. V. 9 .	Sten.	f. 1400	br. f. 1598
	66. Leirheimsskógs K.	Dipl. IV. 445. R. B. 406. 560. N. F. 47.	Sten.	f. 1364	
	67. Dals Olafs K. i Nitjudal.	Dipl. II. 75. R. B. 411. 560. N. F. 47. 737. Ab. 1882. 186.	Sten.	f. 1304	1868
	68. Hakadals Laurentius K.	Dipl. IV. 622. R. B. 413. 559. J. N. V. 9. 24.		f. 1393	f. 1598
	Krossen i Hakadal.	R. B. 414		f. 1400	?
	69. Gjarđarini Petri & Pauli K.	Dipl. V. 139. R. B. 415 . .		f. 1340	br. 1685
	70. Heinini Mariæ & Michaels K.	Dipl. IV. 309. R. R. 417. N. F. 50.	Sten.	f. 1346	f. 1864
	[Ullinshofs (yngre) K.	Brev af 1552[10]/1 N. F. 50	Stav.	c. 1475	1768]
	71. ● Ullinshofs Joh. Døb.s og Olafs K.	Dipl. II, 59. R. B. 437. 557. N. F. 50.	Sten.	f. 1300	c. 1475
	72. Furusetrs K. i Kísa	Dipl. VI. 173. R. B. 435. . .		f. 1345	?
	Lunds Margareta K. i Kísa.	Dipl. I. 132. R. B. 434. 558. J. N. V. 8.		f. 1312	f. 1598
	Holts K. i Kísa .	R. B. 434		f. 1400	?
	Kjósar Michaels K. á Jasheimi.	Dipl. V. 56. ? R. B. 428 . .		f. 1311	?
	73. ● Hofvinjar Maria K. á Jasheimi.	Dipl. IV. 275. R. B. 425. 558.		f. 1343	?
	St. Gudmunds Capella á Jasheimi, á mónum.	J. N. V. 8. Daae, Bygdes. II. 80. Kraft I, 409.			?
	Geislavalla K. á Jasheimi.	Munch p. 155			?
Soleyjar Pr. II.	74. Ness K á Raumarike.	Haakon 4.s S. c. 110. Dipl. II. 75 (1304). R. B. 471. 556. N. F. 52. Ab. 1874. 159.	Sten.	f. 1225	

Digitized by Google

Anmærkninger.	Provsti.	Nutid. Kirkens Navn.	Materiale.	Form.	Opførelsestid.	Størrelse efter Siddepladsenes Antal.
		64. Frogner K. . . .	Sten.	Langk.	f. 1250	136
...bygget 1861 til Korskirke.		65. *Skedsmo Kirke* ,	Sten.	Korsk.	f. 1325	732
		66. Lørenskogens K. .	Sten.	Langk.	f. 1364	300
		67. *Nitedals Kirke* .	Tøm.	Langk.	1869	700
...m nye Kirke er restaur. 1849.		68. Hakedals K. . .	Tøm.			250
...Sunnlæheimi«. Ingen Indber. findes.		69. *Gjerdrum Kirke* .	Tøm.		1686?	
...Sunnlæheimi«. Ingen Indber. findes.	Øvre Romerike.	70. Heni K.	Træ		1864	
»Vesong«. Fylkeskirke. ødelagt ved Jordskred c. 1475		71. *Ullensaker Kirke*	Tøm.	Korsk.	1768	540
		72. Furuset Capel . .	Tegl.	Langk.	$1879\frac{15}{10}$	450
		73. Hovind K. . . .	Tøm.	Korsk.	$1695\frac{1}{11}$	416
...vidět 1696, brændt 1854. Ruinen bevaret. Korskirke.		74. *Store Nes Kirke* .	Tegl.	Langk.	1859—60	900

Digitized by Google

Fylke. og Provsti.	Middelalderen. Kirkens Navn.	Kilder og Literatur.	Materiale.	Opførelsestid.	Nedrivelsestid.
	75. Údýness (Údýlgjanes) K.	Dipl. II. 151. R. B. 477. 557.		f. 1323	c. 1700
	Aulini K. i Aulinibing.	Dipl. II. 234. R. B. 478. 556. J. N. V. 8.		f. 1340	e. 1598
	Hennini K. i Runninibing.	Dipl. III. 159. R. B. 479. 556. J. N. V. 8.		f. 1330	?
	● Freyhofs K. . .	Dipl. I. 132. R. B. 477. 557. J. N. V. 8.		f. 1312	e. 1598
	Drøggunes K. i Runninibing.	Dipl. IV. 230. R. B. 476. 557. J, N. V. 8.		f. 1337	?
	76. Fenastađa K. i Vörmudal.	Dipl, V. 87. R. B. 479. 557. .		f. 1330	1702
	77. Eiđsvalla (Ejds) Kross, Petri & Pauli K.	Dipl. IV. 95 (1312) R. B. 429. 559. N. F. 54. Ab. 1870. 135.	Sten.	f. 1250	
	[Eiđsvalla ældre Kirke.	Ol. d. H's S. c. 74. N. F. 53.	Stav.	f. 1017	f. 1250]
	Þyrnisakrs K. i Duráli.	Dipl. IV. 328. I. 450 (1378) R. B. 480. 556. 559. J. N. V. 8. 619.		f. 1348	e. 1598
	78. Hurđardals Margareta K.	R. B. 433. 559. N. F. 54 . .	Stav.	f. 1400	e. 1705
	79. Fegringar Petri Pauli & Thomæ Cantuariensis K.	Dipl. V. 109. R. B. 432. 559. N. F. 54.	Stav.	f. 1335	1693
	80. Nannastađa Joh. Døb. K. á Vestþorpi.	Haak. 4 S. c. 219. Dipl. I. 247 (1337) R. B. 418. 558. N. F. 52. 740.	Sten.	f. 1240	
	81. Bjarka Michaels K. á Vestþorpi.	Dipl. I. 247. R. B. 422. 558. N. F. 52.	Stav.	f. 1337	1696
Oslo Syssel III.	82. Holta Laurentius K. á Norđrlæheimi.	Dipl. II. 75. R. B. 424. 558.		f. 1304	?
	Fors Olafs K. à Norđrlæheimi.	Dipl. IX. 172. R. B. 423. J. N. V. 8. 331.		f. 1378	f. 1598
Oslo Vestre Pr.					
	Smedstad Capel .	J. N. V. 5. N. F. 44 . . .	Stav.		c. 1598
	Kirkjubœjar K. i Margrétardal.	R. B. 115. 550. J. N. V. 5. N. F. 43.	Sten.	f. 1400	e. 1598

Digitized by Google

Anmærkninger.	Provsti.	Nutid. Kirkens Navn.	Materiale.	Form.	Opførelsestid.	Størrelse efter Siddepladsenes Antal.
		Aarnes Capel . .	Tegl.	Langk.	1878	600
Restaur 1870		75. Udenes K. . . .	Tøm.	Korsk.	1706 4/7	600
Den nye K. restaur. 1865.		76. Fenstad K. . . ,	Tøm.	Korsk.	1703	500
brændt c. 1762 og 1883 17/7. Chor og Tværskib staa.		77. *Ejdsvold Kirke* .	Sten og Tegl.	Korsk.	f. 1250	750
		Langset K. . . .	Træ.	Korsk.	1859 9/11	450
Ingen Indber. er endnu indk. fra Prgj. Udvid. 1795.		78. *Hurdals Kirke* .	Træ.		1687	
nedtaget. En nyere Træ K. opførtes 1693		79. Fejring K. . . .	Træ.		c. 1874?	
Ingen Indber. endnu indk. for Prgj.		80. *Nannestad Kirke.*	Sten.		f. 1240	
revet.		81. Bjerke K. . . .	Træ.		1696	
		82. Holter K. . . .	Træ.			
	Askers Pr.	*Vestre Akers Kirke*	Tegl.	Langk.	1855	900
		Sørkedalens Capel .	Tegl.	Langk.	1865	200
		Bygdø Capel . .	Bndv.	Langk.	1876	250—300
...inen paa Kirkebø i ...aridalen sees endnu.					f. 1400	

Digitized by Google

Fylke. og Prov ti.	Middelalderen. Kirkens Navn.	Kilder og Literatur.	Materiale.	Opførelsestid.	Nedrivelsestid.
	Bergs Margaretha K. á Eikjum.	Dipl. VI. 288. R. B. 91. 553. J. N. V. 3.	Sten.	f. 1375	f. 1598
	93. Fiskheims Olafs K. á Eikjum.	Dipl. III, 228 (1345). R. B. 90. 553. N. F. 163.	Sten.	f. 1250	
	Hamar Bispedømme I.				
Hadafylke. I.	94. Heggini K. á Móđheimi.	Dipl. I. 170. N. F. 158 . . .	Sten.	f. 1323	
	Viker K. . . .	Dipl. V. 797. N. F. 159 . .	Sten.	f. 1456	1720
	95. Nyja K. á Móđheimi.	Dipl. I. 230. N. F. 159 . . .	Stav.	f. 1334	e. 1673
	96. Snarheims K. . .	Dipl. VII. 465. N. F. 160 . .	Stav.	f. 1466	e. 1675
	Hörgasetrs K. .	Munch, Beskr. 149		?	?
	97. Holmheims K. i Sigdal.	Dipl. IX. 102. N. F. 157 . .	Stav.	f. 1331	c. 1853
	98. Vatnás Capella .	J. N. V. 4. N. F. 157. Ab. 1882. 195.	Stav.	?	16—1700
	99. Olbergs K. i Kræđisheradi.	Dipl. IV. 558. N. 158 . . .	Stav.	f. 1389	e. 1673
	100. ● Hoflands K. i Eggjardal.	Dipl. I. 230. N. F. 158. Ab. 1881. 159.	Stav.	f. 1334	1881
	101. Viker K. i Ardal	Dipl. VIII. 619. J. N. V. 280.	Stav.	f. 1529	c. 1702
	102. Nes K. i Ardal .	Munch B. 148		?	?
	103. K. á Hval . . .	Kraft II. p. 153, 2den Udg.		?	?
	Vidalens Kapel paa Kirkemyrshougen?	N. F. 149			?
	K. á Steini . .	Dipl. I, 295 (1345) J. N. V. 17. 279 f. N. F. 136. Ab. 1871. 126	Sten.	f. 1250	1863
	104. ● Njarđarhofs K.	Norges g. Love III no 7 art. 5 var 9. (1297.) N. F. 140.	Sten.	f. 1250	
	Øvre Thornbergs Capel.	Dipl. IV. 58. N. F. 143 . . .	Sten.	f. 1200	c. 1305
	105. Haugs K. i Vangsbygđ (Vang K.)	Dipl. V. 229 (1358. N. F. 145	Sten.	f. 1250	

Digitized by Google

Anmærkninger.	Provsti.	Nutid. Kirkens Navn.	Materiale.	Form.	Opførelsestid.	Størrelse efter Siddepladsenes Antal.
En ældre ottekantet Trækirke byggedes 1805.		Bakke K. . . .	Tøm.	Langk.	1883	300
Den gamle Kirke er bevaret.		93. *Fiskum Kirke* .	Tegl.	Korsk.	1866	600
		Nedre Ekers K. .	Tøm.	Langk.	1860	700
c. 1750 udvidet til Korskirke, 1878 yderligere udvidet.		94. *Modums (Heggens) Kirke.*	Sten,	Korsk.	f. 1323	
		Amundruds Capel	Træ.		1880	
(maaske revet endog efter 1800?)		95. Nykirke. . . .	Tøm.	Langk.	1842	400
		96. Snarum K. . .	Tegl.	Langk.	1867	300
		97. *Sigdals (Holmens) Kirke.*	Tøm.	Langk.	1853_{II}	750
		98. Vatnaas Capel .	Tøm.		16—1700	150
En ældre Korsk. af Træ reves c. 1859.		99. Krødsherred (Olberg) K.	Tøm.	Langk.	1859	600
Udvidet til Korskirke 1680.		100. Eggedals K. . .	Tøm.	Langk.	1878_{9}	350
	Ringerike og Hallingdals Pr.	101. *Aadalens (Viker) Kirke.*	Tøm.	Langk.	1702	200
		102. Nes K.	Tøm.	Ottek.	1860	300
		103. Ytre Aadalens (Hval) K.	Tøm.	Ottek.	1862	350
forsvandt den sidste Rest. Kirken stod alt øde 1598. Tredingskirke. Udvidet til Korskirke 1881. Nicol. urigtigt Norg. g. Love no. 5. 1293.		104. *Norderhov Kirke*	Sten.	Korsk.	f. 1250	700
Rest. 1780. Udvidet ved Tegltilbygning 1879.		105. Haug K. . . .	Sten.		f. 1250	308

Digitized by Google

Fylke og Provsti.	Middelalderen. Kirkens Navn.	Kilder og Literatur.	Materiale.	Opførelsestid.	Nedrivelsestid
	106. Hlunna K.	N. F. 148	Stav.		c. 1743
	107. Hóla K.	Dipl. XI 15. N. F. 135. 759	Sten.	f. 1330	
	108. Bønikjunes K.	J. N. V. 17. 56. 279. N. F. 138.	Sten.	f. 1030?	
	Bispens Borgkapel paa Storøen.	J. N. V. 56 N. F. 137.	Sten.		e. 1591
	Stavanger Bispedømme I.				
Had-din. gja-dal.	Gaulsvikr. K.	Pav. N. R. Dipl. I 302 (1346) N. F. 152.	Stav.	f. 1327	f. 1743
	109. Ness K.	Pav. N. R. N. F. 149. 161.	Stav.	f. 1327	1864
	Garnás Capel	N. F. 151			f. 1743
	110. Flođar K.	Pav. N. R. N. F. 151.	Stav.	f. 1327	1854
	111. Górdar (Gers) K.	Dipl. II. 99. Pav. N. R.. Asl. B. J. 107. N. F. 152. Ab. 1870. 136. 1877. 263.	Stav.	f. 1309	
	112. Skóđvinjar K. i Hemsadal.	Pav. N. R. N. F. 153	Stav.	f. 1327	1882
	113. Áls K.	Dipl II. 99. 1029. Pav. N. R. N. F. 153. 761. Abr. 1869. 126. 1870. 136. 1875. 224. 1879 284.	Stav.	f. 1309	1880
	114. Þorpa K.	Pav. N. R. p. 24. N. F. 153. 762. Ab. 1870. 137. 1879. 284	Stav.	f. 1327	
	115. Hols K.	Pav. N. R. Dipl. III. 644. N. F. 156.	Stav.	f. 1327	f. 1853
	Hamar Bispedømme II.				
Grœna-fylke.	116. Nóra K. i Numadal.	Dipl. V. 435. N. F. 173. Abr. 1870. 140.	Stav.	f. 1404	
	117. Uppdals K. i Numadal.	Pav. N. R. Dipl. VIII. 183 (1368) N. F. 174. Ab. 1870. 141.	Stav.	f. 1327	
	118. Rollags K.	Dipl. IX. 239. Aarsb. 1870. 138	Stav.	f. 1425	
	119. Veghliđar K.	Dipl. IX. 314. N. F. 173. 766.	Stav.	f. 1451	1861
	120. Flisberg K.	Dipl. IX. 154. N. F. 171. Ab. 1875. 225. Skill. Mag. 1854, No. 52.	Stav.	f. 1359	

Digitized by Google

Anmærkninger.	Provsti.	Nutid. Kirkens Navn.	Materiale.	Form.	Opførelsestid.	Størrelse efter Siddepladsenes Antal.
Rest. 1884. Den nye K, if. Kraft b. 1760.		106. Lunner (Sognedalen) K.	Træ.	Korsk.	1704	400
		Hønefos K. . .	Træ.		1862	250
1736 udvidet til Kors kirke med Tømmerfløje.		107. *Hole Kirke* . .	Sten.	Korsk.	f. 1330	500
øde 1598, rest. 1676. »Ifølge Sagnet b. af Olaf d. Hellige«.		108. Bønsnes Capel .	Sten.	Langk.	f 1030?	200
		Tyristrandens Capel,	Tøm.	Langk.	1857	320
Kirken skulde »brædes« 1346.		109. Nes *Kirke*. . .	Tøm.	Korsk.	1862 16/7	700
		110. Flaa K. . . .	Tøm.	Korsk.	1858 15/9	600
1884 flyttet til Bygdø ved Christiania.		111. *Gol Kirke*. . .	Tøm.	Langk.	1882 7/6	800
		112. Hemsedals K. .	Tøm.	Langk.	1882 8/6	500
		113. *Aals Kirke* . .	Tøm.	Langk.	1880 29/9	700
Den gamle K. bevaret.		114. Thorpe K.. . .	Tøm.	Langk.	1880 1/10	270
		Levelde Capel .	Tøm.	Langk.	1880 30/9	270
Den gamle K. restaur. 1697. Rester i den nye K.		115. *Hols Kirke* . .	Træ.	Langk.	f. 1853	3 à 400
Udvidet til Korskirke Bevaret.	Kongsbergs Pr.	116. *Nore Kirke* . .	Tøm.	Langk.	1880	400
Udvidet til Korsk.		117. Opdals K.. . .	Stav.	Korsk.	f. 1327	
		Skjønne Capel .	Tøm.	Langk.	1880	336
		Dagalid K. . .	Tøm.	Langk.	1850	260
Udvidet til Korsk. 1697		118. *Rollag Kirke*. .	Stav.	Korsk.	f. 1425	350
		119. Veglid K. . . .	Træ.	Langk.	1858	300
Ombygget 1735 (Kraft). Nicolaysen siger at den nye Del er b. 1697 (Aarb. 1882)?		120. *Flesberg Kirke* .	Stav.	Korsk	f. 1359	200

Digitized by Google

Fylke og Provsti.	Middelalderen. Kirkens Navn.	Kilder og Literatur.	Materiale.	Opførelsestid.	Nedrivelsestid.
	121. Svernæfis K. (Svinefju K.).	Dipl. VI. 131 N. F. 171 . .	Stav.	f. 1328	1737
	122. Lyngdals (Kamperstad) K.	J. N. V. 358	Stav.	f. 1594	1697
	Oslo Bispedømme II.				
Vest-fold. II.	123. Elptaleytis Maria og Johannes K.	Dipl. I. 239 (1336). R. B. 2. 83 N. F. 168. 765. Ab. 1870. 137	Sten.	f. 1250	
	124. Túpta K. i Sandssverfi.	Dipl. III, 349. R. B. 85. N. F. 170. Ab. 1870, 137.	Stav.	f. 1366	1880
Vest-fold Pr. I.	125. Kaupmannaness K. Andreas (?) K.	Dipl. III. 555. R. B. 85. N. F. 169. Ab. 1870. 137. 1882. 197.	Stav.	f. 1400	1881
	126. Hedinstaða Michaels K.	Dipl. I. 239 (1336). R. B. 1. 84 N. F. 169. Ab. 1870. 137.	Sten.	1200—1336	
Oslo Vestre Provsti II.	127. Hanavals Olafs K. i Skógabygd.	Pav. N. R.; R. B. 102. 553. N. F. 175.	Sten.	f. 1327	
	Krossen i Skouger	R. B. 103		f. 1400	
	128. Straums Nicolai K.	Dipl. IV. 660. R. B. 105. 552. N. F. 177.	Sten.	f. 1396	c. 1859
	129 ● Hof K. i Reyrdal.	Dipl. I. 319. R. B. 86. N. F. 177.	Sten.	f. 1349	
Vsff.II	130. Vatsás K. . . .	Dipl. IX. 295 N. F. 177 . .	Sten.	f. 1445	
Osl.III	131. Sandini (Söndvinjar) Maria K.	Dipl. V. 337. R. B. 103. 552. N. F. 176.	Sten.	f. 1387	
Vest-fold Pr.III	132. Botna Nicolaus K.	Dipl. IV. 112. R, B. 75, N. F. 178.	Sten.	f. 1315	
	133. Hildistaða Margareta K.	Dipl. III. 491. R. B. 77. N. F. 178.	Stav.	f. 1390	1666—172
	Laufeyja Halvard & Martins K.	R. B. 71. J. N. V. 6, N. F. 180. Ab. 1882. 198.	Sten.	f. 1400	
	134. Vála Olafs K. .	Dipl. X. 52. R. B. 72. N. F. 188.	Sten.	f. 1346	
	Krossen i Vála.	R. B. 75.		f. 1400	

Digitized by Google

Anmærkninger.	Provsti.	Nutid. Kirkens Navn.	Materiale.	Form.	Opførelsestid.	Størrelse efter Siddepladsenes Antal.
En ældre K. fra 1737 er senere ødelagt.	Nordre Jarlsberg.	121. Svenne K. . . .	Træ.	Korsk.	eft. 1840	200
		122. Lyngdals K. .	Træ.	Korsk.	1697	200
Første K. b. 1624, br. 1631. Anden K. b. 1631, revet c. 1760.		*Kongsberg Frederiks Kirke.*	Tegl.	Korsk.	1749—61	1500
		Jondalens K. . .	Tøm.	Langk.	1882	120
Restaur. 1876.		123. *Sandsver (Elfteløt) Kirke.*	Sten.	Langk.	f. 1250	350
		124. Tuft K. . . .	Tegl.		1880	140
		125. Komnes K. . .	Bndv.		1881	170
Spidsbuet.		126. Hedenstad K. . .	Sten.	Langk.	1200—1336	150
Den gamle Kirke er bevaret.		127. *Skouger Kirke* .	Tegl.	Langk.	1885	4—500
		Strømsgodsets K.	Træ.	Firkant.	1843	416
En ældre Kirke var bygget 1760. Reven.		Konnerud (Jarlsberg) Verks Capel	Træ.	Langk.	1858	250
		128. *Strømmens Kirke (Svelvik).*	Tegl.	Langk.	1859	800
		129. *Hof Kirke* . .	Sten.	Langk.	f. 1349	350
		130. Vatsaas K. . .	Sten.	Langk.	f. 1445	150
brændt 1781 (83?) restaur.		131. *Sande Kirke* . .	Sten.	Langk.	f. 1387	600
		132. *Botne Kirke* . .	Sten.		f. 1315	
		133. Hillestad . . .	Træ.		1724	
øde 1598. Ruinen existerer.					f. 1400	
Formen er Y		*Holmestrands H. Aands Kirke.*	Tøm.	Trefløj.	$1674^{1,5}_{2}$	
nyindredet 1747, restaur. 1871—72.		134. *Vaale Kirke* . .	Sten.	Langk.	f. 1346	500

Digitized by Google

Fylke og Provsti.	Middelalderen. Kirkens Navn.	Kilder og Literatur.	Materiale.	Opførelsestid.	Nedrivelsestid.
	135. Undrheimsdals Michaels K.	Dipl. IV. 112. R. B. 64. . .		f. 1315	f. 1730
	136. Borra Olafs & Nicolai K.	Dipl. IV. 112. R. B. 68 N. F. 178.	Sten.	f. 1315	
	Krossen á Borro.	Dipl. XI. 41. R. B. 69. . .		f. 1350	?
	137. Nicolai nyja K. á Borro.	Dipl. II. 185. R. B. 70. N. F. 180.	Sten.	f. 1331	
	138. Hrafnnes Petri & Pauli K.	Dipl. II. 139 (1320) R, B. 78 N. F. 191.	Sten.	f. 1250	
	Krossen i Hrafnnes.	R. B. 80		f. 1400	?
	139. Fónes Michaels K.	Dipl. I. 365. R. B. 80. N. F. 192.	Sten.	f. 1359	
	140. Vifistađa Petri & Pauli K.	R. B. 81		f. 1400	f. 1769
	141. Sæheims Olafs K.	Vikske Chr. ret c. 8. R. B. 61. N. F. 180. Ab. 1876 p. 158.	Sten.	f. 1080	
	142. Slagns Botolfs K.	Dipl. IV. 112 (1315) R. B. 63. N. F. 183.	Sten.	f. 1250	
	143. Andabús Mariæ & Nicolai K.	Dipl. II. 119. R. B. 82. N. F. 192.	Sten.	f. 1314	
	144. Haugagerđis K. .	Dipl. XI 60. R. B. 83. N. F. 193. Ab. 1874 p. 159.	Stav.	f. 1374	
	145. Kúadals K. . .	Dipl. V. 129. R. B. 83. N. F. 193.	Sten.	f. 1339	
Tunsberg Pr.	146. Laurentii K. i Tunsberg.	Sv. S. c. 167. 172. Dipl. II, 29 (1291) R. B. 181. N. F. 188.	Sten.	f. 1201	1810
	Mariæ K. i Tunsberg.	Haak. 4 s. S. c. 28. R. B. 200. N. F. 187. 767.	Sten.	f. 1217	1866
	Olafs Klaustr K. i Tunsberg.	Scr. Rer. Dan. VIII. 317. Inge Baards. S. c. 14. R. B. 204. Langes Klh. 446. N. F. 768. Ab. 1877. 288.	Sten.	f. 1207	1536
	Minoriternes Kl. K. i Tunsberg.	Haak. 4.s S. c. 333. Langes Klh. 453.	Sten.	1217—1263	?
	Thomas K. i Tunsberg.	Haak. 4.s S. c. 34		f. 1218	?
	Petri K. i Tunsberg	Dipl. IV. 32. R. B. 195 . .		f. 1298	?
	Stephani (& Georgii) K. i Tunsberg	Haak. 4 S. c. 333. Dipl. I. 113 (1308) Munch B. p. 42.		1217—63	?
	Michaels K. i Tunsberg.	Scr. R. Dan. V. 352. Dipl. I. 113 (1308). IV. 123. Lange Klh. 34. 447. N. F. 188. 768.	Sten.	f. 1201	?

Digitized by Google

Anmærkninger.	Provsti.	Nutid. Kirkens Navn.	Materiale.	Form.	Opførelsestid.	Størrelse efter Siddepladsenes Antal.
En ældre ottekantet Træk. byggedes 1730		135. Undrumsdal K.	Træ.	Langk.	1882	175
If. R. B. ikke »Michaelskirke«, som Nicol. og Kraft opgiver.		136. *Borre Kirke*	Sten.	Langk.	f. 1315	316
Restaureret 1686.		137. Nykirke	Sten.	Langk.	f. 1331	300
		Hortens Kirke	Tegl.	Langk.	1853	950
	Søndre Jarlsberg Pr.	138. *Ramnes Kirke*	Sten.	Langk.	f. 1250	320
		139. Fodens K.,	Sten.	Langk.	f. 1359	210
		140. Vivestad K.	Tøm.	Langk.	f. 1769	140
Fylkeskirke for Vestfold.		141. *Sæm Kirke*	H. Sten.	Langk.	f. 1080	500
		142. Slagn K.	Sten.		f. 1250	
		Vallø Verks Christians K.	Tegl.	Langk.	1782 4/12	310
Nicolaysen kalder den kun »Mariæ K.«		143. *Andebo Kirke*	Sten.	Langk.	f. 1314	350
		144. Højgjord K.	Stav.	Langk.	f. 1374	175
Choret er den gamle Kirke: de nye Dele er Tømmer.		145. Kodals K.	Sten.	Langk.	f. 1339	180
Collegiatkirke. Treskibet. Brændt 1683. Restaur.		146. *Tønsberg Kirke*	Tegl.	Langk.	1858	1046
Rundkirke. Præmonstratenserkirke. Br.						
En af Haakon 4 paabeg. Min. K. flyttedes til Dragsmark.						
No. 14 af de 14 kongl. Capel.						
No. 3 af de 14 kongl. Capeller Collegiatk. Ruin ex.					f. 1201	

Digitized by Google

Fylke og Provsti.	Middelalderen. Kirkens Navn.	Kilder og Literatur.	Materiale.	Opførelsestid.	Nedrivelsestid.
	Capel i Teige Biskopsgaard.	Dipl. IV. 539		f. 1387	?
Vestfold Pr. IV.	147. Njótareyjar Mariæ K.	Dipl. VI. 109. (1323). R. B. 65. 567 N. F. 186.	Sten.	f. 1250	
	148. Tjumu Olafs K. .	Dipl. IV. 112. R. B. 67. 568. N. F, 187.	Sten.	f. 1315	1866?
	149. Stokka Andreas K.	Dipl. II. 167. R. B. 58. 568. N. F. 193.	Sten.	f. 1329	1885
	150. Skeiđhauga Petri & Pauli K.	Dipl. IV. 140. R. B. 60. 568. N. F. 193.	Sten.	f. 1320	
	151. Arnadals Olafs K.	Dipl. IV. 359. R. B. 61. 568.		f. 1352	?
	152 Sanda Mariæ & Olafs K.	Dipl. IV. 112. R. B. 55. 568. N. F. 197. 770. Ab. 1879, 285.	Sten.	f. 1315	1780—90
	Ístra (Sunniva?) Cap. i Þjođaling.	Dipl. V. 823 (? 1459) II. 139. R. B. 54. 569. J. N. F. 7. N. F. 199.	Stav?	f. 1320	1563—70
	153. Tjóđalings Mariæ & Michaels K.	Dipl. II. 139 (1320) V. 823? R. B. 51. 569. N. F. 198. 771. Ab. 1884. 105.	Sten.	f. 1250	
	154. Tunheims Olafs K. á Nesinu.	Dipl. IV. 112. R. B. 42. 569. N. F. 203.	Sten.	f. 1315	
	155. Bergs Laurentius K. á Nesinu.	Dipl. I. 231R. B. 45. 570 N. F. 204.	Sten.	f. 1335	?
	Krossen i Berg .	R. B. 45		f. 1400	?
	156. Kjósar St Bartholomei ?) K.	Dipl. X. 80. R. B. 46. 570. .		f. 1383	?
	157. Heiđarheims Michaelsk.	Viksk. Chr. ret. c. 8. R. B. 49. N. F. 201. Ab. 1870. 147.	Sten.	f. 1080	
	158. Kvelds Mariæ & Andreæ K.	Dipl. XI. 26. R. B. 46 . . .		f. 1340	?
	159. Hvaraness Olafs K.	Dipl. V. 262. R. B. 48. N. F. 202.	Stav.	f. 1370	eft. 1666
	160. Svarfastađa Olafs K. i Lagardal.	Dipl. VIII. 174. R. B. 83. Ab. 1877. 264.	Stav.	f. 1359	c. 1657
	161. Hæms Olafs K. .	R. B. 86. N. F. 196. Ab. 1882. 201.	Sten.	1392	

Digitized by Google

Anmærkninger.	Provsti.	Nutid. Kirkens Navn.	Materiale.	Form.	Opførelsestid.	Størrelse efter Siddepladsenes Antal.
Rest. 1735, 1838 og 1875, udvidet 1883,	Laurviks Pr.	147. *Nøterø Kirke* .	Sten.		f. 1250	1100
		148. *Tjømø Kirke.* .	H. Sten.	Langk.	1866	800
		149. *Stokke Kirke.* .	Tegl.	Langk.	1885	700
Restaur. 1846—47.		150. Ske K.	Sten.	Langk.	f. 1329	343
		151. Arendals K. . .	Træ.	Langk.	1882	300
Den yngre K. er restaur. 1869.		152. *Sandeherreds Frederiks Kirke.*	Tøm.	Korsk.	1792	1000
brændt i Syvaarskrigen.		*Sandefjord Kirke*	Bndv.	Langk.	1872	600
Opr. Treskibet, br. c. 1367. Rest. 1762. Suniva? Nævnt 1285 (Nicol.)		153. *Tjølling Kirke* .	Sten.		f. 1250	
Restaureret 1860—1861.		*Laurviks Treenigh. Kirke.*	Tegl.		1678	800
		Langestrands Enighedsk.	Tøm.	Ottekant	1818	350
		Fredriksværns Kirke.	Tegl.	Korsk.	1756	500
Restaur. 1750, »formod. fra 11te eller 12te Aarh.« Indber.		154. *Brunlanes (Tanum) Kirke.*	Sten.	Langk.	f. 1315	350
		155. Bergs K. . . .	Træ.	Langk.	1878	570
		156. Kjose K. . . .	Træ.	Langk.	1850	150
Fylkeskirke. Restaur. 1796.		157. *Hedrum Kirke* .	Sten.	Langk.	f. 1080	350
		158. Kvelde K. . . .	Tøm.	Langk.	1871	266
Restaur. 1868.		159. Varnes K. . . .	Tøm.		e. 1666	180
		160. *Lardal (Svarstad) Kirke.*	Tøm.	Langk.	1657	350
Spidsbuet. Restaur. 1686.		161. Hems K. . . .	Sten.	Langk.	f. 1392	125

Digitized by Google

Fylke og Provsti.	Middelalderen. Kirkens Navn.	Kilder og Literatur.	Materiale.	Opførelsestid.	Nedrivelsestid.
	[Hæms ældre Kirke	Dipl. VIII. 215.		f. 1388	c. 1392]
	162. Stýrivalla Laurentii K. i Lagardal.	Dipl. II. 921 (1482). N. F. 196. Ab. 1882. 201.	Sten.	1473	
	[Stýrivalla ældre K.	Dipl. VIII. 211. R. B. 83. .		f. 1385	c. 1473
	Hamar Bispedømme III.				
Heinafylke I.	163. Vangs Clemenskirke i Riđabu.	Dipl. IV. 211. V. 825. (Dedic.) N. F. 66. 745.	Sten.	f. 1334	1804 4/7
	164. Hamar Trefoldigheds-Christ. K.	P. N. R. (1327). J. N. V. 309. 313. 323. 578—581. Thaarup Magazin. II. 269. N. F. 69. 745.	Sten.	c. 1160	1567
	St. Olafs Prædikebr. Kloster K. Hamar.	Brev af 1511 i D. Geh. Arch. Lange Klh. 389.	Sten.	f, 1511	f. 1550
	St. Jørgens Kirke paa Hamar.	Th. Mag. II. 261. N. F. 75	Stav.		f. 1550
	Hamar Krosskirkja.	Th. M. II. 257. 295. N, F. 75. 746.	Tegl.	e. 1250	?
	Helligaands Korshus, Hamar.	Brev hos Suhm X. 1027. Lange Klh. 377.		f. 1284	?
	(St. Antonii Kloster K. Hamar?	Brev hos Suhm X. 1027. Lange Klh. 390.		f. 1284	?
	165. Deigalheims K. á Furnesi.	Dipl. I. 246. J. N. V. 13. 309. 312.	Sten.	f. 1337	e. 1598
	● Hofvinar K. á Furnesi.	Dipl. I. 189. J. N. V. 13, Aarsb. 1876. 147.		f. 1327	f. 1598
	Hamlustađa K. .	Dipl. VII. 316. J. N. V. 13. 309. 314. Th. Mag. II. 301.	Stav.	f. 1383	1705
	Nashaugs K. . .	Dipl. IV. 639. J. N. V. 13. Th. Mag. II. 301.		f. 1395	f. 1598
	Varđheims K. .	J. N. V. 13. Th. Mag. II. 301.			f. 1598
	Ass K.	J. N. V. 13. Th. Mag. II. 301			f. 1598
	Michaels K. . .	J. N. V. 13. Th. Mag. II. 301			f. 1598
	Kross Capella. .	J. N. V. 13. Th. Mag. II. 301.			f. 1598
	Skattheims K. .	Dipl. III. 320. J. N. V. 13.		f. 1361	f. 1598

Digitized by Google

Anmærkninger.	Provsti.	Nutid. Kirkens Navn.	Materiale.	Form.	Opførelsestid.	Størrelse efter Siddepladsenes Antal.
Spidsbuet. Restaur. 1608 (og 1643?)		162. Styrvolds K. . .	Sten.	Langk.	1473	210

B. Hamar Stift

Anmærkninger.	Provsti.	Nutid. Kirkens Navn.	Materiale.	Form.	Opførelsestid.	Størrelse efter Siddepladsenes Antal.
brændt.	Hamar Stiftsprovsti.	163. *Vangs Kirke.* .	Sten.		1810	
Treskibet, brændt. Ruinen staar.		164. Hamar K. . . .	Tegl.	Langk.	1863	
forsvundet i Mjøsen.						
Spidsbuet. Ruinen sees.			Tegl.		e. 1250	
Existencen mere end tvivlsom. Vistnok identisk med Olafs Kirke.]		165. Furnes	Sten.			
ædfalden.						

Digitized by Google

Fylke. og Provsti.	Middelalderen. Kirkens Navn.	Kilder og Literatur.	Materiale.	Opførelsestid.	Nedrivelsestid.
Rau-	166. Sands Olafsk. i Ódal	R. B. 464. 555. J. N. V. 8. 450.		f. 1400	c. 1598
ma-	167. Ingra-Mós Michaels K. i Ódal.	R. B. 466. 555. J. N. V. 8. 450.		f. 1400	e. 1598
fylke.					
II.	168. Straums Olafs K. i Ódal	Dipl. IV. 265. R. B. 469. 556. J. N. V. 450. 451.		f. 1342	e. 1598
Solevjar Pr. III.	169. Ullernis Olafs K. i Ódal.	Dipl. V. 244. R. B. 468. 556. J. N. V. 8. 449.		f. 1361	1598—1728
	170. Uppstaða Halvards K. i Odal.	Dipl. III 486. R. B. 467. 555.		f. 1390	f. 1725
	Eyjasetrs Margareta K. i Ódal.	R. B. 463. 555. J. N. V. 8.		f. 1400	c. 1598
	171. Eiðaskogs Olafsk. á Sóleyjum.	Haak. 4 S. c. 112. R. B. 461, 551. N. F. 55.	Stav.	f. 1225	?
	St. Olafs Krossen i Eiðaskog.	Dipl. I. 545. R. B. 463 . . .		c. 1394	?
	172. Vingrs Joh. Døb.s K. á Sóleyjum.	Dipl. V. 374. R. B. 460. 554.		f. 1396	f. 1698
	173. Fyrilunda Laurentius K. á Sóleyjum	R. B. 458. 554. Dipl. IX. 487.	Stav.	f. 1400	f. 1515
	174. Grofu Joh. Døb. K. á Sóleyjum.	Dipl. I, 7. R. B. 457. 554. P. N. R.		f. 1224	?
	Móa Petri & Pauli K. á Sóleyjum.	R. B. 455. 553. J. N. V. 7. 458.		f. 1400	c. 1598
	Berga Mariœ K. á Sóleyjum.	Dipl. VII. 320. R. B. 459. 554. J. N. V. 7. 8. 456.		f. 1386	e. 1598
	175. ● Hofs Olafs K. á Sóleyjum.	R. B. 454. 553. N. F. 57	Stav.	f. 1400	1861
	176. Ásnes Mariæ K. á Sóleyjum.	R. B. 456. 554		f. 1400	f. 1776?

Digitized by Google

Anmærkninger.	Provsti.	Nutid. Kirkens Navn.	Materiale.	Form.	Opførelsestid.	Størrelse efter Siddepladsenes Antal.
	Solør og Odalens Pr.	166. *Sands (Nordre Odalens Kirke)*	Tøm.	Langk.	?	340
En ældre Kirke reven ved 1864		167. Mo K.	Træ.	Ottek.	1864	550
		168. *Strøms (Søndre Odalens) Kirke*	Tegl.	Korsk.	1856	720
En ældre Trækirke var bygget 1728		169. Ullerens K. . .	Tegl.	Langk.	1869	500
Restaur. 1876		170. Opstad K. . . .	Træ.	Korsk.	1725	300
		Ejdskog Kirke .	Træ.	Korsk.	?	550
ogsaa kaldet Randbøl Kirke.		171. Vestmarkens K. .	Træ.	Langk.	$1883\frac{24}{10}$	452
En yngre Kirke flyttedes i nævnte Aar til nuv. Plads.		172. *Vinger Kirke* .	Tøm.	Korsk.	1698	618
		Østmarkens K. .	Træ.	Langk.	$1858\frac{14}{4}$	500
flyttet til Brandvold og senere der ødelagt.		173. *Brandvold Kirke*	Tøm.	Korsk.	?	400
		Lunderseter Capel	Tøm.	Langk.	1868	250
En ældre Trækirke brændt 1822.		174. *Grue Kirke* . .	Sten.	Langk.	$1828\frac{28}{9}$	600
En $1863\frac{4}{3}$ indviet K. reves 1885 som altfor liden.		Rævholt Capel (Finskog).	Træ.	Langk.	$1886\frac{8}{12}$	400
		175. *Hof Kirke* . .	Tegl.	Korsk.	1858	800
		Arnebergs Capel .	Tøm.	Langk.	1878	460
Den nye K. repareret 1838 og 1875.	Søndre	176. *Aasnes Kirke* .	Tøm.	Korsk.	1776?	600
		Gjesaasens K. .	Tøm.	Langk.	1863	450
		Gretvik (Vermunden, Finskog) Cap.	Tøm.	Langk.	1861	300

Digitized by Google

Fylke og Provsti.	Middelalderen. Kirkens Navn.	Kilder og Literatur.	Materiale.	Opførelsestid.	Nedrivelsestid.
Fystridalir.	177. Vála Mariæ K. á Sóleyjum.	R. B. 456. 554 N. F. 58 . .	Stav.	f. 1400	c. 1805
	178. Alfrheimsheradi, K. i	Dipl. V. 190		f. 1346	f. 1736
	St. Þorleifs Capella	Jens N. Vis. 14. N. F. 58 .	Stav.	f. 1598	f. 1690
	179. Trysiljum, Kirkja á	Dipl. V. 428. Jens N. V. 14. 47. 48. N. F. 59		f. 1403	1598—1790
	Idri, Kirkja á	Jens N. Vis. 14.			e. 1598
	Sörnum, K. á	Jens N. Vis. 14.			e 1598
	180. Amóti, K. á	Dipl. X. 97		f. 1400	f. 1769
	181. Elfardals K. »øfra«	Dipl. IX. 176 ?		f. 1381 ?	f. 1809
	182. Éfri Hreinudals St. Simons K.	Dipl. IX. 466? J. N. V. 32 .		f. 1510?	f. 1759
	183. Nedri Hreinudals Petri Kirkja.	Jens Nils Vis. 14		f. 1589	f. 1747
	184. Engjardal, K. á .	Munch B. 140			?

Digitized by Google

Anmærkninger.	Provsti.	Nutid. Kirkens Navn.	Materiale.	Form.	Opførelsestid.	Størrelse efter Siddepladsenes Antal.
if. Sagnet grundl. af Olaf d. Hell.	Østerdalens Pr.	177. *Vaaler Kirke* .	Tøm.	Korsk.	1805	500
Repar. 1878—1879.		178. *Elverum Kirke* .	Tøm.	Korsk.	1736	700
		Nederberg Capel .	Tøm.	Langk.		400
		Sætre Capel . .	Tøm.	Langk.		300
En ældre Tømmerkirke reves c. 1857.		179. *Trysil Kirke* . .	Tøm.	Langk.	1857—61	700
		Lørdalens Capel .	Tøm.	Langk.	1870—72	200
		Pladsens Capel .	Tøm.	Ottek.	1877—1879	250
Ældre K. af Træ opf. 1767.		Søndre Osens K. .	Tøm.	Langk.	1880—82	300
		180. *Aamot Kirke* . .	Tøm.	Korsk.	1768	510
		Diset Capel . .	Tøm.	Langk.	1867	300
		Nordre Osens K.	Tøm.	Korsk.	1777	300
		181. *Storelvedalens Kirke.*	Tøm.	Ottek.	1809	400
		Strands Capel . .	Tøm.	Langk.	1862—3	160
		Atneosens Capel .	Tøm.	Langk.	1881	100
Forhen Setningdalens Capel under Ringebo.	Nordre Østerdalens Pr.	*Solliens Kirke* .	Tøm.	Langk.	1736—8	136
		182. *Øvre Rendalens Kirke.*	Tøm.	Korsk.	1759	350
		Drevsjø Capel . .	Tøm.	Langk.	1846	130
		183. Yttre Rendalen .	Tøm.	Korsk.	1747	240
		Elgaaens Capel .	Tøm.	Langk.	1879	70
		184. Øvre Engerdalens Capel.	Tøm.	Langk.	1873	210
Et til Kirke indrettet Skolehus.		Elvdalens Capel .	Tøm.	Langk.	1885	63
Bygget af Tømmeret af en ældre Kirke.		*Lille Elvedalens Kirke.*	Tøm.	Langk.	1861	600
En ældre K. bygget 1751, er anvendt i den nye K.		Foldalen . . .	Tøm.	Langk.	1882	500

Digitized by Google

Fylke og Provsti.	Middelalderen. Kirkens Navn.	Kilder og Literatur.	Materiale.	Opførelsestid.	Nedrivelsestid.
	Nidaros Erkebispedømme I.				
	185. Tynnusetrs Laurentius, Thomas og Margarethas K.	Jens N. V. 33. N. F. 60. .	Stav.	1211	1598—17[illegible]
	Hamar Bispedømme IV.				
	186. Týsludals K. . .	Dipl. IX. 176. ? J. N. V. 14. 33. N. F. 60.	Stav.	f. 1381?	1598—17[illegible]
	Nidaros Erke-Bispedømme II.				
	187. Vinđgil, K. á . .	Jens Nilss. V. 14		f. 1598	f. 1655
	188. Kvikna K.. . .	Jens N. V 14		f. 1598	f. 1652
	Hamar Bispedømme V.				
Heinafylke II.	189. Hringisakrs Olafs Kirkja.	Passio Beati Olavi p. 109. Haak. 4 S. c. 213. P. N. R. Asl. B. Jordeb. 104. N. F. 80. Ab. 1876. 147. 1879 281 1881 159 .	Sten.	f. 1170	
	Bergs K.? . . .	Dipl II. 505 (? Berg i Nes ?) Jens N. V. 13. 620.		f. 1387?	f. 1598
	K. á Steinabergi .	Dipl. III. 136. 535. I, 712 (1426) IX 278 (1440). Kraft I. 296.		f. 1323	
	K. á Reyri . .	Jens N. V. 13.			f. 1598
	Stangs K. . . .	Jens N. Vis. 13. 620			f. 1598
	Skriđishóls K. .	Dipl. IV. 733. Jens N. V. 13.		f. 1403	f. 1598
	Geilastađa K. i Svađabu.	Dipl. III. 535. J. N. V. 13. 306. Ab. 1876. p. 149.	Stav.	f. 1397	cft. 1598
	Ingeberg K. i Svađabu.	Dipl. III, 263		f. 1348	?
	Am K. i Svađabu.	Dipl I. 557. Ab. 1876 p. 150 .		f. 1397	?
	190. Fylkisakrs (F.-haugs) K. á Veldrum	Dipl. IX. 103. ? Jens N. V. 13.		f. 1332?	1598—172[illegible]

Digitized by Google

Anmærkninger.	Provsti.	Nutid. Kirkens Navn.	Materiale.	Form.	Opførelsestid.	Størrelse efter Siddepladsenes Antal.
En Indskrift angiver Indvielsesaaret.		185. *Tønset Kirke.* .	Tøm.	Langk.	1793	712
		Brydalens Capel .	Tøm.	Langk.	1884	88
		186. Tyldalen Kirke .	Tøm.	Langk.	1736	278
En ældre Kirke byggedes 1688.		*Tolgen Kirke.* .	Tøm.	Ottek.	1840	700
menes vistnok af Munthe i Aalls Snorre II. 169, hvor »Tolgen« nævnes. En ældre Trækirke opførtes 1655.		187. Vingelens K. . .	Tøm.	Langk.	1880	350
En ældre Trækirke opførtes 1703.		Os K.	Træ.	Korsk.	1862	650
		Narbuvolds Capel	Sten.	Langk.	1862	220
Den nyere K. er restaur. 1739.		188. *Kvikne Kirke* .	Tøm.	Korsk.	1652—54	220
		Inset Gavekirke .	Tøm.	Korsk.	1642	297
Treskibet. I Middelald. udvidet til Korsk.		189. *Ringsaker Kirke*	H. Kalksten.	Korsk.	f. 1170	548
Kirkens Existence tvivlsom.						
En Laftkirke paa Hershaug omt. Ab. 1876. 148. 1879. 282.						
Kirkens Existence tvivlsom. Enkelte af de her nævnte Smaakirker turde maaske have været identiske.						
Tidligere stod Veldre K. paa Flisakr og allerførst paa Vinju		190. Veldre	Træ.	Korsk.	1727	536

Digitized by Google

Fylke. og Provsti.	Middelalderen. Kirkens Navn.	Kilder og Literatur.	Materiale.	Opførelsestid.	Nedrivelsestid.
	Kross Capella á Veldrum.	Dipl. V. 178		f. 1345	
	Gimse Capel . .	Aarsb. 1876 p. 150			?
	191. Brjotheims K. .	Dipl. VII. 354? N. F. 85 . .	Stav.	f. 1411	1688—1790
	192. ● Ullinshofs K. á Nese.	Dipl. V. 431. (1403)		f. 1250	
	Stein(arh)ofs K. .	Dipl. VIII, 166. J. N. V. 13.		f. 1357	f. 1598
	Bergs K. . . .	Dipl. IX. 103. J. N.s V. 13. Ab. 1876. 147.	Stav.	f. 1332	e. 1598
	193. Baldishóla K.. .	Dipl. IV. 878. J. N. V. 13. 307. N. F. 79. 746.		f. 1440	e. 1598
	194. Lautinar K. á Fauskar.	Dipl. III. 134 (1323). N. F. 61. 744.	Sten.	f. 1250	
	Rokhaugs Michaels K. á Fauskar.	Dipl. VI. 29. N. F. 63. Ab. 1879. 278. 1881. 158.	Sten.	f. 1254	1567
	195. Rumudals Petrs K.	P. Nunt. R. Dipl. VIII. 454 (1501). N. F. 63.	Sten.	f. 1250	1886
	Vallesetr K. i Rumudal.	Jens N. V. p. 14			c. 1598
	196. Tomta K. i Rumudal	Munch B. 143			?
	● Hofs K. i Lautini.	Dipl. VII, 457. Schøn. Rejse. N. F. 63.	Stav.	f. 1459	f. 1775
	197. Stanga K. . . .	Dipl. III. 177. (1334) Bndst. III, 9 (Brev paa Loms Prgd.) A. B. Jordeb. 103.. N F. 64.	Sten.	f. 1334	
	Kømestađa K.	Dipl. II. 274		f. 1346	?
	198. Ottastađa K. . .	Dipl. II. 220		f. 1337	f. 1730
	Linastađa K. . .	Dipl. V. 110. J. N. V. 14 .		f. 1335	c. 1598
	Nytjuls K. i Skaun	Dipl. IV. 440. J. N. V. 14 .		f. 1363	c. 1598
	Sástađa K. . .	Jens N. V. 14.			c. 1598
	Húsabœjar K. .	Jens N. V. 14			c. 1598
	Vikr K. . . .	Dipl. VII. 522. Jens N. V. 14.		f. 1502	c. 1598
Gbrd. dalir I.	199. Fagabergs K.. .	Dipl. II. 149. (1323). N. F. 102. Ab. 1884. 102.	Stav.	f. 1204	f. 1727
	Risum, K. á	Dipl. III, 227		f. 1344	?
	Bleikinni, K. á	Dipl. V. 94		f. 1333	eft. 1631

Digitized by Google

Anmærkninger.	Provsti.	Nutid. Kirkens Navn.	Materiale.	Form.	Opførelsestid.	Størrelse efter Siddepladsenes Antal.
Tidligere stod Brottum K. paa Mælum, allerførst paa Sæter.		191. Brottum K. . . .	Træ.	Korsk-	1790	434
		Aasmarkens Capel	Træ.	Ottek.	1860	354
br. 1770, restaur.		192. *Nes Kirke* . .	Sten.	Korsk.	f. 1250	800
øde 1598.						
Hovindsholms Laftcapel stod her til 1612. Om fra Middelalderen?		Helgøens Capel .	Træ.		1868	
Den ældre Laftkirke var flyttet did 1612 fra Hovindsholm, Helgø.		193. Baldishol K. . .	Sten.	Langk.	1880	400
Restaur. 1800 og 1873.		194. *Løitens Kirke* .	Sten.	Langk.	f. 1250	700
		Osets Capel . . .	Træ.		1885	
		Nøkleby Capel .	Træ.		1884	
Ruinen synlig.			Sten.		f. 1254	
		195. *Romedals Kirke*.	Sten.		1887	
stod øde i nævnte Aar.						
		196. Tomter K. . . .	Træ.	Korsk.	1850$\frac{25}{10}$	566
Rund- og Spidsbuet, brændt 17/7 1620, rest. 1623. 1702 en ny Fløj.		197. *Stange Kirke*. .	Sten.	Langk.	f. 1334	700
Komestad er maaske Huseby.		198. Ottestad K. . .	Træ.	Korsk.	1730	400
		Tangen K. . . .	Træ.	Korsk.	1861	500
øde nævnte Aar.						
øde nævnte Aar.						
øde nævnte Aar.						
øde nævnte Aar.						
øde nævnte Aar.						
Restaur. 1884.	Totens Pr.	199. *Faaberg Kirke* .	Træ.	Korsk.	1727	480
Maaske identisk med en af de omligg. Kirker.						

Digitized by Google

Fylke og Provsti.	Middelalderen. Kirkens Navn.	Kilder og Literatur.	Materiale.	Opførelsestid.	Nedrivelsestid
	Capella á Eyranum	N. F. 104. Ab. 1884. 102 . .	Laft.	1459	1759
	200. Saxheimsdal, K. i	Munch, B. 138			?
	201. Litlahamars K. .	Dipl. V. 233		f. 1359	f. 1733
	Reyni, K. á	Munch, B. 138			?
Heinafylke III.	202. Biriðs (Sigestaða) Kirkja.	Dipl. IX. 143. ? N. F. 104 . .		f. 1345?	1677—17
	203. Snartheimdal. K. á	Dipl. VII. 341		f. 1405	?
	204. Vardals K. (Haug)	Dipl. IX. 103 ?		f. 1332	f. 1801
	Brástaða K. . .	Dipl. II. 383		f. 1365	?
	205. Hunnar K.. . .	Munch, B. 143		?	f. 1818
Hadafylke II.	206. ● Hofs Andreas K.	P. N. R. Dipl. III, 257 (1345) N. F. 105. 750. Ab. 1879. 283.	Sten.	f. 1250	
	207. Bálka Capella. .	P. N. R. J. N. V. 16. 289. N. F. 108. 751.	Sten.	f. 1327	e. 1598
	208. Áss Michaels K.	Dipl. III, 189. J. N. V. 17. 289. N. F. 109.	Stav.	f. 1337	f. 1789
	209. Kollabúa K. . .	Dipl. I. 400. J. N. V. 17. 289.		f. 1368	e. 1598
	Dysta K. . . .	Dipl. VI. 304. N. F. 109. Ab. 1884 p. 103.	Stav.	f. 1381	?
	Hóeims K.. . .	Dipl. III, 374		f. 1371	?
	Fjalls K.	Dipl. I, 138		f. -1313	?
	● Hofs Capel (Álfastaða K.).	Dipl. III, 257. R. B. 267, J. N. V. 17. 289. N. F. 106 .	Stav.	f. 1348	c. 1598
	Moldastaða K. .	Dipl. IV, 423.		f. 1361	?
Guðbrndsdalir II.	210. Suðþorpi, K. á (á Frón).	Dipl. III, 204 N. F. 92 . . .	Stav.	f. 1340	1672—17
	211. Hvammi K. á	Dipl. V, 365 ?.		f. 1394	f. 177
	Vikr K. . . .	N. F. 93. Munch 138 . . .	Stav.		1675—17
	212. Kvikna K.. . .	Dipl. I, 736		f. 1432	f. 178
	213. Hliðsstaðum K. á	Sn. Ol. Hell.s S. c. 119 ? Dipl. III 367 (1370). N. F. 88.	Stav.	f. 1370	1787
	Tupta K. á Frón	Haak. 4 S. c. 333		1217—1263	?
	● Hofi, K. á (á Frón.)	Hjorthøy, Munch 137			?
	Álmi, K. á (á Frón).	Dipl. III, 1045		f. 1509	?
	Steig, Capella á	Haak. 4 S. c. 333. Dipl. II, 338 (1358) J. N. V. 15.		f. 1217	c. 159

Digitized by Google

Anmærkninger.	Provsti.	Nutid. Kirkens Navn.	Materiale.	Form.	Opførelsestid.	Størrelse efter Siddepladsenes Antal.
flyttedes Cap. til Faaberg som Bod ved Prgdn.		200. Saxumdalens Capel	Træ.	Langk.	1876	200
En ældre Korsk. af Træ byggedes 1733.		201. Lillehammer K. .	Tegl.	Langk.	1882	700
Rest. 1885.		202. *Birid Kirke* . .	Træ.	Korsk.	1777	800
Restaur. 1884.		203. Nykirke (Segaard)	Træ.	Korsk.	c. 1785	400
		Snertingdal (Aalset) Kirke.	Træ.	Langk.	1871	350
En ældre Kirke brændte 1801.		204. *Vardals Kirke* ,	Træ.	Korsk.	1802	
Braastad Annexkirke er nedlagt efter 1821.						
I dette Aar byggedes den ældre 8 kant. Kirke. reven 1882.		205. Huns K. (Gjøvik)	Træ.		1882$\frac{1}{11}$	
Tredingskirke; br. 1441 (50?) restaur.		206. *Hof (Østre Totens) Kirke.*	Sten	Langk.	f. 1250	700
		207. Balke K. . , .	Sten.	Langk.	f. 1327	400
øde 1598; attertagen i Brug c. 1670		208. *Aas (Vestre Totens) Kirke.*	Tøm.	Korsk.	1789$\frac{8}{9}$	600
		209. Kolbo K. . . .	Tøm.	Korsk.	?	600
	Søndre Gudbrandsdals Pr.	210. *Nordre Fron (Søtorp).*	Tøm.	Korsk.	1763	300
		211. Kvams K.. . .	Tøm.	Korsk.	1776—78	300
Dette Aar skadedes en yngre K. ved Jordskred og flyttedes.		212. Kvikne K.. . .	Tøm.	Korsk.	1789	210
Ialfald var K. til 1370.		213. *Søndre Frons (Listad) Kirke.*	Sten.	Ottek.	1787	700
Tvivlsom. Se Kraft 2, 52.						
øde ved dette Aar. Restaureret af Haakon 4.						

Digitized by Google

Fylke og Provsti.	Middelalderen. Kirkens Navn.	Kilder og Literatur.	Materiale.	Opførelsestid.	Nedrivelsestid.
	Hroaldsstöđum (Kjørstad?), K. á	Jens N. V. 15. N. F. 91.	Stav.		c. 1598
	Bjár K. á Suđþorpi (Bø)	Jens N. V. 15. N. F. 92.	Stav.		c. 1598
	St. Blasii K. á Miđgarđi i Skadabú .	N. F. 93 :			f. 1781
	Isheimi, K. á (á Frón).	Kraft II, 52. Munch 138 . .			?
	Skurdala K. á Fron	Munch 138	Stav.		?
	214. Hringabúi, K. á	Dipl. XI. 10. N. F. 87, 747. Ab. 1877 p. 263. Schøn. Reise.	Stav.	f. 1270	
	215 Fođvangi, K. á	Dipl. III, 186. N. F. 88. Ab. 1875. 219		f. 1336	
	216. Vinnubygđar K. .	Paul Huitfelts Stiftsbog fol. 145 b.		1580	f. 1702
	217. ● Eyja K. á Hofi (Skaaden).	Dipl. II, 149. A. B. J. 105. N. F. 86. Ab. 1876 p. 151.	Stav.	f. 1323	1722?
	»(J)orixstađha K. i Oighesokn«. .	Dipl. II, 848 , ...		f. 1463	?
	218. Þrœttinni, K. á	Jens N. Vis. 15. Schøn. Rejse; N. F. 87.	Sten.	1464	f. 1728
	[Þrœttinni, K. á, (ældre).	Dipl. V. 84. (?) Asl. B. J. 105		f. 1330?	1464]
	219. Reiđaval, K. á (Gausdal).	Dipl. III, 398 N. F. 100 . .	Sten.	f. 1375	c. 1864
	220. Lunda (?) K. á Foldabú.	Dipl. II, 204, I11, 753. A. B. J. 105. N. F. 102. 749.	Sten.	f. 1333	
	221. Jeđrudal K. (Bødalen).	Dipl. VIII. 627		f. 1530	f. 1784
	222. Svartheimi, K. á	Dipl. III, 226		f. 1344	c. 1726
	Hjarđkinn K á (á Dofrafjalli)	N. F. 98. Munch 137			?
	223. ● Hofs K. á Lesjum	Dipl. V. 379? N. F. 98. . .	Stav.	f. 1400?	1750

Digitized by Google

Anmærkninger.	Provsti.	Nutid. Kirkens Navn.	Materiale.	Form.	Opførelsestid.	Størrelse efter Siddepladsenes Antal.
øde ved dette Aar.						
Efter Reform. (? Indber.) forvandlet til Korskirke.		214. *Ringebo Kirke* .	Stav.	Korsk.	f. 1326	513
Næsten aldeles ombygget og moderniseret.		215. Fodvang K. . .	Stav.	Korsk.	f. 1336	338
En ældre Kirke, opført 1702, indv. 1703 17/8 reves 1780.		216. Vænebygdens K. .	Tøm.	Korsk.	1780	182
brændte K. Identisk med »Skaaden Capel«. stod paa Jørstad i Faaberg.		217. *Øjer Treenigheds Tempel* . . .	Træ.	Korsk.	1725 $\frac{15}{8}$	435
forfalden 1598		218. Thrøtten Frelsers K.	Træ.	Korsk.	1728	402
		219. *Østre Gausdals Kirke*	Sten.		c. 1864	
Formentlig staar den gamle Kirke endnu.		220. Follebo K.. . .	Træ.		c. 1864?	
		221. *Vestre Gausdals (Ny-) Kirke:* .	Tøm.	Korsk.	1784	407
Til Olstad Capel benyttedes Svatsum gamle Kirke.		Olstad Capel . .	Tøm.	Langk.	1864 $\frac{20}{10}$	159
Den ældre, 1726 opførte K. flyttedes 1864 til Olstad.		222. Svatsum K. . .	Tøm.	Ottek.	1860 $\frac{25}{10}$	278
Foldalens K., en Korsk. af Træ b. 1751 er nedlagt efter 1821.	Nordre Gud-	223. *Lesje Bethelkirke*	Tøm.	Korsk.	1749	250
Lesjeskogens K. er flyttet og restaur 1855. Vor Frelsers K. af Træ ved Lesjeverk opf. 1695 er nedlagt efter 1821.		Lesjeskogens K. .	Tøm.	Langk.		200

Digitized by Google

Fylke og Provsti.	Middelalderen. Kirkens Navn.	Kilder og Literatur.	Materiale.	Opførelsestid.	Nedrivelsestid.
	Bœja (Nørstebø) K. á Lesjum.	Sn. Ol. d. Hs. S. c. 117. Dipl. I, 377. (1363).		1021	?
	Stafheims K. á Lesjum.	N. F. 99			?
	224. Dofra K. . . .	Dipl. VII. 347. N. F. 98		f. 1407	f. 1740
	Sveingarđi, K. á (á Dofrum).	Munch 137			?
	Skeiđakra K. á Lóm.	Dipl. I. 758, 759. N. F. 96	Stav.	f. 1419	?
	[Skeiđakra (ældre) K.	Dipl. I. 287 (1343)		f. 1283	?]
	Geilu K. . . .	Dipl. I. 377		f. 1363	?
	225. ● Hofs K. á Lóm (i Skeaker).	Dipl. I. 287. (1343) 377 (1363) N. F. 97.	Stav.	f. 1283	1752
	226. Móa Maria Joh. Døb. og Olafs K. á Lóm.	Dipl. III, 103 (1315)) Schøn. Reise (Budstikken III) cfr. Sn. Ol. d. H. S. c. 118. N. F. 96.	Stav.	f. 1270	
	227. Garđmoa K. . . .	Dipl. II. 4. (c. 1220) N. F. 97	Stav.	1021—1030	c. 1882
	Ness. K. á Lóm (Sønstenes).	Dipl. I. 377		f. 1363	?
	[Andvarđar Capella.	Dipl. I. 758. 759 N. F. 96	Stav.		f. 1419
	228. Galda K. á Lóm (Bæverdalen).	Dipl. V. 403	Stav.	f. 1400	?
	229. Vága St. Petri K. á Ullinsyn á Hlađalmi.	Dipl. I. 1008. Schøn Reise. Budst. 1821 Cfr. Sn. Ol. d. Hs. S. c. 118.f. N. F. 94.	Stav.	f. 1270	
	Sundbu K. á Vága (Sandbo).	Dipl. I. 1008	Stav.	f. 1503	?
	230. Bjølstađa K. (Hedals K.).	Dipl. III, 103 (?) Schön. Rejse N. F. 95.	Stav.	f. 1315?	eft. 1775
	231. Sil K.	Dipl. I. 1008. N. F. 95 . .		f. 1503	?
Hada-fylke III.	232. Jafnakrs K. . .	Dipl. II, 142 (1321.) N. F. 134	Sten.	1067—1093	1832
	233. Hlunna K. . . .	Dipl. II, 130. N. F. 134. . .	Sten.	1200—1317	
	Aulini K. . . .	Munch 143			?
	● Hoflands K. i Hlunna.	Jens N. V. 17			f. 1732
	234. St. Nicolas K. á Grön.	Norg. g. Love III, 7, 7. (1297) Dipl. II 130 (1317). N. F. 119f. 756. Aarsb. 1882, 194.	Sten.	f. 1250	

Digitized by Google

Anmærkninger.	Provsti.	Nutid. Kirkens Navn.	Materiale.	Form.	Opførelsestid.	Størrelse efter Siddepladsenes Antal.
Kirken er skiferklædt.	brandsdalens Pr.	224. *Dovre Zionskirke*	Tøm.	Korsk.	1740 $2\frac{1}{2}$	376
se Andvord Capel) Flyttet did fra Andvord.		225. Skeaker	Tøm.	Korsk.	1751	305
		Nordbergets K. .	Tøm.	Ottek.	1863	264
Senere udv. til Korsk.		226. *Loms Kirke* . .	Stav.	Korsk.	f. 1270	350
		227. Gardmo K. . .	Tøm.	Langk.	1879	260
flyttet til Skeidakr se Skeidakra K. no. 225).]		228. Bæverdals K.. .	Tøm.	Ottek.	1864	260
kun de ydre Dele ere gamle.		229. *Vaage Kirke* . .	Stav.	Korsk.	f. 1270	350
Kirken stod indtil 1751 paa Bjølstad (Kraft) Se Schøn Reiso.	Hadeland og Lands Pr.	230. Hedals Tabor K.	Tøm.	Korsk.	1752	250
En ældre K., som laa paa Raamundgaard flyttedes hid 1742.		231. Sel K.	Træ.	Korsk.	1742	300
Ifølge Arendt bygget under Olaf Kyrre.		232. *Jævnaker Kirke*.	Træ.	Ottek.	1832	
Spidsbuek. Udvidet ved Træetilbygn. 1782. Ingen Indber. for hele Provstiet ode 1598.		233. Lynner K.. . .	Sten.		1200—1317	
Fredingskirke. Treskibet brændt 1799, rest.		234. *Grans Kirke*. .	Sten.		f. 1250	

Digitized by Google

Fylke og Provsti.	Middelalderen. Kirkens Navn.	Kilder og Literatur.	Materiale.	Opførelsestid.	Nedrivelsestid.
	Mariæ Capella á Grön.	P. N. R. Kongl. Rescr. 19/5 1779, 21/9 1800, 17/7 1801. N. F. 119. 755.	Sten.	f. 1327	
	Hörginni K. i Áli	Dipl. I. 403. J. N. V. 17. 285. N. F. 125. Ab. 1876. 153.	Stav.	f. 1369	f. 1743
	Bjarga K. i Áli	Dipl. IV. 497. J. N. V. 17. 282. N. F. 128. Ab. 1876. 153.	Stav.	f. 1370	f. 1743
	235. Þengilstaða Petrs Kirkja.	Dipl. II. 130 (1317). N. F. 128 Ab. 1868, 141.	Sten.	f. 1250	
	Grinðarakrs K. .	Dipl. II. 130. N. F. 131. Ab. 1868, 142.	Stav.	f. 1317	1868
	236. Ness Katharina K. i Brandabú.	Dipl. IV. 482. N. F. 132. Ab. 1876. 153.	Sten.	f. 1369	f. 1743
	Kjósar K. i Brandabui.	Dipl. IX. 143. J. N. V. 17. 285. N. F. 134. Ab. 1875. 153.	Stav.	f. 1345	1627—1743
	Bildinni K. . .	J. N. V. 285. N. F. 130. Ab. 1876. 153.	Stav.		f. 1743
	Katharinæ Capella á Dvergsteini.	J. N. V. 17. 285. N. F. 131. Ab. 1876. 153.	Stav.		e. 1743
	237. Flugubergs K. .	Dipl. IX. 101. N. F. 109 . .	Stav.	f. 1330	1694—1699
	238. ● Hofs K. i Fryáli	Dipl. X 71.		f. 1369	f. 1780
	239. Garða K. á Sinnini	Dipl. VIII. 154 (?) N. F. 109.	Stav.	f. 1348?	1675—1743
	240. Hauna K. á Sinnini	Dipl. I. 203. N. F. 110. . .	Stav.	f. 1329	c. 1758
	241. Kinn (Fynnini) K. à Nordrþorpi.	Dipl. II. 923 J. N. V. 297 .		f. 1483?	?
	242. Ullinsakrs Capella á Vestþorpi.	Dipl. II, 219		f. 1337	?
	Varðhöfða K.. .	Munch 148 Kraft II 79 . .			?

Stavanger Bispedømme II.

Fylke og Provsti.	Kirkens Navn.	Kilder og Literatur.	Materiale.	Opførelsestid.	Nedrivelsestid.
Valdres.	243. Bagns K. . . .	Dipl. IX, 168 (X 59? 1354).		f. 1375	f. 1736
	244. ● Hreinliðar K. (á Hofi).	P. N. R. N. F. 110. Abr. 1866. 60. 1868 134. 1884 104.	Stav.	f. 1327	
	245. Etnidals K. . .	P. N. R.		f. 1327	f. 1736

Digitized by Google

Anmærkninger.	Provsti.	Nutid. Kirkens Navn.	Materiale.	Form.	Opførelsestid.	Størrelse efter Siddepladsenes Antal.
Rund. og spidsbuet. Rest. 1474, br. 1813, restaur.			Sten.		f. 1327	
øde 1598. Kraft har urigtigt «Stenkirke».						
øde 1598.						
stod øde 1598, men senere benyttet, endnu bevaret.		235. *Tingelstad Kirke*	Tegl.		1863	
		236. Nes K. i Brandbo	Træ.			
		Sørums Capel . .	Træ.			
stod øde 1598.						
stod øde 1598.						
stod øde 1598,						
		237. *Fluberg Kirke (Søndre Land)*.	Træ.	Korsk.	1699 1872	
En ældre Træ-Korsk. var bygget 1780.		238. Hof K.	Træ.			
		Enger Capel . .	Træ.			
En ældre Træ-Korsk. var bygget 1743.		239. *Øst-Sinnen (Nordre Lands) Kirke*	Træ.		c. 1873?	
		240. Nordsinnen. . .	Træ.		1758	
En ældre Træ-Kirke sløjfedes 1822.		241. Thorpen, østre (Aamot).	Træ.		1822	
En ældre Kirke skulde sløjfes 1816; men stod endnu 1840.		242. Lunde Capel (Vestre Thorpen).	Træ.			
	Valders Pr.	243. *Bagn Kirke* (Søndre Aurdal).	Tøm.	Korsk.	1735	450
hørte sandsynl. til Valders.		244. Reinlid K.	Stav.	Langk.	f. 1327	100
		245. Bruflat (Etnedalens) Kirke.	Tøm.	Korsk.	1741	300
		Bagndalen . . .	Tøm.	Ottek.	185 9	300

Digitized by Google

Fylke. og Provsti.	Middelalderen. Kirkens Navn.	Kilder og Literatur.	Materiale.	Opførelsestid.	Nedrivelsestid.
	246. Hedals K.	P. N. R. N. F. 110	Stav.	f. 1327	
	247. Aurdals (Lund) K.	P. N. R. Dipl. II, 344 (1358) N. F. 111.	Stav.	f. 1327	1694—1735
	248. Úlfnes (Vinner?) K.	Dipl. II. 85 (1307). P. N. R. (Dipl. V. 283?) N. F. 111, Aber. 1866. p. 61.	Sten.	f. 1250	
	249. Sveinnes K.	Dipl. II, 85. P. N. R. N. F. 111.	Stav.	f. 1307	1673—1735
	250. Skrauthvals K.	Dipl. II 110. P. N. R		f. 1311	1672—1735
	Søhus Capel	N. F. 112	Stav.	1672	c. 1733
	Þufs K.	Munch 108			?
	251. Heggjar K.	P. N. R. Dipl. I. 271 (1341). N. F. 115. Aarsb. 1874. 62.	Stav.	f. 1327	
	Hausakrs K.	P. N. R. N. F. 114		f. 1327	?
	Hvams K.	P. N. R. Dipl. II, 229 (1338).		f. 1327	?
	252. Leykinar St. Blasii K. (Voldbo).	P. N. R. N. F. 116	Stav.	f. 1327	e. 1673
	Móa K. (i vestre Slidre).	Dipl. III, 361. N. F. 114. Ab. 1876. 152.	Sten.	f. 1368	f. 1800
	253. Rognar K.	P. N. R. N. F. 116	Stav.	f. 1327	f. 1857
	254. Sliđra Mariækirkja.	Dipl. VI. 32. N. F. 113. Aarb. 1876. 152, 1879, 284. 1881 159. 1882. 192.	Sten.	1200—1264	
	255. Lominnar K.	Dipl. II, 157. N. F. 114. Ab. 1866, 61.	Stav.	f. 1325	
	Hvals K.	Munch 108			?
	256. Røen ældre K. (Kirkjuvalla K?)	P. N. R. Munch 108		f. 1327	?
	Öđar K.	Dipl. II, 200. N. F. 115	Stav.	f. 1333	1747
	Fyristrađar K.	N. F. 115. Kraft II, 82	Stav.		1747
	257. Vangs K.	P. N. R. N. F. 116. 754.	Stav.	f. 1319	
	258. Eyja K.	Dipl. II, 344. N. F. 117	Stav.	f. 1358	e. 1735
	259. Horđinnar K.	P. N. R. N. F. 118. Ab. 1866. 62 1867. 77 1875. 222.	Stav.	f. 1327	
	Uppdals K.	Munch 108			?
	St. Thomásar K. á Fillafjalli.	N. F. 118. Ab. 1873. 134	Stav.		1808
	Helini K.				?

Anmærkninger.	Provsti.	Nutid. Kirkens Navn.	Materiale.	Form.	Opførelsestid.	Størrelse efter Siddepladsenes Antal.
Udvidet til Korskirke 1738.		246. Hedals K. . . .	Stav.	Korsk.	f. 1327	300
		247. *Nordre Aurdals Kirke.*	Træ.	Korsk.	1735	320
restaur. 1735.		248. Ulvnes K. . . .	Sten.	Langk.	f. 1250	244
En ældre K. bygget 1735.		249. Svennes (Strand) K.	Træ.	Korsk.	1859	300
		250. Skruthval K. . .	Træ.	Korsk.	1785	300
		Nordre Etnedals K.	Træ.	Langk.	1866	
Udvidet 1844,		251. *Hegge Kirke* (Østre Slidre).	Stav.	Langk.	f. 1327	300
		252 Voldbo K. . . .	Tøm.	Langk.	c. 1820	120
		253. Rogne K. . . .	Tøm.	Ottek.	1857	270
(Sollabu? Dipl. X, 59) Rund- og spidsbuet.		254. *Vestre Slidre Kirke.*	Sten.		f. 1264	
		255. Lomen K. . . .	Stav.		f. 1325	
		256. Røen K. . . .	Træ.		c. 1747	
flyttedes 1841 til Brückenberg i Schlesien.		257. *Vangs Kirke* . .	Tøm.	Korsk.	1839	
		258. Øje K.	Træ.	Langk.	1747	
Ombygget 1821—26.		259. Hurum K. . . .	Stav.	Langk.	f. 1327	
Grundvolden skal være synlig.						
Grundvolden skal være synlig.						
ifølge mundtlig Underretn. af Præsten i Vang, en nu tilintetgjort Fjeldkirke paa Filefjeld.						

Digitized by Google

Om Skriftemaalet og dets Forbindelse med den hellige Nadverd.

Af forhenv. Biskop Grimelund.

B.

Skriftemaalet i Forbindelse med den hellige Nadverd.

VI.

Førend vi gaae over til Spørgsmaalet om Skriftemaalets Forbindelse med den hellige Nadverd, og hvorvidt dets Brug som kirkelig Forberedelseshandling til Nadverden er berettiget, er det, for ikke at komme til at gaae ud fra et forvirrende Synspunkt, fornødent strax at fremhæve, at ifølge vor lutherske Kirkes Lære er hverken Alterens Sakramente ufuldstændigt eller mangelfuldt, naar det forvaltes uden foregaaende Skriftemaal, ei heller er Skriftemaalet ufuldstændigt eller mangelfuldt, naar det foregaar uden medfølgende Alterens Sakramente. Begge Handlinger ere indbefattede i Forvaltningen af Nøgleembedet, men de udgjøre ogsaa hver for sig selvstændige kirkelige Handlinger. Derfor kan ogsaa de Schmalkaldiske Artikler (Art. 4) nævne Nøglemagten, d. e. paa dette Sted Nøglemagten i indskrænket Forstand, Magten til at absolvere, som en 4de Maade, hvorpaa „Evangelium giver Raad og Hjælp imod Synden“, *sideordnet* med Syndsforladelsens Prædiken i det mundtlige Ord, samt med Daaben

Digitized by Google

og med Alterens Sakramente, og ligesaa selvstændig som enhver af de her nævnte 3 Handlinger. Absolutionen, som Bekjendelsesskrifterne erklære for det Fornemste og Hovedstykket i Skriftemaalet, er ikke blot Prædiken om Syndsforladelsens Naade, ei heller blot et Guds Ord, som man lægger til eller slynger om Nadverdens Brød og Vin for at frembringe Sakramentet, men den er en af Christus indstiftet evangelisk Handling for sig selv, vistnok med samme evangeliske Formaal som Prædiken, Daab og Nadverd, „at give Raad og Hjælp imod Synden“, men „paa en anden Maade“ og uden at tabe sin Virkning, naar den søges for sig selv alene. Alterens Sakramente navnlig og Skriftemaalet afpræger sig ogsaa deri forskjelligt, at Skriftemaalet med sit Tyngdepunkt, Absolutionen, bekjendelsesmæssigt er en Handling med den Enkelte og privat, en Handling i Eenrum, medens Alterens Sakramente er Communion, er en Handling med Mange samlede, ja med hele Menigheden. Derimod ere de hinanden lige deri, at begge for at opnaae sit Maal forudsætte Frihed i Brugen, frivilligt Valg fremgaaet af indre Trang. Men netop i denne Frihed gaae de atter fra hinanden, idet den aandelige Trang for Menighedslemmerne vel *kan* føre til Benyttelsen af begge Handlinger i Forbindelse med hinanden, men ogsaa den ene Gang drage til Communionen, den anden Gang til Absolutionen. Og vel forudsætter Alterens Sakramente paa en Maade Absolution, saasom Sakramentet skjænker *Pantet* paa Syndsforladelse, der altsaa maa være søgt og annammet i Bodfærdighed og Tro iforveien; men da Absolution, som særskilt Indstiftelse, og Syndsforladelse ikke falder saaledes sammen, at Syndsforladelse *kun* er at faae gjennem kirkelig Absolution, meget mere Syndsforladelsens Naade ogsaa gjennem andre Kanaler kan tilstrømme den bodfærdige og troende Christen, ja er hans „daglige Brød“, naar han ikke kommer i særegen aandelig Nød, saa er *Skriftemaalets* Absolution ingen *nødvendig* Betingelse for en værdig

Digitized by Google

og velsignet Brug af den hellige Nadverd. Dette maa ikke glemmes eller oversees.

Imidlertid maa det dog erkjendes, at den kirkelige Absolution, saasandt den modtages saaledes, som vor Kirke bekjender, med den Tro, at den er anordnet af Herren selv, „den Herre, der haver Magt til at forlade Synder paa Jorden (Math. 9, 6)", giver, ved sin specielle Afløsning af den Enkeltes Synder, en stærkere Forsikring om Syndsforladelse, end Evangeliets almindelige Prædiken og daglige Brug lettelig kan give, og at Skriftemaal med Absolution derfor, vel benyttet, kan i mange Tilfælde være en høist værdifuld Forberedelse paa en rigtig trøstefuld og frydefuld Nadverdnydelse. Naar derfor Kirken af Omsorg for en velsignet Brug af den hellige Nadverd har anordnet Skriftemaal med Absolution som Indgangsdør og Forhal til Nadverdsalen med dens Naadebord, saa kan Kirkens Berettigelse hertil ingenlunde afvises dermed, at Skriftemaal og Nadverd udgjør to hver for sig selvstændige Handlinger, men det maa komme an paa, først og fremst hvorvidt denne Anordning ogsaa har Støtte i Guds Ord, dernæst om den har Støtte i den almindelige christelige Kirkes Brug, og endelig om den anbefaler sig som svarende til det christelige Livs Trang og Samfundets Tarv, efter hvad Erfaring lærer.

Der har været paastaaet, at Kravet paa Skriftemaal som Forberedelse og Betingelse for den hellige Nadverds Brug ikke har nogensomhelst Støtte, men endog ligefrem modsiges af klare Udsagn i den hellige Skrift. Var dette saa, da kunde der i Evangeliets Kirke ingen Tvivl være om, at dette Krav strax og helt maatte opgives. Men denne Paastand er neppe berettiget. Man har beraabt sig paa 1 Kor. 11, 8: „Hvert Menneske prøve sig selv og *saaledes* æde han af Brødet og drikke af Kalken; thi hvo, som æder og drikker uværdigen, æder og drikker sig selv Dom, idet han ikke gjør Forskjel

paa Herrens Legeme". Altsaa, siger man, er det paa denne Maade, „saaledes", Forberedelsen til den hellige Nadverd skal foregaae, at enhver Nadverdgjæst gjennem alvorlig Selvprøvelse skal forberede sig selv til en værdig Nydelse af Sakramentet; om en Nadverdgjæst gjør sig skyldig i en uværdig Brug af Herrens Nadverd eller ikke, det hverken kan eller skal Kirken prøve, det er lagt paa enhver Nadverdgjæsts egen Samvittighed og Ansvar". Men om det nu vistnok ogsaa forholder sig saa, at det ikke hjælper en Nadverdgjæst noget, om nogen Anden vil tage Ansvaret paa sig for hans Forsyndelse ved Nadverdbordet, og at det nærmest ligger det Menneske, der forlanger Plads ved Herrens Bord, selv paa som Pligt at vogte sig for at paadrage sig den uværdig Nydendes Dom istedetfor Velsignelse, om den hellige Skrift end ikke heller udtrykkelig nævner nogen anden Forberedelse til Nadverden end Selvprøvelse, saa siger det sig dog selv og kan ikke staae i nogen Strid med den nævnte apostoliske Forskrift, at Kirken, som baade har sjælesørgerlige Pligter at varetage mod sine Lemmer (Ephes. 4, 11—15; 1 Tim. 4, 13), og som tillige skal søge at holde Herrens Bord frit for Forargelser, maa baade være berettiget og forpligtet til at vække og understøtte Selvprøvelsen hos den Enkelte og ved en tilsvarende Forberedelse bidrage alt Sit til, at Selvprøvelsen for Herrens Bord ikke bliver afgjort ved en løs og flygtig Tanke, men at den bliver en alvorlig Omsorg hos vedkommende Gjæst for at „være iført Bryllupsklædningen", som det heder i Norges Kirkeordinants. Er et Skriftemaal forud for Nadverden det bedste Middel til at fremme saadan Selvprøvelse og værne om Nadverdbordets Hellighed, saa ligger deri et meget stærkt Forsvar for dets Anvendelse. Det var jo heller ikke ukjendt i selve den apostoliske Tidsalder, at uværdige Nadverdgjæster, og det netop i den korinthiske Menighed, ifølge den samme Apostels Forskrift, der har skrevet 1 Kor. 11, 8, baade blev

Digitized by Google

udelukkede fra Communionen og igjen optagne, naar Kirkens Tugt havde gjort den tilsigtede Virkning og frembragt Selvprøvelse og Anger (1 Kor. 6; 2 Kor. 2).

Paa den anden Side findes der ikke i den hellige Skrift nogen Anordning eller Noget, der ligner og ligefrem begrunder en Anordning af Skriftemaal som Forberedelse for den hellige Nadverds Brug. Man har vel villet finde en saadan Anordning antydet af Herren selv med den af ham foretagne symboliserende Fodvadskning (Joh. 13). At denne Handling skal være et Symbol paa Skriftemaalet, er vistnok en gammel Tanke, hvilket ogsaa de Pavelige have benyttet som Bevis for, at Kravet paa Skriftemaal, især forud for Nadverden, skal være berettiget divini juris. Unegteligt maatte ogsaa et saadant Symbol, hvis det virkelig var der, have afgjørende Betydning for denne Altergangsskik, da jo Herrens egen Nadverdskik selvfølgelig maa være det høieste Forbillede for Nadverdforvaltningen i hans Menighed. Men selv om man var berettiget til i Fodvadskningen at see et Symbol paa Absolutionen, en „Syndsforladelsens Renselse", saa er der dog Intet i selve Begivenheden, der peger hen paa Sammenhæng med Nadverden; tvertimod synes det Eneste, der fører Tanken hen paa en Sammenhæng med noget Efterfølgende, nemlig Jesu Ord til Peder: „Hvad jeg gjør, det forstaar du ikke nu, men du skal forstaae det herefter", snarere at pege hen paa Jesu egen senere Forklaring af denne Fodvadsknings Mening. Og kan end vistnok Herrens Ord til den samme Peder: „Hvo som *er* tvættet, behøver ikke at tvætte andet end Fødderne", føre Tanken hen paa Renselse fra Syndens Smuds, saa maae de dog snarere bringe En til at tænke paa, at den, som allerede i Daaben er „tvættet" fra Synden i Christi Blod, endnu har, ligesom Vandreren paa en støvet Landevei, *daglig* Renselse behov, med andre Ord: Fodvadskningen maatte da snarere være Symbol paa den *daglige* Syndsforladelses Fornødenhed,

Digitized by Google

end paa den særegne, som følger med Skriftemaalet i Absolutionen. Men desuden har jo Jesus selv umiddelbart derpaa — saaledes som han tilsagde Peder: „Du skal forstaae det herefter" — forklaret sin Mening med denne Handling saaledes, at Disciplene *maatte* forstaae hans Handlemaade som et Ydmygheds Exempel, hvilket de skulde efterfølge, istedetfor at strides om, „hvem af dem der skulde holdes for at være den største" (Luk. 22, 24 smhldt med V. 27).

Det kan heller ikke sees, — og dette maa dog gjøre den anførte symbolske Forklaring endmere mistænkelig — at den første christne Menighed har forstaaet Herrens Mening med hans Handling at være et Vink om Skriftemaal og Absolution forud for Nadverden og Forberedelse for denne. Der findes meget mere i den hellige Historie ikke Spor af, at en saadan kirkelig eller menighedsmæssig Forberedelse har fundet Sted, hvilket dog vilde være ikke blot uforklarligt, men uforsvarligt, dersom de første Christne havde forstaaet Fodvadskningen som indeholdende en Herrens Anordning, eller endog blot et Raad eller en Antydning om Brug af Skriftemaalet som Forberedelse for Altereus Sakramente. Vi have vistnok kun 2 Steder i Apostelhistorien, hvori Brugen af den hellige Nadverd sikkert omtales, nemlig Cap. 2,46 og 20, 7; Stedet 9, 19 handler ikke herom. Det førstnævnte Sted giver Indtryk af, at de første Christne *daglig* nød den hellige Nadverd — „brød Brødet" — omkring i Husene, og det andet Sted, at Nadverdnydelsen allerede paa den Tid, da Paulus foretog sin 3die Missionsreise, havde faaet baade en fast Tid, nemlig den første Dag i Ugen, og en fast Plads, nemlig Menighedens Forsamlingshus, sig anvist. Men paa ingen af disse Steder nævnes noget om en særegen Forberedelse ved Skriftemaal; meget mere give begge disse Steder, især det første, Indtryk af, at de christne Sødskende gik sammen til Herrens Bord uden foregaaende fælles Forberedelseshandling. Det samme gjælder

Digitized by Google

om 1 Kor. 11; der siges kun, at de Christne i Korinth „kom sammen“ til Nadverden, og der peges paa slemme Mangler ved denne Sammenkomst, men der siges Intet om nogen forudgaaende gudstjenstlig Handling som Skriftemaal. Heller ikke fra Kirkens 2det Aarhundrede er der noget historisk Vidnesbyrd om, at der heri er indtraadt nogen Forandring. A Plinius's bekjendte Brev til Keiser Trajan (112) og af Justinus Martyrs 1ste Apologi vide vi kun, at i Kirkens 2det Aarhundrede havde den hellige Nadverd afgjort trukket sig hen til Søndagen, og at den blev nydt af den hele samlede Menighed og helligholdt som en særskilt Akt bagefter den øvrige Gudstjeneste. Den var i fuldeste Betydning Communion, krævede hele Menighedens Deltagelse, og var der Nogen, som ved Sygdom, Fangenskab eller andre uafvendelige Aarsager blev forhindret fra at komme tilstede i Menighedens Forsamling, saa blev vel endog Nadverdgaverne dem bragt i deres Hjem ved budsendte Diakoner, for at Communionens Baand skulde omslynge dem Alle. Om noget forudgaaende Skriftemaal er der ikke og kunde der vel heller ikke være Tale, naar Høitideligholdelsen af Alterens Sakramente var en Fællesakt af hele Menigheden, Smaa og Store. Heller ikke Tertullian melder noget herom, skjønt han har skrevet en hel Bog „de poenitentia“, det vil da sige om *aabenbart* Skriftemaal for Excommunicerede. Komme vi saa noget længere frem i Tiden, da møde vi den ældste os bekjendte udførlige Gudstjeneste-Liturgi, den saakaldte Liturgia sancti Jacobi, sandsynligvis fra 4de Aarhundrede eller for en Del tidligere, der giver os meget udførlige og detaljerede Oplysninger om Oldkirkens Nadverdskik. Ogsaa denne Liturgi viser os hele Menigheden samlet om Søndagen til fælles Nadverdnydelse; denne er her stillet indenfor Rammen af den almindelige Søndagsgudstjeneste, men dog som en særskilt Akt under Navn af missa fidelium, *λειτουργία τῶν πιστῶν*, og Deltagere i denne ere, vel at mærke,

Digitized by Google

baade Menighedens Børn og Voxne. I denne Gudstjeneste-ordning maatte man dog vente lønligt Skriftemaal omtalt etsteds, saafremt det skulde benyttes som kirkelig anordnet Forberedelse til Nadverden, eller idetmindste nævnt; men dette er saa langt fra Tilfældet, at skjønt den har en detaljeret Forskrift om poenitentes (*οἱ ἐν μετνοίᾳ*), altsaa om aabenbart Skriftemaal, og skjønt den hellige Nadverds Administration aabnes med en ikke saa kort Indledning, saa er der dog Intet i den hele Liturgi, der minder om Skriftemaal i Forbindelse med denne søndaglige Brug af Nadverden; hvad der findes anført som Forberedelse i „de Troendes Messe" er en rig Opfordring til Bøn og Forbøn og til „med opløftede Hjerter at lovprise Herren", idet Nadverden væsentlig fremholdes som Eucharisti, som Taksigelse for vor Herres Jesu Christi Offer til Ihukommelse af hans Død, og hvad der findes i „Katechumen-Messen" (missa catechumenorum) er kun en Bønsakt, som blot angaar dem, der vare udelukkede fra de Troendes Menighed, og som maatte gjøre offentlig Bod for sine Synder, førend de kunde blive gjenoptagne i Kirkens Fred og saaledes rekoncilierede med Menigheden, at de kunde deltage i de Troendes Messe.

Vi maae saaledes vistnok tilstaae, at noget lønligt Skriftemaal har Oldkirken ikke havt som kirkelig Handling til Nadverdforberedelse. Ja endnu i 5te Aarhundrede, da Leo den store legaliserede det lønlige Skriftemaals kirkelige Brug og gav Handlingen en saadan Anordning, at Presten (sæcerdos) ikke blot „ante apsidem", det vil sige, ikke blot i Kirkens Kor (foran Apsis), men ogsaa privatim kunde paalægge Konfitenten Satisfaction efter hemmelig Syndsbekjendelse og umiddelbart derefter absolvere ham under Haandspaalæggelse, da altsaa Privatskriftemaalet havde temmelig fuldstændigt naaet frem til den Stilling, som det senere med kirkeligt Mandat indtog paa den Tid, da det blev paabudt som Gjennemgang

Digitized by Google

til Nadverden — selv da synes Undladelse af at gaae denne Vei ikke absolut at have udelukket fra Communionen. Anderledes kan det vanskelig forstaaes, naar Leo skriver til Biskoperne i Provincia Viennensis: „Communionen bør ikke lettelig negtes nogen Christen; thi vi ere komne til Kundskab om, at Nogle for lette Forseelser og Ord ere udelukkede fra Communionens Naade“. Disse Ord give det Indtryk, at der endnu indrømmedes Frihed i den hellige Nadverds Brug uden Krav paa forudgaaende Satisfaction og Absolution.

Imidlertid blev dog den Skik at gaae til Skrifte før Communionen efter Leos Tid efterhaanden almindelig optaget af det kirkelige Lægfolk uden at være legaliseret ved udtrykkeligt Lovbud. Det var en Skik, der fra først af opkom ligesom af sig selv, fremkaldt dels ved Følelsen af Trang til at lette sit Hjerte hos Communikanterne, dels ved fromme og for Sjælepleien omsorgsfulde Presters Raad, og understøttet af de i stort Antal udkommende Pønitentialbøger, der vistnok heller ikke modarbeidedes af magtsyge Presters Tilskyndelser. En meget stor Del i Befæstelsen af denne Skik havde Pønitentialbøgerne ved den Maade, hvorpaa disse ved sine Forskrifter om Boden indirekte bragte Bodsvæsenet og Communionen i Forbindelse med hinanden. Allerede Columban, i Begyndelsen af 7de Aarhundrede, erklærer, støttende sig til Cassians Lære om vitia principalia: „Det bliver befalet, at Skriftemaal maa blive aflagt omhyggeligere og oftere, og det fortrinsvis for Sindsbevægelsernes Skyld, *navnlig før man gaar til Messe*, paadet at man ikke skal træde uværdigt, d. e. med urent Hjærte til Alteret; thi Christi Alter er et Tribunal, og hans Kjød og Blod dømmer dersteds dem, som komme uværdigen; man maa derfor iforveien aftoe ikke blot peccata capitalia, men ogsaa de mere ubestemte Mangler og Sygdomme i den svage Sjæl (Institutio coenobiorum)“. Ikke sjelden give ogsaa Pønitentialbøgerne Anvisning paa Alterens Sakramente som

Digitized by Google

Lettelse, Lindring og Lægedom under Bodssmerterne. Theodorus af Canterbury († 690), eller den under hans Navn og Autoritet meget benyttede Pønitentialbog, har blandt Andet den Bestemmelse, at man af Barmhjærtighed skal tillade Pønitenten efter et helt eller et halvt Aars Bod, og førend Boden endnu er afsluttet, at deltage i Communionen, ja i Poenitentiale Sangallensi fra første Halvdel af 8de Aarhundrede haves endog den besynderlige Forskrift, at Synderen midt i selve Bodstiden *skal* engang aarlig møde til Communion. Og stadigt vinder denne allerede i hint Aarhundrede hyppigt forekommende Nadverdskik mere og mere Udbredelse. Allerede i 9de Aarhundrede kan en anden Pønitentialbog (Confessionale Pseudo-Egberti) ligefrem og gjentagende indskjærpe, at man ikke maa komme til Communion uden iforveien at have skriftet og gjort Bod. Endda gjaldt vel den af Theodor af Canterbury opstillede Sætning, at i Nødsfald er ogsaa Skriftemaal for Gud tilstrækkelig, og at Skriftemaalet for Presten ikke er nogen Salighedssag; men Jordbunden var dog allerede saa tilstrækkeligt forberedt i Folkets Tænkemaade, at Skikken med Skriftemaalet for Presten før Communionen hverken var fremmed eller behøvede at frygte for alvorlig Modstand, da den siden blev gjort til almindelig Forpligtelse ved formelig Lov i Kirken. Dette skedte dog ikke førend i 13de Aarhundrede ved Pave Innocents den Tredies Bulle: „Omnis utriusque sexus (1215)“. Denne Bulles Ordlyd er før anført og skal ikke her gjentages. Fra denne Bulle skriver sig de altid strengere Paabud om Respekt for Skriftemaalets „guddommelige Ret“ og om dets ueftergivelige Brug for Nadverdgjæster, som Reformatorerne saa ofte og med saa skarpe Ord have forkastet og protesteret imod som en Snare og et utaaleligt Aag paa Samvittighederne.

Saaledes udviklet og sat i Forbindelse med den hellige Nadverd var det nu Reformationens Kirke modtog Skrifte-

Digitized by Google

maalet og Absolutionen fra den ældre Kirke. At denne Forbindelse ikke er forordnet af Herren selv, ei heller har været oprindelig i den christne Kirke, at den Intet har at bestille med den i Oldtidens Kirke brugelige, liturgisk foreskrevne, Pønitentseakt, og at den heller ikke er obligatorisk foreskrevet førend i Kirkens 13de Aarhundrede, viser Historien. At Reformationens Kirke ikke heller optog og beholdt enten Skriftemaalet eller dets Brug i Forhold til Alterens Sakramente uden væsentlige Modifikationer, ja at det just var Pavekirkens falske Lære og gruelige Misbrug af Skriftemaalet, som gav det første Stød til det 16de Aarhundredes gjennemgribende Reformation, er ligesaa historisk og vel bekjendt. De Modifikationer, som saaledes fra Først til Sidst ere paaviselige, kunne ikke andet end drage den Slutning efter sig, at Skriftemaalets Sammenknytning med Nadverden hører til de Kirkeskikke, som ere indførte humani juris, og at den i Lighed med andre saadanne Kirkeskikke kun er berettiget, forsaavidt og saalænge den kirkelige Sjælepleie finder den tilraadelig og tjenlig til Fremme af en værdig Brug af det hellige Alterens Sakramente.

I de reformatoriske Bekjendelsesskrifter lægges der ingen særdeles Vægt paa Skriftemaalets Forbindelse med Nadverden, om den end forudsættes at være bestaaende; medens de paa det Stærkeste anbefale Skriftemaalet fornemmelig for Absolutionens Skyld, saa tale de kun løselig om det som Forberedelse for Nadverden. Ja i Hovedbekjendelsen, Confessio augustana, nævnes denne Forbindelse kun en enkelt Gang og det ganske i Forbigaaende. I Konfessionens 21 første Artikler, i hvilke dens paa den hellige Skrift grundede og byggede uforanderlige Grundsætninger opstilles, er der vel 2 Artikler, den 11te og 12te, som særlig omhandle Skriftemaal og Absolution, og hvor der erklæres i 11te Artikel, at „Privatabsolutionen skal beholdes“ med Skriftemaal som sin Forudsætning

Digitized by Google

dog uden Forpligtelse til at opregne „alle Misgjerninger og Synder“, og i 12te Artikel, at der altid bør være kirkelig Absolution at faae for dem, som gjøre Bod. Men om Skriftemaal som Nadverdforberedelse er der ingensteds Tale i disse 21 Artikler. I de følgende 7 Artikler, i hvilke „de forandrede Misbrug“ opregnes, heder det i Art. 3 (el. 24) om Messen, altsaa om Brugen af Alterens Sakramente, at dette Sakrament er indstiftet af Herren „til troende Erindring om Christi Velgjerninger, samt den bange (pavida) Samvittigheds Opreisning og Trøst hos dem, der bruge Sakramentet, og at (tydsk Text) derfor fordrer dette Sakrament Tro og bliver forgjæves brugt uden Tro“; men om nogen kirkelig Sakrament-Forberedelse tales der ikke. Denne omtales derimod først i Art. 4 (25), og dette er ogsaa det eneste Sted i Konfessionen, hvor Skriftemaal og Nadverd nævnes sammen. Her heder det nemlig til Bevis for, at Skriftemaalet ikke er afskaffet af de Rigsstænder, hvis Repræsentanter underskrev den Augsburgske Konfession: „Thi Herrens Legeme pleier ikke (non solet) rækkes til Andre end dem, som iforveien ere prøvede og absolverede (nisi antea exploratis et absolutis)“. At der ved „explorati“ og „absoluti“ menes dem, der ere hørte med Skriftemaal og derefter absolverede, er tydeligt af Artikelens Overskrift „de confessione“ saavelsom dens Begyndelsesord, og at Artikelen henpeger paa en, den Tid (1530) almindelig, Nadverdskik i den lutherske Kirke, er klart nok; men at denne Skik hviler paa konfessionel Grund og er indført paa Grund heraf, dette, som er det egentlige Spørgsmaal, faar intet Svar i selve Konfessionen, ihvorvel den anførte Artikel aflægger det skjønneste og mest uforbeholdne Vidnesbyrd om Skriftemaalets og særlig om Absolutionens rige Herlighed i og for sig. Hvad Artikelen gjør utvivlsomt, det er kun dette, at det var det Sædvanlige i de lutherske Menigheder ikke at række Nadverden til Andre end dem, som havde været til Skrifte og

faaet Absolution. Om denne sædvansmæssige Brug heder det saa i Apologiens Art. 12 (24) nærmere forklarende: „Vi afskaffe ikke Messen, men beholde og forsvare den samvittighedsfuldt; thi hos os holdes hver Søndag og andre Festdage Messe, i hvilken Sakramentet bliver rakt til dem, som bruge det (tydsk Text: som begjære det), efterat de ere prøvede og absolverede". Hvori Prøven bestaar, siges ikke, men at den ikke kan have bestaaet i en Undersøgelse af Konfitentens Oprigtighed og Nøiagtighed i Syndsbekjendelse, følger af Konfessionens hele Betragtning af Skriftemaalet. Om det ogsaa er Skriftemaalet der menes, naar det længere hen i Artikelen: „Quid sit sacrificium", heder: „Folket bruger Sakramentet, men ikke førend det er undervist og prøvet (institutus atque exploratus) er tvivlsomt; ialfald giver dette Sted liden Oplysning om Forholdet. Derimod berettes der i Apologiens Art 11 de confessione: „Iøvrigt hvad Tiden angaar, saa bruge vistnok de Fleste ofte om Aaret i vore Kirker Sakramenterne: *Absolutionen og den hellige Nadverd*", i hvilket Forhold til hinanden, siges ikke. Men hverken i de Schmalkaldiske Artikler eller i de øvrige Bekjendelsesskrifter gives der nogen nærmere konfessionel Forskrift om Forberedelse til Alterens Sakramente ved Skriftemaal. Dette er ogsaa saa meget mindre venteligt, som der polemiseres meget skarpt, især i Apologiens Art. 11, imod Bullen „Omnis utriusque", og de ved denne foraarsagede Vildfarelser og Snarer for Samvittigheden ved Kravet paa Skriftemaal.

Ikke desto mindre vise Kirkeagenderne fra 16de Aarhundrede, at det meget snart blev almindelig Regel i de lutherske Landskirker ikke at tilstede nogen Adgang til Alterens Sakramente, som ikke iforveien havde anmeldt sig og gaaet til „Skrifte hos Presten", og det er uden Tvivl denne til Sædvane blevne Altergangsskik i næsten alle, navnlig nordtydske, Landskirker, hvortil der sigtes i den augsburgske Konfession

Digitized by Google

og dennes Apologi. Kun de ældste Kirkeagender lade Skriftemaalet før Nadverden være overladt til Enhvers frie Valg. Dette gjør f. Ex. Luthers formula missæ fra 1523. „De confessione privata ante communionem — staar der — sentio, sicut hactenus docui, esse eam scilicet nec necessariam nec exigendam, utilem tamen et non contemnendam, quando nec ipsam coenam dominus exegerit aut lege firmaverit, sed cuique liberam permiserit“.*) Af samme Aar er „Ordnung der Pfarrkirchen in der Stadt Elbogen“, der ligesaa bestemt udtaler den samme Frihed: „Zum Sechsten soll auch der Pfarrer, oder Nyemands, die, so das Sakrament nemen wöllen, zu der heimlichen Ohrenbeycht nötten und dringen, sunder frey stehen lassen in eyns Yeden guten Willen und Andacht“. Hvorledes det har været hermed i Nördlingen, hvis „Renovatio ecclesiæ“ er af 1525, kan ikke sees; men da noget Skriftemaal ikke omtales, er det vel antageligst, efter de forangaaende allerede anførte Exempler fra denne Tid, at derpaa er der heller ikke her gjort bestemt Fordring. Det Samme gjælder om „Hallische Kirchenordnung“ af 1526: „Darnach (d. e. nach Gesang u. Gebet) es sol das Volck, mit dem Sacramente versehen, *ermahnt werden* (Andet siges der ikke) zur christlichen Liebe, Fried und Creutz, dieweil das Sacrament der Christen Losung ist, darmit sie sich in ein christenliche Lieb und Gemeinschaft ains Leibes (eines Leibes) verbunden. Alsdan sol der Cor singen: grates nunc omnes u. s. w.“. Forøvrigt henvises der til den første christne Kirkes Nadverdskik med Hensyn til aabenbare Synder og Forargelser, der kræve offentligt Skriftemaal. Mere bestemt, dog kun tilraadende, er

*) „Om privat Skriftemaal forud for Communionen er min Mening den samme, som jeg hidtil har lært, nemlig at den hverken er nødvendig eller bør kræves, dog nyttig og ikke at foragte, eftersom Herren heller ikke har krævet eller lovfæstet selve Nadverden, men overladt den til Enhvers Frihed“.

Digitized by Google

Reformatio ecclesiarum Hassiæ af 1526 i sin Udtalelse om Skriftemaal: „*Admoneant* ecclesiam episcopi, ut ad hanc venerabilem coenam singulis dominicis conveniant, *ad idque, si desolatæ sunt ipsorum conscientiæ, laudamus et consulimus*, ut adeant episcopum vel illius adjutorem aut aliquem ex piis doctisque fratribus *confitentes peccatum suum*, et audituri ab eis verbum sacrum, ut infra de confessionibus . . ., og siden heder det saa de confessione: „*Nemo quenquam ad confessionem* illam peccatorum, *sine Dei eloquiorum auctoritate introductam, compellere, ut hactenus, audeat* . . . Proinde laudamus *publicam* confessionem, quæ in coenæ dominicæ initio fieri consuevit, modo lingua vulgari distincte et ab omnibus simul fiat“. Ogsaa i enkelte senere Kirkeordninger lades det vel uomtalt, enten Brugen af Alterens Sakramente kræver forudgaaende Skriftemaal eller ikke; saaledes Kirkeordningerne fra Minden (1530), Göttingen (1531), Calenberg (1542), Braunschweig (1543), skjønt de, tildels stærkt, hævde Skriftemaalets Gavnlighed i Almindelighed, og enkelte, saasom den Brunsvigske, udtrykkeligt gjør opmærksom paa Forskjellen mellem almindelig Prædiken og Absolution. Men at Sædvanen dog vistnok temmelig snart er bleven den i Confessio augustana Art. 25 omtalte, og at *Regelen* efterhaanden blev: ingen Communion uden Communikanternes Forberedelse for samme i privat eller lønlig Skriftemaalsprøve (Verhør) —, maa man slutte af det langt overveiende Antal af Agender, der indeholde, endog strenge, Paabud herom. Kirkevisitationen synes nemlig ved de Erfaringer Visitatorerne gjorde omkring i Menighederne, at have blandt Andet ogsaa foranlediget en stærkere Paaholdenhed og Krav paa Brug af Skriftemaal og paa en fastere Plads for samme i Liturgien end tidligere. Om den sandsynlige Bevæggrund hertil og dens Indflydelse paa Kirkeordningerne vil der senere blive talt. Her maa jeg indskrænke mig til at anføre, hvad de herhenhørende Kilder in-

Digitized by Google

deholde om selve Paabudet, der synes at staae i en saa besynderlig Modsigelse med Reformationens Princip.

Fremfor Alt maa her først nævnes Visitatorernes „Unterricht an die Pfarrherrn im Churfürstenthum Sachsen“ af 1528. Her heder det „von der rechten christlichen Beicht“, saaledes: „Det pavelige Skriftemaal er ikke befalet, nemlig (om) at fortælle alle Synder, hvilket ogsaa er umuligt, som der staar i den 19de Psalme: „Hvo kan mærke, hvor ofte han feiler? rens mig af mine skjulte Synder“; dog skal man for mange Aarsagers Skyld formane Folk til at skrifte, især de Synder, hvori de behøve Raad og som besvære dem mest. *Man skal heller ikke lade Nogen gaae til det hellige Sakramente, uden at han er særskilt prøvet* (verhöret, overhørt) *af sin Prest;* thi Paulus siger i det første (Brev) til Korinthierne, det 11te (Kapitel), at de, som nyde det uværdigen, ere skyldige i Christi Legeme og Blod“. Ligesaa heder det i Visitationsartiklerne af 1533: „Sie (die Prediger) sollen auch Niemandt zum hochwirdigen Sacrament *unbefragt* zulassen, und sonderlich *einen Jeden insonderheit und nicht bei Hauffen zu verhören*“. Det var at vente at denne Forskrift fra Reformationens Hjemland vilde blive taget til Exempel i de øvrige Lande, til hvilke Reformationen udbredte sig, og dette skedte da ogsaa i saa mange „Landesordnungen“, at allerede den Augsburgske Konfession i 1530 kunde omtale det som en almindelig „Gewohnheit“.

Paabud om Privatskriftemaal før Nadverden findes saaledes i følgende Kirkeordninger: Preussens af 1525, Brandenburg-Ansbach (1525), Braunschweig (1528), Hamburg (1529), Frankfurth (1530), Goslar (1531), Hessen (1532), Brandenburg-Nürnberg (1533), Wittenberg (1533), Cleve (1533), Strasburg (1534), Liegnitz (1534), Bremen (1534), Pommern (1543, 52 og 63), Hannover (1536), Fyrstendømmet Sachsen (1539), Schleswig-Holstein (1542), Wittenbergs Consistorial-

Digitized by Google

ordnung (1542), Halle (1543), Schweinfurt (1543), Osnabrück (1543), Pfalz-Neuburg (1543), Bergedorf (1544), Sachsiske Generalartikler (1557), Erbach (1560), Jewer (1562), Braunschweig-Lüneburg (1564), Hoya (1373), Chursachsen (1580), Braunschweig-Grubenhagen (1581) o. fl.

I den danske Kirkeordinants af 1529 er Skriftemaalet vel beholdt som selvstændig Akt, der kunde søges til enhver Tid, men dog *især forud for Brugen af Alterens Sakramente.* Det er imidlertid herved at bemærke, at medens Explorationen i Skriftemaalet paa den ene Side *indskrænkedes* i Samklang med den Augsburgske Konfessions Art. 25 til *almindelig* Bekjendelse af Synden, saa blev den paa den anden Side af Hensyn til Nadverden *udvidet* til Undersøgelse om Konfitentens christelige Kundskab og Erkjendelse, særlig da ogsaa angaaende Nadverden og dennes værdige Benyttelse. Denne sidstnævnte Side af Explorationen er det ogsaa, som især betones med Hensyn til Konfitenterne som *Nadverdgjæster.* Om nogen Absolution tales der ikke udtrykkeligt, men kun at de „skulle lade sig op for Presten", som skal søge at forvisse sig om deres Tro og Kundskab, medmindre han „dog kjender dem at være skikkelige og retskafne Folk". „De, der ikke have kunnet svare til det, de adspurgtes om", skulle afvises fra Sakramentet, ligesaa fuldt som de, der førte et forargeligt Levnet. Udtrykkeligt bliver „Afløsning" ikke nævnt for Andre som Betingelse end for dem, som aabenbare ere excommunicerede. Skriftemaal synes heller ikke at have været foreskrevet for Nadverdgjæster uden Undtagelse; idetmindste nævner Palladius i sin „Enchiridion" (1538) to Veie, som man kunde gaae til Nadverden, nemlig enten gjennem Skriftestolen eller gjennem simpel Anmeldelse, hvilket vel ogsaa i Grunden er givet med Ordinantsens Bemærkning om, at Prøven kan bortfalde, naar Presterne kjende Communikanterne for „skikkelige og retskafne Folk". Imidlertid skulde Skrifte-

Digitized by Google

maals-Veien til enhver Tid holdes aaben, og Ordinantsen har derom den udtrykkelige Forskrift, at Presten skal være tilstede i Kirken Løverdag Aften og Søndag Morgen og lade sig „finde redebon for Alle, som scrifte ville oc berettis“.

I den norske Kirkeordinants af 1607 heder det mere bestemt: „Til den hellige Samkvem (d. e. Communion) skal Ingen tilstedis, medmindre de haffuer ladet sig op for Tjeneren oc haffuer bedit hannem om at blive beret (d. e. betjent med Sakramentet), icke skulle heller de alle, som bede derom, tilladis, førend de haffuer gjort skjel for sig, for deris Tro og svarit til de Spørsmaal, som gjøris til dem om Nadveren, uden man dog kjender dennem at være skikkelige og retskaffen nock ... dog skal dit skee i lønlige Skriftemaal“. Om dette (lønligt Skriftemaal) heder det nu i Artikel 6: „Hvorledis Afløsning skal gaa til“: „Ingen skal afløsis, uden han aff Synders Veyerkjendelse *begjærer* Afløsning, derforre skulle Sognepresterne udi Stæderne vere tilstede i Kircken om Löverdagen under Aftensang, men paa Landsbyerne førrend Messen holdis om Søndagen oc lade sig finde redebon for alle, som skrifte ville oc berettis“. Om Prøven heder det sammesteds: „Derefter, om hand vil berettis, skal hand flittigen adspørgis, hvad Forstand oc Mening hand haffuer om HEBRENS Naduere; om hand oc forstaar, hvad HERRENS Naduere er, oc huad Nytte hand haffuer met sig, oc for huad Sag hand begjerer at bruge den, oc om hand haffuer udi Christi Schole saa yderlige forbedrit sig, at hand ved at opregne de X Bud oc andit, som hörer til Börnelærdommen, dersom hand det icke kand, da bliffue sig paa denne side, som den der haffuer icke Bröllups Klæder, udelugt aff Naduerens deelactighed“. Saavel Kapitlets Overskrift, som flere Udtryk i selve Texten, saasom „löse hannem aff met Haands paaleggelse“, tyde hen paa Absolution som Del af Skriftemaalet og Betingelse for Nadverden, men tillige med tilføiet Forbehold om Retention.

Digitized by Google

Komme vi saa til Kirkeritualet af 1685, saa finde vi her den ubetingede Forskrift, at de, „som ville bruge det hellige Nadverens Sacramente, skulle enten Dagen iforveien eller samme Dag før Prædiken, om det for vigtige Aarsagers Skyld ikke kan skee Dagen iforveien, instille sig for Presten i Skriftestolen, bekjende deres Synder for hannem og bede om Afløsning; dog skulle de, som enten først (første Gang?) ville gaae dertil, eller have noget sönderligt billigen at tage iagt, gaae til Presten nogle Dage tilforn, at han bekvemmeligen med dem derom kan handle og itide raade deres Samvittigheder af Guds Ord. Naar de saa ville skrifte, skulle de i en sand Hjærtens Ydmyghed fremkomme og saa som for Guds eget Ansigt sætte sig med Ærbödighed ned paa Knæ for Herrens Tjener, medens de gjöre deres Skriftemaal og bede om Afløsning“. Derpaa følger Forskrift om Prestens Tjeneste med at foreholde den Skriftende Vigtigheden af en sand Erkjendelse af Syndens Vederstyggelighed og af sand Anger, samt at fremføre kraftig Trøst og Lægedom af Evangelium og formane til et nyt og helligt Levnet, og endelig med at tilsige ubetinget Absolution. Det er i den dansk-norske Landskirke den samme „Sædvane“ og den samme Gang fra et friere Forhold til et mere bundet, som vi have fundet i de tydsk-lutherske Agender.

Aabenbart viser saaledes en Undersøgelse af de lutherske Landskirkers Agender fra 16de og 17de Aarhundrede afgjørende hen paa, at Skriftemaal og Absolution meget snart blev indført som fast Betingelse for Adgang til Communion og Alterens Sakramente. Den Frihed i Benyttelsen af Skriftemaalet, som i Theorien blev fastholdt ligeoverfor Pavekirkens Tvangsbud, og som i Reformationens første Dage uden Tvivl heller ikke blev ubenyttet i Praxis uden Hinder for Deltagelse i Nadverdens store Gode, viger dog ganske snart i Praxis for den i Konfessionen paaberaabte Sædvane for derpaa igjen

Digitized by Google

senere at falde tilbage ikke alene paa Frihed i Brugen af saavel Skriftemaal som Nadverd, men ogsaa i fuldstændig Opgivelse af Privatskriftemaalet forud for Nadverden. Om dette mærkelige Omslag og dets Aarsager vil Oplysning blive meddelt paa sit Sted. Vist er det, at forsaavidt ikke aabenbar Forargelse i Livet eller stor Uvidenhed krævede Excommunication og offentlig Tugt, bestod Skriftemaalet i den ældre lutherske Kirke i privat og lønligt „Forhør“ (Verhör), d. e. Overhøring, Prøvelse (exploratio) enkeltvis og i Enrum med Absolution til Afslutning, og at paa den Augsburgske Konfessions Tid, altsaa 1530, havde kun de saaledes explorati og absoluti Adgang til Alterens Sakramente i Menigheden.

Men her opstaar nu et Spørgsmaal. Naar den lutherske Kirkes Bekjendelsesskrifter i udtrykkelig Modsætning til Pavekirken og dens Bulle „Omnis utriusque sexus“ forkaster Skriftemaalstvangen og Paalægget om dets befalede Brug ved Altergangen, hvorledes skal man da forklare, at saa mange lutherske Landskirker baade i specielle Forordninger og i sine Kirkeagender have kunnet gjøre Brugen af Skriftemaalet, og det netop i Form af privat og lønligt, til Pligt og Paalæg for Nadverdgjæsterne?

At komme ængstede og raadvilde Samvittigheder tilhjælp med Raad og Trøst kan dog vel ikke være Meningen med *Paalæg* om Skriftemaal, da det jo er den *Skriftendes* Trang og ikke Paalæg udenfra, hvoraf det afhænger, om saadan Hjælp behøves, og er Trangen der, vil den nok uden Paalæg selv begjære Hjælpen, naar den tilbydes. Det er sikkert ikke uden Overlæg, at Apologien (Art. 11) blandt Tegnene paa en ret Brug af Skriftemaalet ogsaa forlanger, at de, som skulle delagtiggjøres i Absolutionens Trøst, selv maae komme og „begjære“ den med Bekjendelse om Bodfærdighed og Tro. Heri kan da ikke Grunden søges til hint Paalæg. En mere antagelig Bevæggrund kunde det synes at være, at man ved

Digitized by Google

Hjælp af Skriftemaalet vilde værne om Herrens Bords Renhed og holde det frit for Forargelser. Men saafremt det gjaldt at komme efter (explorare), om Communikantens *ydre* Vandel var ulastelig, saa gives der jo andre, og det baade tjenligere og sikrere Midler til at opnaae dette end Confitentens egen Tilstaaelse i Skriftemaal, og skulde der være Spørgsmaal om at udforske *skjulte* Aarsager til Værdighed eller Uværdighed for Sakramentet hos Confitenten, saa kom man herved igjen til at indføre et saadant Skriftemaal, som dog Kirkens Bekjendelsesskrifter bestemt have forkastet. Hvorledes skulde man vel kunne forene et Paalæg herom med f. Ex. Apologiens 6te Artikel: „Om Syndernes Opregning have vi sagt i vor Bekjendelse (Augustana Art. 25), at vi holde for, at denne ikke er befalet af Gud. Thi at de (de Pavelige) sige, at enhver Dommer først maa høre Sagerne og Forseelserne, førend han afsiger Dommen, og at derfor maa Synderne blive fortalt o. s. v., dette gjør Intet til Sagen. Thi Absolution er simpelthen Befaling om at forkynde En løst (frifundet, losgesprochen), og den er ingen ny Ret til at udforske Synd. Thi Gud er Dommeren; han har ikke paalagt Apostlerne Dommerembede, men den Naadeexecution at forkynde dem løst, som *begjære* det, og løse (entbinden) og absolvere ogsaa fra Synder, som ikke falde os ind. Derfor er Absolutionen en Evangeliets Røst, hvorved vi faae Trøst, den er ingen Dom eller Lov“. Da det altsaa ikke tilkommer en Skriftefader at kræve Regnskab for skjulte Synder og derpaa at grunde en Dom om de Skriftendes Sjælstilstand, saa er Skriftemaalet efter luthersk Bekjendelse et kun lidet tjenligt Middel til at bringe Lys i de skjulte Forholde, som vel kunne og burde holde en Sjæl borte fra Herrens Bord. En luthersk Skriftefader har vel at modtage og høre paa den Skriftendes frivillige Bekjendelse og give ham christelige Raad; men dette kan dog kun meget uegentlig kaldes explorare ɔ: udforske, under-

Digitized by Google

søge, om man end deri ogsaa indbefatter de Samtaler, som kunde udspinde sig af Udtalelser, hvorved Confitenten muligens aabner sit Hjærte. Man kan imidlertid ved Paalæg om at Skriftemaal, som i Kirkens Bekjendelsesskrifter betegnes ved Udtrykket „exploratio“, „Verhör“, ikke komme bort fra, at her kræves en Undersøgelse, en Prøve, som skal foretages med Confitenten, men hvilken?

Skulde derved maaske tilsigtes en Undersøgelse ikke saa meget, ialfald ikke direkte, af den Skriftendes Sjælstilstand, men snarere en Undersøgelse af det christelige Kundskabs og Erkjendelses Standpunkt, hvorpaa Confitenten staar, altsaa nærmest en Kundskabsprøve, hvoraf der da vistnok tillige indirekte kan skjønnes, hvorledes det ser ud med hans indre Liv, og gives Leilighed til at virke paa hans Samvittighed, saa at han kan blive vakt til Selvprøvelse?

Der er ikke Lidet, som taler herfor. For det Første det Tidspunkt, paa hvilket det kan skjønnes, at en saadan Prøve virkelig er indført. Allerede af Formula missæ kan man see, at Luther har haft i Tanker, at indføre en saadan Prøve. „Først — siger han — skal det anmeldes for Biskopen (Presten), hvilke der ønske at være Communikanter, og disse skulle selv begjære (petant) at delagtiggjøres i Herrens Nadverd, for at han kan kjende til baade deres Navne og Livsvandel. Dernæst skal han ikke give dem, som begjære det, Adgang, medmindre de have gjort Rede for sin Tro og have svaret paa Spørgsmaal, om de forstaae, hvad Herrens Nadverd er, hvad den skjænker, til hvilket Brug de ville have disse (Gaver). Nemlig om de kunne fremsige Velsignelsens Ord af Hukommelsen og tilkjendegive (exponere), at de komme af den Grund, at de, ængstede (vexati) af Bevidstheden om Synd eller Frygt for Døden eller anden Nød med Kjødets, Djævelens og Verdens Fristelser, hungre og tørste efter det Naadens og Frelsens Ord og Tegn fra Herren selv formedelst

Digitized by Google

Biskopens Tjeneste, hvormed de skulle trøstes og styrkes, saaledes som Christus med uskatterlig Kjærlighed gav og indstiftede det ved denne Nadverd, da han sagde: Tager og æder etc. Men jeg tror — lægger han til — at denne Tilspørgsel eller Undersøgelse (exploratio) er tilstrækkelig, naar den foregaar een Gang om Aaret med den, som begjærer at kommunicere. Ja der kunde være Nogen, der begjærer (Nadverden), saa forstandig, at han bør spørges enten een Gang i hele sit Liv, eller aldeles ikke. Thi med denne Skik ville vi værge imod, at Værdige og Uværdige trænge frem (irruant) til Herrens Nadverd, som vi hidtil have seet det at skee i den romerske Kirke". Det er altsaa vel Luthers Tanke og Hensigt med denne exploratio at værne om Nadverdbordets Hellighed; men Explorationen, hvormed dette skal opnaaes, er væsentlig Kundskabs- og Erkjendelses-Prøve. Endnu henlagde dog Luther ikke denne exploratio til et med Nadverden obligatorisk forbundet Skriftemaal, og navnlig ikke til noget Privatskriftemaal, hvilket han jo netop i den samme formula missæ havde erklæret for „hverken nødvendig eller udkrævet før Communionen" (se S. 65). I de tydske Kirchenordnungen før 1528, i hvilke Skriftemaal forud for Nadverden anbefales, kan jeg heller ikke finde, at der endnu er Tale om saadan Prøve, men vel om Formaning og Undervisning; saaledes i Brandenburger-Anspacher Abschied af 1526 og Reformatio ecclesiarum Hassiæ af samme Aar. Men i den Brunsvigske Kirkeordning af 1528, udkastet af Bugenhagen, heder det, for første Gang befalende, om Skriftemaalet: „Ingen skal gives Adgang til Sacramentet, medmindre *de have givet* Prædikanten eller Presten, hvem det er befalet, *Regnskab og Rigtighed for sit Liv*, for at ikke ved deres Forsømmelse Nogle skulle gaae til Sacramentet uværdigen og til Fordømmelse". Denne Agende staar ligesom paa Overgangstrinnet fra det raadende og trøstende Skriftemaal til det for Sakra-

Digitized by Google

ments-Værgemaalets Skyld undersøgende og prøvende. Nu er det at mærke, at samme Aar var den første store Kirkevisitation foretaget i Sachsen, støttet til Churfyrst Johan den Standhaftiges Instruktion for Visitatorerne af 1527. Det Indblik Visitatorerne, blandt dem Philip Melanchthon, ved denne Leilighed kom til at gjøre saavel i Presternes Mangel paa Lærerdygtighed som i Lægfolkets utroelige Uvidenhed og Vankundighed, var forfærdende og maatte vel føre til Erkjendelse af, at her tiltrængtes en mere omhyggelig Prøvelse ved Forvaltningen af Kirkens fornemste Klenodie: den hellige Nadverd. Dette foranledigede Melanchthon til strax at lade udgaae en „Visitationsbog“ med Luthers Fortale, ligesom ogsaa Luther selv til at offentliggjøre sin store Katechismus og Aaret derefter sin mindre. I den Del af Visitationsbogen, der indeholder Visitatorernes Undervisning for Presterne (Unterricht der Visitatoren an die Pfarrherrn ym Kurfürstenthum zu Sachsen 1528), heder det nu i Kapitlet Von der rechten christlichen Beicht (hvoraf Begyndelsen er citeret S. 67): „Nu vanæres Sakramentet ikke blot af dem, som nyde det uværdigen, men ogsaa af dem, som med Uflid række det til Uværdige. Thi den almindelige Pøbel (d. e. Menigmand) løber for Sædvanes Skyld til Sakramentet og ved ikke, hvorfor man skal bruge Sakramentet. *Hvo der nu ikke ved dette*, han skal ikke blive stedet til Sakramentet. Før Sakramentets Brug skal i saadan Overhøring (Verhör) Folk ogsaa blive formanet til at skrifte, paa det at de maa blive underviste, naar de gaae med Vildfarelser i deres Samvittighed (wo sie irrige Felle hetten ynn ühren gewissen), tillige (auch) for at de kunne modtage Trøst, hvis det er rette angergivne Hjærter, idet de høre Absolutionen“. Man lægge her Merke til, at Uvidenhed om Sakramentet og dets Brug udelukker fra Sakramentet.

Efter denne Tid bliver Benævnelsen „Verhör“ (for ex-

Digitized by Google

ploratio) mere og mere almindelig benyttet om Privatskriftemaalet i de tydske „Kirchenordnungen“, medens jeg ikke har fundet den benyttet i ældre Agender. Betydningen af dette „Verhör“ kunne vi faae et Begreb om, naar vi f. Ex. høre, hvad „die Kirchenordnung der Stadt Goslar (1531) foreskriver: „Ingen Prest skal antage (zulassen) nogen Communikant, førend han iforveien har tilstrækkeligt „verhöret“ Enhver i Særdeleshed, *at han kan de 10 Guds Bud, den christelige Tro, Fadervor, Ordene om Daaben og Christi Nadvere*, og kjender sin Tro, hvad han der søger og faar; man skal ogsaa spørge Enhver, om han og lever i Vrede, Misundelse og Had, i Horeri, Ægteskabsbrud, Fraadseri, især der, hvor man har Formodning derom“. At der med Skriftemaalsforhøret altsaa ikke er tænkt paa Noget, der skulde ligne en Dommers Retsforhør, men derimod nok en Kundskabsprøve, en Overhøring i Børnelærdommen, er her paa dette Sted klart. „Wer in Cathekismo unbericht, sol zumb Nachtmal nicht zugelassen werden, er habe den zuvor solche Kinderlere gefasset oder wolle es lernen uff solche Fragen zimlich zu antworten“ — heder det i den Hessiske Kirkeordning af 1532, og saa lægges der til: „Hyer zu dynen Lutheri und Brencii beyde gross und cleyne... Auch werde er *verhöret*, was er verstehe und wisse vom glauben“. I flere Kirkeordninger meddeles der endog et ordentligt Schema, hvorefter dette „Verhör“ eller denne Overhøring antages at burde gaae — i Bremens Kirkeordning af 1534 endog med Anførsel af formulerede Spørgsmaal efter „Catechismum minorem“, hvorover de Skriftende skulle lade sig „examinere og forhøre“ (examiniren und verhören). I Særdeleshed tror jeg at burde udhæve „Sachsische Kirchenordnung“ af 1539, der uden Tvivl fik ikke saa ganske liden Indflydelse paa Formningen af andre Kirkeagender i det lutherske Tydskland. Efterat der er givet Forskrift om, hvorledes Vesperen skal holdes Løverdag Eftermiddag, heder det

Digitized by Google

om Privatskriftemaalet: „Derefter skal Presten overhøre (verhören) de Folk, som den følgende Søndag ville communicere, absolvere og undervise dem“ o. s. v. Om hvorledes der skal forhandles med Folk i Skriftemaalet“, lyder Forskriften som følger: „Efterdi der er to Slags Folk, som komme til Skritte, Nogle der ingen Forstand og liden Samvittighed have, men dog ikke ere ganske ryggesløse (verrucht), saa som man finder Nogle, hvilket kommer deraf, at Folk under Pavedømmet slet intet er undervist eller belært om, hvad Synd er, hvad deraf følger, hvorledes man skal blive løst fra den og faae Naade etc., men ere opvoxede saaledes i Uforstand, vilde gjerne gjøre, hvad for dem ret er, men skamme sig dog ved at lære i (deres) Alder, ... dem skal man først røre ved deres Samvittighed og bringe dem til at lære at erkjende og føle, at de ere arme Syndere, og trængende til Naade, omtrent paa denne Maade: Naar En kommer og siger saaledes: „Værdige, kjære Herre, jeg kommer og vil ogsaa gjerne bevise mig, som det sømmer et gudfrygtigt og fromt Menneske, men jeg ved nu ikke, hvorledes jeg skal bære mig ad dermed og skikke mig dertil, derfor beder jeg, at I dog maatte ville undervise mig paa det Bedste“ — saa siger Presten saaledes: „Kjære Ven, ved du ogsaa de 10 Bud, og hvad Gud i dem fordrer af alle Mennesker, at de skulle gjøre og lade?“ Svarer da Skriftebarnet: „Nei, Herre, jeg kan dem desværre ikke“, som da under Pavedømmet faa Klerker (Pfaffen), endsige stakkels Lægfolk, kunne de 10 Bud. saa siger Skriftefaderen videre: „Kjære Ven, naar du ikke ved de 10 Bud, saa er det vist, at du endnu langt mindre har holdt dem. Men det er den allerstørste Synd, som et Menneske kan begaae, saa aldeles intet at spørge efter Gud, at du i 20, 30, 40 etc. Aar gaar hen, bruger daglig saa mange Guds Gaver og Goder og lader dig skjænke Legem og Sjæl, Sandser, Fornuft, Spise, Drikke og al Nødtørft, ja (Gud) lader sin kjære Søn tjene

Digitized by Google

dig med sin Lidelse og Død til din Forløsning og Salighed, lader hver Dag prædike for dig derom, og du gaar alligevel saaledes hen, at du ikke engang tænker paa eller spørger efter, hvad du dog er den kjære, barmhjærtige Gud skyldig og pligtig af Lov, Tak og Tjeneste for saa store og mangfoldige Velgjerninger. Thi da maa visselig Djævelen faae al sin Vilje frem ... Derfor tænk, om du nu skulde døe, at du visselig aldrig vilde kunne forsvare for Guds strenge Dom saadan gruelig Foragt for Gud og hans hellige Ord, men maatte fortvivle og være evig fortabt. Men efterdi dog vor kjære Gud opholder dit Liv, saa tænk paa, at du lader saadan gruelig Synd gjøre dig hjærtelig ondt, beder Gud om Forladelse og Naade, derhos ogsaa gjør dig Flid med at høre og lære hans hellige Ord og Evangelium med Alvor og Andagt, og saa leve derefter og være from etc.“. Paa saadan Maade, siger jeg, maa man paaminde dem, som Intet vide af Guds Ord og ere gaaede hen i et saa aldeles raat, ondt Levnet, naar de komme til Skrifte, paa det at de ogsaa maa blive bragt til Syndserkjendelse og faae en Samvittigked; thi hvor Synden ikke bliver erkjendt, og Samvittigheden ikke bliver rørt, der agter man heller ikke Christus for noget, tænker ikke paa, at Evangelium er en saa dyr og ædel Skat, et saadant saligt Naadens Ord (med) al Frelse og (som Paulus kalder) en saadan troværdig, evig, rig Trøst ogsaa midt i Døden“. Om „det andet Slags Folk“, som kommer til Skrifte, heder det: „Men naar deres Synd paa denne Maade er bleven Folkene aabenbaret, eller de ellers uden Skriftefaderens særlige Paamindelse komme af sig selv og bekjende sig for arme Syndere og begjære Undervisning og Trøst af Guds Ord, paa det at de maatte blive løste fra Synden — dem skal man undervise og trøste omtrent paa følgende Maade: „Kjære Ven, at du erkjender dig for en arm Synder, det er godt og et sikkert Tegn paa, at du endnu har en naadig Gud. Thi

Digitized by Google

naar man ikke erkjender Synden, ikke har nogen Anger og Bedrøvelse over den, saa er dette et ondt Tegn, og (det er) at frygte for, at Djævelen har aldeles besat og forhærdet Hjærterne; derfor skal du holde for vist dette, at du saaledes erkjender din Synd, har Anger og Bedrøvelse over den og begjærer at blive løst fra den, dette er en særdeles stor Guds Naade og en Gjerning af den Helligaand, hvorfor du er Herren, din Gud, Tak skyldig. Men endnu mere skal du takke Herren, din Gud, for, at han ikke lader dig ganske fortvivle i dine Synder af Anger og Bedrøvelse, men at han er dig saa naadig, at han lærer dig at søge Trøst og Forladelse i hans hellige Evangelium". Derpaa følger en kort Forklaring over Absolutionsordet med Afslutning i ubetinget Absolution, som gives i følgende Udtryk: „Jeg erklærer dig fri, ledig og løs fra alle dine Synder, saa at de skal være dig forladte saa rigeligt og fuldkomment, som Jesus Christus har fortjent det ved sin Lidelse og Død og befalet at prædike det ved Evangelium i den ganske Verden. Og dette trøstefulde Tilsagn, som jeg nu har gjort dig i den Herres Christi Navn, det ville du trøstig tage til dig, stille din Samvittighed tilfreds dermed og fast troe, at dine Synder ere dig visselig forladte i Navn Faderens og Sønnens og den Helligaands. Gak bort i Fred!" *)

I den Sleswig-Holstenske Kirkeordning af 1542 forbydes Sakramentet for 3 Klasser, nemlig for dem, som ikke iforveien have anmeldt sig for Presten, dernæst for dem, som vel ere „forhørte" (verhöret), *men ikke kunne svare ret paa Spørgsmaalene*, endelig ogsaa for dem, som vel kunne svare, men føre et Levnet, der ikke stemmer med deres Bekjendelse, og som ikke „ville forbedre sig". I den Pommerske Kirkeordning af 1535 nævnes særligt Børn, Tyende og gamle Folk

*) Denne Kirkeordning er udkastet af Justus Jonas og desuden prydet med følgende bekjendte Navne: Spalatin, Creuziger, Myconius, Justus Menius og Johannes Weller.

Digitized by Google

(graue Lüde), som dem, der skulle overhøres (verhöret werden) før Nadverden, og i den Hessiske Kirketugtsanordning af 1539 lægges der udtrykkeligt Vægt paa, at *Børn* først *efter foregaaende Prøvelse* maae blive konfirmerede under Haandspaalæggelse, *førend de stedes til Herrens Bord*, ligesom ogsaa Brandenburger Kirkeanordningen af 1540 vil have *de Unge* efter gammel Skik konfirmerede, efterat de ere vel underviste i Katechismen; Prøven herpaa aflagdes i Skriftemaalet før den første Altergang. Herhen hører ogsaa den Pommerske Kirkeordning af 1563, hvori det efter en bestemt Forkastelse af Pavens Tvangsbud heder om Skriftemaalet, „Det er alligevel Guds Vilje, at Enhver for Prædikeembedet bekjender sig for en Synder, giver Gud Herren Ære, og at han bliver overhørt (verhöret) i Guds Ord og undervist, og modtager Absolution og Trøsten af Syndernes Forladelse, *og der er intet andet Middel, hvorved Menigheden, især unge Folk, kan blive undervist bedre i Katechismen* o. s. v.“

Om hvor ofte Kundskabsprøven skulde foretages, synes der at have raadet noget forskjellige Anskuelser. I Brandenburg-Nürnberger Agenden af 1533 heder det, efterat Overhøringen i de 10 Bud, Troen o. s. v. er indskjærpet: „Og naar Nogen saaledes lader spore og kjende en christelig Forstand og god Vandel, saa er det ikke fornødent, at man udforsker disse bestandig igjen paanyt som Ubekjendte, men en saadan Person maa man vel lade gaae til det hellige Sacramente saa ofte, han kun melder sig“. Andre Agender synes at gjøre en Undtagelse for Ungdommen*). Gjennemgaaende minde Agenderne fra hin Tid om Art. 11 i Apologien og

*) Jeg tror at burde omtale, at der er Kirkeagender, der fremhæve som en særegen Nytte af Skriftemaalet, at med dette holdes „Nøglemagtens herlige Magt“ i Hævd, „hvilken Christus har givet Kirken, men Kirken, igjen Ordets Tjener“. Saaledes navnlig den Northeimske Kirkeordning af 1539.

Digitized by Google

Art. 8 i de Schmalkaldiske Artikler, naar det heder i disse Artikler: „Naar Alle i et helt Kirkesogn paa een Tid løbe til Alteret, (saaledes som det er foreskrevet i Bullen „Omnis cujusque sexus"), kunne de ikke blive saa *flittigt overhørte* (verhöret) og underviste, som de blive hos os (d. e. i den lutherske Kirke) ... Men om Syndernes Opregning og Omerindring i Skriftemaalet undervise vore Prædikere Folk saaledes, at de ikke besnære Samvittighederne, som om det var nødvendigt at opregne alle Synder ved Navn ... Hvorvel det dog er gavnligt at undervise de rent (grob) Uerfarne, at de nævne enkelte Synder i Skriftemaalet, som trykker dem, paa det at man desto lettere kan undervise derom ... Dersom der er forstandige, gudfrygtige Sogneprester og Prædikere, saa ville de vide, hvorvidt det er fornødent og gavnligt *at spørge* (*lat. examinare*) *Ungdommen og ellers uerfarne Folk* i Skriftemaalet". „Man skal ingenlunde lade Nøglemagten gaae af Brug i Kirken, især for de saare og bange Samvittigheders Skyld, og for den utæmmede og kaade Ungdoms Skyld, *for at den skal overhøres* (*verhöret werden*), *examineres og undervises i den christelige Lære*".

Samle vi nu Alt, hvad der er anført af de lutherske Bekjendelsesskrifter og Kirkeagender fra Reformationstiden om Forholdet og Forbindelsen mellem Skriftemaal og Alterens Sakramente, og spørge vi saa med dette for Øie, hvad det vel var Reformationens Kirke tilsigtede med Indførelsen af en kirkelig Skriftemaalshandling som obligatorisk Forberedelse til den hellige Nadverd, uagtet den afgjort protesterede mod Pavens Tvangsbud („Nothgebot") om at skrifte, og uagtet Skriftemaalets Brug som Nadverdforberedelse ikke heller støttes af Oldkirkens Brug, saa maa Svaret uden Tvivl blive følgende. Hertil havde Reformationens Kirke *tre* Bevæggrunde. For det Første vilde den ved Skriftemaalet aabne Sjæle med syndbesværede, skrækslagne og anfegtede Samvittigheder en

Digitized by Google

god Leilighed til i Eenrum at søge Raad og faae Absolutionens Trøst og Hjælp, for saa med lettet Samvittighed at gaae glade til Herrens Bord. For det Andet — og her er vel Hovedbevæggrunden til *Paalægget* — vilde Kirken i Skriftemaalet baade skaffe sig selv bekvem Anledning til at prøve (explorare, examinare, verhören) de Nadverdsøgendes, især de Unges, Christendomskundskab og Erkjendelse efter Katechismen, og de Nadverdsøgende til at modtage Undervisning; til den Ende var Skriftemaalet stadigt forbundet med et „Verhör". For det Tredie vilde Kirken ved Hjælp af Skriftemaalet sikre sig Brugen saavel af Bindenøglen for aabenbar Ubodfærdige og Vantroe, som af Løsenøglen for Bodfærdige og Troende, og derved øve pligtmæssig Tugt ved Herrens Bord. En fjerde, men ydre og underordnet, Bevæggrund var den, at Presten paa den Maade fik sikkert Tal paa hver Dags Communikanter.

At der med denne Forberedelsesakt før Nadverden ikke maa tænkes paa det offentlige eller aabenbare Skriftemaal, med hvilket nærværende Afhandling ikke befatter sig, men paa det lønlige eller Privatskriftemaalet, er før bemærket.

Der er blevet paastaaet, at Reformationens Fader, Morten Luther, har været vaklende i sin Skriftemaalslære, navnlig i Punktet om Skriftemaalsfriheden. Men omendskjøndt visselig hans stigende Bekjendtskab med Folkets store Vankundighed, især efter Visitatsen i 1528, kjendelig har paavirket hans Betragtningsmaade i det ovenfor anførte andet Punkt af Skriftemaalets Hensigt, saa er der dog, saavidt jeg kan see, ingen væsentlig Forandring at spore i hans Skriftemaalstheori. Som Bevis vil jeg give nogle udførligere Citater af hans Skrifter om denne Materie, det ene af 1523, det andet af 1533, det tredie af 1538, altsaa fra Begyndelsen, Midten og Slutningen af hans reformatoriske Løbebane.

Fra 1523 behøver jeg kun at nævne hans Formula missæ med det af Paul Speratus oversatte Følgebrev til Nikolaus

Digitized by Google

Hausmann om at „holde christelig Messe", hvis Vægt som Udtryk for Luthers Tanke ikke kan sættes for høit. Af denne har jeg leveret et Citat S. 65, hvortil henvises.

Fra 1533 have vi hans mærkelig klare og udtømmende „Unterricht von der Beicht", der egentlig er et Advarselsskrift til Raad og Menighed i Staden Frankfurth am Mayn om at vogte sig for Zwingliske Lærere og Lærdomme. Luther taler i dette Skrift som Skriftets Foranledning om Zwinglianernes Spot og haarde Domme over hans Katechismus og i Særdeleshed over hans Undervisning for unge og enfoldige Folk om Skriftemaalet. Efterat han har forsvaret denne Undervisning fortsætter han: „Vistnok, vi tvinge Ingen til Skriftemaal, ligesom alle vore Skrifter dette bevidne, hvo der ikke vil have det, han lade det fare; ligesom vi intet spørge efter, hvo der vil have vor Katechismus og Lære .. Vor Lære er for dem, for hvem det er Alvor med deres Salighed, og som søge noget Høiere i Evangeliet end kjødelig Frihed til at æde Kjød, Æg, Smør og ikke faste o. s. v. Derfor skulle de, som begjære vort Raad i dette Stykke, faae det af os saaledes (uns also vernehmen), at der i Skriftemaalet er to Stykker: først at fortælle (erzählen) Synden, i hvilket Stykke vi ogsaa have formedelst Guds Naade løst og frigjort Samvittighederne fra den pavelige Lovs utaalelige Byrde og umulige Lydighed, naar han (Paven) byder at fortælle alle Synder og anretter dermed saadan Angst og Jammer for de ømtaalige Samvittigheder, at de maatte fortvivle, og lod det ikke have et bedre Navn end som et Værk af Lydighed, hvormed de skulde fortjene Forladelse og fyldestgjøre for Synden... Ved Siden af denne Frihed beholde vi den Skik, at *et Skriftebarn fortæller nogle Synder, som trykker ham mest.* Og dette gjøre vi, ikke for de Forstandiges Skyld; thi vor Sogneprest, Kapellan, Magister Philippus og saadanne Folk, *som vel vide, hvad Synd er*, af dem forlange vi Intet af dette. *Men fordi den*

Digitized by Google

kjære Ungdom daglig voxer til og den almindelige Mand lidet forstaar, saa holde vi *for deres Skyld* paa denne Skik, paa det de maae blive opdragne til christelig Tugt og Forstand. Thi saadant Skriftemaal sker ikke heller alene derfor, at de skulle fortælle Synden, *men for at man skal overhøre (verhören) dem, om de kunne Fadervor, Troen, de 10 Bud, og hvad Katechismen mere indeholder.* Thi vi have vel erfaret, hvor lidet Menigmand (der Pöbel) og Ungdommen lærer af Prædikenen, dersom de ikke blive særligt spurgt og overhørt. *Men hvor vil man bedre kunne gjøre dette, og hvor er det mere fornødent, end naar de skulle gaae til Sakramentet?*... Fordi vi tænke at opdrage og efterlade os Christne og i Sakramentet række Christi Legeme og Blod, ville og kunne vi Ingen give saadant Sakrament, *uden at han iforveien er overhørt om, hvad han har lært af Katechismen*, og om han vil afstaae fra de Synder, som han har gjort derimod. Thi vi ville ikke gjøre en Svinestald af Christi Kirke og lade Enhver uoverhørt (unverhöret) løbe til Sakramentet ligesom Svinene til Truget... Thi efterdi en Sogneprest skal være en tro Christi Tjener, maa han, saa meget det er ham muligt, ikke kaste Sakramentet for Svin eller Hunde, men høre, hvad Folk de ere. Bedrage de ham da og sige ikke, hvad ret er, saa er han undskyldt, og de have bedraget sig selv". Derpaa forklarer Luther Oprindelsen til og Betydningen af Ordet „Beicht" (Bejicht), d. e. Bekjendelse, og fortsætter saa: „Derfor skal en Skriftende eller Bekjender ikke alene vide at opregne Synder, men ogsaa vide at udsige, hvad han har lært om Troen og Christus, og hvad det vil sige at have handlet derimod, paa det at de ligesaa maae vænnes til at bekjende Saadant for Forældrene, Skolemesterne, Presterne, og, hvis det skulde blive fornødent, ogsaa kunne skrifte for Dommerne og døe derpaa, hvorfor ogsaa St. Cyprian kalder Martyrerne „Confessores", d. e. Skriftende (Bejichter). Efterdi da en

Digitized by Google

saadan Skik er en gammel christelig, fornøden Tugt, hvori man øver og bereder de Christne til at leve ret og bekjende Christum for Verden, saa kan man vel mærke, hvilke ulærde, udannede Lærere det er, der fordømme Saadant, fordi det ikke er af Gud befalet. Uden Tvivl er det Guds Bud, at man skal undervise og undervises i Guds Ord baade offentlig og eenslig (sonderlich, særligt), og som man bedst kan". Derefter berører Luther, hvorledes Paverne havde forvandsket Skriftemaalet og vedbliver saa imod Zwinglianerne: „Nu da vi have bragt det tilrette igjen (angerichtet), vil atter Djævelen og hans Apostle slaae det rent omkuld paany. Men ikke (skal de gjøre det) for mig! Hvo, som ikke vil have det for sig, han lade det fare; *dog skal han ikke derfor fratage os det, og tilintetgjøre det for os og andre Fromme, som behøve det og forstaae dets Nytte.* Om 1000 og atter 1000 Verdener var mine, saa vilde jeg heller miste Alt, end jeg vilde lade det mindste Stykke af dette Skriftemaal komme ud af Kirken... Thi det er de Christnes første, nyttigste og nødvendigste Skole, hvori de lære at forstaae og udøve sin Tro, hvilket de ikke saa kraftigt (gewaltigt) gjøre i de offentlige Lektioner og Prædikener. Det andet Stykke i Skriftemaalet er *Absolutionen*, som Presten udtaler i Guds Sted, og som derfor ikke er andet end Guds Ord, hvormed han trøster vort Hjærte og styrker det imod den onde Samvittighed, hvilket vi skulle troe og fortrøste os til som til Gud selv... Thi Guds Ord skal have fri Gang og lære og trøste Enhver baade offentlig og særlig (sonderlich)... *Og for dette Stykkes Skyld bruger jeg Skriftemaalet allermest* og vil og kan ikke undvære det, thi *det giver mig ofte, endog daglig, stor Trøst, naar jeg er bedrøvet og bekymret.* Men Sværmerne — fordi de ere sikre og intet vide af Sørgmodighed og Anfegtelser, foragte de lettelig Lægemidlet og Trøsten, ville tilmed fratage og forbyde dem det, som behøve det og maae have det. Be-

Digitized by Google

høve de ikke mere Gud og hans Ord, saa skulde de dog lade dem beholde det, som endnu trænge til det. — Saa bruge vi nu Skriftemaalet, *som en christelig Øvelse.* I dets første Stykke *ove vi os* i *Loven*, i det andet *i Evangelium.* Thi omendskjønt en Prædikant vel ogsaa lærer Lov og Evangelium paa Prædikestolen, saa lader han det dog blive derved (d. e. ved almindelig Undervisning), øver, spørger og udforsker Ingen, om hvordan han fatter det, kan heller ikke see, hvor der mangler, naar han skal videre trøste eller straffe, fordi han ingen særskilt Person har for sig, som han skal øve. Og ihvorvel Tilhøreren hører begge Dele (baade Lov og Evangelium) i Prædikenen, saa fatter han det dog meget stærkere og sikrere, naar det bliver sagt til ham særligt som Enkeltperson*).

Fra 1538 endelig have vi Luthers Tillæg til den da paany udkomne „Unterricht der Visitatoren an die Pfarrherrn". I dette Tillæg siger Luther: „Den tredie Artikel (af Visitatorernes Unterricht), paa hvilken der ogsaa ligger allermest Magt, er at man underviser om, hvorfor man skal bruge Sakramentet, og hvorledes man skal være skikket. For det Første skulle Presterne undervise Folket om, hvor stor Synd det er at vanære Sakramentet og ikke bruge det ret (med Henvisning til 1 Kor. 11 og fl. St.). For det Andet skal Ingen stedes til Sakramentet, uden at han *iforveien har været hos Presten.* Denne skal *høre, om han er vel undervist om Nadveren*, om han ogsaa ellers behøver Raad, eller er en saadan Person, om hvem man ser og ved, at han er *vel be-*

*) Charakteristisk for Schweizernes Standpunkt tilføier Luther imod de Reformertes souveræne Foragt for Værdigheder og ydre Helligdomme: „Ich wollt, dass man die Jugend u. Pöbel nicht allein gewöhnte zu sagen „würdiger Herr", sondern auch „heiliger Herr", „heiliger Vater", u. musten die Bejicht „heilig", die Absolution „heilig", und alles, was zum Wort gehöret „heilig" heissen... Sintemal solche Ehre nicht der Person, sondern dem Amt und dem Worte des Herrn geschicht.

Digitized by Google

kjendt med Alt. Thi om Sognepresten eller den Prest, som daglig omgaaes dermed, vil gaae uden Skriftemaal eller „Verhör" til Sakramentet, skal dette ikke være ham hermed forbudt. Det Samme er ogsaa at sige om andre forstandige Personer, som vel vide at berede sig selv, paa det at der ikke igjen skal blive en ny Pavetvang eller fornøden Sædvane (nöthige Gewohnheit) af saadant Skriftemaal, hvilket vi maae have og skulle have frit. Og jeg, Dr. Martin, gaar selv undertiden uden at have skriftet (til Sakramentet), for at jeg ikke skal gjøre mig selv en fornøden Sædvane deraf i min Samvittighed; dog atter bruger jeg Skriftemaalet og vil ikke undvære det, allermest for Absolutionens, d. e. Guds Ords, Skyld. Thi det unge og grove (grobe) Folk maa man opdrage og undervise anderledes end de forstandige og øvede Folk... Det pavelige Skriftemaal er ikke paabudt, nemlig at fortælle alle Synder (Ps. 19). Dog skal man for mange Aarsagers Skyld formane Folk til at skrifte særlig de Tilfælde, hvori de behøve Raad, og som mest besvære dem. For Sakramentets Brug efter saadant „Verhör", skal Folk *ogsaa* blive formanet til at skrifte, for at de maae blive underviste, ifald de gaae med Vildfarelser i deres Samvittighed, paa det at de maae faae Trøst, naar de høre Absolutionen, saafremt det er rette angergivne Hjærter".

Da det sidstanførte Sted er optaget i en af den sachsiske Kirkestyrelse foranlediget Forskrift for vedkommende Landskirkers — Chursachsens og Hertugdømmet Sachsens — Prester, siden, i 1545, ogsaa udvidet til Stiftet Naumburg, saa have vi her ikke blot Luthers private Formening men et Kollegiums embedsmæssige Erklæring.

Det kan efter alt dette neppe være tvivlsomt, at Skriftemaalets exploratio (Verhör) hovedsageligt har bestaaet i en Katechisme-Prøve, hvis Hensigt har været at komme til saavidt mulig Vished om de Skriftendes Grad af christelig Kund-

Digitized by Google

skab og Erkjendelse, en Prøve paa deres Forstand paa den objektive Kirkelære i Katechismen, vistnok tillige for derfra at drage en Slutning om deres subjektive Forhold og Ret til Sakramentet, forsaavidt ikke aabenbare Synder nødte til en anden Slutning. Hvad Reformationens Kirke tilsigtede i det Hele taget med at kræve Privatskriftemaal som Betingelse for Adgang til det hellige Nadverdbord, har fundet et samlet Udtryk hos *Chemnitz* (Loc. theol. 1,545): „Si absolverem, de quo plane ignorarem, an ex verbo dei esset prius institutus de peccato, poenitentia, fide in Christum, gratia dei et remissione peccatorum, non recte administrarem potestatem remittendi peccata. Item si ignorarem, an quis poeniteret vel crederet, vel si scirem esse quem impoenitentem vel incredulum, et tamen ipsi pronuntiarem sententiam remissionis, non recte facerem. Tale igitur judicium et talis cognitio requiritur, ut minister intelligat, eum, qui absolutionem petit, *intelligere doctrinam, peccata agnoscere, poenitentiam agere, et in Christum credere*". Det var i disse Punkter, Kirken haabede at faae det Lys, den tiltrængte for at kunne veilede Communikanterne til en ret Selvprøvelse og derved holde Nadverdbordet rent for Vanhelligelse.

VII.

„Skriftemaalet er ikke afskaffet i Kirken hos os; thi Christi Legeme pleier ikke at rækkes til Andre end dem, som iforveien ere *prøvede og absolverede* (Conf. Aug. 25)". „Sakramentet bliver rakt til dem, *som begjære det, efterat de ere prøvede og absolverede* (Apol. 12 (25))". „Presterne skulle *ikke tilstede Nogen Sakramentet uspurgt* (*unbefragt*) *og især ikke overhøre hobevis men Enhver især* (Sachs. Visitationsart. 1533)". „For at det skal gaae ordentligt og ret til, saa skulle de (Presterne) tilsige det Folk, som vil mod-

Digitized by Google

tage Sakramentet, at de Aftenen iforveien, eller, hvis det ikke da kan skee paa Grund af lange Veie eller andre Hindringer, Morgenen før Messen skulle *personlig anmelde sig for Presten* eller en anden Kirkens Tjener, thi *uden saadan Anmeldelse* (nemlig til Privatskriftemaal) *skulle de herefter Ingen række Sakramentet.* Thi vi høre og erfare, at undertiden Sværmere og troesforladte Folk, som slet ikke agte det hellige Sakramente, gaae til det alene til Spot, undertiden aabenbare Syndere, som vitterligt leve i Conkubinat (die wissentlich an der unee sitzen) eller uden al ærlig Aarsag ere løbne fra sin Ægtefælle, eller som ellers leve i offentlige, forargelige, uchristelige Laster og slet ikke tænke paa at afstaae derfra og forbedre sig, undertiden ogsaa Narre og vanvittige Folk, undertiden Børn og andre Mennesker uden Skik (grobe), som endnu *hverken kunne Troen eller de 10 Bud eller Fadervor* (Brandenburg-Nürnb. Kirchenord. 1533)". „Man skal ikke lade Nogen gaae til det hellige Sakrament, *uden at han særskilt* (*in sonderheit*) *er overhørt* (*verhöret*) af sin Prest, om han ogsaa er skikket til at gaae til det hellige Sakrament (Unterricht der Visit. an d. Pfarrh. in Churf. Sachsen 1528)".

Efter saa bestemte og, som det synes, paa gode Grunde hvilende Forskrifter skulde man antage, at en Opgivelse af det private eller lønlige Skriftemaal forud for og som Forberedelse til den hellige Nadverd maatte i den evangelisk-lutherske Kirke blive en Umulighed og grændse til, hvad Apologien kalder „ugudeligt" (impium). Disse Forskrifter ere ogsaa atter og atter gjentagne udigjennem det 16de og 17de Aarhundrede, i den dansk-norske Kirke sidste Gang høitideligt ved Kirkeritualet af 1685. Ikke desto mindre er der, saavidt vides, ikke en eneste af de lutherske Landskirker, som har bevaret denne reformatoriske Forskrift. Man har af den hele Skriftemaalsinstitution ikkun beholdt simpel Anmeldelse som nødvendig for at kunne føre Communikantlisterne, og det

Digitized by Google

ikke engang overalt, navnlig ikke paa faa Steder hos os, Anmeldelse for Presten, saa at han idetmindste kunde blive sat istand til at have Tilsyn med Fjernelsen af aabenbare Forargelser fra Herrens Nadverdbord, men for en Listefører (Degnen, Klokkeren, Kirkesangeren). Skriftemaalet selv bestaar kun i en almindelig Skriftetale, hvilken afsluttes med enten almindelig Absolution (Sverige, Tydskland), eller paa enkelte Steder — saaledes hos os — med speciel Absolution under Haandspaalæggelse.

Hvorledes er da dette gaaet til?

Vi skulle først kortelig angive den historiske Gang i denne mærkelige Forfaldstid.

Paafaldende er det allerede, hvor vanskeligt det maa have været endog i selve Reformationstiden og dens første Aarhundrede at tilveiebringe fuld Respekt for Privatskriftemaalet og holde det frit for Sammenblanding med et Flertals- eller Masseskriftemaal. Idelig paamindes der om at lade En for En komme frem til Skrifte, og advares der imod at lade Flere ad Gangen (zum Hauff) være samlede i Skriftestolen. I 1582 anker navnlig Mag. Konrad Porta stærkt over, at mange Prester og Skriftefædre tog 10, 20, færre eller flere Personer ind i Skriftestolen og meddelte dem Absolution. Det er tydeligt, at allerede i selve Reformationsaarhundredet maa det saakaldte almindelige Skriftemaal, med tilføiet Absolution i en eller anden Form, have været tilstede i sin Spire, hvilket vi ogsaa have paavist i 4de Artikel. Dette almindelige Skriftemaal maa nu, ligesaalidt dengang som nu, forvexles med aabenbart Skriftemaal for aabenbare og forargelige Synder, hvilket dog altid var i Formen et Skriftemaal, om det end efterhaanden blev i høi Grad forfusket og misbrugt til en borgerlig vanærende Straf. Men det er det Eiendommelige og Besynderlige ved det almindelige Skriftemaal, som dette nu foregaar, at det har kunnet arbeide sig op og beholde Skriftemaalets Navn

Digitized by Google

uden at beholde mere tilbage af, hvad man i den ældre Kirke forstod ved Skriftemaal, confessio, end en Afslutning med Absolution til En for En, som Praxis nu er idetmindste i vor Landskirke.

At denne Afart af Skriftemaal allerede tidlig maa have begyndt at sætte sig fast, om end kun med *betinget* Absolution, i Skriftemaalets sunde Plantning som kirkelig Handling, og at den derfra har forgrenet sig i forskjellige Skikkelser ud over Liturgiens Mark, viser især de tydske Kirkeordninger fra Reformationsaarhundredet og det paafaldende snart. Her er det man finder de officielle Advarsler imod Masseskriftemaal og utilbørlig Absolution, og disse Advarsler lade tydeligt skinne igjennem, at de ere foranledigede ved forekommende Misbrug; især i anden Halvdel af Reformationsaarhundredet blive de baade skarpere og mere bestemt henpegende paa Tilsidesættelser af den kirkelige Forskrift. Saaledes heder det i Hoya's Kirkeordning af 1573: „Ikke skulle nogle Personer tillades Christi Nadvere, uden at de iforveien ere underviste af deres Pastor om den rette Forstaaelse, Nytte og Trøst af den hellige Nadvere og Enhver især hørt (verhöret) alene og ikke, *som nogle Gange er skeet,* in genere, og absolverte ved det hellige Evangeliums Kraft“. Ligesaa indskjærper den chursachsiske Kirkeordning af 1580, idet den ordret optager Visitationsartiklernes Forskrift: „Und die Beichtväter sollen nicht einem ganzen Hauffen zugleich ungehört eine gemeine Absolution sprechen“. Endnu bedre oplysende Forholdet er Kirkeordningen „in den Grafschaften Hoya und Brückhausen“, hvor det heder Ord til andet: „*Nochmals* (se 1573) wollen wir unseren Pastoren und Predigern *ernstlich aufgelegt und geboten haben,* dass sie sich *in der hochschädlichen Unordnung, damit etliche Pastoren eine Zeit lang umgegangen, und zu Zeiten 2, 3, 4, 5 und mehr Personen auf ein Mal zu absolviren für sich genommen,* sollen enthalten, und

Digitized by Google

nehmen ihnen die Zeit dazu, damit sie einen jeden recht hören und unterrichten mögen, auf das nicht der Zwinglianer und Calvinisten Confusion u. Unordnung einreisse und Keiner an seiner Selen Heil versäumt werde, und alle Dinge fein ordentlich in der Kirchen Gottes mögen erhalten werden. So unsre Pastoren solches verachten und demselben nicht würden nachfolgen, sollen sie von unseren Inspectoren eines jeden Amtes verzeichnet und unserem verordneten Consistorio angetragen werden". Ikke destomindre synes denne „høistskadelige Uorden", som den erklæres for at være, ikke at have ladet sig hæve ved noget nok saa strengt Forbud. Det synes endog, som om man ikke har været langt fra at maatte indrømme Flertalsskriftemaalets Berettigelse under visse Omstændigheder. Idetmindste har en af Dr. Kliefoth citeret Meklenburgsk Kirkeordning en diskretionær Bemyndigelse for Superintendenterne, der vanskeligt lader sig forklare anderledes end en saadan Indrømmelse. Der heder det nemlig: „So sollen hierauf auch die Superintendenten Acht geben, damit ein Jeder nach seiner Gelegenheit verhört und unterweisst werde; *es wäre denn, dass man in grossem Zulauf von jungem Volk, als Kindern u. Mägden, zwei oder drei zugleich verhörete*, da Einer von dem Andern die Beichtstücke des Katechismi und andre Fragestücken lernen könnte, und alsdann nach einander absolviret würden".

Uden Tvivl bidrog ogsaa hertil Brugen af die „gemeine Beichte„ eller „offene Schuld" om Søndagene. Med denne Brug var vel oprindelig ikke Andet tilsigtet end at opvække og veilede Communikanterne til den sidste samlende Bekjendelse for Gud af Bodfærdighed og Tro, *efterat de iforveien havde været til Privatskriftemaal* hos Presten, og desuden skulde sandsynligvis hele Menigheden, og ikke blot de Communicerende, tage Del i denne Handling og deri modtage Opfordring til at være med i den fælles Syndsbekjendelse, som forelæstes

af Presten — i Cöllner Reformatio siges „die gemeine öffentliche Beicht“ udtrykkeligt at være „for den hele Menighed“ —; ialfald bortfaldt ikke dermed Fordringen paa forudgaaende Privatskriftemaal *for Communikanterne*, dette krævedes tvertimod stadigt i Kirkeagenderne. Ikke desto mindre gaves der allerede paa Reformationstiden Communikanter, som lod det blive med dette almindelige Skriftemaal, skjønt det ikke afsluttedes med Haandspaalæggelse paa Enhver især, men bestandig med *almindelig* Absolution eller Absolutions-Ønske, sædvanligt med tilføiet Retention for de Ubodfærdige. Forhandlingerne angaaende Brugen af „die offene Schuld“ i Nürnberg gjør dette til et ubestrideligt Faktum. Se denne Afhandlings 4de Kapitel.

At denne Altergang uden foregaaende lønligt Skriftemaal heller ikke kan have været ukjendt i den dansk-norske Kirke, selv ikke i den nærmeste Tid efter Reformationens Indførelse, er man berettiget til at slutte af det ovenfor anførte Udsagn af Palladius om to Veie til Nadverdbordet, den ene gjennem Skriftestolen, den anden gjennem simpel Anmeldelse. Anderledes kan det vel heller ikke være at forstaae, naar de lundske Canniker, efterat have omtalt den i Messebøgerne af 1529 og 1535 foreskrevne almindelige Syndsbekjendelse og Absolution ved Høimessegudstjenesten tilføie: „Første denne Lærdoms (den lutherske) Begyndelse vidste af intet Skriftemaal, uden hvad hver bekjendte sig for Gud, og da kunde Presten høre 100 eller 1000 Menneskers Skriftemaal paa een Gang, og gav dem een Absolution“ (Engelstoft). At dette Slags Skriftemaal, trods Forskrifterne om at „oplade sig for Presten“, ogsaa senere maa have holdt sig, synes at fremgaae af Roskilde Synodens strenge Forbud imod Brugen af almindelig Absolution: „*Generalis* illa absolutio, dudum interdicta, sit omnino abolita, verum *auricularis confessio*, quam sequitur *privata* absolutio, necessario retinenda ut in ecclesia Christi“.

Digitized by Google

At denne Altergangsskik ikke kunde vinde Bifald hos Reformatorerne, der lagde saa stor Vægt paa Privatskriftemaalet, eller for de Mænd og Menigheder, over hvilke Reformationens Aand endnu hvilede usvækket, og at den vakte skarp Modsigelse, er rimeligt nok. Imidlertid kan det dog heller ikke negtes, at der i selve den lutherske Skriftemaalslære vel kunde findes Støttepunkter for den, og det hverken faa eller smaa. Allerede den lutherske Kirkes meget bestemte polemiske Stilling til den papistiske Lære om Skriftemaalets guddommelige Ret og ubetingede Krav paa alle Christne, navnlig som Ørebigt, syntes jo ikke at kunne udtrykkes bestemtere og klarere end helt at forlade Privatskriftemaalet, som maatte forekomme Mange at være kun en ny Udgave af den pavelige Ørebigt. Luther selv afviste med stor Bestemthed hin papistiske Lære som Menneskepaafund og farlig for Samvittighederne, hvor høit han end ellers satte Privatskriftemaalet fornemmelig for Absolutionens Skyld. Dernæst havde man jo i den lutherske Kirke det bestemteste Forbud imod, at Skriftefaderen skulde benytte sin Stilling til at udfritte de Skriftende og Nadverdsøgende om deres enkelte Synder, og at dette var en Tortur, som gode Sjælesørgere burde vogte sig for at anvende *). Naar saaledes Skriftefaderen ikke havde Andet at gjøre end kræve en almindelig Bekjendelse om Bodfærdighed og Tro, og forresten maatte overlade Bekjendelsens Oprigtighed til den Skriftendes egen Samvittigheds Dom, hvilken Nytte kunde saa Privatskriftemaalet være til? Det kunde jo hverken svække eller styrke Absolutionens eller Nadverdens Sandhed og Kraft, disse have sin Sandhed og Kraft uafhængigt af vort Skriftemaal. Men havde Nogen Trang til at raadføre sig med sin Sjælesørger i vanskelige Anliggender, saa var dertil fuld Anledning ogsaa uden kirkeligt Skriftemaal. Heller ikke

*) Apol. Art. 11: Si sint boni Pastores, scient quatenus prosit examinare rudes; sed illam carnificinam Summistarum confirmare non volumus.

Digitized by Google

Katechisme-Prøven kunde motivere Bibeholdelse af Privatskriftemaalet. Denne Prøve havde jo kun særlig Betydning for ubekjendte Personers og vankundige Folks Adgang til Communion og kunde gjerne falde bort for dem, der ellers var kjendte for skjønsomme Christne, ja Luther selv havde jo erklæret, at der kunde være dem saa vel underviste og forstandige, at nogen Prøve med dem aldeles ikke var fornøden. Af Hensyn hertil at kræve *almindeligt* Privatskriftemaal med tydelig Synds- og Troes-Bekjendelse syntes altsaa at være en ufornøden Tvang og uberettiget Betingelse for Absolution og Nadverd, og naar det alligevel i mange Kirkeordninger foreskreves, endog undtagelsesfrit, saa maatte disse Kirkeanordninger dermed gaae videre end Bekjendelsen tillod, og komme i Modsigelse med selve den lutherske Skriftemaalslære; Kirken kunde ikke, syntes det, uden Selvmodsigelse baade forbyde Alterens Sakramente uden foregaaende Privatskriftemaal og paa samme Tid holde paa det christelige frie Skriftemaal i Modsætning til Pavens „Nothgebot". I Overensstemmelse hermed maa det forklares, naar det i den, vistnok stærkt anbefalede, „Unterricht der Visitatoren (1538)", heder: „Man skal ikke lade Nogen gaae til det hellige Sakramente, uden at han er *særskilt* „verhöret", om han er skikket"; desuden faar ogsaa denne Forskrift strax efter igjen sin Begrændsning i de følgende Ord: „Dog forsaavidt, at det *Alt bliver frit,* uden Forbud for dem, som ville bruge Absolution og maaske heller ville have den af sin egen Sogneprest ... Endvidere *uden Tvang for dem, som iforveien ere vel underviste i Troen og i Christi Lære, dersom de alene ville skrifte for Gud og derpaa tage Sakramentet.* Dem skal man ikke videre tvinge; thi Enhver tager det paa sin Samvittighed, ligesom St. Paulus siger 1 Kor. 11, 28: Et Menneske prøve sig selv o. s. v." At det netop var for at understøtte og fremme denne Selvprøvelse, saa at Sjælene ikke tog Skade af en

Digitized by Google

uværdig Nadverdnydelse, samt for at Sakramentet ikke skulde udsættes for Vanhelligelse, Kirken krævede Skriftemaalet, det kunde den store Mængde vanskelig fatte. Desuden havde de den reformerte Altergangsskik, som principielt forskjød Privatskriftemaalet, altfor nær for Øie, til, at ikke Menighederne lettelig fristedes til at tage efter, naar deres egne Kirkeagender spændte Buen for stramt med sine Forskrifter, hvilket ikke kan negtes, at enkelte af de gamle „Kirchenordnungen“ ikke var frie for at gjøre.

Det var dog først i 17de Aarhundrede, at det kom til fuldstændigt Brud med Brugen af Privatskriftemaalet som obligatorisk Nadverdforberedelse i den lutherske Kirke. Den ydre Foranledning hertil gav i Tydskland uden Tvivl Trediveaarskrigen. Den Forstyrrelse i alle Samfundsforhold, den Nedbrydelse af de Kræfter, hvilke skulde holde Samfundslivets Indretninger, de kirkelige saavelsom de borgerlige og sociale, igang, den Standsning i den jævne Forvaltning og Afbrydelsen af den historiske Traad, som dermed fulgte, det tøilesløse og vilde Liv, som hærjede Landene der, hvor Krigen rasede, og den Omvæltning i Sæder og Skikke, som den langvarige Krigsperiode bevirkede, maatte vel sætte Mærker i det offentlige Liv paa alle Punkter, særlig da ogsaa i Skriftemaalsskikkene og Bodsvæsenet og i den til kirkeligt Liv og Samfundsorden nødvendige Forudsætning: christelig Opdragelse og Dannelse, Skolevæsenet, baade det lavere og det høiere, forfaldt, i hele Landsdele laa Kirkevæsenet brak, mange Menigheder havde i Aarrækker ingen Prester, andre maatte lade sig nøie med ulærde og uvidende, undertiden vel endog usædelige, Geistlige, som bragte Standen og dermed Embedet og Embedets Gjerning i Ringeagt, selv de dygtigere Prester var altfor meget indsnørede og lammede af Hverdagslivets Nød og Forvirring til at kunne udrette noget Betydeligt, og Embedets Forvaltning kom saaledes, forklarligt nok, i Forfald, medens dog

Digitized by Google

netop nu de for en stor Del ødelagte, til Ørkener forvandlede eller sin ældre Befolkning berøvede og med sammenløbet, raat Krigsfolk stærkt opblandede Menigheder, mere end nogensinde trængte til, at det kirkelige Embede blev ført med Kraft, saafremt dets Førelse skulde være saadan, at derved christelig, evangelisk Tugt og Orden skulde kunne opretholdes. Det Gamle var nedbrudt, der maatte bygges Nyt.

Dette skedte nu ogsaa paa den christelige Gudstjenestes Omraade efter Krigen paa den Maade, at man optog igjen de gamle Kirkeordninger, om end tildels reviderede. Dette var nu vistnok forsaavidt i sin fulde Orden, som det jo ikke var nogen ny Menneskebygning, man vilde opføre, men Christi Kirkes ældgamle Zion, man vilde fortsætte at bygge i foryngct Skikkelse, med Bevarelse af de gamle, grundchristelige Indretninger, og det var da ganske naturligt, at Tilknytningen af det Nye til det Gamle foretoges paa de Punkter, hvor den historiske Traad vel var overrevet, men de gamle Indretninger dog syntes at finde Anvendelse med mindst Forandringer paa den forhaanden værende Tilstand. Man fik hele det gamle Kirketugts- og Skriftemaals-Væsen tilbage, udvortes at se til som før og i Form noget nær uforandret. Men der manglede dog noget Væsentligt; man formaaede ikke at bringe Liv i de gamle Former, og skjønt det maa vække Beundring, at Alt lod sig bringe og blev bragt i en saavidt god ydre Orden, som den sidste Halvdel af det 17de Aarhundrede endda har kunnet opvise i Tyskland, saa fik dog det hele Kirkeliv en afbleget Farve, som ikke kunde tilfredsstille den hos Mange i Trængselstiden tillive vakte Sands for levende Christendom med stærkt indadvendt Retning. Det 17de Aarhundredes Theologer med det skarpe Øie for Reformationens objektive Grundvold og med sin klare Erkjendelse af Ordet og Sakramenterne som ikke blot tilbydende, men ogsaa fuldt meddelende Guds Naade til Annammmelse i Troen kunde med alt

Digitized by Google

dette dog ikke tilfredsstille en paa Subjektets Forandring, saagodtsom udelukkende, beroende Retning. Det 17de Aarhundredes Kirkefædre kunde ligesaalidt i sine Betænkninger om Kirkevæsenets rituelle Ordning som i sine theologiske Systemer anføre til at bygge paa nogen anden end den af dem erkjendte objektive Grundvold, og om det end visselig er ufortjent Overdrivelse, naar det paastaaes, at de ikke tog det saa nøie med Livet som med Systemet, saa er det dog fuldkommen sandt, at de ikke tillagde subjektive Følelser og individuelle Oplevelser og Erfaringer Værd som *Grund* at bygge paa i Christi Kirke. De reformatoriske Institutioner og Former med sit stærkt objektive Indhold stod for dem, ikke alene paa Grund af den Agtelse. de indgjød som Reformatorernes Værk, men ogsaa paa Grund af sin egen Beskaffenhed, som de mønsterværdigste Vehikler for Naademidlernes Brug og Virksomhed i Kirken. Men man kom nu ogsaa derved let til at lægge en altfor stor Vægt paa Iagttagelsen af de ydre Former. Det kan ikke negtes, at Kirkens hellige Handlinger blev til Forsteninger, som i aandelig døde Presters Hænder vel kunde blive udført med mekanisk Nøiagtighed, men koldt og livløst og saa knapt tilskaaret under Forvaltningen som muligt, saa at de for dybere Gemytter kom til at staae som en Afjadskelse og en Vanhelligelse af det Hellige, ja som et Prestebedrag, hvorved Sjælene afholdtes fra sand Omvendelse og bedroges for sin Salighed, og det navnlig i Skriftemaalshandlingen, med den Indbildning, at det udvortes Knæfald opere operato skaffede Syndsforladelse. Der indsneg sig en Overfladiskhed i Forvaltningen, som ufeilbarligt maatte lægge Tønder til den allerede ulmende Forargelse: man beholdt vel Privatskriftemaal, Skriftestol og Privatabsolution, men „Presterne lod i Udførelsen Skriftemaalsforhøret næsten almindelig falde bort; man anstillede ingen Katechisme-Prøve eller Lære-

Digitized by Google

examination med Confitenterne, man søgte ikke nøie nok Oplysning om den Skriftendes Liv, man gik ikke ind specielt paa hans Sjælstilstand, man gav ham ingen Leilighed til at bekjende særlige Synder eller til at søge Raad og Trøst i særlig Samvittighedsnød, som det derfor heller ikke mere faldt Folk ind at søge i Skriftemaalet; kort, omendskjøndt man tog Confitenterne hver for sig ind i Skriftestolen, holdt man dog ingen sjælesørgerlig Samtale med dem, som de gamle Kirkeordninger krævede, men *foresagde* Confitenten hans Skriftemaal og meddelte ham paa saadant Skriftemaal *Absolution* (Kliefoth)". Til denne Afknapning paa alle Punkter bidrog det heller ikke lidet, at man forlod den ægte lutherske Betragtning af Alterens Sakamente som fast Bestanddel af Søndagsgudstjenesten og dennes Høidepunkt, som altsaa i Regelen hørende til paa hver Søndag efter Oldkirkens Vis og som saadan udstrækkende sig med det forberedende Skriftemaal ligelig ud over hele Aaret. Istedet herfor indførte man, for at skaffe Plads til andre gudstjenstlige Handlinger, efter calvinsk-reformert Skik, bestemte Communiontider, idet man haabede derved at vænne Folket til regelmæssigere Besøg ved Herrens Bord. Følgen blev, at der paa disse Tider kunde melde sig saa Mange til Skriftemaal, at et ordentligt „Skrifteforhør" endog blev umuliggjort; thi umuligt kunde een Prest paa een Lørdags Eftermiddag række at holde ordentlig Skriftesamtale med 80, 100 og flere Skriftende, hverken Tid eller Kræfter kunde her strække til. Naar Samtalen desuden kun bestod i Fremsigelsen af en formuleret Syndsbekjendelse, f. Ex. efter Luthers lille Katechismus, som vel oftest blev benyttet, og ligeledes tilhørende formulerede Svar, samt naar dertil kom en Prøve paa, hvorvidt den Skriftende kunde Katechismens 5 Parter udenad, saa kunde der jo egentlig heller ikke være nogen Betænkelighed ved at tage en hel Flok til Skrifte paa

Digitized by Google

een Gang. Paa denne Maade maatte Privatskriftemaalet selvfølgeligt tabe i Anseelse*).

Uden Indflydelse paa Skikken i den lutherske Kirke blev nu vistnok heller ikke den reformerte Kirkelære med sin Ringeagt for den kirkelige Absolution i det Hele og Privatabsolutionen i Særdeleshed, med sin Benegtelse af Privatabsolutionens skriftmæssige Grund og styrkende Forsikring fremfor Evangeliets almindelige Prædiken, med sin Forkastelse af Evangeliums objektive Naadeindhold uafhængig af vor Tro, endelig med sin Modsigelse mod faste Former og Formularer i Gudstjenesten som kvælende for Aanden og Livet, — Altsammen nøie sammenhængende med det calvinske Lærebegrebs Mangel paa Anerkjendelse af en i Naademidlerne immanent objektiv Kraft. Hvor alvorligt end denne Kirkelære blev imødegaaet af de dygtigste Lærere i den lutherske Kirke, saa blev den dog, aandelig beslægtet med Subjektivismen indenfor de lutherske Menigheder, ikke uden Indflydelse paa at vække Tvivl og foruroligende Spørgsmaal i de allerede iforveien stærkt bevægede Gemytter**). Og naar nu disse tillige blev vaer,

---

*) I denne Fremstilling er Kliefoth mestendels fulgt, ialfald i det Væsentlige.

**) I den 2den Helvetiske Konfessions Art. 14 heder det: „Vi troe, at den oprigtige Bekjendelse, som kun sker for Gud, enten hemmelig mellem Gud og Synderen, eller offentlig i Kirken, *hvor den almindelige Syndsbekjendelse bliver fremsagt*, er tilstrækkelig, og at for at faae Syndsforladelse er det ikke fornødent, at Nogen skrifter for Presten, *hvisker ham i Ørene*, for saa at fornemme igjen Afløsning under Haandspaalæggelse, fordi hverken en Forskrift derom eller et Exempel derpaa forekommer i den hellige Skrift. Men naar Nogen, trykket af sine Synders Byrde og af farlige Fristelser vil søge særlig (insbesondere) Raad, Belærelse og Trøst hos en Kirkens Tjener eller en anden i Guds Lære vel undervist Broder, forkaste vi ikke dette, ligesom vi da ganske (durchaus) billige den almindelige og offentlige Syndsbekjendelse, som pleier at blive fremsagt i Kirken i de gudstjenstlige Forsamlinger, fordi den er skriftmæssig“. For den reformerte Kirke er, altsaa det, som den lutherske Kirke kalder privat eller lønligt Skriftemaal med Absolution uberettiget som kirkelig Handling, og rent Spilfægteri, naar den tillægges anden Betydning end enhver Samtale.

Digitized by Google

at Absolution blev meddelt uden Forskjel, saa at Folk, som de daglig saae at leve i vitterlige Synder uden alvorligt Tegn til Omvendelse, dog forlangte og fik Absolution, hvor kunde saa dette andet end forstærke deres Tvivl end yderligere? Der manglede jo heller ikke paa vægtige Stemmer inden selve den lutherske Kirke, som opløftede sig imod Skriftestolens Misbrug. Allerede Johan Arnd og Johan Gerhard, af hvilke især den sidste var streng luthersk Kirkelærer, hævede offentlig sin Røst derimod; og den ligesaa ren lutherske Heinrich Müller charakteriserer endog paa sin egen originale Maade Tidens *falske* Tillid til den udvortes Gudsdyrkelse skarpt som Afgudsdyrkelse, naar han udbryder: „Den nuværende Christenhed har 4 stumme Afguder, efter hvilke den løber (nach gehet): Døbefunten, Prædikestolen, *Skriftestolen* og Alteret“. Disse Kirkens Mænd vilde dog ingenlunde udkaste Barnet med Badet, eller afskaffe Privatskriftemaalet, saalidt som Ordet og Sakramenterne i Kirken, men vel vilde de kalde til Alvor i at fjerne Misbrugene.

Det første bekjendte Angreb paa Privatskriftemaalet som Institution og et Forsøg i kalvinistisk Retning paa at fortrænge det som kirkelig Handling skriver sig fra den ivrige, dog ikke meget ansete Professor og Prest i Rostock Theophilus Grossgebauer. I sin „Wächterstimme“ af 1661 anerkjender han ikkun 2 Arter af Skriftemaal, det ene for Gud, hvilket er det Samme som indre Anger, det andet offentlig for Menigheden, det vil sige det aabenbare, som de, der have forseet sig i forargelige og aabenbare Synder bør aflægge for Menigheden for at faae dennes Tilgivelse og hæve Forargelsen, uden hvilket der ikke er Forladelse at faae hos Gud. Derimod er den kirkelige Institution, som kaldes Skriftemaal og Absolution, d. e. Privatskriftemaalet, ganske unødvendigt og uden Grund i Skriften, og især gjælder dette om Absolutionen, der ingen virkelig Betydning har hverken for den Bodfærdige eller for den Ubod-

Digitized by Google

færdige. *Den Bodfærdige* har sine Synders Forladelse hos Gud, enten Absolutionen i Kirkens Tjeners Mund kommer til eller ikke, og ikke Kirkens Tjener, men den Helligaand er det, som tilegner ham Forladelse gjennem Guds Ord; *den Ubodfærdige* beholder sin Skyld og Prestens Absolution hjælper ham intet. Absolutionen er en fuldstændig Fordreielse og Misbrug af Nøglemagten og gjør tilmed den Skade, at den baade fordærver Skriftemaalet for Gud, idet den anfører Menneskene til at skrifte for Presten istedetfor Gud og dermed gjør dem sikre i Synden, og tillige vanvyrder Kirkedisciplinen med de offentlige Synderes Udelukkelse og Gjenoptagelse, idet ogsaa de offentlige Syndere blive absolverede uden at de have bedet Menigheden offentlig om Forladelse. Den kirkelige Institution, som kaldes Skriftemaal og Absolution, bør man derfor ikke holde paa, det skulde da være i den Form, at den blev „en Prøvelse med Communikanterne“; men dertil ere Pastorerne ikke istand til at bringe den, og de ere heller ikke bemyndigede og berettigede dertil; thi Guds Kirke er et „Broderskab“, og det er dette Broderskab, hvem det tilkommer at bestemme, hvo der hører det til og hvo ikke. Derfor bør der oprettes Ældstekollegier til Opretholdelse af Kirkedisciplinen; hertil er nemlig heller ikke Biskoperne eller de blandede Consistorier, der i Virkeligheden udgjøre en verdslig Ret, enten brugbare eller berettigede. Afskaffelse af kirkeligt Privatskriftemaal og Afløsning, men Indførelse af Menigheds Ældstekollegier til Overholdelse af Kirketugt, er saaledes „Vægterstemmens“ Raad og Raab. At dette ligefrem strider imod den Augsburgske Konfessions Art. 11 er klart. Men Grossgebauer synes ogsaa at have manglet ret Forstaaelse af de lutherske Institutioner, og hvad den lutherske Kirke søgte i og med disse; hans Forslag havde heller ingen Fremgang, men bør dog lægges Mærke til, som Prøve paa, hvilken Fremgang det imid-

Digitized by Google

lertid havde taget med de tvivlende Tanker angaaende Skriftemaalet under al Tidens Nød og Jammer.

Ganske anderledes stor Indflydelse paa Skriftemaalsinstitutionen fik den høit ansete og i saa mange Henseender høit fortjente *Philip Jakob Spener*, hvis Forløber Theophilus Grossgebauer kan siges i saa Henseende at have været. Spener manglede hverken god Kundskab til det lütherske Privatskriftemaal, ei heller klar Forstaaelse af dets Hensigt; men just derfor maatte ogsaa hans Gjøremaal mod dets Brug i Almindelighed komme til at faae desto større Vægt. I Theorien undlader han vel ikke at forsvare Privatskriftemaalet imod Miskjendelse og Fordreielse; men i Praxis følger han en subjektivistisk-asketisk Retning, som stadig griber ind og gjør sig gjældende i hans Forsøg paa at hæve Misbrugene, og hans Forsøg gaae mere i den reformerte end i den lutherske Kirkes Aand. I sine „Theologische Bedenken“ indrømmer han ikke alene, at Privatabsolution efter forudgaaende „Verhör“ er bygget paa en guddommelig Anordning og har et høit Værd; men han beklager derfor ogsaa høiligen, at Skrifteforhøret saa sjelden mere forekommer i Sandhed, efter sin Hensigt. Men dette beklager han dog hovedsagelig, fordi Presten saaledes mistede Leiligheden til at erkyndige sig om de Skriftendes indre Tilstand“ og til at „opbygge“ dem, til at udfinde deres aandelige „profectus“ eller „defectus“, og at man gik glip af en god Anledning til, at „Skriftefader og Skriftebarn kunde udøse sit Hjærte for hinanden“. Han fremhæver stærkt den Lidelse for Prestens Person og Samvittighed, det paa denne Maade bliver at maatte absolvere, uden at have lært sine Skriftebørn at kjende i et ordentligt Skriftemaal, aldeles manglende nøiere Kundskab om deres Hjærtetilstand og uden Forvisning om deres Værdighed, saa at han maa aabne Døren til Kirkens Allerhelligste uden at kunne udelukke fra Absolution og Nadverd dem, om hvem han dog selv er i Tvivl.

Digitized by Google

„Skriftestolen — siger han — er alle troe Presters Pinebænk“. Visselig ikke i den Bekjendelses Aand, der taler gjennem Chemnitz, naar han erklærer: „Ministri tantum legatione funguntur et sunt dispensatores alieni beneficii; quibus non mandatum est, ut corda scrutentur, sed ut eis, qui significant, se poenitentiam agere et evangelio credere, annuncient remissionem peccatorum (l. com. pag. 545)“, eller som siger med Luther: „Presten maa være uvis om din Anger og Tro; derpaa ligger der heller ingen Magt; *det er ham nok, at du skrifter og begjærer Absolution;* den skal han give dig, og den er han dig skyldig (Sermon vom Sacr. der Busse 1518)“. Det var ikke, for at de, som trænge til Absolution i Samvittighedsnød og fremsætte Begjæring derom med Bekjendelse om Bodfærdighed og Tro, skulle faae den, eller det var ialfald mindre herfor og endnu mindre for at prøve de Skriftendes Kundskab, Erkjendelse og Tro, Spener tog Privatskriftemaalet i Forsvar, end det var for at „Skriftefaderen kunde faae en bekvem Leilighed til at handle i Fortroelighed med sine Skriftebørn saa meget, som behov gjordes (nothdurftig)“. Dette var Hovedsagen i det lønlige Skriftemaal, og da dette ikke kunde opnaaes, ei heller Tid og Sted fandtes dertil, da det altsaa ikke var, hvad man nu vilde kalde „tidsmæssigt“, og da et Forsøg paa at indføre et mere virksomt, mere fyldestgjørende Skriftemaal i Strasburg og Frankfurth ikke vilde gaae, saa erklærede han ligefrem, at han ikke vilde holde paa Privatskriftemaalet, „saafremt der kunde findes andre Veie til en particular-Prøvelse og Forhandling“, og at dersom Skriftemaalet ikke kunde blive forbedret, saa var dets Afskaffelse bedre end dets Bibeholdelse, samt at i Menigheder, hvor det ikke allerede var indført, vilde han aldrig indføre det.

For det Første er han imod Skriftemaalets ydre Anordning. Hverken var Skriftestolen i Kirken det rette Sted, ei heller var Lørdags Eftermiddag tilstrækkelig Tid. Derimod

Digitized by Google

burde alle, som vilde communicere, Ugen iforveien personlig indfinde sig i Prestens Hus med sin Anmeldelse, og da skulde Presten tage hver Enkelt alene paa sin „Studerestue", der var et umistænkeligt (unverdächtiges) Sted til at tale i Fortrolighed med Vedkommende, og der havde ogsaa Presten Tid dertil. Allerede med denne ydre Anordning kom Spener i Opposition med de gammel-lutherske Kirkeanordninger, som meget bestemt henviste Skriftemaalet til Kirkehuset, hvor det som kirkelig Handling havde sin rette Plads, og hvor det alene kunde gjøre Regning paa at vinde Anerkjendelse som saadan af Kirkens Lemmer.

For det Andet gik Spener længer i sine Fordringer paa Betingelserne, de personlige, for Absolution end det lod sig forene med de lutherske Bekjendelsesskrifter. At en almindelig Bekjendelse om Bodfærdighed og Tro allerede er Betingelse for Meddelelse af Absolution, og at Kirken ikke havde Ret til at kræve mere, altsaa heller ikke Kirkens Tjener, det var ikke nok for Spener. Hans levende Interesse for at værge Absolutionen imod Misbrug af Ubodfærdige, og for at Ubodfærdige ikke deri skulde søge en falsk Trøst, førte ham til den Paastand, at Absolutionens Gyldighed ophæves eller svækkes ved dens Meddelelse til Uværdige, saa at Ansvaret herfor falder tilbage paa selve Forvaltningen. „Hvad Absolutionen angaar — siger han — saa vover jeg ikke at tilegne de Ubodfærdige det Ringeste af den, men tilstaar, at Absolutionen kun bliver dem tilbudt, men de faar Intet deraf; Forskjellen mellem Absolution og dens Frugt, som Nogle gjøre, og hvorved hint (Væsenet) bliver af dem tilmaalt (zugemessen) de Ubodfærdige, begriber jeg ikke; thi Absolutionen bestaar alene i et aandeligt Gode, som altsaa ikke lader sig adskille fra Frugten og umulig kan blive opnaaet uden Tro (Theol. Bed. 1,85. 197)". Det gjaldt derfor, for saavidt muligt at forebygge Absolutionens Misbrug som opus operatum, igjen at

Digitized by Google

fremdrage og benytte ikke blot Løse- men ogsaa Binde-Nøglen, og altsaa ogsaa at *negte* Absolution. Nu er der vel to Klasser af Skriftende, om hvis Behandling der da ikke kan opstaae synderlig Tvivl eller Vanskelighed. Den ene Klasse er deres, som Presten maa *afslaae* at absolvere, fordi de leve i aabenbare grove Synder og derved i Gjerningen bevise sin Ubodfærdighed. Den anden Klasse er deres, der *tilkomme* Absolution og Adgang til Herrens Bord, fordi deres Bodfærdighed, saavidt Mennesker kunne see, er utvivlsom, ligesaa deres, hvis Bodfærdighed Presterne ikke saa sikkert kunne erkjende, men dog heller ingen Grund have til at betvivle. Men hertil kommer endnu en tredie Klasse, *de Tvivlsomme*, som vel ikke leve i aabenbare Synder, men hos hvem Presten enten ikke finder „den rette Prøve og Kjendetegn paa Gjenfødelse", eller som negte at erkjende for Synd eller ere uvillige til at afholde sig fra Ting, hvilke Presten foreholder dem som Synd (d. e. de omstridte Ting, Adiafora), saasom Kortspil, Dands, Spadsering midt under Gudstjenesten paa Helligdage, Theaterbesøg o. s. v. Fremdeles høre herhen de, som vel indrømme sin Synd og love Bedring, men til hvis Forbedring Presten ingen Tillid kan have, fordi der allerede oftere er skeet Tilbagefald med dem. Tilsidst høre ogsaa til denne Klasse Saadanne, hvem Presten foreholder en Synd, hvori de leve, men som negte den, medens Presten vel ikke kan overbevise dem om Løgn, men er dog moralsk overbevist om, at de lyve. Efter det gammel-lutherske Begreb vilde Presten vistnok ikke forsømme at formane disse Tvivlsomme til Bodfærdighed, men dog heller ikke negte dem, naar de bestemt begjære den, Absolution paa deres eget Ansvar for Gud. Men for Spener staar Sagen saaledes, at de bør udelukkes fra Absolution og Nadverd. Det er, siger han, netop disse tvivlsomme Masser, der gjøre Absolution og Communion til opera operata, dysse Menneskenes Samvittighed i Sikkerheds Søvn,

Digitized by Google

fordærve Menighederne og ere for Presterne den største Samvittighedsbyrde. Og dog staar det ikke til Menighedshyrden at udelukke dem fra Naademidlernes Brug; dertil er han hverken klartseende nok, ei heller er han dertil berettiget. Det er Menigheden, hvem det tilkommer at afgjøre, om de skulle antages eller udelukkes. Før nu at faae dette afgjort, vil Spener have en Myndighed, der er berettiget til at handle paa Menighedens Vegne.

Vi komme her til den tredie af Speners reformatoriske Tanker: Oprettelsen af et Raad af Menighedsældste, et *Presbyterkollegium*, som skal danne en „Kirchengericht". Thi Nøglemagten er af Herren betroet den hele Kirke, og den hele Kirke er „den hele Menighed", „Broderskabet". Kirken kan vel benytte Presterne til at haandhæve Nøglemagten i en vis af Kirken foreskrevet Orden; men Retten til at udøve Nøgtemagten bliver dog hos Menigheden, og Menigheden maa ogsaa beholde den og i Tvivlstilfælde udøve den paa første Haand. I saadanne Tilfælde kan hverken Presten alene, som selv er Part, eller ligesaalidt Øvrigheden være Dommer. At den verdslige Øvrighed har trukket Kjendelsen om Anvendelse af Binde-Nøglen til sig, er et Rov fra Menigheden, og at Menigheden er berøvet sin Ret til at dømme i Brødrenes Sag, er en status confusus. Bedst, og for Skriftefædrenes Samvittighed tryggest, vilde det være, om denne Dom afgaves af Menigheden Mand for Mand; men Vanskelighederne hermed ere for store, hvorfor Menigheden bør repræsenteres ved Menighedsældste. Naar da Presten i Tvivlsmaal søger Ældstekollegiets Dom og handler derefter, saa er hans Samvittighed in salvo. Det samme Kollegium vilde ogsaa være det rette til at fatte Beslutning om Bansættelse.

Speners Reformering af det i Forfald komne Skriftemaal med Absolution, saavelsom af Kirkedisciplinen gik da ud paa to Ting: for det Første personlig Anmeldelse af Communikan-

Digitized by Google

terne hos Presten for dermed at erstatte eller rette paa Skriftemaalsforhøret, og for det Andet Indførelse af Ældstekollegier som Kirkedomstole (Kirchengerichte), ved hvilke Haandhævelsen og Brugen af Binde-Nøglen igjen skulde sættes igang.

Istedetfor at disse Speners Organisationsplaner skulde gjenoprette og styrke Skriftemaalsinstitutionen, gav de den Dødsstødet. Den høitbegavede og ansete Mands Ord slog an vidt og bredt. Vel blev der, saavidt vides, ingensteds gjort noget kraftigt Forsøg paa at realisere hans Plan, men desto stærkere og følgerigere var den Bevægelse i Gemytterne, som hans „Betænkninger“ vakte. Fra alle Kanter indløb Klagemaal og Spørgsmaal til ham, som han besvarede med Raad, der ikke var styrkende for det gammel-lutherske Institut. Det var især to Satser, som blev nedbrydende. Den første var af følgende Indhold: Paa Grund af Mangelen af en ret Kirkeforfatning lader den rette Orden i Skriftemaalsforhøret og i Uværdiges Udelukkelse fra Absolution og Nadverd sig ikke overholde. Men denne „konfuse Status“ skriver sig ikke fra Presterne, ei heller have Presterne Magt eller Ret til at forandre denne bedrøvelige Tilstand; Presterne ere angerløse, saafremt de ikkun „flikke“ saa godt, de kunne. Den anden Sats var følgende: Ifølge Sagernes Stilling kunne Presterne da ogsaa lade det gaae, som det gaar, og uden meget stor Betænkelighed admittere de Tvivlsomme, ja selv de Uværdige til Nadverden, efterdi det er Mangel paa Forfatning, som gjør deres Afvisning umulig. Thi det er ikke i og for sig Synd at tilstede Uværdige Plads ved Nadverdbordet: dette er nemlig intetsteds forbudt i den hellige Skrift. Christi Ord i Matth. 7, 6: „Giver ikke Hundene det Hellige og kaster ikke Eders Perler for Svin“ angaae ikke Nadverden; Christus har jo selv tilstedet en Judas at tage Plads ved Nadverdbordet. Negtelsen af Nadverd hviler paa en anden Aarsag; den følger kun af den Kjærlighedspligt, som det vistnok er, at afholde den

Digitized by Google

Uværdige fra at æde og drikke sig selv til Dom, og tillige af den Pligt at forhindre det Onde, som den Uværdige begaar, naar han æder til Forargelse. For at fyldestgjøre disse Pligter faar Presten, hvor der er en Consistorialkirkeret spørge denne og handle efter dennes Besked; men er der ingen saadan eller giver den ingen fyldestgjørende Besked, saa kan Presten uden Synd tage den Uværdige frem til Alteret, forsaavidt han ikke kan hindre det ved at „flikke". Dette Flikkeri bestaar for det Første deri, at Presten, naar Tvivlsomme ville gaae tilalters, skal bede og formane dem til frivillig at træde tilbage; men dernæst, hvis de ikke ville lade sig bevæge ved saadanne Raad, saa skal Presten frelse sin Samvittighed ved at meddele Absolution *betingelsesvis*: Saafremt du har Anger og Tro. Paa denne Maade blev nu for det Første den tidligere indskjærpede Formaning til Folket i Almindelighed om flittig Altergang opgivet, og dernæst Absolutionen forvandlet til, hvad Luther kaldte en „Fehlschlüssel".

Paa denne Maade kunde nu vel Presten komme over sine personligt mest trykkende Betænkeligheder ved at absolvere og meddele Sakramentet til hvemsomhelst, om hvem det ikke var ham bekjendt, at de levede i aabenbare Synder og Laster, saa at de maatte henvises til aabenbart Skriftemaal; men med det Samme var tillige det private (lønlige) Skriftemaal med *ubetinget*, altsaa virkelig, Absolution undergravet, og naar Absolutionen ved Brugen af tilføiede Betingelser var omsat i en Forkyndelse, en Prædiken om, at paa visse Betingelser var Syndsforladelsen tilstede for Confitenten, saa kunde der for de Skriftende heller ikke længer være saa stor Betænkelighed ved, at man omdannede det hele Skriftemaal til at blive en Prædiken, en Formaningstale til den hele Forsamling af Communikanter, hvilket jo ogsaa for Presten anbefalede sig af Hensyn til Vanskeligheden ved at finde Tid for en Forhandling i Enrum med hver Enkelt.

Digitized by Google

Saaledes gik det da ogsaa i Tydskland. Saa velgrundede Speners Anker over Skriftemaalets Forfald havde været, saa varm christelig Bekymring der end talte gjennem hans ofte stærke Klagemaal, og saa levende Omsorg for Menighedens Vel der end aandede gjennem hans Reformforslag, saa var dog de Midler, han anbefalede, langt fra helbredende. Det lønlige Skriftemaal, altsaa Privatskriftemaalet, gik mere og mere af Brug, de Communikanter, som blot benyttede det almindelige, blev flere og flere, og denne Praxis fandt den virksomste Anbefaling i den reformerte Kirkes Brug, som aldrig havde yndet Privatskriftemaalet, men meget mere i dette seet et papistisk-klerikalt Element. Endnu tidligere foregik en Forvandling, som vel maa kaldes fuldstændig Sekularisering, med det *aabenbare* Skriftemaal. Fra at være en kirkelig Pønitentiærakt, der foreskreves af geistlig Ret, gled det aabenbare Skriftemaal helt ud af Stedsgeistlighedens Hænder og anvendtes snart kun ifølge Consistorialdekreter som et *Straffemiddel*, fornemmelig for faldne Kvinder.

Da den kirkelige Bekjendelses objektive Dæmning nu engang var brudt, varede det heller ikke længe, førend Privatskriftemaalet i det lutherske Tydskland ogsaa *i Formen* maatte vige for det almindelige. Strømmen lod sig ikke længer standse; Spener selv skulde endnu opleve det afgjørende Slag, som dette blev ført i den Chur-Brandenburgske Landskirke. Det var den bekjendte *Johan Kaspar Schade*, Speners Discipel, der her gav Stødet. Ængste af de tunge Erfaringer, han som Prest i Berlin gjorde om alt det Hykleri og Skinvæsen, der vanhelligede Skriftestolen uden at kunne afvises, greb han i Aaret 1697 til det fortvivlede Middel helt at afskaffe Privatskriftemaalet og forkynde sine Skriftebørn *almindelig* Absolution efter en Skriftetale som eneste forberedende Indledning til Nadverden. Han havde ingen Tilladelse eller Bemyndigelse til dette Skridt, hans Handlemaade var fuldkommen

Digitized by Google

egenmægtig, han blev derfor ogsaa, i Henhold til indkommen Klage over ham fra hans Menighed, indkaldt for en churbrandenburgsk Kommission, af hvilken Spener selv var Medlem. Der var imidlertid ogsaa et betydeligt Antal Borgere, som tog Schade i Forsvar og erklærede, at de ikke mere kunde benytte Skriftestolen, hvilket heller ikke behøvedes, da Skriftemaal og Absolution godt kunde beholdes uden Skriftestol og Ørebigt i Kirken, hvorfor *de bad om Lov til at benytte Privatskriftemaal, naar de følte Trang dertil, men ogsaa at faae gaae uden forudgaaende Skriftemaal til Herrens Nadvere*, hvilken jo ogsaa Christus selv havde indstiftet uden at knytte den til forudgaaende Skriftemaal, og som Luther ligeledes havde erklæret for tilstedeligt. Spener, selv Medlem af Kommissionen, var imod at indrømme en saadan Tilladelse, der stred imod baade Bekjendelsesskrifter og Kirkeagender, og der ogsaa kun vilde forskaffe nogle faa gode Sjæle en virkelig gladere Nadverdnydelse, men paa den anden Side desmere den ryggesløse Mængde en tugtløs Frihed, og have uberegnelige Følger for Landskirken; og da det dog kun gjaldt om et Adiaforon, burde Forestillingsmændene af Kjærlighed til Brødrene give slip paa sin Frihed. Herimod indvendtes fra den anden Side, at da Privatskriftemaalet var et Adiaforon, burde Samvittighederne ikke paa nogen Maade besværes derved, at man jo ogsaa havde den forlangte Frihed i andre lutherske Kirker, navnlig i Strasburg, at Ansøgerne havde mange Ytringer for sig af Luther, at Communikanterne i Skriftestolen fordetmeste behandledes af Presterne, som om de hver Gang først i Skriftestolen maatte omvende sig og blive fra Verdens Børn Naadens Børn, og først *der* faae Syndsforladelse, da dog *deres* Samvittighed, som levede i stadig Bod og Tro, forsikrede dem anderledes, endelig at Ansøgerne jo ogsaa kun forlangte denne Frihed for sig selv, medens Pri-

Digitized by Google

vatskriftemaalet jo kunde blive ved for Andre, som ikke begjærede saadan Frihed*).

Spener prædikede klart og beroligende imod denne Fordring paa Frihed for Kjødet, som den fremgik at være, især af en offentliggjort saakaldet „Apostolischer Unterricht von Beichte und Abendmahl“, et Skrift af rent antikirkelig og fritænkersk Indhold; men det frihedssøgende Parti lod sig ikke mere berolige. Det churfyrstelige Hus var imidlertid traadt over til den reformerte Konfession, og den hele Bevægelse afsluttedes med en churfyrstelig Resoluton af 16de November 1698, der gik ud paa Følgende: Privatskriftemaal skulde vedblive for dem, som ønskede det, dog skulde Presterne stedse, førend de skred til at høre Skrifte, holde en almindelig Skriftetale for alle Confitenter tilsammen til Communikanternes bedre Forberedelse. Dem, som ikke ønskede Privatskriftemaal, skulde man, naar de ikke var overført nogen forargelig Vandel, *tilstede Sakramentet uden Skriftemaal*, kun skulde de tilholdes at anmelde sig hos en Prest i Ugen, førend de ville communicere, samt tillige at overvære den almindelige Skriftetale. Denne Resolution blev afgjørende for Altergangsskikken i det lutherske Tydskland. I Førstningen var der vel ikkun Faa, som benyttede sig af Skriftemaalets Frigivelse, senere dog Flere og Flere, tildels under Indflydelse af Enthusiaster og Sværmere. Efterhaanden ophørte ogsaa Anmeldelsen for Presten, mangesteds kom den aldrig rigtigt i Brug. *Tilsidst stod det saakaldte almindelige Skriftemaal, det vil sige en Skriftetale med almindelig Absolution, alene tilbage.*

I Skandinavien, og navnlig i den dansk-norske Kirke gik det vel mindre stormende til, men dog blev Udfaldet paa de

*) De mange Berøringspunkter, som Nutidens Krav hos os paa Skriftemaalsfrihed forud for Nadverden har med Bevægelserne i Tydskland i 17de Aarhundrede, have bestemt mig til at omtale disse noget udførligere, end ellers vilde være skeet.

Digitized by Google

Bevægelser, hvis Indflydelse her virkede mere skjult, omtrent det samme, skjønt det udviklede sig langsommere. De ældste Kirkeordinantser havde Forskrifter saavel om aabenbart Skriftemaal som om lønligt, og angaaende det lønlige Skriftemaal gik disse Forskrifter omtrent i samme Spor som de tydske „Kirchenordnungen" i disses Forskrifter om Privatskriftemaalet. De krævede Syndsbekjendelse og Kundskabsprøve; Kundskabsprøven foreskreves dog kun udtrykkeligt for dem, som derefter ønske at communicere. Saaledes foreskriver den tidligere (Kap. VI) anførte norske Kirkeordinants af 1607, at den „som vil berettes" skal flittig adspørges om, „hvad Forstand og Mening han har om Herrens Nadvere" og ellers om han er hjemme i Katechismens Parter. Kan han ikke gjøre Rede for sig, saa skal han betragtes som den, „der ikke har Bryllupsklæderne paa"; men herom og om at afholde sig indtil Videre fra Sakramentet skal han undervises i lønligt Skriftemaal. Ikke sjelden føres der ud igjennem det 17de Aarhundrede Klagemaal over Mangel paa Tugt og ordentlig Livsvandel i Kirken. I en mærkelig Forordning, som Kong Christian d. 4de lod udgaae under 27de Marts 1629, hvori der første Gang gives Paabud om Indførelse af „Medhjælpere", som skulle bistaae Presten paa hans Begjæring om Raad i Alt, hvad der angaar de Presten „anbetroede Tilhøreres christelige Liv og Vandel, og hjælpe og bistaae ham, naar det behøves", og som har til Overskrift: „Edikt om christelig Kirketugts Forbedring", motiveres denne Forordning med, at Kirkereformationen har „baaret saa ringe Frugt, at ogsaa Ondskaben næsten daglig har taget til saaledes, at man her, trods det i dette Land saa rigelig antændte Evangelii Lys, har levet næsten uagtsommere, forargeligere og ugudeligere end paa de Steder, hvor den gode Guds Veie og Vilje ikke har været saa klart aabenbaret og bekjendt. En stor Del er derfor hildet i den vildfarende Mening, som om den sande Gudstje-

Digitized by Google

neste alene bestod i udvortes Kirkegang, udvortes Brug af Sakramenterne, Sang, Bøn og deslige, uanseet at deres Liv og Vandel ikke bliver befundet overensstemmende eller ligeformet med Guds Ord og Befaling". Forordningen giver en nøiagtig Fortegnelse over saadanne Laster, som ikke godt lade sig bevise eller afstraffe ved sædvanlig Rettergang, men som Medhjælperne skulle bistaae Presten med at kjende og formane imod. Derefter følger en Beskrivelse over, hvorledes der i Tilfælde skal gaaes frem med aabenbart Skriftemaal, Udelukkelse fra Nadverden og, om fornødiges, Bansættelse, samt en udførlig Forskrift om deres Gjenoptagelse i Menigheden og Absolution, som omvende sig, hvortil føies en ubetinget Absolutionsformular, som skal udtales under Haandspaalæggelse. Forøvrigt henviser Forordningen til Kirkeordinantsen, som den bekræfter, navnlig i Punktet om lønligt Skriftemaal. Dette Skriftemaals dobbelte Hensigt fremhæves, nemlig at „de som føle hemmelig Anfegtelse og Anstød", deri skulle søge Trøst og Raad „hver for sig og faae Absolution", og dernæst at de, som begjære det høiværdige Alterens Sakramente, „især unge Personer, skulle prøves, om de have vel fattet Børnelærdommen og vide at svare paa Luthers smaa Spørgsmaalsstykker". Gjentagende bliver der gjort Erindring om, at Presterne skulde indfinde sig til Skriftemaal Lørdags Eftermiddag i Kirken.

Denne Forordning giver et ganske godt Indblik i Kirkestyrelsen og censura morum i de nærmeste Aarhundreder efter Reformationen. Gjennem hele 16de og 17de Aarhundrede gaar knapt noget Aar forbi, uden at Kirkekrønniken ved at fortælle om Nogle, der have „staaet aabenbar Skrifte", Folk af alle Klasser, undertiden af den høie Adel, og der forekommer Prøver paa, at Skriftefaderen, med Bifald af sine Foresatte, enkelte Gange ogsaa støttet af Domstolene, har negtet fornemme Forbrydere Absolutionens Trøst, førend Bi-

Digitized by Google

skopen havde meddelt Bemyndigelse til *offentlig* at absolvere dem, uagtet de paastode at have opgjort sit Mellemværende med det Offentlige*). I Christian d. 4des Reskript af 1641 blive ogsaa Bestemmelserne i Ediktet af 1629, om aabenbart Skriftemaal, strengt gjentagne og Provsterne og Presterne paalagte, at indsende deres Navne, som vægre sig for offentlig Bod, til det kongelige Cancelli. Ja det er saa langt fra, at der i Almindelighed synes at være vist Efterladenhed i Anvendelsen af aabenbart Skriftemaal, at meget mere Roskilde-Synoden i 1649 fandt sig beføiet til at advare Presterne imod altfor stor Dristighed med at skride til Excommunikation, og imod at foretage nogen saadan uden først at have raadført sig med sin Biskop, Provst og Naboprester, „ne ad excommunicationem ausu prosiliant". Hverken de papistiske eller de noget senere meget udbredte krypto-kalvinistiske Bevægelser synes at have havt nogen Indflydelse paa Anvendelsen af det aabenbare Skriftemaal, hvorimod der forekommer flere Prøver paa, at det er blevet anvendt imod Personer, som dels var Førere for disse Bevægelser, dels smittede af Kjætterier imod den lutherske Kirkes Bekjendelse. Saaledes blev i Aaret 1650 en Studiosus Herman Krum, der havde tilegnet sig kalvinistiske Grundsætninger om Daab og Nadverd og begyndt at anbefale disse for sine Bekjendte, udelukket fra Alterens Sakramente, ligesom det Samme synes at være skeet med den i 1616 for Kryptokalvinisme afsatte Biskop i Fyen, Mag. Johan Knutsen (Vellejus).

Hvorledes Forholdet faktisk har været med det lønlige Skriftemaal i disse Aarhundreder, er mindre klart som Følge

*) Prøve herpaa er Faaburg-Prestens Negtelse af at absolvere Arveherren til Finstrup, Knut Venstermand (1591), efter lønligt Skriftemaal, da han havde gjennemgaaet aabenbart. I Modsætning hertil paadrog Presten til Uranienborg paa Hveen sig Kong Christian d. 4des Unaade og Straf, fordi han ikke havde paamindet Tycho Brahe, som i 18 Aar ikke havde søgt Herrens Bord.

Digitized by Google

af, at det foregik under fire Øine og ikke maatte røbes for Andre. Der er imidlertid Nok, dels af Klagemaal over Slaphed i dets Udøvelse, dels af skjærpende Bestemmelser, som vidner om, at heller ikke Kirken her i Norden er gaaet fri af den i de tydske Landskirker paaklagede Mislgholdelse af dette Skriftemaal. Af Anklager høres der mange, vel som oftest fra dissenterende Partiers Førere og Sekter, som maatte bidrage paa denne Maade til at aabne Øinene for Kirkens Trang og blotte dens Skade; men at disse Anklager heller ikke have været uden Grund, beviser mangt et Klagemaal fra Kirkens Egne. Saaledes indløb der allerede i 1554 Klage til Kongen over, at Kirkeordinantsen ikke blev nøie efterlevet. I Aaret 1608 fremkom der ligeledes til Kongen fra de theologiske Professorer ved Kjøbenhavns Universitet og 7 af Rigets Biskoper Besværing over mangehaande Mangler i Kirken, deriblandt særligt over, at Folk, som endnu i den voxne Alder ere uvidende og Intet have lært, heller ikke fremdeles forberede sig til den hellige Nadverd, saa at der er „40 à 50 Aar Gamle, som ikke kunne en eneste Part i Katechismen og heller ikke ville lære, og at der ogsaa er dem, som vel have lært Noget, men ikke i 10 til 14 Aar have brugt Herrens Nadverd". I et af Prinds Frederik (siden Frederik d. 3die) i 1647 udstedt Mandat angaaende Hertugdømmerne klages der over at „Kirkedisciplinen og Boden, som hidtil har været i Brug, næsten ikke mere bliver agtet, og at den høist fornødne Katechismus-Lære og Examen næsten overalt bliver drevet meget efterladent, ja vel endogsaa bliver helt indstillet". I 1654 klager Mag. Nikolaus Svendsen, dengang Lektor i Christiania, vistnok stærkt paavirket af Weigelianismen, sammen med flere Studenter over, at Kirkens Skriftemaal og Nadverd ved Presternes Søvnagtighed blev til en Støtte for aandelig Sikkerhed, altsaa det Modsatte af, hvad det skulde være, og en af hans Tilhørere (Elias Fleischer), som i Følge med sine

Digitized by Google

Forældre agtede sig til Herrens Bord, nedskrev endog et Slags Skriftemaal, som han iforveien tilstillede Presten Hr. Andreas, hvori han bekjendte sig selv at være en uren Synder, trængende til Absolution, men hvori han tillige foreholder Presten hans Synder, navnlig hans Skyld i de „afskyelige Synder“, som gaae i Svang i Byen, idet Forfatteren erklærer ikke at kunne modtage Absolution af ham, medmindre at Presten „i Sandhed betræder den Helligaands Vei og retter sit Liv til Guds Ære“. Vi maae vel heri see en Besværing over Slaphed i Brugen af Absolutionen, men tillige et Vidnesbyrd om det lønlige Skriftemaals Brug.

Endnu stærkere Anklager over Mangel paa Alvor i Brugen af det lønlige Skriftemaal ligger i de skjærpende Dekreter, som Tid efter anden udgik fra selve Kirkestyrelsen. Saaledes udgik i 1639 fra Roskilde-Synoden et Monitum, hvori Presterne blandt Andet paamindes om at bevare Skriftemaalets Segl, i Anledning af „offentlige Klager“ over, at det kom ud, som hemmelig betroedes Presterne i Skriftemaal. I et kongeligt Dekret af 1650 gjøres det Geistligheden til Pligt, at „Skriftemaal og Bekjendelse bliver hørt enkeltvis i Skriftestolen om Lørdagen, og at Confitenterne derpaa blive absolverte“. I flere Synodal-Monita — saaledes i Odense-Synodens af 1560, i Aarhus-Synodens af 1631 — foreskreves det, at „Ingen maa stedes til Communion, uden at han iforveien er examineret og kan fremsige Katechismen“. I Christian den 4des constitutio ecclesiastica for Hertugdømmerne og det i samme Anledning udstedte Mandat heder det: „Efterdi Landfolkene, naar de ville bruge Nadveren, først komme til Kirke Søndag Morgen før Prædiken med sine Koner, Børn og Tjenere, og gjøre sin Bekjendelse og Skriftemaal, saa at Presten, derved overvældet, ikke kan noksom informere Confitenterne af Guds Ord og Katechismen, ... saa skulle i vore Fyrstendømmer alle Folk fra Landet ... med Koner, Børn og Tje-

Digitized by Google

nere uudeblivelig begive sig til og indfinde sig i Kirkerne til Skriftemaal og Absolution Lørdag eller Dagen før Helligdag, i det Seneste Kl. 1 Eftermiddag o. s. v.". Og ligesom det allerede i Antvorskov-Synodens Dekret af 1646 var paalagt Degnene at undervise Landalmuens Ungdom i den christelige Religions Rudimenter og forbudt Presten at „tilstede Nogen til Herrens Bord, som ikke kan den christelige Læres og Troes rudimenta ifølge Kirkeordinantsen" — saaledes blev det i Christian d. 4des Statuter for Hertugdømmerne af 1646 bestemt, at Ungdommen, naar man vil forberede den til den hellige Nadverd, skal, førend den tilstedes, „offentlig i Kirken for Menigheden blive spurgt af Katechismen, og derpaa blive ligesom confirmeret og indsignet... Saadan Examination af de unge Folk skal ligesaa i Kirken blive continueret, at de ikke skulle glemme det Lidet, de have lært". Forövrigt førtes oftere Klager over Presternes Adfærd i Skriftestolen, visselig ofte lidet grundet, men ogsaa undertiden ingenlunde ugrundet.

Almindeligt Skriftemaal, saaledes som dette forekommer i tydske Menigheder, kan ikke sees at have været i Brug andensteds end i Hertugdømmerne Slesvig og Holsten, der jo ogsaa ellers fulgte tydsk Skik. Formelig indførtes her ved et af Kongen approberet Synodaldekret af 1691 det almindelige Skriftemaal. Herom heder det i Dekretet: „Ligesom ikke alene i mange Nabokirker, men ogsaa i nogle af vore Slesvig-Holstenske Kirker den tjenlige Skik haves, at der altid om Søndagen efter sluttet Hovedprædiken bliver aflæst *et almindeligt, kort Skriftemaal og derpaa den trøstelige Absolution tilsagt alle Bodfærdige*, saa skal dette nu ogsaa blive brugt i alle Kirker". Meningen hermed var dog ingenlunde den, at det lønlige Skriftemaal skulde være afskaffet for Nadverdgjæsterne; meget mere heder det i samme Dekret: „Ellers skulle ogsaa alle Andre (nemlig alle Andre end Ny-

Digitized by Google

konfirmerede), *naar de ville gaae til Skrifte og Communion*, møde, i Stæderne bedst om Fredagen, men paa Landet om Lørdagen, paa en bestemt Time i Kirkerne, hvor da de unge Folk blive spurgt og undervist, men de Andre alene skulle høre til; men skulde Nogen med Forsæt og uden at angive nogen Aarsag her udeblive, saa skal han *blive afvist fra Skriftestolen*, indtil han har indfundet sig med ... *Da Ingen skal faae den hellige Nadvere, som ikke iforveien har skriftet og er bleven absolveret*". I den øvrige danske Stat synes vel, ifølge Antvorskov-Dekretet af 1546, et formuleret Confiteor at være forelæst af Presterne (imperitiores parochi) ved Gudstjenestens Begyndelse, endog før Introitus; men dette var uden Tvivl ikke stillet her med særligt Hensyn til Communikanterne. En i Haandbogen af 1539 optaget „Formaning til ydmyg Bekjendelse hver i sit Sted", som skulde oplæses ved Slutningen af Prædikenen, afskaffedes igjen allerede 1540 af Kjøbenhavner-Synoden, og en i Psalmebogen af 1553 optaget Paraphrase (Luthers) af Fadervoret, samt „christelig Troesbekjendelse med et ret evangelisk Skriftemaal, som pleier at oplæses af Presten efter Prædiken, før man annammer vor Herres Jesu Christi Legems og Blods Sakrament", synes kun i kort Tid at have været i Brug.

Saaledes vedblev da, efter hvad man kan slutte af Kirkekrøniken, det lønlige Skriftemaal at være i almindelig Brug som Forberedelse til Nadverden i den dansk-norske Kirke henimod Udgangen af 17de Aarhundrede. Ved denne Tid, i Aaret 1685, føiede Christian d. 5te til sine øvrige Arbeider paa Lovgivningens Omraade, ogsaa Kirkeritualet, som synes at være conciperet, ialfald gjennemseet og korrigeret, af Biskop Bagger. Dette er vor endnu gjældende, ialfald ikke afskaffede, Gudstjenesteordning. Vi ere berettigede til at see i dette Arbeide en Afspeiling af Gudstjenesten paa sin Tid, og vi faae da deraf det Indtryk, at den dansk-norske Kirkestyrelse

Digitized by Google

visselig har bestræbt sig for at være konfessionstro og konservativ i sin Omgang med Guds Huses gode Ting. Ritualet af 1685 har baade aabenbart og lønligt Skriftemaal, og efter de tydske Kirkeordningers Exempel kræver det Skriftemaal som fast Indledning til Brugen af Alterens Sakramente; ja Ritualet kjender ikke til *noget* Skriftemaal uden i Forbindelse med den hellige Nadverd. Det behandler vistnok Skriftemaalet i et særskilt Kapitel, det 4de; men dette er stillet saaledes, at det danner Indledningen til det følgende 5te Kapitel „Om Christi Nadveres Sakramente“, i hvis Forord det da ogsaa udtrykkeligt heder uden Forbehold om andet Brug af Absolutionen: „De, som have faaet Afløsning af Guds Tjener *enten hemmelig eller aabenbare*, skal siden, naar Communionen angaar, komme med Andagt til Herrens Alter o. s. v.“. I det foregaaende Kapitel, som bestaar af 2 Artikle, behandles nemlig først det private og hemmelige, eller, som Artikelen overskrives, det „*lønlige* Skriftemaal og Absolution“, derpaa i den anden Artikel det „aabenbare Skriftemaal og Afløsning“ *). I Artikelen „Om lønligt Skriftemaal og Absolution“ foreskrives, at „de, som ville bruge det hellige Nadverens Sacramente, skulle enten Dagen tilforn eller samme Dag før Prædikenen, om det for vigtige Aarsager ikke kan skee Dagen tilforn, *indstille sig for Presten i Skriftestolen, bekjende deres Synder og bede om Afløsning*“. Absolutionen skal tilsiges den Skriftende under Haandspaalæggelse i den hellige Trefoldigheds Navn, „ikke ønskendes, eller méd nogen Vilkaar, om han gjør en sand Pønitentse, men med en vis og fast Slutning“.

Det er ikke til at miskjende, at denne Forskrift er dikteret af varm Omsorg for Sjælene og deres rette Forberedelse for den hellige Nadverd; den sætter heller ingen anden Betingelse for Absolutionen end den, som den lutherske Kirke

*) Desuden har Ritualet et helt Kapitel, det 7de, Om Bansættelse og Afløsning af Ban, ligeledes endende med deklarativ Absolution.

Digitized by Google

altid har anerkjendt, nemlig Bodfærdighed og Tro med det nye Forsæt. Ikke desto mindre adskiller dette Ritual sig saavel fra de gamle Kirkeordinantser, som fra de rituelle For-Forskrifter, hvormed disse Tid efter anden suppleredes. For det Første har det ikke mere Kirkeordinantsernes Fristilling af den Skriftendes Forpligtelse til enten „udi Almindelighed at bekjende sig en Synder at være eller og veyerkjende noget, det han haver udi sit Kald forsømmet", men i det Sted foreskriver Confitenterne kort og godt at „bekjende sine Synder for Presten og bede om Afløsning". Dog er det herved at bemærke, at denne Forskrift siden har faaet sin Begrændsning i N. L. 2—5—16. For det Andet er der ikke mere Tale om nogen exploratio cognitionis christianæ, om nogen Kundskabsprøve i Katechismen, hvorpaa Kirkeordinantsen af 1607 lagde saa stor Vægt, at den erklærede dem, som ikke bestod i Prøven for „ikke at være iført rette Bryllupsklæder", — det skulde da være, om denne Prøve skulde for de Unges Vedkommende skjule sig under Udtrykket: de, som *først* (første Gang?) ville gaae dertil, skulle gaae til Presten nogle Dage tilforn. For det Tredie er det at mærke, at der mangler i Ritualet ethvert Udtryk for Anerkjendelse af Skriftemaalet som selvstændig kirkelig Handling og dets Benyttelse tilligemed Absolutionen udenfor Søgningen til Alterens Sakramente; man faar intet andet Indtryk af Ritualet, end at Skriftemaalet kun er for dem, „som ville bruge det hellige Nadverens Sakramente". Ingensteds findes der ellers nogen Opmuntring eller Opfordring til at søge Absolution, end ikke i de ellers meget udførlige Artikler om Behandlingen af Anfegtede og Besatte, som dog tilraade Brugen af den hellige Nadverd; kun et Sted (til Trøst for Anfegtede) nævnes ganske i Forbigaaende, at „Gud jo har ved sin Tjener tilsagt ham Syndernes Forladelse *i Skriftestolen*". Derimod lægges det indtrængende paa Prestens Hjærte, at han *som Skriftefader* „sidder her i

Digitized by Google

Guds Sted", at han derfor maa see sig vel for, „at han ikke i nogen Maade misbruger det hellige Embedes Myndighed", „naar han enten af Frygt for Mennesker og deres Unaade efterlader Noget, som til en Synders Salighed kunde være fornøden, eller og af Had o. s. v. overfuser en Synder paa det hellige Sted", og den Styrke, hvormed denne Paamindelse gives, kan neppe andet end Et af To, *enten* bevirke, at Skriftefaderen maa gaae saaledes ind i Enkeltheder og Undersøgelser, at han falder i det papistiske Tvangsskriftemaals Snare, *eller* ogsaa, at han i Følelsen af den altfor knappe Tid og andre manglende Betingelser maa fortvivle om Arbeidet og opgive Forsøget. Vistnok erklæres det i den to Aar senere udkomne Landslov: „Ingen skal med Haandspaalæggelse af Presten afløses, uden han af et angerfuldt Hjærte begjærer sine Synders Forladelse", tilføiende, at „den, som skrifter, skal *i Almindelighed bekjende sine Synder for Presten, men alle Synders Opregnelse eller hvers især udkræves her ikke*" (N. L. 5—5—16), og dermed har da Loven gjenoptaget de gamle Ordinantsers Tanke om det „Bevis paa et angerfuldt Hjærte", hvormed Skriftefaderen skal lade sig nøie. Paa denne Maade synes jo den først nævnte Mangel at være hævet; men Ritualets hele Formning af Forskriften „Om det lønlige Skriftemaal" fører dog endda Tanken hen paa Fornødenheden af en detaljeret Undersøgelse. Og en saadan Undersøgelse kunde dog, selv inden de allersnevreste Grændser, allerede af den Grund blive umulig, at der ikke blev Tid dertil. Vistnok havde den samme Lov (2—5—13) ogsaa en Advarsel om, „at der ikke skulde komme Flere til Nadveren ad Gangen, end Presten kunde betjene og tilbørligen høre og undervise". Men denne Advarsel kunde ikke forhindre, at Tallet af Skriftende blev for stort, da Altergangen begyndte at samle sig paa visse Aarstider; og Følgen af Ritualets Fordring paa Skriftemaal for alle Nadverdgjæster, førte derfor snart til, at

Digitized by Google

dette Skriftemaal kom til at bestaae i enkelte staaende Spørgsmaal, der gav lidet eller intet Indblik i Hjærtets Angerfuldhed.

Med al Anerkjendelse af det christelige Alvor, der aander i Ritualets Forskrift, og med al dets Bekjendelsestroskab, kan det derfor ikke dølges, at den forventede Virkning af Forskriften ingenlunde blev opnaaet. Da Skriftemaalets Betydning som selvstændig kirkelig Handling med Lys og Trøst for ethvert Sjælemørke overdækkedes af den Stilling Ritualet anviste det, som Gjennemgang til Alterens Sakramente, saa blev det snart mindre og mindre søgt i anden aandelig Trang, og da det heller ikke blev, hvad det burde være som Forberedelse til den hellige Nadverd, kom det mere og mere i Forfald inden Kirken. Hertil bidrog selvfølgelig ogsaa den fra Spener udgaaende, under Kalvinismens Indflydelse omsiggribende, Opposition mod det lønlige Skriftemaal og Absolutionens kirkelige Berettigelse som en af Herren anordnet Institution, skjønt det aldrig i den dansk-norske Kirke formelig afløstes af almindeligt Skriftemaal ved noget saadant Edikt som i de churbrandenburgske Lande. Vistnok holdt Skriftestolen sig endnu langt udover det 18de Aarhundrede og endnu i andet Decennium af dette Aarhundrede var der vel Mænd, som baade med Sorg saae paa Misbrugene og tog sig med Alvor af Skriftemaalets Opretholdelse. Saaledes skrev de under Navnet „Syvstjernen“ bekjendt 7 Prester i Romsdal og Nordmøre til Kongen i 1714: „Allernaadigste Konge! Zions Veie ere i Eders Majestæts Rige Norge ganske øde. I hele Landet er der ingen Kirketugt mere. Bindenøglen er helt begravet, Løsenøglen ganske misbrugt. Skriftestolen passer bedre til Fremme af Satans Rige end til Syndens Afskaffelse“. Men Hovedstrømningen gik dog allerede i en anden Retning, som vel endnu en Tidlang syntes at skulle puste Liv i de stivnede Former og lede nye og friske christelige Kræfter ind i Kirkelegemet og derved ogsaa ind i Skriftemaalet; men,

Digitized by Google

subjektivistisk i sine inderste Bevægelser, bidrog den snarere til at fjerne Christenfolket fra de kirkelige Institutioner, end drage inderligere til disse, og derved blev Veien forberedt for den rationalistiske Slaphed, for hvilken de kirkelige Handlinger ikke havde synderlig større Betydning end at være vakre, for Massens Skyld maaske uundværlige Ceremonier, med hvilke de mere Oplyste ikke behøvede at tage det saa nøie. At Skriftemaalet blev den blandt disse „Ceremonier", der maatte vente liden, kanske mindst „Overbærelse", kunde med denne Betragtningsmaade ikke være uventet.

Allerede paa Pietismens Blomstringstid, i Aarhundredets fjerde Decennium, begyndte man at spørge, om det dog ikke skulde være ligesaa godt at afskaffe Skriftestolen, da den dog var indifferent i den christne Kirke og ingen Nytte gjorde længer, men derimod var til Tortur for Skriftefædre med saar Samvittighed. En Korrespondence, som Pontoppidan anfører i sin Danmarks Kirkehistorie fra 1738 mellem Hofprest Bartholomæus og Etatsraad Andr. Høyer af General-Kirke-Inspectionen lader, trods al Tildækkelse, dette tydeligt skinne igjennem. Det varede heller ikke længe, førend der indløb Besværinger fra Tjenestemænd i Kirken over at skulle ifølge Ritualet bruge den foreskrevne Absolutionsformel med Haandspaalæggelse og ubetinget Absolution i den treenige Guds Navn over Hvemsomhelt uden Forskjel, naar de blot havde givet Bifald til Prestens Formaning, uden at gjøre sand Bodfærdighed til Betingelse. Derover besværede især endel Prester i Aalborg Stift sig i en omkring 1740 afgivet Forestilling, og da de erklærede, at de maatte nedlægge sine Embeder, saafremt de ikke kunde opnaae kongelig Dispensation i dette Punkt, saa blev det dem, saavel til deres som til andre Kirkens Tjeneres Befrielse fra Tvivl, tilkjendegivet ved Reskript til deres Biskop Broder Broderson (den bekjendte Psalmedigter H. A. Brorsons Broder), at Kongens Mening med Ritualets

Bestemmelse ikke var at *foreskrive* nævnte absolutionem absolutam, men vistnok at give Rum for den Betingelse af Bodfærdighed og Tro, uden hvilken aldeles ingen Naade er Synderen lovet i Guds Ord. At dette tvetydige Reskript kan have beroliget de besværede Samvittigheder, maa man vel slutte deraf, at der ikke mere høres om nogen lignende Forestilling. Men da det Beroligende vel egentlig ikke bestod i Andet, end at Forestilingens Forfattere og Andre med dem nu ikke længer ansaae sig forpligtede til at meddele Absolution „med den visse og faste Slutning", som Ritualet fordrer, saa havde Reskriptet den Virkning, som efter den Tid ikke længer bliver ganske ualmindelig, at Absolution bliver meddelt conditionate, d. e. *forsaavidt* de Skriftende ere bodfærdige og troende. At dette igjen i Forbindelse med andre Omstændigheder, — saasom at Brugen af faste Bekjendelsesformularer blev almindelig, at Altergangen endnu mere end før samlede sig til enkelte Aarstider, at den trak sig over fra Søndagen til Ugedage, og at Skriftemaalet tillodes holdt paa selve Altergangsdagen, som General-Kirke-Inspektionen i 1742 blev bemyndiget af Kongen til at bevilge — maatte have til Følge en Samling af Flere og Flere paa een Gang i Skriftestolen, som vel, idetmindste i Tvivlstilfælde — man erindre Speners Klassificering — kunde meddeles betinget Absolution, er forklarligt, og jo mindre Betydning og Vægt der i Oplysningstiden tillagdes Absolutionen desto venteligere.

Omendskjønt derfor hverken Ritualets Bestemmelse om absolut Afløsning, eller N. L. 2—5—18 om, at Presten skal handle i Skriftestolen med En for En, nogensinde er ophævet, meget mere er det den Dag idag den *positive* Forskrift om Skriftemaal og Absolution i den norske Statskirke, saa blive disse Bestemmelser nu ingensteds overholdte uden maaske i Fængslerne. Paa enkelte Steder minder endnu en liden Rest, f. Ex. Oplæsning af Davids 51de Psalme ved Klokkeren, Op-

Digitized by Google

læsning af en Syndsbekjendelse ved Presten eller en af de Skriftende, om hvad Skriftemaalet har været; paa de fleste Steder er der Ingen uden Presten, som oplukker sin Mund, og dette indskrænker sig til en Skriftetale, der afsluttes med paafølgende *speciel* Absolution og Haandspaalæggelse. Kun i Psalmesangen før og efter Skriftemaalet komme de Skriftende paa en Maade tilorde med Bekjendelse og Taksigelse.

I vort Broderland, Sverige, synes dog Destruktionen ikke at have havt saa rask Fremgang som i det øvrige Skandinavien. Man vedblev dog i Sverige at holde fast paa den Fordring til en Communikant, at han skal besidde Kundskab og Forstand paa den christelige Børnelærdom og navnlig paa det hellige Sakramente, som han forlanger Del i. Man beholdt derfor en Kundskabsprøve, vel ikke indfattet i selve Skriftemaalet, men i det „Husforhør", som Presterne paa Landet skulle holde og, ialfald indtil den seneste Tid, ogsaa have vedblevet at holde omkring i Husene med baade Gamle og Unge, og hvorefter de skulde afvises fra Sakramentet, der ikke kunne sin Børnelærdom, og man gav ikke slip paa Erkjendelsen af, at den ubetingede Absolution har andre Forudsætninger end den at høre paa en Skriftetale. Den svenske Kyrkohandbok af 1809 foreskriver, at naar Communionforhøret i sædvanlig Orden er foregaaet, „sker almindeligt Skriftemaal", som afsluttes med „sædvanlig Syndsbekjendelse og efterfølgende Bøn", hvorpaa Afløsningen forkyndes i følgende Ord: „Är denne eder Syndsbekännelse uppriktig, eder bättring allvarlig, eder Tro rätskaffens; saa forsäkrar jag, saasom Jesu Christi tjenare, at Gud af nåd, för Christi skull förlåtit eder alla synder. Och denna edra Synders Förlåtelse förkunnar jag eder i Guds, Faders och Sons och den heliga Andas Namn. Amen".

VIII.

Betragte vi nu Skriftemaalet, som det ved Vedtægt har udviklet sig i vor egen Landskirke og sammenholde vi dermed den evangelisk-lutherske Skriftemaals-Lære, som denne er ifølge Kirkens Bekjendelsesskrifter, dens ældste Kirkeagender, dens theologiske monita, saa lader det sig ikke benegte, at vi med vor Praxis have fjernet os ikke lidet fra, hvad disse indeholde. Der er visselig foregaaet en Udvikling, og denne Udvikling har stadigt gaaet i Retning af Forenkling af Former; men denne Forenkling har tillige skilt Skriftemaalet ved saa væsentlige Elementer, at vore lutherske Fædre ikke vilde kunne kjende det igjen og neppe anerkjende det for noget Skriftemaal. Lader os lægge Mærke til, hvilke Forandringer det har undergaaet, og hvad der er gaaet tabt.

1. For det Første har det som kirkelig Handling ophørt at være en selvstændig Akt, og er som saadan blevet til en blot Indledning og Forberedelse for Alterens Sakramente. Allerede Kirkeritualet af 1685 kjender Skriftemaalet kun som Indledning til Nadverden.

2. Dernæst er det endog som Nadverdforberedelse ophørt at være, hvad det efter Reformationens Betragtningsmaade burde være, nemlig privat eller lønligt, og er gaaet over til at være og kaldes almindeligt Skriftemaal, medens dog Kirkeritualet, som fremdeles er positiv Kirkelov, endnu kræver ganske bestemt, at det skal være lønligt. Hermed skal det vel ikke være sagt, at den bestaaende Praxis i vor Landskirke ligefrem og formelig har afskaffet „privatam absolutionem af Kirken“ imod den Augsburgske Konfessions Art. 11, eftersom den jo endnu kan begjæres og faaes i den private Sjælepleie; men som kirkelig Handling findes den ikke mere, og i den private Sjælepleie bliver den yderst sjelden benyttet og er for Menigmand næsten bleven ukjendt.

Digitized by Google

3. For det Tredie er heller ikke det nu hos os brugelige almindelige Skriftemaal det samme, som det, der brugtes i Reformations-Tiden. Den almindelige Synds- og Troesbekjendelse, som da var dets Særkjende, er vel ikke overalt forsvundet; men om denne endnu paa enkelte Steder kan høres, saa er derimod den almindelige Absolution, som var dets Afslutning, helst i Bøn- eller Ønske-Form, og som oftest med tilføiet Retention for Ubodfærdige, nu overalt ombyttet med speciel Absolution under Haandspaalæggelse paa En for En. Man har faaet almindeligt Skriftemaal med speciel Absolution.

4. For det Fjerde er den udtrykkelige *Begjæring*, som Reformations-Kirken krævede for Meddelelsen af Privatabsolution ombyttet med taus Nedknælen for Alteret, ja selv den simple Anmeldelse (Anzeigung) for Presten er saaledes absorberet af Anmeldelsen til Nadverden, at kun denne høres, og kun denne anføres paa Communikantlisten.

5. For det Femte er den Overhøring eller Kundskabsprøve (exploratio, Verhör), i hvis Fornødenhed Reformations-Kirken fandt afgjørende Berettigelse til at kræve Skriftemaal forud for Nadverden, allerede forsvundet fra Ritualets Forskrift. Beholdt er vel i Ritualet en lønlig Syndsbekjendelse til Vidnesbyrd om den Skriftendes Bodfærdighed og Tro, men ogsaa denne er i vor Praxis fuldstændigt forsvundet. Men uagtet den nuværende Skik med almindeligt Skriftemaal hverken har beholdt Kundskabsprøven eller den personlige Bekjendelse, saa kræver Skikken dog saadant Skriftemaal af alle Nadverdgjæster som *obligatorisk* Forberedelse for Nadverden.

6. Dette Krav er i Praxis saa ubetinget og bydende, at det ikke indrømmer Nogen Adgang til Alterens Sakramente, som ikke iforveien har været til Skrifte og Absolution, hvorimod Reformatorerne, hvor meget de end holdt paa Skriftemaal, dog bestemt erklærede sig imod saadan Lov i Kirken

Digitized by Google

som Pavetvang og utilbørligt „Nothgebot“, uforenelig med den Christnes Trang og Selvbestemmelsesret.

7. Endelig ansaae Reformatorerne ikke et forudgaaende Privatskriftemaal overflødiggjort ved det almindelige Skriftemaal paa Nadverddagen, men foreskrev, om ogsaa „die gemeine Beicht“ anerkjendtes, Privatskriftemaal for Communikanterne, sædvanligvis den forangaaende Lørdag Eftermiddag, til hvilken Tid det var Presterne paalagt at lade sig finde i Kirken af de Skriftende. Denne Synaxis er ganske forsvundet blandt Kirkens hellige Handlinger. Derimod holdes i endel Bymenigheder *almindeligt* Skriftemaal om Lørdagen.

8. Slutningen bliver da denne, at hvad vi have beholdt som kirkelig Handling under Benævnelsen Skriftemaal, det er hverken Reformationstidens almindelige eller private Skriftemaal. Det er en Skrifte- og Nadverdtale, paa enkelte Steder udstyret med en almindelig Syndsbekjendelse, denne Tales Afslutning med speciel Absolution under Haandspaalæggelse, Benævnelsen Skriftemaal for denne Handling og Adgang kun herigjennem til Alterens Sakramente.

Er nu denne Forvaltning af de hellige Midler. hvis Husholdning er Kirken betroet, ogsaa ganske forsvarlig? At den ikke rigtigt vil harmonere med den lutherske Kirkes Betragtningsmaade kan vel ikke benegtes.

Det maa atter bestemt hævdes, at Kirken ifølge sin Sjælesørger- og Husholder-Pligt baade er berettiget og forpligtet til at sørge for en saadan Beredelse af sine Lemmer og for Brugen af de høieste og helligste Gaver, den har modtaget af Herren til Forvaltning, at ikke Kirken maa bære Skylden for, at Gjæster uden Selvprøvelse gaar til Herrens Bord, men at den har det Vidnesbyrd med sig, at den gjør hvad den kan, for at forebygge en uværdig Nydelse af Herrens Legeme og Blod.

Men for det Første kan det jo ikke engang siges, at det

Digitized by Google

er *Kirken*, der har omordnet det hos os nu brugelige almindelige Skriftemaal til Nadverdberedelse, meget mere er jo Kirkens Forskrift, som denne findes i Kirkens Ritual, en ganske forskjellig, hvorimod den bestaaende Praxis snarere synes fremgaaet af tvivlsomt berettiget Eftergivenhed hos Husholderembedets Bærere imod tvivlsomme Folkeønsker og tildels imod Hindringer for Gjennemførelse af Kirkens virkelige Forskrift, som de selv, med eller uden Ret, have fundet uovervindelige. Dernæst maa man vel være berettiget til at prøve og veie det Middel, som paa en saadan Maade er naaet frem til at blive opstillet som en hensigtssvarende og tjenlig kirkelig Forberedelse for Nadverden. Men de Lod, som da blive at lægge i Vægtskaalen, ere nu ikke blot abstrakte Læresætninger om god Sjælepleie, ei heller er det nok at adspørge den ene og den anden Communikant om, hvad han kan have følt og erfaret paa sig for Virkning af denne Nadverdberedelse; men hvad der først og ubetinget maa blive af afgjørende Vægt, det er, om Midlet i og for sig, ifølge dets egen Beskaffenhed, bliver paa denne Maade forsvarlig anvendt, og for det Andet at høre nøie efter, hvad umistænkelige Vidner, navnlig Kirkens Fædre, have at berette om Virkningerne af denne Anvendelse ikke paa enkelte Fromme, men paa Massen af Nadverdgjæster.

Hvad nu selve Midlets Beskaffenhed angaar, da maa det jo allerede vække Betænkelighed, at en saadan Komposition, som Formaning og strax derpaa Trøst uden nogen speciel Foranledning fra den Tiltaltes Side synes at mangle Tilknytningspunkt og er en Novitet i de kirkelige Bodshandlingers Historie. Uden at tale om, hvor paafaldende det er at indføre en kirkelig Handling, hvis Opkomst har saa liden Rod i den christne Kirkes Fortid, maa der vel være Grund til at spørge, om ikke baade Formaning og Trøst i Regelen maa ventes at glide virkningsløst af uden at naae sin Hensigt, naar den svæver i

Digitized by Google

en saa ubestemt Almindelighed hen over Forsamlingens Hoveder, medens Hensigten dog vel er, at træffe de Formanede enkeltvis efter Enhvers Behov.

Lad os saa see noget nærmere paa Hensigten med Skriftemaalets Anvendelse i Forhold til Alterens Sakramente. Nadverdgjæsterne skulle opvækkes til en alvorlig Selvprøvelse og sættes i den rette Stemning for en værdig Nydelse af Christi Legeme og Blod i Sakramentet. Dette er Hensigten. Det første og ueftergiveligste Vilkaar herfor er da naturligvis, at Communikanten kjender den christelige Børnelærdom og har Forstand paa dens Sandheder, især paa dens Lære om Alterens Sakramente. For Børn og Folk, der ikke have dette Vilkaar, er Sakramentet ikke bestemt (se herom Forklaringen over den 5te Part i Katechismen). Er Skriftemaalet et tjenligt Middel til Prøve herpaa, saa er det altsaa forsaavidt vel anvendt, og saa kan det forlanges benyttet dertil af det kirkeligeHusholderembede. At Reformationskirken virkelig ogsaa har benyttet Skriftemaafet til en saadan Kundskabsprøve og Undersøgelse om Communikanternrs Erkjendelses Standpunkt, og at den ogsaa krævedes aflagt saa ueftergiveligt, at det var den, der ei bestod i Prøven, forbudt at sidde ved Nadverdbordet, derpaa kan der da vistnok ikke være noget at sige; jo større Vankundighed der sporedes hos Mængden, desto ueftergiveligere maatte dette Krav blive (saaledes som det ogsaa blev efter Visitationen i Sachsen). Men denne Anvendelse af Skriftemaalet er jo hos os aldeles gaaet af Brug; vort Skriftemaal har ingen saadan Kundskabs- eller Erkjendelses-Prøve, som kunde gjøre dets ubetinget forlangte Benyttelse forsvarlig.

Et Vilkaar for en velsignet Nadverdnydelse er det dernæst, at Communikanten ikke er uimodtagelig for Sakramentets Naadegave paa Grund af aandeligt Mørke, Banghed, Anfegtelse og Tvivl, som lammer hans Tro og røver ham Fri-

Digitized by Google

modigheden til at nærme sig Herrens Naadebord, og forsaavidt som da Skriftemaalet er skikket til at aabne de Skriftendes Hjærte, bringe dem Lys i Mørket og Raad i Tvivlen, samt skjænke dem Absolutionens Hjælp og Trøst med Forsikringen om deres, just *deres*, Synders Forladelse, saa er Skriftemaalet atter forsvarligt anvendt som Middel til at berede dem, der ere i saadan aandelig Nød for den sakramentale Nydelse af Herrens Legeme og Blod, og Kirken forvalter da de af Herren betroede Naadens Midler efter den store Nadverdherres Forbillede, som ogsaa just har rakt Absolutionens Trøst til bodfærdige Sjæle, hvem det brast paa Troens Frimodighed. Men der er dog aabenbart en meget væsentlig Forskjel paa hans Anvendelse af Absolutionens Trøst og den Maade hvorpaa Absolutionen uddeles i vort Skriftemaal, som dette nu foregaar. Christus brugte ingensinde Absolutions-Ordet: „dine Synder ere dig forladte, vær frimodig“ saaledes, at han udtalte det over en hel Forsamling af Mennesker og overlod det til hvemsomhelst af dem at tage det til sig; han tilsagde altid kun den Enkelte Absolution, som tiltrængte den særligt, forhandlede altid kun med den Enkelte, som han fandt i Bekymring, og paa samme Maade vilde Reformations-Kirken handle med den Enkelte, og give den Enkelte Leilighed til at aabne sit Hjærte og faae Absolutionens Trøst. Hertil benyttede Reformations-Kirken *Privatskriftemaalet.* I den kirkelige Handling, som nu benævnes Skriftemaal, handles derimod aldeles ikke med den Enkelte, men med den hele Forsamling af Skriftende, om den er noksaa talrig; derimod bringes Absolutionen omkring til hver Enkelt i den hele Skare, saa at Enhver faar tage den til sig, saa godt han da selv formaar, men uden nogen forudgaaende Forhandling i Enrum, der kunde være for det kirkelige Embede Opfordring til at meddele Absolution.

Absolution er Forkyndelse af Syndsforladelse til den En-

Digitized by Google

kelte, og hertil føier Nadverden det fuldgyldige Pant paa Syndsforladelsens Vished. Det er da for at hjælpe Communikanten til des trøstigere at modtage Pantet, at Kirken har villet, at Absolutionen skulde meddeles iforveien og til den Ende anordnet Skriftemaalet. Men hvad enten det nu er en særegen Aarsag, saasom Mangel paa Klarhed hos Communikanten angaaende hans Gudsforhold, eller det er den hos alle i Sandhed Bodfærdige og Troende tilstedeværende Trang til Syndernes Forladelse, Kirken vil komme tilhjælp, saa har Absolutionen altid Hensyn til indre Tilstande, Sjælstilstande, som frembringe Trang til Absolution, saafremt denne ikke letsindigt skal bortkastes. Om nogen saadan Trang er tilstede, kan vistnok ingen Skriftefader blandt Menneskene see, saaledes som Herren kunde det, og heller ikke er det nogen luthersk Prest tilladt at søge at komme efter, hvorledes det er hermed, ved Hjælp af en skrupuløs og pinlig Sjæleinkvisition, han maa holde sig til den Skriftendes Bekjendelse i Almindelighed om Bodfærdighed og Tro; men denne Bekjendelse bør han dog ogsaa som Husholder over Guds Huses gode Ting kunne forlange og i Forbindelse hermed forlange at høre af den Skriftende udtrykkelig *Begjæring* om Absolution, saaledes som det ogsaa forlangtes i den ældre lutherske Kirke (se f. Ex. Undervisningen om Skriftemaal i Luthers lille Katechismus). Men i vor Skriftemaalspraxis er der hverken nogen Bekjendelse eller nogen Begjæring om Absolution at høre, ja ikke et eneste Ord høres af den Skriftende, og dog gaar Skriftefaderen Kredsen rundt, tager deres tause Nedknælen for godt, lægger Haanden paa Enhvers Hoved og siger: „Jeg forkynder og tilsiger dig alle dine Synders naadige Forladelse i Navn Gud Faders, Guds Søns og Gud den Helligaands, Amen!“ At Guds naaderige Gave ikke paa denne Maade bruges efter sin Bestemmelse, ei heller svarende til sit Indhold, der visselig kræver Tilknytning til en bevidst indre

Digitized by Google

Trang hos den Skriftende, og at den da heller ikke kan ventes at have den tilsigtede Virkning paa ham som Communikant, dette synes ikke vanskeligt at skjønne. Herrens Indstiftelse har vistnok sin *Kraft og Styrke* uafhængig af den Forvaltende, ligesom den Modtagendes Bodfærdighed og Tro eller Ubodfærdighed og Vantro, oprigtige Trang eller Hykleri hverken forøger eller forringer Gavens Indhold; men det bliver dog baade for Gavens velsignelsesrige *Virkning* forringende om ikke noget endnu værre, og for Husholderens Ansvar betænkeligt, at dele den ud saaledes iflæng uden at paasee nogen af de Betingelser iagttagne, som ere dens Forudsætning, Det er allerede betænkeligt nok for den kirkelige Husholdning at gjøre en Handling med selvstændigt Øiemed, som Absolutions-Meddelelsen, til tjenende Appendix for en anden, var det endog den største; kun paa den Maade lader dette sig forsvare, at ikke dens selvstændige Brug og Tjeneste derunder gaar tabt eller dens Anseelse afsvækkes ved at den bliver gjort til en blot Figur indenfor den anden Handlings Ramme.

Komme vi dernæst til Spørgsmaalet om de kirkelige Vidnesbyrd nedigjennem Tiderne, saa tale heller ikke disse til Anbefaling for Skriftemaalsinstitutionen i den Form og med den tvungne Forbindelse med Nadverden, hvori den er kommet til os. Paa selve Reformations-Tiden kunne vi skjønne, navnlig af Luthers Udtalelser, at Skriftemaalet blev søgt især for Absolutionens Skyld, med eller uden følgende Nadverd, naar Nogen havde Trang til at søge og begjære Afløsning for sine Synder. Det faldt af sig selv, at Skriftemaalet da var privat eller lønligt; dette er ogsaa utvivlsomt det naturlige, det til Skriftemaals-Begrebet nærmest svarende. Men da saa Skriftemaalet blev taget i Beslag for Nadverden som dennes rette og ufravigelige Forberedelse, droges det allerede i Reformations-Aarhundredet, trods alle Indsigelser fra Kirkemyndighedernes Side, mere og mere bort fra denne sin natur-

Digitized by Google

lige Form og over til at blive det saakaldte almindelige Skriftemaal (gemeine Beichte). Mere og mere gik saa Skriftemaalet op i Nadverdgudstjenesten, blev snart et blot Middel for Undersøgelsen af de Skriftendes formelle Værdighed til at være Gjæster ved Herrens Bord, udartede til en kold og pinlig Exercits baade for Skriftefædre og for de Skriftende, og mødte mere og mere Modstand, indtil det havnede i et ganske nominelt Skriftemaal med dettes nu brugelige abnorme Form, med andre Ord: omsattes i en Tale. Vidnesbyrdene om denne Nedgang møde os i Mængde fra det 17de og 18de Aarhundrede, indtil den opvaagnende Sands for en rigtig forsvarlig Husholdning med Guds Huses gode Ting i vore Dage har fremkaldt en Reaktion. Disse Vidnesbyrd ere ikke anbefalende. Ei heller ere Ankerne over Skikken smaa.

En oftere fremsat og af Mænd med Vægt godkjendt Anke over den bestaaende Skriftemaals-Vedtægt er det særligt, at vort almindelige Skriftemaal med *speciel*, det vil sige enkeltvis Absolution, mangler Anordningens indre Sandhed, og at den paa Grund heraf volder Anstød og vækker Modsigelse hos Nadverdgjæster, som have Forstand paa Absolutionens Evangelium, troe paa det, men ikke kunne finde det rettelig forvaltet, eller tillidvækkende, naar det bliver forvaltet paa denne Maade. Det er ikke blot den logiske Unøiagtighed, at speciel Absolution skal svare til almindeligt Skriftemaal, der er Anstødstenen, men det er denne paatagelige Usandhed, som skjuler sig derunder, at man har en almindelig Skriftetale og giver denne *Tale* Navn af Skriftemaal uden at give den Skriftende nogensomhelst Adgang til at klargjøre for sig selv og redegjøre for Kirkens forvaltende Tjener, hvad der ligger ham paahjærte og gjør ham trængende til Absolutionens Trøst, uden at forlange af ham endog den tarveligste Bekjendelse om Bodfærdighed og Tro eller personlig Begjæring om Absolution. Endnu betænkeligere bliver Mangelen paa

Digitized by Google

indre Sandhed, naar Handlingen paalægger den Forvaltende som Herrens Tjener og i Herrens Navn at gaae omkring og absolvere specielt hver eneste En af dem, der knæle om Alteret, efter denne almindelige Prædiken, uden at tage Hensyn til, enten Talen har vakt nogen Trang hos Tilhøreren eller ikke, uden at spørge om, enten han har Betingelsen for Absolution eller ikke. Der er en uforsonlig Modsigelse mellem dette at holde en Tale til en hel Skare af mangen Gang hel ubekjendte Mennesker, og at give dette Udseende af et Skriftemaal af Personer, som dog ikke have oplukket sin Mund, og saa ikke desto mindre give hver eneste En af dem Skriftemaalets Ret til Absolution, — en Modsigelse, som ingen dialektisk Kunst formaar at tilsløre for den sunde Sands. Det nytter ikke at pege paa, at de Skriftende jo allesammen have sunget en Bods- og Bekjendelses-Psalme, at hver en af dem efter Talen er kommet frem og har lagt sig paa Knæ som Bedende for Alteret; man føler dog, at dette stumme Sprog endnu ikke er Skriftemaal. Tilsyneladende lægger Kirken Ansvaret for denne Usandhed paa *de* Knælende, som driste sig til at bøie Knæ for Herren og modtage Afløsning fra hans Alter uden Ret dertil, og maaske bliver ogsaa dette i stærke Ord sagt dem af Skriftefaderen i hans Tale; men dermed har dog Kirken ikke frier sig selv for sit Husholder-Ansvar, den maa dog med sin temerære Forvaltning bære Skylden baade for at den kirkelige Handlings Sandhed svækkes i Modstandernes Øine, og for at den nedsættes til en tom Ceremoni i mange Andres. Det er ikke raadeligt at sætte sig paa Dommersædet over dem, som tage Anstød heraf og saares i sin Samvittighed ved denne Kirkeskik, saa meget mere som de kunne beraabe sig paa, at et *saadant* almindeligt Skriftemaal aldrig før vor Tid har været kjendt eller brugt i den lutherske Kirke. At denne Skriftemaalsskik ogsaa er et velkomment Vaaben i andre Kirkepartiers Angreb paa Stats-

Digitized by Google

kirken, er vel et mindre vægtigt Lod i Vægtskaalen, men kan dog heller ikke være os ligegyldigt, da vi dog maae sige os selv, at deres Angreb rammer os paa et ømt Punkt.

En anden ogsaa oftere fremsat Anke, som har mange Vidnesbyrd for sig, hænger nøie sammen med de to foregaaende. Naar Absolutionen forudsætter en Sjælstilstand og Trang hos de Skriftende, som vel nok *kan* være, men ogsaa *ikke* være den, hvormed de troende Christne søge Herrens Bord, og naar saa Absolution uddeles og det ligesaavel til dem, der ingen Trang lader spore, eller selv spore hos sig, som til dem, der hjærtelig attraar den, ja ikke blot til virkelige Absolvender, men uden Prøve (Verhör) til alle dem, der komme og sætte sig paa Knæfaldet, kan da dette virkelig siges at være det bedste Middel, Kirken eier, til at forberede paa en velsignet Nadverdnydelse? Det betvivles ikke, at Absolutionen er det for nogle, maaske for mange Nadverdsøgende, hos hvilke den *daglige* Trang til at søge Syndsforladelse ogsaa, maaske især ved Nærmelsen til Herrens Bord, former sig som Trang til at *søge* Absolution gjennem det kirkelige Husholderembedes Mund; men hermed er det dog aldeles ikke afgjort, at Absolutionens Meddelelse er ligesaa tjenlig for Communikanter uden Forskjel, og at derfor Skriftemaalet, eller hvad der med dettes Navn afsluttes med Absolution, bør være obligatorisk knyttet som Forberedelse til Alterens Sakramente. Der har tvertimod i Aarhundreder været ført og føres den Dag idag alvorlige Klagemaal over, at istedetfor at vække Communikanterne til alvorlig Selvprøvelse, saa blive de, som først og fremst kunde trænge til en saadan Vækkelse, dyssede endnu dybere i aandelig Sikkerheds Søvn ved Tilskyndelsen til at tage imod Absolutions-Ordet. Og denne Anke er ikke uden Grund. De have jo af Kirkens Tjener faaet fuld Forsikring om Syndsforladelse for Christi Skyld, ere altsaa vel forligte med Gud, og de kunne derfor nu rolig sætte sig ved Herrens

Digitized by Google

Bord som rette Nadverdgjæster. Ja, der er jo rigtignok i den foregaaende Skriftetale lagt dem, og det kanske meget alvorligt, visse Betingelser paa Hjærtet; men dette behøver dog ikke at gjøre dem bange og urolige, Presterne sige nu saa meget, de ere jo, trods Skriftefaderens skarpe og strenge Tale om Skyld og Ansvar for Naademidlernes Forfængeligtagelse, dog nu blevne af den samme Skriftefader erklærede for løste fra alle sine Synder og dermed for rette og værdige Nadverdgjæster, hvad behøve de saa mere? Vidnesbyrdene om og Klagemaalene over saadanne Virkninger skrive sig ikke blot fra igaar; de ere Aarhundreder gamle. Lad være, at disse Klagemaal fornemmelig skrive sig fra Speners og Pietismens Blomstringstid, da Øiet var skarpt nok for Absolutionens subjektive Betingelser men mindre klart for Betydningen og Brugen af de objektive Midler som Fundament for det kirkelige Liv; de Anklagende havde dog baade for megen Dømmekraft og for megen Ret i deres Krav paa Aabenbarelse af Christendommen i Livet til at deres Vidnesbyrd om Skriftemaalets og Absolutionens søvndyssende Brug kan være afkræftet ved Navnet Pietist. Vi vide jo ogsaa godt, hvor nær det ligger Menneskets naturlige Tilbøielighed og kjødelige Sands at troe det Bedste om sig selv, besmykke sig selv og tage den Trøst, som dog ikke tilkommer det, ja hvorledes navnlig Skriftemaalet har været benyttet til falsk Beroligelse og Dække endog over Synder, som man endnu ikke har begaaet, men har isinde at begaae. Det er heller ikke blot pietistiske Lærere i Kirken, som have gjort disse sørgelige Iagttagelser; vi finde Misbrugene ligesaa skarpt betegnede af Kirkens Mænd som Chr. Scriver, Joh. Arnd, Heinrich Müller, Johan Gerhard og det paa en Tid, da man endnu ikke var kommet saa langt med Absolutionens Udstrøning „iflæng“, som nu. Vi kunne vel ogsaa tilføie fra vort eget Fædreland den romsdalske „Syvstjerne“, som neppe heller har seet paa de kirkelige Insti-

Digitized by Google

tutioner gjennem Pietismens Seglas. At de samme Anklager ogsaa høres i vore Dage, og det af Folk, som erklære sig for hjærtelig tilhørende den lutherske Kirke, dette er saa meget mindre uventet og umotiveret nu, som man i vor nuværende Skriftemaalspraxis aldeles savner den overalt i den lutherske Kirke fra gammel Tid traditionelle Skriftemaals-Prøve (Verhör), hvorved man dog i nogen Grad opnaaede at afholde de aabenbar Vankundige og Ubodfærdige fra at tage Skade af Absolutionen. Der er vel endnu et Baand paa Absolutionens Misbrug af Saadanne, hvem den, saavel som den hellige Nadverd, klarligen ikke tilkommer, det er Kirketugten ved Nadverdbordet; men ogsaa denne er paa Grund af flere Omstændigheder deriblandt atter ikke mindst vor laxe Skriftemaalsskik, ganske betydelig afsvækket og lidet effektiv.

Det er i Særdeleshed Andragende til Kirkestyrelsen fra 103 Prester og theologiske Kandidater, udgaaet fra Stavanger i Februar 1877, om Ophævelse af den obligatoriske Forbindelse mellem Skriftemaal og Nadverd, samt to Ansøgninger fra Christne i Skien af samme Aar og fra Arendal af 1879 om Tilladelse for deres egne Personer til at nyde Nadverden uden foregaaende Skriftemaal, hvori Ankerne over den brugelige Skriftemaals- og Altergangs-Skik senest hos os ere komne offentlig tilorde. Der er gjort gjældende imod disse Forestillinger, at de komme af feilagtige Begreber om Absolutionen i den lutherske Kirke, at Absolutionen feilagtigt er opfattet som en Domsafsigelse, da den dog ikke er andet end Evangeliets Røst anvendt paa og henvendt til den Enkelte, at den ligesaavel som Nadverden og i samme Forstand er bestemt for Alle, og at det er ufatteligt, hvorledes de, som kunne komme og modtage Pantet paa sine Synders Forladelse i Nadverden, ikke ogsaa skulde kunne komme og iforveien tage imod Syndsforladelsen gjennem Absolutionen. Herved er dog Adskilligt at bemærke. Vistnok er Absolutionen ingen *Dom*,

Digitized by Google

der afsiges af Skriftefaderen efter forudgaaende Undersøgelse af den Skriftendes Sjælstilstand, og Syndsforladelse beror ikke paa en saadan menneskelig Undersøgelse; men Absolutionen er dog en *Forkyndelse* paa Jorden med Evangeliets Røst af den Dom, som Gud i Himlen afsiger, idet han benaader en bodfærdig og troende Synder for Jesu Skyld, ligesom jo ogsaa denne Brug af Nøglemagten har en anden Side, *Retention*, der er en *Forkyndelse* paa Jorden af den Domsafsigelse i Himlen, at Synden bliver Synderen beholdt. Til denne Betydning af Herrens Indstiftelse fører hans egne Ord ligefrem. Forresten er det vel neppe den papistiske Vildfarelse om en Dommermyndighed og dermed følgende Forpligtelse for Skriftefaderen, der ligger til Grund for Nutidens Anke over vor Skriftemaalsskik. Snarere har den uden Tvivl sin Foranledning i den anden Paastand, at Absolutionen skulde være bestemt for Alle i samme Forstand som Nadverden. Denne Paastand, som skulde bevise, at Kirken baade er berettiget til at sætte Skriftemaal med Absolution i obligatorisk Forbindelse med Nadverden, og at den gjør Ret heri — nogen Bestemmelse herom findes ikke i Guds Ord — er dog neppe holdbar. At Syndsforladelsens visse Forkyndelse og Tilsigelse gjennem Husholderembedet er bestemt for alle Kirkens Lemmer ikke mindre end Nadverden, er ganske sandt, men at Absolutionen er dette *„i samme Forstand“*, som Nadverden, er ikke sandt. Ellers vilde de to Handlinger falde sammen. Men vor Herre Jesus har baade med Ord og Gjerning tydeligt nok antydet, paa hvem han særligt vil have Absolutionen anvendt (hvorom tidligere er forklaret det Fornødne), Kirkens Pligt som sin Herres Husholder er det nu at følge disse Antydninger og give Absolutionen en saadan selvstændig Plads mellem sine kirkelige Handlinger, at dette Principale ikke overskygges og skjules for dens Lemmer af dens sekundære og afledede Forhold og Stilling i Gudstjenesten til et andet Naademiddel

Digitized by Google

Alterens Sakramente. Hermed skal vistnok Absolutionens Brug forud for Nadverden ikke forkastes. Om nogen retskaffen Nadverdgjæst har Trang og Begjæring efter Absolutionens Trøst før sin Altergang, saa skal denne Trøst vistnok ikke negtes ham, *fordi* han er Nadverdgjæst, ingenlunde; men heller ikke skal den ydes ham, *fordi* han er Nadverdgjæst. At han begjærer Absolution, dette beviser kun, at ogsaa en retskaffen Nadverdgjæst kan komme i den Troesnød, at han først maa bede om at faae sig tilsagt Absolutionsordet: *„Dine Synder ere dig forladte“*. Og at Absolutionen da, men ogsaa kun da, kommer Nadverdgjæsten i Sandhed tilgode, er dog ikke noget saa ufatteligt, at det jo kan opfordre til ikke at forringe denne Virkning ved et almindeligt Paabud om dens Brug forud for Alterens Sakramente. Den vil da nok blive søgt alligevel, og det just med den rette Trang. Det er jo aldeles ikke noget ukjendt, at endog de stærkeste Troeshelte, ja netop disse, kunne komme i de haardeste indre Kampe og Troens Anfegtelser, som kunne gjøre dem usigelig trængende til Absolutionens Trøst gjennem Kirkens Mund ved dens Tjener. Hvo var mere trodsende paa Ordet og Guds Forjættelse i Ordet med en fast Troens Styrke end Morten Luther? Og dog er det just denne samme Troeskjæmper Luther, som erklærer om det frie Skriftemaal med Absolution: „Jeg ved, hvilken Trøst og Styrke, det har givet mig; jeg var for længesiden overvundet og myrdet af Djævelen, dersom ikke dette Skriftemaal havde opretholdt mig“, eller som han fortæller om sig selv i sin „Kurze Vermahnung zur Beichte“ (af 1529) — i hvilken han forøvrigt stærkt tager Ordet for Skriftemaalsfrihed —, at han fra Uge til Uge blev forhindret af Djævelen fra Nadverdbordet ved Forespeilinger om, hvor ganske uskikket han var, men saa — siger han — brød jeg igjennem og gik vel ogsaa nogle Gange uden at skrifte (hvilket jeg dog ellers ikke gjør) til Trods for Djævelen, særlig fordi jeg ikke

Digitized by Google

var mig nogen grov Synd bevidst". Men deraf at drage den Slutning, at siden rette troende Nadverdgjæster ogsaa *kunne* have Trang til Absolution, saa er Absolutionen det bedste Middel, Kirken eier, til at hjælpe sine Lemmer til en velsignet Nydelse af Sakramentet, og at dette Middels Brug derfor ubetinget skal foreskrives hver den, der vil bruge Sakramentet, dette er uden Tvivl ikke berettiget og fritager ikke Kirken for Anken over Mangel paa god Husholdning og ret Deling af Ordet, saa meget mindre som den principale Hensigt med Absolutionsordet derved skydes tilside og bliver fremmed for Kirkens Lemmer. At dette Sidste virkelig er skeet hos os med Skriftemaal og Afløsning, derom maa dog vel det være et uforkasteligt Vidnesbyrd, at selv den endnu bestaaende Kirkelov, selve Kirkeritualet, ikke mere kjender til Skriftemaal med Afløsning uden som Forberedelse til Alterens Sakramente.

Vi maae da vel spørge: Kan det være tjenligt og hensigtsmæssigt, kan det være en anbefalelsesværdig Sjælepleie at foreskrive og paabyde som ufravigelig Regel en Forberedelse til Nadverden, hvorved et Kirken til andet selvstændigt Brug skjænket Naademiddel bliver gjort til et underordnet Led i Nadverdliturgien, hvorved Privatabsolutionen saaledes forbeholdes og tages i Beslag for Nadverden, at den vel ikke formelig er afskaffet fra sin selvstændige Stilling i Kirken, men dog faktisk er ophørt at være nogen selvstændig kirkelig Handling, hvorved man endvidere har faaet en i Kirkens positive Lovgivning og dens Gudstjensteanordning (Ritualet) uhjemlet, udenfor vort Norden ingensteds optaget kirkelig Handling under Navn af Skriftemaal som intet Skriftemaal er, og hvorved de aandeligt sovende Communikanter altfor let gjøres end mere trygge, istedetfor at vækkes til Selvprøvelse? Kunne disse Skrøbeligheder ved vor Skriftemaalsskik for ikke at bruge et for strengt Udtryk, virkelig opveies af den gode Frugt, som det ikke skal benegtes, at endel Nadverdgjæster

Digitized by Google

kunne høste af dette temmelig abnorme Skriftemaal, og skulde man ikke kunne finde en anden og ikke saa ansvarsfuld Ordning, hvorved den *gode* Frugt endda blev saadanne Nadverdgjæster forbeholdt? Hvorfor kunde navnlig ikke enhver Nadverdgjæst, som dertil føler Trang, benytte et virkeligt Skriftemaal og en attraaet Absolution med fuld Frihed? Om man end vistnok skal være vaersom med at bortskjære, hvad der ad sund Udviklings Vei er tilvoxet Kirken og ved uimodsagt Indforlivelse i Menighedslivet beviser sig at have Rod i dette, saa er det dog vel heller ikke urigtigt eller unfornødent at bruge Kniven, naar der sætter sig skadelige Udvæxter til, der tære paa Træets Kraft, selv om disse skulde være komne til at øve et Slags Trylleri over Menighedsfolkets sunde Sands og klare Øie. Det er i saadanne Tilfælde ingen slet og forkastelig, men en god, forsvarlig og nyttig Pleie at arbeide paa at føre en god Plantuing, men som er voxet ud i Vildskud, tilbage fra den skjæve og usunde Udviklings Vei, den har taget, og ind paa en rigtig, til Plantningens Sundhed førende Fornyelse af, hvad den har været og hvad den endnu skulde være, om end i noget forandret Form. Dette er i god Betydning Reform, og bør ikke mistænkeliggjøres*).

*) Jeg kan ikke afholde mig fra her at anføre Martensens Ord om Skriftemaalet: „At Skriftemaalet imødekommer en dyb Trang i den menneskelige Natur, vil ikke let negtes af Nogen. Der ligger en stor psychologisk Sandhed i de Ord af Pascal, at saare ofte kommer et Menneske først da til den rette Erkjendelse af sin Synd, til den rette Bestyrkelse i sit gode Forsæt, naar han bekjender sin Synd ikke blot for Gud, men for et Menneske... Men denne Trang imødekommes i langt høiere Grad ved *Lutherdommens private* Skriftemaal end ved det katholske. Thi den sande Trang er dog kun Trangen til at udtale sin personlige Syndsbevisthed, at kunne skrifte, hvad der virkelig tynger Hjærtet. Men just dette er Betydningen af det *private* Skriftemaal, medens i det katholske Skriftemaal den Enkelte lovmæssigen skal lade sig udspørge og udfritte af Presten om den Række af Synder, der i et vist Tidsrum ere begangne. Det katholske Skriftemaal forholder sig til det lutherske som Lov til Evangelium. Skjønt nu hin dybe Trang

Digitized by Google

Og jeg betoner Ordet *Reform*. Det er nemlig ikke Afskaffelse af Gammelt og Indførelse af Nyt, her skal tænkes paa, ikke om Brud med de gamle Stier, det her gjælder, men det er om Fornyelse af en Institution, hvorved uvurderlige Goder skulde bevares for Guds Menighed, der ellers true med at gaae tabt. Især gjælder dette om Absolutionens Gode. Her er et Klenodie, som er altfor dyrebart til at forvanskes og bringes i Ringeagt hos Menigheden. Absolutionens Indstiftelse af Christus selv og Begrundelse i guddommelig Ret kan den lutherske Kirke ikke lade sig fratage og aldrig opgive; hvo der fornegter og forskyder denne Ret, kan Kirken ikke vedkjende sig som En af Sine. Her maa Chemnitz beholde Ret, naar han siger (L. com. theol. 11, 548): „Qvi vero usum privatæ absolutionis, quæ voce evangelii per ministrum verbi annunccietur, ex ecclesia tollunt, cum iis nostræ ecclesiæ nihil commune habet". Det er nu at mærke, at det er selve Privatabsolutionen, hvorom denne Erklæring gjælder; det er *Privatabsolutionen*, der aldrig maa ophæves, de Former derimod, hvorunder den meddeles, og de Forbindelser, hvori den bringes med menneskelige Anordninger, saasom med Skriftemaalet, tilstede sikkert Forandringer, og bør ogsaa forandres, saafremt Absolutionen ikke deri faar den Stilling eller finder det Udrryk, der tilkommer den, saafremt f. Ex. den

---

i den menneskelige Natur vistnok endnu *kan* finde Tilfredsstillelse i den evangeliske Kirke, naar der bestaar et inderligt Forhold mellem Sjælesørgeren og de enkelte Lemmer af Menigheden, saa maa det dog beklages, at det private Skriftemaal har tabt sig *som Institution, der ordentligvis kommer denne Trang imøde;* thi herved mangler det objektive Tilknytningspunkt for de Mange, som føle Trang til at frigjøre Sjælen ved ikke blot at skrifte deres Synd for Gud, men ogsaa for et Menneske, og *til den Syndsforladelsens Trøst*, hvilken Enhver vistnok kan øse af Evangeliet, men som han dog *i mange Tilfælde* kan trænge til at høre udtalt af et Menneske, som udtaler det i Kraft af et helligt Embedes Myndighed".

Digitized by Google

ikke meddeles i ubetinget Form, eller saafremt den ikke er Svar paa en erkjendt Trang hos den Skriftende.

For at være beskyttet imod en uberettiget og ufornøden eller vildledende Reformering, er det da fornødent at klargjøre for sig, hvad der som Væsentligt efter lutherske Grundsætninger ved et Skriftemaal maa tages iagt og ikke slippes, og hvad der hører til Uvæsentligheder, som maa kunne tilstede Forandringer. Væsentlig er da først og fremst Absolutionen selv, for hvis Skyld den lutherske Kirke erklærer *„fornemmelig“* at maatte holde paa et Skriftemaal. Herom have vi den bestemteste Erklæring først i Kirkens Hovedbekjendelse, Augustana, dernæst ogsaa i de øvrige Bekjendelsesskrifter, der alle ere enige om, at *Privatabsolutionen maa ikke afskaffes* (Conf. Aug. 11; Apol. Art. 6; Art. Schmal. Art. 8; Form. Con. II, 38). Endvidere er det væsentligt, at herved forstaaes *Privat*absolution, det vil sige den Absolution, som i ubetinget Form afslutter det private, i vor Statskirke benævnte *lønlige*, Skriftemaal, og hvori Syndsforladelsen besegles med Haandspaalæggelse paa de Skriftende En for En. Men heraf følger, at det ogsaa hører til det Væsentlige, at *Skriftemaalet*, hvori Absolutionen meddeles, er privat eller lønligt, da det danner Privatabsolutionens Indledning og Forudsætning, hvortil kommer, at naar Skriftemaalet skal give den Skriftende den bedste Anledning til at aabne sit Hjærte for sin Sjælesørger og søge hans Raad, saa maa det ogsaa af denne Grund være privat eller lønligt. Fremdeles er det en væsentlig Side ved det lutherske Skriftemaal, at det i og for sig er selvstændigt og frit, indrammet i en til enhver Tid tilgjængelig kirkelig Handling, hvorom det, i Modsætning til det papistiske, er en reformatorisk Grundsætning, at ligesaalidt som Nogen skal nødes til at aflægge det enten ved moralsk eller juridisk Tvang, ligesaalidt er det fornødent for Absolution, at den Skriftende opregner sine Synder i en detaljerende

Digitized by Google

Bekjendelse; derimod maa Absolution udtrykkelig *begjæres*, og naar da den Begjærende bekjender sig som en bodfærdig og troende Synder, saa skal Absolution ikke negtes ham, medmindre hans Liv og Vandel staar i vitterlig Modsigelse med hans Bekjendelse (Conf. Aug. 11; Apol. 11, 58. 63; 12, 11; 6, 5; Art. Schmal. 8, 2). Disse Punkter ere væsentlige for et luthersk Skriftemaal.

Spørge vi dernæst om Skriftemaalets Forbindelse med andre hellige Handlinger og navnlig om dets Brug i Forbindelse med og som Forberedelse paa Alterens Sakramente, da er Privatskriftemaalet vel ikke udtrykkelig *foreskrevet* til dette Brug i de lutherske Bekjendelsesskrifter, men dog omtalt som en almindelig Sædvane, hvilket ogsaa det 16de Aarhundredes Kirkeordninger bekræfte (Conf. Aug. Art. 25; Apol. Art. 24). Dette er saaledes ikke i og for sig i Strid med den lutherske Kirkes Gudstjenesteorden. Men at det heller ikke i denne Forbindelse maa undergaae nogen Forandring i det Væsentlige, siger sig selv. Men væsentlig for det i Kirkeordningerne foreskrevne Nadverdskriftemaal er foruden det ovenfor Anførte desuden en Prøve (exploratio, Verhör) paa, om Communikanterne ere i Besiddelse af den Kundskab i den christelige Børnelærdom og den Erkjendelse, som enhver Nadverdgjæst bør have, og som Kirken i Kraft af sit Husholderembede er berettiget til at kræve godtgjort. En videre Hensigt med dette „Verhör“ kan være at give Skriftefaderen Anledning til dertil at knytte sjælesørgerlige Formaninger og Raad, „men — som det heder i Kirkeordinantsen — her maa alt Tjeneren være fornumstig og skjødsom og af Guds Ord føre Lægedom til Synden, hvor som hun er til“. Naar det i et overveiende Antal Kirkeagender forbydes, endog ubetinget, at stede Nogen til Herrens Bord, uden at han iforveien er „forhørt“, saa er dette en Hyperlutheranisme, som hverken støttes af de ældste Anordninger om luthersk Gudstjeneste

Digitized by Google

eller af Kirkens Bekjendelsesskrifter og de i disse udtalte Grundsætninger om Skriftemaalet som en fri Sag.

Hvad her er sagt, gjælder om Privatskriftemaalet.

Foruden Privatskriftemaalet kjender og anerkjender den lutherske Kirke vistnok ogsaa lige fra Reformationstiden af et almindeligt Skriftemaal, indrammet i Søndagsliturgien og og ofte henledende særligt paa en ret Brug af Nadverden. Dette almindelige Skriftemaal (gemeine Beichte) indbefattede gjerne en af Presten oplæst formuleret Syndsbekjendelse, formet som udgaaende fra Alle; men det udelukkede ikke forudgaaende Privatskriftemaal, der meget mere stadigt krævedes, forsaavidt der havde meldt sig Communikanter, af disse iforveien. Det almindelige Skriftemaal afsluttedes oprindelig heller ikke med speciel og ubetinget Absolution, men vel med almindeligt Absolutionsønske eller Forbøn for alle bodfærdige og troende Deltagere, ofte med tilføiet Retention for Ubodfærdige og Vantroe. Kun i denne Form kan almindeligt Skriftemaal siges præformeret i Reformationskirken.

Det var vistnok almindelige sjælesørgerlige Nyttigheds- og Hensigtsmæssigheds-Hensyn og fornemmelig, som det synes, Anledningen til at komme til Vished om de Communicerendes Kundskabs- og Erkjendelses-Trin, der fra gammel Tid begrundede Kravet paa Nadverdskriftemaal. Da nu Kundskabsprøven ikke længer synes at være saa fornøden før Nadverden, siden vor Landskirke saavel i Konfirmationen som ved andre Prøver har bekvemmere Leiligheder til at undersøge dette, da en saadan Prøve ogsaa forlængst er udfaldet af vort Skriftemaal, formentlig just af Hensyn hertil*), og da det maa være ved den almindelige Kirkedisciplin og Tugt, at Nadverdbordet

*) Det var maaske en Levning af den gamle Skriftemaals-Skik, naar der i de første Decennier af dette Aarhundrede krævedes af Ungdommen, at den de Par første Aar efter Konfirmationen skulde indstille sig hos Presten til Overhøring før Altergangen.

Digitized by Google

bør holdes frit for Forargelser, hvortil det hos os brugelige almindelige Skriftemaal er lidet tjenligt, saa synes Slutningen at maatte blive denne, at en luthersk Skriftemaalsskik kan rekonstrueres i vor Landskirke med Tilslutning til den oprindelige omtrent i følgende Grundtræk:

Den kirkelige Skriftemaalshandling bestaar i *privat* eller *lønligt* Skriftemaal med paafølgende ubetinget Absolution, saafremt det kommer til Afløsning. Dette Skriftemaal holdes efter gammel luthersk Skik hver Lørdag Eftermiddag, til hvilken Tid Presten skal lade sig finde i Kirken af dem, som begjære at skrifte. Dette Skriftemaal er selvstændigt og frit og kan søges til enhver Tid af ethvert konfirmeret Lem af Menigheden, som føler Trang dertil; men den, som gjør dette, maa selv personlig anmelde sig hos Presten og *begjære* Skriftemaal og Afløsning. Det lønlige Skriftemaal kan foregaa paa den Maade, at den Skriftende aflægger en Bekjendelse om de Synder, som trykke ham, og at han aabner sit Hjærte for at søge Raad; men ingen Skriftende er forbunden til specielt at opregne sine Synder, saafremt han ikke selv føler Trang dertil; i andet Fald skal en almindelig Bekjendelse om Bodfærdighed og Tro være tilstrækkelig for Presten (Math. 12, 37), som da, naar ikke den Skriftendes Liv er i vitterlig Modsigelse med hans Bekjendelse, skylder at meddele ham Absolution med Haandspaalæggelse. Til dette lønlige Skriftemaal bør Menighedslemmerne flittigt henvises med sine aandelige Bekymringer, især naar de ville gaae til Herrens Bord; men nogen tvingende Forpligtelse for Communikanten til lønligt Skriftemaal før Nadverden er der ikke. Som obligatorisk Forberedelse til Alterens Sakramente, der ligesom hidtil bør have sin faste Plads i Søndagens Hovedgudstjeneste (Høimessen), skal der holdes forud for Me-

Digitized by Google

nighedens fælles Gudstjeneste et *almindeligt* Skriftemaal, der bestaar i en Nadverdtale tilligemed en formuleret almindelig Syndsbekjendelse, som foredrages af Presten fra Alteret; dettes Hovedhensigt er at vække og kalde Communikanterne til Selvprøvelse og taknemmelig Paaskjønnelse af Herrens Naademaaltid, og Skriftemaalets Afslutning er Forkyndelse af Guds Evangelium om Absolution for alle bodfærdige og troende Nadverdgjæster, men Retention for Ubodfærdige, almindelig forkyndt og uden Haandspaalæggelse paa hver Enkelt. Til dette Skriftemaal skulle alle Communikanter indfinde sig. Udelukte fra Communionen ere alle de, indtil de omvende sig, som enten forarge med sit Liv og sin Omgjængelse i aabenbar Synd eller aabent fornegte det evangelisk-lutherske Troessamfunds Lære i Kirkens Bekjendelse. Udelukkelse fra Nadverden henhører under den almindelige Kirketugt.

I disse Grundtræk er, saavidt jeg forstaar, al tilstedelig Frihed optaget, som kan bestaae med Kirkens Bekjendelse og Ordenslov. Saavel den fælles kirkelige Nadverdforberedelse med almindeligt Skriftemaal paa Nadverddagen uden speciel Absolution, som Privatskriftemaalet om Lørdagen, har sine bestemt paaviselige Forbilleder i Reformations-Aarhundredets Kirkeordninger, og disse maae kunne endnu benyttes til Forbilleder med de Forandringer, som en anden Tid og andre Kirkeskikke paakræve. En væsentlig Forandring saavel i Kirkeritualets Forskrift, som i den nu brugelige Skriftemaalsskik vilde derimod Opløsningen være af det private eller lønlige Skriftemaals *obligatoriske* Forbindelse med Alterens Sakramente, og dette Skriftemaals Gjenoptagelse som selvstændig kirkelig Handling til fri Benyttelse af dem, der begjære det, enten det er Nadverdgjæster eller Andre. Det kan indvendes herimod, at det er at befrygte, at det almindelige Skriftemaal

Digitized by Google

paa Nadverddagen vil afdrage fra det privates Benyttelse, ligesom allerede det nu brugelige, uegentlige, Nadverdskriftemaal, unegtelig har gjort. Men det maa dog ogsaa paa den anden Side kunne ventes, at Ophør med den hidtil brugte ubetingede Absolution under Haandspaalæggelse paa Enhver af disse „Skriftende“ vil vække Savn og Trang til at søge Absolutionens Trøst i den berettigede Form, hvori den atter tilbydes Kirkens Lemmer i det lønlige Skriftemaal, og hvori den da vinker dem i enhver aandelig Nød og under enhver Tilskikkelse i Livet. Det er vel sandsynligt, at Antallet af Fremmødende ved Lørdags-Skriftemaalet endda ikke vilde blive stort, saa meget mere som Antallet af Nadverdsøgende, fra hvis Kreds vel de Fleste maatte paaregnes, jo betydeligt er aftaget; men saa tør det saa meget sikrere forudsættes, at de, der fremmøde, kommer af virkelig Trang, og saa bliver tillige den i ældre Tid saa tidt beklagede Vanskelighed med Tilstrømningen af et overvældende Antal Skriftende heller ikke saa stor, og imidlertid staar dog den kirkelige Handling der for Menighedens Øine frit vinkende og mindende om, at „privata absolutio ikke er afskaffet“ i vor lutherske Landskirke. At det almindelige Skriftemaal ved Siden deraf beholdes, og det med Benævnelsen „Skriftemaal“, skjønt det bestaar i en Enetale af Presten, og at det foregaar uden den nu brugelige Afslutning med speciel Absolution under Haandspaalæggelse paa hver Enkelt, er ikke uden god Overensstemmelse med Reformationstidens Skik, der ogsaa havde sin „gemeine“ el. „offene“ Beichte uden speciel og ubetinget Absolution, og det kan vel heller ikke siges at være uforeneligt med Lov og Ritual, naar ved Siden deraf Privatskriftemaalet faar beholde sin gamle Plads. I hvert Fald kan neppe Nogen ville vende tilbage til Indførelse af Ritualets Forskrift uforandret, hvoraf man kun maatte vente en Gjentagelse af de gamle Følger. Èn formuleret Syndsbekjen-

Digitized by Google

delse efter de ældste Kirkeordningers Mønster er dog vistnok at anbefale i det almindelige Skriftemaal; er der nogen Magt i Syndsbekjendelsen og har den øst Kræfter af Guds Ords uforgjængelige Fylde, saa vil den altid i nogen Grad vække Sindet til Selvprøvelse og Alvor, og Faren ved, at Bekjendelsens vækkende Magt skal sløves ved hyppig Gjentagelse og blive en Tjener for Skinnet taber for en stor Del sin Vægt, naar erindres, at Communikanterne *vexle*, ialfald ikke hver Søndag ere de samme. At Syndsbekjendelsen er *formuleret* og ikke frit overladt til Presten, er at anbefale; den beskytter mod et Ordgyderi, som let vil bemægtige sig den frie Tale, og som aldrig virker mere svækkende og frastødende end just i den fælles Bekjendelse. Dog burde der vel indenfor den foreskrevne Ramme blive holdt Rum aabent for det frie Ord, forsaavidt temporære eller lokale Forekomster maatte opvække Trang til særlig Bekjendelse.

Der er i det Foregaaende gjort Forsøg paa at fremstille Grundtrækkene af en luthersk Skriftemaalsordning med Begründelse i Reformationens Princip og Praxis. Et andet Spørgsmaal er, om en saadan Rekonstruktion ogsaa hos os for Tiden er tilraadelig, selv om den forøvrigt kunde findes antagelig. Vilde den ogsaa blive baaret og modtaget af Menighedernes Flertal med den Tilslutning, som den maa have for at virke opbyggende? Hertil maa jeg desværre svare Nei. Uagtet det hos os nu brugelige almindelige Skriftemaal, reduceret til en Enetale endog uden Syndsbekjendelse, hverken har Hjemmel i den lutherske Kirkes Konfession, ei heller specielt i vor Statskirkes Kirkelov, meget mere staar i uforsonlig Modsigelse mod denne, saa er dog dette meget uegentlige Skriftemaal saaledes sammengroet med den reflexionsløse

Digitized by Google

Forestilling om Smukt og Helligt hos Flerheden af vore Menigheder, at det staar for dem som en meget skjøn, rørende og opbyggelig Ceremoni, og det netop med sin Afslutning i Absolution under Haandspaalæggelse, endog det ikke engang giver Antydning til den Bekjendelse, som Ritualet foreskriver. Der kan derfor kun være liden Tvivl om, at en Rekonstruktion som den antydede vilde, hvis den nu forsøgtes indført, blive betragtet som en Vanhelligelse af det Hellige og et Forsøg paa at fraliste Menigheden dens gamle Tro, og at den vilde vække en sønderrivende Storm i vor Landskirke. Herom give de indkomne Beretninger i Anledning af det Theologiske Facultets Betænkning og Forslag til en Skriftemaalsliturgi, af 1877, flere ret illustrerende Forklaringer. Der er vel de Nadverdgjæster, der ere bekymrede over den Maade, hvorpaa Afløsningen uddeles og benyttes i vort Land, men deres Tal er forsvindende lidet, synes det, imod den Flerhed, som aldeles ikke anfegtes deraf. Biskopernes Indberetninger vise med mærkelig Enstemmighed, at de allerfleste Menigheder ikke føle nogen Trang til et virkeligt Skriftemaal og ikke engang synes hidtil at være komne til at tænke over, at der skulde være noget at rette paa ved vor Skriftemaalsskik. Det theologiske Facultets meget lempelige Forslag har kun fundet liden og mat Tilslutning i Stedsmenighederne og en Opløsning af Skriftemaalsmødets obligatoriske Forbindelse med Nadverden godtsom ingen. Det Eneste, der ifølge Biskopernes Indberetninger antageligt kunde vente Bifald, vilde være Oplæsning af en formelig Syndsbekjendelse, som ogsaa allerede nu paa sine Steder er i Brug, og dertil maaske en Henvendelse med nogle almindelige Spørgsmaal til Confitenterne, førend de kaldes frem til Absolution. Saadanne Spørgsmaal finder navnlig en stor Del Prester anbefalelsesværdige, helst, som det synes, de der ere foreslaaede af den kongelige Kirkekommission af 1859 eller lignende.

Digitized by Google

Da Skriftetalen ved Optagelsen af en formuleret Syndsbekjendelse og paafølgende Tilspørgsel til Forsamlingen, om end uden lydeligt Svar, dog vilde nærme sig mere til et Skriftemaal i Formen end den nu gjør, kan det muligens være rigtigt at gjøre Forsøg med Indførelsen af en saadan. Om denne Nærmelse til et virkeligt Skriftemaal i Formen ogsaa i Virkeligheden vilde tilfulde gjøre den tilsigtede Nytte, om den ikke snarere kunde bidrage til at forsinke en grundigere Rekonstruktion, kan vel være tvivlsomt. Men hvad der ikke er tvivlsomt, det er, at den ingenlunde vilde være tilstrækkelig til at berolige dem, der nu føle sig ved den brugelige Skriftemaals- og Absolutions-Ordning udestængte fra Nadverden, ei heller dem, der vel kunne søge Nadverden ad den ved Skikken anlagte Vei, men dog kun fordi der er ingen anden, og fordi de ikke kunne undvære Alterens Sakramente. At disse to Klasser af Communikanter ikke ere saa ganske faa eller saa lidet meningsberettigede Kirkens Lemmer, vise de 3 til Kirkedepartementet indløbne Ansøgninger, den ene af 12te Januar 1877 fra 20 Menighedslemmer i Skien, den anden af Februar samme Aar fra 103 Geistlige og theologiske Kandidater, den tredie af 25de August 1879 fra 123 Beboere af Arendal og Omegn. Det er især Absolutionens Uddeling „iflæng“ og ubetinget til Enhver af dem, der have hørt paa en Skriftetale, uden Forskjel paa Bodfærdige og Ubodfærdige, som har forarget disse Ansøgere, der heri see et oprørende Misbrug og Forfængeligtagelse af det hellige Absolutionsord. Det forekommer mig, at disse Ansøgere ikke have fundet det aabne Øre for sine Besværinger, som deres Alvor fortjente. Der er vel fremsat forskjellige Forslag til en Formning og Udfyldning af Skriftetalen, saa at den skulde faae en mere bestemt Skriftemaalsform, end den nu af de Fleste dog ind-

Digitized by Google

rømmes at have*), men disse Forslag ere dog ingen Hjælp for Ansøgerne.

For mig staar det nu efter de indkomne Beretninger om Stemningen omkring i Stedsmenighederne, hvor den kirkelige Handling har sit Arnested, saaledes, at jeg ikke for Tiden kan anbefale nogen Forandring eller Komplettering ad den kirkelige *Lovgivnings* Vei; selv det bedste Forsøg paa Udfyldninger i denne skrøbelige Skriftemaalsramme finder jeg, som *Kirkelov* betragtet, at være af meget tvivlsomt Gavn; thi en saadan Erstatning for *Kirkeritualets* Forskrift, som altsaa dermed vilde være ophævet, vilde efter min Mening ingenlunde skaffe os den ægte lutherske Skriftemaalsinstitution, som vi nu mangler. Derimod kan jeg nok indrømme, at en formel Tilnærmelse til en saadan kirkelig Handling ved Hjælp af vel overveiede Forandringer i vor Praxis, vedtagne i private Menighedsmøder og indførte paa samme Vedtægtens Vei, som det hidtil har gaaet med liturgiske Flikkerier, maatte kaldes en Forbedring i Skikken. I Særdeleshed tænker jeg herved paa Brugen af Syndsbekjendelse.

Istedetfor at lovfæste en ny Skriftemaalsform, er der en anden Udvei, som de forhaanden værende Omstændigheder synes mig at tilraade, og som jeg antager at være den eneste,

*) Blandt disse Forslag fortjener Biskop Folkestads især Opmærksomhed. Han finder vel ikke det theologiske Facultets Forslag om almindelig Absolution antageligt, men anser dog en særlig formuleret Skriftemaalsliturgi knyttet til en fri Skriftetale for tjenlig. En saadan Liturgi skulde omfatte først en Benyttelse af kjendte Bibelsteder angaaende Synden, dens Fordømmelighed, Forløsningen i Christo o. s. v., dernæst i en formuleret Tiltale, hvori disse Skriftsteder lægges Confitenterne paa Hjærte som Guds egen Tale til enhver især af dem (du — dig), tilsidst gaaende over i de af den kongelige Kirkekommission foreslaaede Skriftemaalsspørgsmaal. Skulde der optages en Syndsbekjendelse og denne fremsiges af Presten paa de Absolutions-Søgendes Vegne, da antager Biskopen, at denne burde frembæres knælende af Presten i Bønnen før Skriftetalen efter de sædvanlige Indledningsord, der pleier at opfordre til Deltagelse i Collecterne: „Lader os alle bede".

Digitized by Google

der fra Kirkestyrelsens Side for Tiden kan gaaes for at lette de besværede Samvittigheder. De historiske Undersøgelser, jeg har kunnet foretage, have befæstet mig i den Overbevisning, at der intet Brud gjøres paa lutherske Grundsætninger angaaende Skriftemaalet ved at indrømme dem, som ikke fornegte Absolutionens Ret i Kirken, men alligevel ikke kunne gaae tilalters ad den brugelige Skriftemaals- og Absolutions-Vei, den for dem fornødne Frihed til at nyde Sakramentet *uden Skriftemaal.* Ved „den for dem fornødne Frihed", mener jeg, at de, mod hvis Plads ved Herrens Bord der ellers ingen berettiget Indsigelse kan gjøres, men som erklære, at de ikke med frelst Samvittighed kunne bruge vort almindelige Skriftemaal, bør, paa derom til Kirkestyrelsen indsendt og paa navngivne Grunde bygget Ansøgning, tillades at benytte Sakramentet uden Skriftemaal. At forlange af dem, som ikke uden besværet Samvittighed kunne være meddelagtige i en Brug af Absolutionen, som for dem er Misbrug og Usandhed, at de ikke desto mindre skulle gaae denne Vei, hvis de ville benytte Alterens Sakramente, dette er dog utvivlsomt at gjøre et „Nothgebot" af Skriftemaalet, som efter lutherske Grundsætninger ikke lader sig forsvare. Det kan have — jeg indrømmer det — sine Betænkeligheder for det kirkelige Samfundsliv, vel ogsaa for Ansøgernes eget Sjæleliv, at give enkelte Kirkens Lemmer Dispensation fra at følge den almindelige kirkelige Vedtægt; men da jeg forudsætter, at det ikke er Fornegtelse eller Forskydelse af den i Kirken umistelige og uafhændelige Privatabsolution, eller Foragt for Kirkens Tilbud om den — og andet end *tilbydes* kan dog Naade aldrig — da det derimod er Tvivl eller Anstød, hvis Anledning er saa paaviselig, Tvivl nemlig angaaende en Forvaltning af Guds Huses gode Ting, som i Formen er uden Sidestykke i andre lutherske Landskirker, ja som ikke engang støttes af vor egen kirkelige Lovgivning, saa indser jeg ikke,

Digitized by Google

at det vel gaar an paa luthersk Grund at afslaae Individet den for dette fornødne Frihed i Brugen af Forberedelsesmaaden til den hellige Nadverd. Dette er ikke en Frihed, som fører dem bort fra, men meget mere just ind i Communionens Baand. Og det er dog vore Brødre og Søstre, disse Christne, med de besværede Samvittigheder*), de have ikke brudt med vor Kirkes Bekjendelse og tænke ikke paa at gjøre det, de forkaste ikke Herrens Indstiftelse og kunne ikke af denne Grund udelukkes fra Communionen, om de end mene ikke at kunne forsvare at tage Del i en Behandling af Absolutionen, om hvilken de mene, at som den nu er, faae de kun Skinnet af Absolution eller i Virkeligheden kun en Forsikring om, at der er Absolution at faae for dem, som søge den med Bodfærdighed og Tro, men dog *i Formen* som et ubetinget Tilsagn, og at de som Deltagere i et saadant Skriftemaal gjøre sig delagtige i en Usandhed, der vilde berøve dem den sande Absolutions Frugt. Er det vel overveiet at holde disse Christne udelukte fra Herrens Naadebord som forstokkede Hæretikere? Der er jo dog Ingen, som kan negte, at der er noget Skjævt ved vor Skriftemaalspraxis, derpaa tyde vel de mange Forslag til Forandringer, som have seet Dagens Lys, saavelsom dens aabenbare Strid med Kirkeritualet klart nok hen.

Jeg har forudsat, at der ikke i Ansøgernes Liv og Bekjendelse forøvrigt ligger nogen Grund til at udelukke dem fra Nadverden. Og dog maatte disse ulasteligt vandrende Christne og Troesforvandte alene af den ene Grund, at de afholde sig fra Herrens Bord efter strengt lutherske Grundsætninger hjemfalde til Excommunikation og Bansættelse. Men saa langt har dog Kirken ikke dristet sig til at gaae, og det vel med Rette. De vandre endnu iblandt os og ere

*) Jeg har selvfølgelig ikke andre for Øie, end Indsenderne af de to Ansøgninger, der allerede ere omtalte, fra Skien og Arendal.

Digitized by Google

dog ikke med os i det inderligste Samfund. De vedblive at være Kirkens Lemmer, og de staae dog ligesom udenfor Porten til dens Allerhelligste. Mange af disse Ansøgere have ved sin stille Vandel vundet sig et godt Navn, Alle have de ved heller at lide under Savnet af det livnærende Sakramente end at træde ud, som saa mange Andre, tilfulde godtgjort, at de ere, som de selv erklære, den lutherske Kirke trofast hengivne; mange af dem have i lange Aarrækker, tildels midt i Strømmen af de stærkeste dissenteriske Bevægelser, staaet denne haarde Prøve, — hvorledes skulde altsaa Kirken kunne forsvare at udstøde fra sig nogle af sine troeste Børn? Men sæt nu, at det gaar op for dem, at deres aandelige Liv lider, i den Grad lider, under dette Savn af Christi Legems og Blods Sakramente, at de tilsidst maae forlade Statskirken, sæt at de kastes over i et Frikirkesamfund, som de selv erkjende ellers ikke at være for dem nogen tjenlig Stilling, eller at de, for nu at nævne det for Statskirken mindst betænkelige Alternativ, vel forblive i det Samfund, hvori de ere kaldte, men efterhaanden aandeligt forkrøbles og vantrives, fordi de ikke faae den sakramentale Næring, som skulde styrke dem i Samfundet med Vintræet og dets Grene, drister da ogsaa Kirken sig til at tage paa sig og bære Ansvaret herfor? Kan den undskylde sig med, at den ikke kan gjøre for disse saa ofte paaankede Mangler ved dens Skriftemaalsskik eller indrømme dem, men heller ikke indrømme en Frihed, som ialfald paa dette Punkt har vægtige Stemmer for sig fra selve Reformationens Hjemland? Jeg maa her atter bede erindret, at vor Lærebekjendelse dog virkelig ingen positiv, ingen direkte Forskrift har om Skriftemaal som Betingelse for Brugen af Alterens Sakramente, men kun en Henvisning til en, vistnok allerede paa den augsburgske Konfessions Tilblivelsestid almindelig Sædvane; jeg maa tillige erindre om, at Grunden til denne Sædvane og til Kravet paa Skriftemaal forud for Nad-

Digitized by Google

verden maa, saavidt man af Kirkeanordningerne fra Reformationsaarhundredet kan see, med sit ubetingede Paabud søges i Fordringen paa en Kundskabsprøve, som nu ikke længer kræves paa dette Sted; og jeg maa endelig bede erindret, at ihvorvel de reformatoriske Skrifter visselig anbefale Skriftemaal, og det, vel at mærke, som Privatskriftemaal, forud for Nadverden, saa have de samme Skrifter ikke mindre stærke Protester imod at gjøre dette til et „Nothgebot", navnlig i Modsætning til Pavebullen „Omnis utriusque sexus", og saa have de i samme Protests Aand slaaet betydeligt af i den ellers saa stærkt forlangte exploratio, naar Communikanten paa anden Maade var kjendt for at være udrustet med christelig Kundskab og Forstand og viste en god Vandel.

Er det tilladt paa noget Punkt af det kirkelige Samfundsliv at indrømme Frihed i Brugen af en kirkelig Handling, saa er det uden Tvivl i Punktet om Skriftemaalet.

Jeg har i denne Afhandling oftere citeret uden at henvise til Kilderne. Dette er skeet for ikke at vidtløftiggjøre Arbeidet. Citaterne ere forøvrigt tagne af følgende Skrifter: *Walchs:* Luthers Werke, *Richter*: Die evangelischen Kirchenordnungen des 16ten Jahrhunderts, *Kliefoth:* Die Beichte und Absolution, *Müller*: Symbolische Bücher der evangelisch-lutherischen Kirche, *Pfaffs:* Do., Christian den 3dies Danske Kirkeordinants, Christian den 4des Norske Do., samt Sveriges Kyrkohandbok af 1809, og vort Kirkeritual. Andre Hjælpemidler have været *H. Alt*: Christlicher Cultus; *Pontoppidan:* Kirchenhistorie des Reichs Dänemark; *Engelstoft:* Liturgiens Historie; A. E. Knös: Sveriges Kirkeforfatning med Forord af Dr. Harless; endvidere „Betænkning og Forslag" fra den Kongelige Kirkekomission af 1859, og *Krogh-Tonning:* „Kirkelige Vidnesbyrd om Absolutionen" m. Fl.

Digitized by Google

Brugen af ὑπόθεσις om Troesregelen hos Irenæus.

Af

C. P. Caspari.

Til de mange Udtryk, som Irenæus bruger om Troesregelen[1]), hører ogsaa det hidtil, mig bekjendt, aldeles overseede *ὑπόθεσις*, hvad den latinske Oversætter for det Meste gjengiver ved „argumentum“ og en enkelt Gang ved „regula“. Adv. hæress. I, 10, 3 in. siger Kirkefaderen: *Τὸ δὲ πλεῖον ἢ ἔλαττον κατὰ σύνεσιν εἰδέναι τινὰς οὐκ ἐν τῷ τὴν ὑπόθεσιν αὐτὴν ἀλάσσειν γίνεται καὶ ἄλλον Θεὸν παρεπινοεῖν παρὰ τὸν δημιουργὸν καὶ ποιητὴν καὶ τροφέα τοῦδε τοῦ παντός, ὡς μὴ ἀρκουμένους τούτους, ἢ ἄλλον Χριστόν, ἢ ἄλλον Μονογενῆ, ἄλλ᾿ ἐν τῷ τὰ, ὅσα ἐν παραβολαῖς εἴρηται, προσεπεργάζεσθαι καὶ οἰκειοῦν τῇ τῆς πίστεως ὑποθέσει* (den lat. Overs. „veritatis argumento“, som om han havde læst *τῇ τῆς ἀληθείας ὑποθέσει*), og Adv. hæress. II, 25, 1 siger han: „ipsos numeros aptare debent subiacenti veritatis argumento (*τῇ ὑποκειμένῃ τῆς ἀληθείας ὑποθέσει*). Non enim regula ex numeris, sed numeri ex regula“[2]). Sml. endnu ogsaa Stederne: *Τοιαύτης δὲ τῆς ὑποθέσεως αὐτῶν* (Gnostikernes) *οὔσης, ἣν οὔτε προφῆται ἐκήρυξαν, οὔτε ὁ Κύριος ἐδίδαξεν, οὔτε ἀπόστολοι παρέδωκαν* (men som de have øst af en foregiven uskreven apostolisk Tradition), Adv. hæress. I, 8, 1 in., — *τὴν* — *βλάσφημον ὑπόθεσιν ταύτην* (den lat. Overs. blasphemum — illorum — Gnostikernes — argumentum) *οὐκ ἐπιγνώσεται*, Adv. hæress. I, 9, 4, — *οἱονεὶ κορωνίδα τῆς ὑποθέσεως αὐτῶν φέρουσι* (Gnostikerne) *ταῦτα* (Herrens Ord i Matth. 11,25 og Luk. 10,21; den lat. Overs. „uelut finem regulæ suæ afferunt hæc“), Adv. hæress. I, 20, 3, — „non communicat (det har ikke noget fælles,

---

[1]) S. Theol. Tidskr. III, 316 ss. Ny Række. — [2]) Her vexler ὁ κανών, „regula“ med ἡ ὑπόθεσις, „argumentum“ som ensbetydende med det.

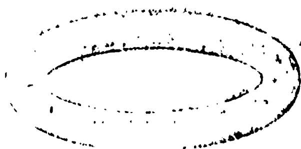
Digitized by Google

stemmer ikke overens med) argumento eorum“ (Gnostikernes) og: „in nullo modo communicare possunt — argumento eorum“. Adv. hæress. II, 24, 3 og: „oportet diligenter scire regulas sive argumenta ipsorum“ (Gnostikernes), Adv. hæress. IV, Præf. 2. Paa alle disse Steder betegner Irenæus Gnostikernes til den kirkelige Troesregel svarende Troes- eller Lære-Sum eller Summer paa samme Maade som ὑπόθεσις, ὑποθέσεις, „argumentum, argumenta“, som han paa mange andre Steder betegner dem som κανών, κανόνες, „regula, regulæ“[3]). Paa det sidstanførte Sted staar endog „regulæ“ og „argumenta“ (Gnosticorum) som ensbetydende ved Siden af hinanden[4]).

Ὑπόθεσις, *Grundlæggelse*, derefter *det Grundlagte*, *Grundvold* og endelig *Stof*, *Thema*, *„argumentum“* (s. Passow s. v.), betegner hos Irenæus i Forbindelse med τῆς πίστεως og τῆς ἀληθείας og alene[5]) Troesregelen efter dens Forhold til den med dens enkelte Bestanddeles eller Punkters Hvorledes og Hvorfor (πῶς καὶ διὰ τί) sig beskjæftigende theologiske Tænkning og Grandskning og denne Tænknings og Grandsknings Produkt, det theologiske System, som deres Fundament, Substrat, Stof og Thema[6]). Det er saaledes beslægtet med Udtrykket „fundamenta“ hos Origines i De princip. L. I. Præf. n. 10 (Oportet igitur elementis ac fundamentis ejusmodi — som de i den forangaaende Fremstilling af „prædicatio ecclesiastica“ fremsatte — uti[7]), og Irenæus viser sig ved Brugen af det og ved hvad han i Adv. hæress. I, 9, 3 i Tilknytning til det fremsætter som Origenes's Forløber og Kirkens ældste Theolog.

---

[3]) Ogsaa Tertullian taler meget ofte om Gnostikernes „regula“ og „regulæ“. — [4]) Sml. det ovenf. Anm. 2 Bemærkede. — [5]) Der, hvor ὑπόθεσις staar alene, maa τῆς πίστεως eller τῆς ἀληθείας paa samme Maade tænkes til, som der, hvor κανών, „regula“ staar alene. — [6]) Se den overordentlig oplysende og høiest interessante Passus, som følger paa de ovenfor af Adv. hæress. I, 9, 3 anførte Ord. — At Irenæus har opfattet allerede Troesregelen selv, det theologiske Systems Grundvold, Substrat og Thema, som et Helt, hvis enkelte Dele staa i organisk Forbindelse med hinanden, som en Organisme, fremlyser af de Udtryk τὸ τῆς ἀληθείας σωματεῖον (den lat. Overs. veritatis corpusculum, σωμάτιον) og „a veritate corpus“, eller, som man vel har at læse, „veritatis corpus“, Adv. hæress. I, 9, 4 fin. og II, 27, 1. — [7]) Sml. ogsaa Udtrykket θεμέλιον, med hvilket efter Clemens af Alexandrien Strom. V, 4, 26 p. 659 ed. Pott. Paulus har betegnet τὴν κοινὴν πίστιν, „fidem communem“.

Gives der en oversanselig verden?

Af

Karl Aas,
kateket i Farsund.

I. *Ånd og materie.*

I spørgsmålet: „Materie eller ånd? Er materien det væsentlige eller endog det eneste i sandhed værende, eller er ånden det, som ligger til grund for tilværelsen, således, at selve materien kun er en form for og et produkt af ånden, ligesom dens endelighedsside?“ — til dette spørgsmål er fire opfatninger gjort gjældende.

Man kan hævde: Materien er det eneste virkelige, idet det, som man almindelig kalder „ånd“ (sjæl o. s. v.), kun er en form for eller et produkt af det materielle, — eller omvendt: Den materielle verden er intet virkeligt, kun et skin, frembragt ved ånden, denne altså det eneste reale; — eller: Ånd og materie er to i sin grund forskjellige substanser, der dog er istand til at virke på hinanden, — eller endelig: Åndens og materiens verden er to sideordnede fænomengrupper, der virker samtidig og parallelt med hinanden, uden at ånden dog kan forklares af materialitetens verden eller omvendt.

Den nærmeste, og som det ved første øiekast synes naturligste måde at forklare sagen på, er den, som også historisk i

Digitized by Google

filosofien er optrådt først, den opfatning nemlig, at alt virkeligt kun er materielt, selvfølgelig al tale om ånd etc. kun fantasier. Sammenhængende med denne hævdelse af materialiteten er også atomistiken, hvorfra den moderne atomlære, ved skridtvis udfoldelse og udvikling, er fremkommen, saaledes som den første gang optræder hos den „smilende“ filosof fra Abdera: Demokritos. Hans filosofis grundsatser kan udtrykkes i følgende:

1. Af intet bliver intet; intet, af det, som er, kan blive gjort til intet (absolut forgå); alle forandringer er kun forbindelse og adskillelse af dele — i hvilke sætninger man jo allerede straks opdager som i en kime den nyere fysiks to store grundaksiomer: stoffets uforgjængelighed og kraftens beståen.

2. Intet sker tilfældig, men alt af en grund og med nødvendighed, — „grund“ her opfattet som den mekaniskmathematiske lov, hvilken atomerne følger i sin bevægelse med ubetinget nødvendighed, — i hvilken sætning al hensigtsmæssighed, al teleologi, afvises, ikke alene indenfor den mekaniske kausalrække, men overhovedet, fordi intet foregår uden mekanisk.

3. Intet existerer uden atomer og det tomme rum; alt andet er kun overtro, i hvilken sætning, som vi straks skal se, denne materialistiske opfatning både har sin styrke og sin svaghed, der endog er så stor, at det hele system, som system betragtet, ved den konsekvente gjennemførelse af grundtanken omstyrter denne ganske.

4. Atomerne er uendelig i tal og af uendelig forskjellighed i form. I evig faldbevægelse gjennem det uendelige rum preller de større, som falder hurtigere, på de små; de derved opståede sidebevægelser og hvirvler er begyndelsen til verdensdannelsen. Utallige verdener danner sig og forgår igjen ved siden af hverandre og efter hverandre.

Digitized by Google

5. Sjælen består af fine, glatte og runde atomer, lig ildens. Disse atomer er de mest bevægelige, og ved deres bevægelse, som gjennemtrænger det ganske legeme, bliver livsfænomenerne frembragte. — Sjælen fremstilles her som et stof, vistnok delvis forskjellig fra den egentlige legemsverden, men dog ikke af en anden kvalitet.

Når man har fremstillet Demokrits lære, som om han har tillagt verdenen verdenssjæl, må vistnok derimod bemærkes, at denne, i konsekvens med hans tankegang forøvrigt, nærmest må betragtes som den almindelige udbredelse af hint samme — kun noget mere bevægelige — stof, hvoraf det hele verdensalt består. Billedlig kan han således nok have tillagt denne verdenssjæl det „guddommeliges" egenskaber, uden derfor at fraskrive den materialitet og bevægelser, der var beroende udelukkende på mekaniske love.*)

Vi har dvælet et øieblik ved denne gamle græske tænker, fordi det er med hans som med al græsk tænkning, at ensidighederne her i filosofiens begyndelse træder skarpest frem og derfor grundbetragtningerne får sin bedste belysning. Denne rene og naive ensidighed, der gjør den græske tænkning så eiendommelig dannende, fremtræder hos Demokrit i det klareste lys. Han er konsekvent materialist. Heri ligger, som jeg antydede, både hans styrke og hans svaghed. Den nyere naturvidenskab tror jo fuldstændig at have bekræftet et væsentligt punkt i hans lære ved sin påvisning af, hvad den kalder energiens, kraftens beståen og den fysiologiske sammenhæng i alle organismens forandringer. Denne betragtning synes derfor også at have sin uangribelige position ligeoverfor enhver idealistisk opfatning, der forflygtiger det mekaniskes og fysiologiskes virkelighed, idet jo enhver funktion f. ex. af hjernen er materiel. — Teoriens overgreb viser sig imidlerlid, såsnart

*) *Lange:* Geschichte des Mater. I, 20.

Digitized by Google

denne *naturvidenskabelige metode* — ti andet er den jo ikke — vil gjøre sig til en *metafysisk teori.* Når det også i den nyere Tid (f. ex. af Carl Vogt) er hævdet, at alt er materie, således at på samme måde, som en muskel ved sin funktion frembringer en sammentrækning, eller som nyrerne afsondrer urin, således frembringer hjernen tanker, vil enhver besindig straks se overgrebet. Al naturforklaring må vistnok give Demokrit ret i, at atomerne er det sidste, hvortil man på det *mekaniske* område altid kommer tilbage. Af atomlæren forklares jo nu lovene for lyd, lys, varme, de chemiske og fysikalske forandringer i tingene; men længere kommer heller ikke den rene materialisme. Ti hverken Demokrit eller nogen konsekvent materialist nu til dags har formået eller kan formå at forklare selv den simpleste *fornemmelse* af disse fænomener, m. a. o. ingen af disse kan forklare *bevidstheds-fænomenerne*, som indeviduel *bevidsthed.* Selv nemlig, om man opfatter materialismens lære derhen, at man lægger vægten ikke på udsondrings*produktet*, men på udsondrings*virksomheden*, forandres dog ikke sagen selv. Ti selve virksomheden er intet andet end tingens *funktion*: „funktion er noget tilværende tænkt i *virksomhed*,“ selvfølgelig er f. eks. en muskel eller en hjernevinding som *fungerende* ligeså materiel som muskelen eller hjernevindingen i *hvile;* men det, der viser sig ikke at have materiens egenskaber, altså bevidstheden, kan således ikke være en *form* for materiens virksomhed. Stof, produkt, funktion (i fysiologisk betydning) er gjenstand for vor anskuelse i rummets og tidens form. Men tanke og følelse, der jo skulde være hjernens funktioner, kan umulig afbildes eller tænkes som gjenstande eller bevægelser i rummet og altså heller ikke være materielle, eller produkter af et materielt, altså det materielles *funktion.* — At tanke og følelse, overhovedet alt bevidsthedsliv ikke kan være materielt, kan forståes også ad anden vei, nemlig når man tager i betragt-

Digitized by Google

ning, fra hvilken kilde vi undersøger dem. Ikke ved ydre anskuen i rummet lærer vi vor bevidsthed at kjende, men ved selvfornemmelse og selvbetragtning, hvilket jo, som bekjendt, ikke er tilfældet med f. eks. hjernefunktionen. Medens således en væsentlig del af tilværelsen kan føres tilbage til og forklares af bevægelser i rummet, må man blive stående ved, at dermed har man ikke udtømt hele virkelighedens verden. Det viser sig således også her, at en betragtning som oftest har ret i hvad den hævder, uret i hvad den benægter. Materialismen får altid ret i sin hævdelse af, at der synes at være en materialitetens verden, der beherskes af visse regelmæssigheder, man benævner dens love; men såsnart den påstår mere, nemlig at der *kun* er en materialitetens verden, og fra dette standpunkt skal forklare selv de simpleste bevidstheds-fænomener, strander dens forklaringsforsøg uddragne af dens egne principer. Ja, selv de, der befæster sig i den position, at man overhovedet ikke ved, hvad materie er, nødes dog til at indrømme, at saasnart reflektionen tager for sig selve *begrebet* materie, har den stiltiende anerkjendt, at begreber som bevidsthed, anskuelse endog må søges bagenfor og dybere end begreberne *materie* og *bevægelse*, fordi begrebet, anskuelsen etc. ligger bagenfor det anskuede, begrebne. Det sees således, at materialismens overgreb består deri, at den vil have anerkjendt som det eneste virkelige, det oprindelige og det absolute, det, som kun er til som *gjenstand for vor bevidsthed*, — det, som kun kan anskues ved en virksomhed, der foregår i selve bevidstheden. — Den rene og konsekvente materialisme har således ingen uomstødelig stilling, når den vil hævde sin som den eneste, — undtagen i rent fra al tænkning fremmed populæropfatning af tilværelsen, hvorfor man også trygt kan sige, at materialismen som system betragtet er ganske overvunden, ialfald siden Kants optræden. Dette indrømmes også af mænd, der indtager et ligeoverfor den mate-

Digitized by Google

rialistiske verdensopfatning så sympathetisk standpunkt som f. eks. Lange. Han mener også, at den subjektive tilstand af fornemmelse, selv om den må erkjendes at blive ledsaget af en molekylarbevægelse, dog ikke kan betragtes som et særeget led i kjæden af de *organiske* fænomener, — men er selve disse fænomener betragtede *fra en anden side.* Men derved støder man, som han bemærker, på *materialismens grænse*, der altså viser sig klarest, naar man kun forfølger dens konsekvenser. Sammenvirkningen af særdeles mange og, enkeltvis tagne, overordentlig svage nerveimpulser, må give den *fysiologiske* forklaring af tænkningen, — kun det, der bliver uforklaret, er den måde, hvorpå den ydre naturtildragelse tillige bliver en *indre* for det tænkende subjekt. Det er netop det punkt, der overskrider naturkjendelsens grænser overhovedet.*)

Den nærmeste følge af det her antydede synes nu at være den, at man rigtigst opfattede forholdet mellem ånd og natur som et dobbelt forhold, således at hver har sin absolut forskjellige kvalitet, men dog er istand til at øve indvirkning på hinanden. Hermed stemmer den populære opfatning af sjælen som et „noget“ inde i legemet, muligens i hjertet, eller andetsteds, i hvert fald et noget, der har sin foreløbige bolig (sit fængsel) i legemets verden, og hvis forløsning altså er befrielsen fra dette fængsel gjennem døden (Sokrates, Platon). Denne opfatning går ud fra, hvad den anser for at være et uomstødeligt faktum, at fordi vi „ved vor vilje kan f. eks. røre en finger, fod“ etc. eller fordi et „indtryk frembragt ved et sanseorgan går over til hjernen og derfra over til fornemmelse og bliver til bevidsthed“, at derfor sjælen skulde formå at virke på legemet og omvendt. Nu er det vistnok også så, at der i virkeligheden foregår noget lignende. Men for det

*) Geschichte d. Mater. II, s. 375.

Digitized by Google

første må det dog erindres, at selv om man synes på denne måde at give en nok så rimelig forklaring, så behøver den ikke derfor at være videnskabelig holdbar. Man er jo først efter megen møie kommen til nogen klarhed over spørgsmålet om, hvilken del af legemet sjælen særlig synes at være knyttet til, — om den overhoved er knyttet særlig til nogensomhelst speciel del — og altså heller end at betragtes materialistisk som en hurtig kommunikation mellem legemets dele eller dualistisk som eiende sin tilværelse på et bestemt *punkt* heller rigtigere opfattes som på en måde allestedsnærværende i legemet. Vistnok forplantes nemlig indtryk fra sanseorganerne til hjernen og der fremkommer samtidig det, vi kalder en bevidsthedsakt, en fornemmelse. Men det er jo netop angående denne overgang der spørges — om der endog overhoved *er* nogen overgang mellem det, der fysiologisk går for sig i hjernen og den samtidig følgende bevidsthedstilstand. Sålænge nemlig, som selve hjernetilstanden, hvortil fornemmelsen er knyttet, ikke kan blive gjenstand for bevidsthed, kan man heller ikke komme på det rene med, om der kan siges at være et årsagsforhold i det fysiologiske og psykologiske, og i tilfælde hvilket dette er. Spørgmålet bliver altså egentlig dette, om der overhoved kan bevises at være et årsagsforhold på disse som det synes uendelig inderlig forbundne felter. At nemlig det åndelige og materielle er *forbundne*, beviser nemlig endnu ingenlunde, at der skulde være et vexelvirkningsforhold mellem dem, således at ånd skulde kunne gå over til materie og omvendt. Denne vexelvirkningslære, af hvilken den dannede almenhed hos os er behersket, fremtræder første gang i sin mere udprægede form hos Decartes, for hvem sjæl og legeme står som substanser af forskjelig kvalitet, hvorved han for første gang har for alvor fremstillet spørgsmålet om forholdet mellem dem. Den nyere tids psychologi synes dog nu at anse hans tankegang for gjendreven. Et af argumenterne derimod er den forhen nævnte

Digitized by Google

lære om kraftens, energiens beståen. Skulde nemlig den „sjælelige substans" påvirke den „materielle substans" således, at hins virksomhed gik over i denne eller omvendt, måtte, idet nerveprocessen omsattes i sjælelig virksomhed, en vis sum fysisk energi forsvinde uden at erstattes af en tilsvarende. Der er imidlertid en mulighed for, at denne overgang kunde forklares ved den antagelse, at loven om energiens beståen ikke netop fordrede, at det, hvori den fysiske virksomhed går over, skulde være just noget *fysisk*. Meget mere kunde loven måske udvides derhen, at den også gjaldt det psykiske, når kun ækvivalenten var den samme, at altså en vis del *fysisk* energi går over i en *psykisk* af samme grad. En sådan antagelse er imidlertid kun en hypothese, og det endog en, der ialfald erkjendelsestheoretisk neppe kan bevises.

En anden vanskelighed opstår ved den overveielse, at dersom der er en sådan overgang mellem sjæl og legeme gjennem et vekselvirknings- og årsagsforhold, måtte der kunne påvises en tidsforskjel i overgangen mellem fysiologisk hjerneproces og åndelig bevidsthed. På visse punkter skulde nemlig den fysiologiske proces afbrydes af den psykologiske i det øieblik, indtrykket fremkommer som bevidst i sjælen; derpå skulde den psykologiske proces begynde. Men en sådan antagelse synes at stride mod den psykologiske opfatning af nerveprocessen som et sammenhængende kredsløb.

De vanskeligheder, som vi ser således fremstillede for den dualistiske opfatning af ånd og materie, er i den seneste tid søgt løst ad to veie. De mest anseede forskere står her mod hinanden og noget videnskabelig sikkert resultat er neppe endnu om nogengang at vente.

Disse forskjellige retninger kan karakteriseres som spiritualismens og monismens.

Spiritualismen, i følge hvilken alt realt egentlig er ånd, åndeligt, altså alt materielt, al bevægelse i rummet kun er

Digitized by Google

en ydre form for det åndelige liv, har i en vis henseende en uangribelig stilling i materialismens afmagt ved forklaringen af de åndelige fænomener. Hverken kan det åndelige, bevidsthedens fænomener, forklares af det fysiologiske, heller ikke ved vi, hvad materien er udenfor netop det begreb, vi danner os af den, og endelig er selve dette begreb et åndelig produkt, så det, hvor man vender sig, sees, at al tænkning ikke går ud fra det materielle, men netop hviler på det åndelige som sin forudsætning. Det åndelige kan derfor siges at være det *eneste*, *vi forstår*, såsnart overhoved noget *skal* forklares, hvorved vi atter mindes den vulgære materialisme, der så gjerne vil gjøre sig bred som det eneste „videnskabelig“ holdbare. Denne lære synes imidlertid at havne i den samme modsigelse som hin dualistiske, nemlig at der skulde være en overgang mellem det materielle og det åndelige, og således efter Lotzes ord „de rumlige bevægelser kunde absorberes ved overgangen til intensive tilstande, på hvilket punkt altså — ved overgangen fra rumligt til ikke rumligt — sjælen skulde have sit sæde.*) Imidlertid, foruden hvad forhen er antydet angående dualismens hypothese, hvilket også synes at måtte ramme denne opfatning af sjælen, kommer hertil desuden den omstændighed, at der på det fysiologiskes og psykologiskes område synes at herske en gjennemgående parallelisme. Som nemlig nervesystemet er at betragte som det forbindende centralorgan for organismens dele, således er bevidstheden et lignende organ for det psykologiske. Og som der i nervesystemet må til en vækkelse, et irritament, før dets funktion indtræder, således udkræves også indenfor det psykologiske en forandring, en overgang, som jo overhovedet al bevidsthed beror på modsætning, da ubevidsthed og forskjelsløs enhed jo er psykologisk seet et og det samme. Ligeledes fordrer fore-

*) Mikrokosmus 1. 2 Aufl., p. 23.

Digitized by Google

stillingernes dannelse en vis *tid*, ialfald når de bliver nogenlunde klart bevidste, således også med nerveproceserne, der også fordrer en vis tidslængde. Således kan der paavises en række *paralleler* mellem det fysiologiske og psykologiske. Men desuden kan der jo også påvises en reel sammenhæng, en indre forbindelse mellem bevidsthed og hjerne. Hos de lavest stående dyr findes som bekjendt intet nervesystem, leddyr og bløddyr har overordentlig liden centralisation af nervesystemet, de laveste hvirveldyr har ingen hjerne, jo flere vindinger, hjernen har i forhold til det øvrige legeme, des høiere udviklet bevidsthed etc. ligesom sindssygdomme og hjernesubstansens beskadigelse eller opløsning følges ad. Alt dette, både parallelismen mellem det fysiologiske og det psykologiske og deres sammenhæng, synes at tyde på, at der, da overgangen mellem dem synes at stride mod loven om energiens beståen, men tillige det sjælelige umulig kan borteliminere, men meget mere viser sig som lige så realt som det materielle, at der altså må tænkes at være det forhold mellem det åndelige og materielle, at de står ved *siden af hinanden som rækker*, der er ligeløbende og hvis fænomener foregår samtidig med hverandre Forholdet vilde da blive at opfatte således, at der til ethvert fænomen indenfor bevidstheden svarede noget indenfor det materielle og omvendt. Bevidsthedens verden vilde således blive at opfatte som en indre ideel enhed, der havde sit tilsvarende ydre i de fysiologiske processers rækkefølge Der vilde altså blive at antage såvel en materiel som en åndelig verden, dog ikke som to forskjellige substanser, der er i indbyrdes vexelvirkning, men som elementer, former for et *tredie* bagenfor liggende, som accidenser i en fælles substans. Loven om energiens beståen kunde på denne måde få sin gyldighed inden for *hver* af de to sfærer, uden at man behøvede at udstrække den til *overgangen*, vekselvirkningen mellem dem. Denne parallel- eller identitetshypothese finder

Digitized by Google

således i disse to så nøie sammenhørende verdener to udtryk for et og det samme; begge: bevidsthed og mekanisk-fysiologisk bevægelse vilde da være to ligeløbende fænomener i erfaringens verden, hvis årsag vilde være et *bagenfor* dem liggende væsen af en substans, der i sig indesluttede *begge* verdener. Der er vistnok dem, der mener, at denne omtalte energiens lov ikke kan have sin gyldighed indenfor *bevidsthedens* verden, idet de åndelige elementer opstår og forsvinder i erfaringen uden nogen ækvivalent, der forbruges eller træder istedet. Hertil kommer, at al åndelig existens kræver som sin grundform erindringen. Men denne igjen peger hen på det, vi kalder individualitet, medens den materielle verden, der er hin lov underkastet, ingen sådan „helhed" har at opvise. Dersom nu tanke, følelse, fornemmelse, overhovedet nogen bevidsthedsfunktion udelukkende skulde bero på energiens beståen, måtte man tænke sig muligheden af, at disse fænomener optrådte også udenfor den personlige individualitet. Dette vilde imidlertid være en særegenhed, da åndelige fænomener erfaringsmæssig iallefald ikke forekommer, når den individuelle sammenhæng er afbrudt, da de netop synes at bero på denne sammenhængsexistens, altså på det, vi benævner individualitet. Men selv om man ikke kan hævde denne lov for bevidsthedslivets vedkommende, så vil det dog kunne hævdes, at fordi begge verdener har en ubestridelig realitet, og der består en nøie *sammenhæng og forbindelse* mellem dem begge, og endelig fordi der neppe findes nogen overgang fra den ene til den anden, så må begge måske rettest betragtes som en tohed, ligesom et subjekt-objekt, der begge må tilbageføres til et *tredie* høiere.

Men også således viser det sig, at det materielle så langt fra bliver det dominerende, at netop det omvendte bliver tilfældet. Det kunde nemlig synes, som om denne monistiske

Digitized by Google

betragten af ånd og natur som ligeløbende, parallele linjer gjorde det åndelige til en overflødighed. Hertil kan imidlertid bemærkes, at netop det åndelige også ad denne vei bliver det høiere, forsåvidt nemlig, som det, der i den ydre fænomenale verden udbreder sig i rummets form, indad oplader og åbner sig for sig selv; det ligesom går ind i sine indre gemakker og bliver der åbenbar for sig selv som tænkende, følende og villende, kort som bevidst. At der hersker for vor anskuelse en sådan tohed, kræver selvfølgelig ikke, at man derfor behøver at gå tilbage til nogen spinosistisk hypothese i den forstand, at *ånd og materie*, således som de optræder i fænomenernes verden, begge skulde være *evige* og uendelige attributer for den absolute substans. Den kan vistnok også forenes med en spiritualistisk betragtning, der sætter ånden som det primære og konstituerende, når den kun ikke borteliminerer den materielle verden fra fænomenverdenen ganske og gjør den til et udelukkende skin. Meget mere har vor tidligere betragtning vist os, at man erkjendelsestheoretisk nødes til at gå tilbage til bevidstheden og dens fænomener som det egentlig til grund liggende i al vor erfaring. Det viste sig jo at være de subjektive, de individuelle fornemmelser, begreber, der var det dybest liggende selv for den erfaringsmæssige betragtning. — Imidlertid knytter denne identitets- eller parallelteori sig nærmest til Spinozas filosofi, hvis fortjeneste det jo netop er at have hævet de ensidig materialistiske eller ensidig spiritualistiske opfatninger. For ham er jo Gud den alt gjennemtrængende og den, udenom hvilken intet findes, hvorved forestillingen om det uendelige væsen er befriet fra alle indskrænkninger fra den side seet. Desuden forklares hos ham de fysiske årsagsrækkers sammenhæng og den paralleliseren, der synes at herske mellem det åndelige og materielle. „Legemet kan ikke bestemme sjælen til tænken, og sjælen ikke legemet til

Digitized by Google

bevægelse eller ro eller noget andet.*) Eller: „ordningen og sammenknytningen af forestillinger er den samme som ordningen og sammenknytningen af tingene“,**) hvoraf selvfølgelig ingen slutning kan drages i retning af, at det sjælelige skulde være en uvæsentlighed eller det uvæsentligste. Tvertimod: „Den menneskelige sjæl kan ikke blive fuldstændig tilintetgjort med legemet, men derfor bliver af den det, hvilket er evigt.***) I denne betragtning af ånd og materie ikke som to forskjellige substanser, men derimod nærmere som fænomener, blandt hvilke ånden har prioritet, stemmer også filosofiens stormester Kant overens. Vistnok nægter han, som bekjendt, at man ad *empirisk* vei kan naa til nogen kundskab om det *absolute* selv. Hvad der således for Spinosa var det eneste sande og visse, substansen, er for Kant det uerkjendelige — da det kun ad *ethisk* vei kan og *må* postuleres. — Til det spørgsmål derfor, om hvorledes for et tænkende subjekt denne overensstemmelse og dette fællesskab mellem „det tænkende“ og „det udstrakte“, er mulig, mener Kant, det er umuligt for noget menneske at give noget svar derpå. Denne mangel i vor viden kan man aldrig udfylde, men kun betegne derved, at man tilskriver de ydre fænomener en transcendental gjenstand, som er disse forestillingers årsag, hvilken årsag vi imidlertid aldeles ikke kjender og heller ikke nogen gang kan få noget begreb om, alt empirisk seet. Derfor mener han også, at man gjerne kan behandle begge arter fænomener som gjenstande i og for sig uden at spørge om den første grund for deres mulighed, sålænge som man altså bevæger sig på *fænomenernes* felt. „Går vi derimod ud over *deres* grænse, så bliver begrebet om en transcendental gjenstand *nød-*

*) *Spinoza:* Ethica III, 2 Schol.
**) Eth. II, 7 Schol.
***) Eth. V, 23 Schol.

Digitized by Google

vendig.“ *) Fænomenalt kan de altså betragtes som forskjellige; transcendentalt betragtet er det, der i sin ydre form er udstrakt, i sin indre et subjekt. — Denne „identitetshypothese“, der i nutiden har en af sine betydeligste repræsentanter i Fechner, lærer således, at fysiologi og psykologi væsentlig behandler samme gjenstand, kun fra forskjellige sider. Dette psykologisk-fysiologiske synspunkt har derfor også for at anskueliggjøre forholdet mellem det åndelige og materielle, benytte billedet af cirkelbuen, der både er konvex og konkav kun seet fra forskjellige sider.

Hvorvidt nu identitetshypothesen og det speciellere netop i denne form også er holdbar, vil selvfølgelig den videre forskning end yderligere have at klargjøre, ligesom man vistnok også kan skille den oprindelig rene og „naive“ Spinozisme fra den udvikling, den senere gjennem Schelling f. eks. og den nyere forskning har fået og videre vistnok vil få. Hvad der for os her er væsentligt, er imidlertiden erkjendelsen af begge verdeners — både den materielle og den ideelles, den mekaniskes og den åndeliges, den fysisk-fysiologiskes og psykologiskes -- realitet, — at ingen kan bortelimineres, dersom tilværelsen overhovedet skal kunne forklares.

Hvad der nu imidlertid atter her møder betragtningen, idet vi vender os til den ene af disse grene: den ideelle, den psykiske, den åndelige, eller hvad man nu vil kalde den, er den eiendommelige omstændighed, at der også indenfor denne gren møder os to sfærer, der dog neppe kan betragtes som sideordnede, men meget mere må ansees som det uudviklede og det udviklede, med sine gradvise overgange: Det bevidstes og det ubevidstes verden. Ved en nærmere betragtning af disse vil en nøiere bestemmelse af de forhen antydede grundprinciper opnåes, og dertil går vi nu over.

*) Kr. der reinen Vern. (Khrb.) s 330.

Digitized by Google

II. *Det bevidste og ubevidste.*

For at komme til nogen klarhed om forholdet mellem det bevidste og ubevidste sjæleliv, må man forsøge at danne sig en nogenlunde korrekt forestilling om det bevidste sjælelivs grundkarakter, dets kjendemærker, hvilke igjen falder sammen med betingelserne for bevidsthedslivet overhovedet. Veien til en sådan undersøgelse er en dobbelt: man kan enten henvende sin opmærksomhed paa de punkter, hvor bevidstheden er nær ved at ophøre og således holder på at glide over i de bevidstløse eller ubevidste tilstande. Men tillige kan indenfor selve de klare bevidsthedstilstande de forholde undersøges, som betinger overgangen fra en lavere til en høiere, fra en mindre til en mere udpræget bevidsthedstilstand og omvendt, ved hvis sammenligning selve betingelserne for bevidsthedslivet overhoved umiddelbart fremstiller sig.

Allerede den daglige tale og erfaring bringer os her et betydningsfuldt vink. Man taler med rette om at bringes i en søvndyssende tilstand — hvortil som bekjendt de mest forskjellige midler er anvendbare: en monoton og ensformig lyd, en tale uden tanker, en uafbrudt henvenden af opmærksomheden på en forestilling eller fornemmelse, alt frembringer en søvnlignende, hypnotisk tilstand. Herpå beror mysticismens tilstande, idet den gjennem en fortsat bortvenden fra den „verdslige betragtnings mangfoldighed", ved fortsat negation af mangfoldighed og forskjel søger gjennem ekstasen at nå til den umiddelbare beskuelse af det guddommelig ene, gjennem den fuldkomne „fattigdom" at nå til det guddomelige „intet." *) Bevidsthedslivet viser sig således at være samme kår underkastet som alt liv overhoved. Dette beror jo på en stadig fornyelse og adskillelse, konsumption og absorption, opståen-

*) Martensen: Mester Eckart, s. 44.

Digitized by Google

og forgåen, en stadig uro og kamp, hvorfor også apostelen Jacob taler om „fødselens hjul" (τροχος της γενεσεως),*) den første uroligt kredsende bevægelse, der er betingelsen for, moderskjød og grundlag for livet, der arbeider sig frem fra det ukjendte dyb. I universel betydning har *Heraklit* havt øie for bevægelsen som den ganske tilværelses princip, idet han taler om en ild, der utrættelig og uafladelig løber om i sig selv i evig bevægelse og ved hvis dæmpelse det hele verdensalt er frembragt.**)

Betingelsen for liv, bevidsthed er således overhovedet bevægelse, forandring, vekslende forestillinger, ligesom den en gang vågne bevidsthed forhøies ved forandring og modsætning, som når hvilens behagelighed fremtræder levende ved bortvenden fra anstrængt arbeide etc. Dog udkræves selvfølgelig ikke alene enkeltmomenternes isolerede tilstedeværelse. Det andet moment, som udkræves til en fuldkommen bevidsthedstilstand er momenternes forening og sammenhæng, uden hvilke de jo overhovedet ikke kunde fremkomme som momenter i en bevidsthed og forhøie eller forringe denne. Den ved en fornemmelse eller et indtryk frembragte bevidsthedstilstand må ikke være ganske forsvunden, idet det nye moment træder til; uden hins tilstedeværelse vilde det nye moment ikke kunne reflekteres, blive led i bevidstheden. Det nye element må altså komme i forhold til det, der forhen var mest fremtrædende, eller til det, med hvilket det er mest beslægtet, om end dette måske kan være trængt i baggrunden, eller måske rettere: det må træde i forhold til hele den bevidsthedstilstand, der er et produkt af alle foregående bevidsthedsfænomener. Skal således sjælelivet ikke blive udstykket i en række sammenhængsløse atomer uden indre forbindelse og kontinuitet, må vi derfor antage et alle de enkelte bevidsthedselementer

*) Jac. 3, 6.

**) *Schelling:* W. W. I. 8. B. s. 230.

Digitized by Google

tilgrundliggende og sammenbindende substrat, inden hvilket de enkelte udtryk kan ligesom opbevares, om end, ved sin sammenhæng med det foregaaende, i forandret skikkelse, desuden en række nye tilkomne elementer, der optræder i *indbyrdes* vekselvirkning og i en lignende med den *forudgående* tilstand. Indirekte bekræftes dette ved, at bevidsthedslivets begyndende opløsning i vanvid netop giver sig tilkjende ved, at udtrykkenes og tankernes sterilitet udvikler sig til tankeforhærdelser — „fixe ideer“ — der vanskeliggjør og til slutning forhindrer al bevægelighed og omskiftelse i bevidsthedslivet, der således til slutning havner i idioti.

Men fordi, som bemærket, det til grund for de enkelte elementer liggende substrat har opbevaret de enkelte dele, vil det nye tilkomne element have en tendens til at forene sig med det i erindringen fæstende element, som er det med det nye mest beslægtede. Forsåvidt er den sokratiske sats, at al kundskab egentlig kun er en erindren, sand, nemlig forsåvidt som al erkjendelse egentlig beror på en henføren af et nyt til noget forhen kjendt, — noget forhen i bevidstheden optaget. Det kunde således måske endog blive et spørgsmål, om der overhoved tilkommer til bevidstheden noget absolut nyt, om ikke meget mere al evne til at erkjende og fastholde i bevidstheden beror på, at der i det nyoptagne stof findes ialfald et eller andet tilknytningspunkt til noget forhen optaget.

Bevidsthedslivets grundelementer kan altså karakteriseres som modsætning, der overhoved er betingelsen for de enkelte elementers fremkomst, dernæst de tidligere elementers bevarelse og reproduktion, endelig disses og de ny tilkomne elementers forbindelse. Som disse momenters forening må derfor fremhæves elementernes indre forbindelse, og ikke blot mekaniske succession, hvilken forbindelse vi kalder erindringen. Efter *Kants* udtryk kan bevidsthedslivet således nærmest betegnes som en *synthese*, der altså forudsætter en given mang-

Digitized by Google

foldighed. Synthesen kan være mere eller mindre energisk, efter den grad de enkelte momenter sættes i vekselvirkning og et nyt produceres, gjennem indtryk og iagttagelser, til forestillinger og begreber. Men altid repræsenterer den dog bebidsthedslivets *aktivitet*, der får sit stof fra de enkelte elementer, som dels opvælder fra bevidsthedens dyb gjennem association med tilkommende elementer, dels næres udenfra. Desuden er synthesen, aktiviteten, virksom allerede *før* selve bevidsthedens opståen, hvilket kan sees deraf, at vi står ved selve bevidsthedens udslukken i det øieblik, et enkelt element er det alene herskende. „Synthesen synes således at være den blotte virkning af indbildningskraften (i Kants bemærkelse af dette ord), af en blind, omendskjønt uundværlig sjælens *funktion*, uden hvilken vi slet ikke vilde have nogen erkjendelse, men som vi sjelden, kun en og anden gang, er os bevidste *)."

Det er dette bevidsthedslivets oprindelse og forhold til det ubevidste, vi nu går over til nærmere at betragte.

Det er imidierti dnødvendigt først at gjøre en distinktion. Vi benytter som bekjendt ordet bevidsthed i en noget forskjellig betydning. Der er nemlig mangfoldige fornemmelser, forestillinger, følelser, som findes indenfor de åndelige fænomener, der tilhører individet, uden at de netop i momentet fremtræder i bevidsthed ɔ: ligger fremme i dagen, ligesom mange drifter kan røre sig i dybet, uden at deres art er klart erkjendt, og uden at derfor deres retning kan bestemmes.

Disse forestillinger etc. kan således siges at tilhøre på en vis måde bevidstheden, nemlig når dette ord udvides til at omfatte det samlede åndsliv, der jo er lignet med en dyb sø (Ribot). Fremtræder de imidlertid for dagen, da tilhører de ikke mere skyggernes verden, men derimod bevidstheden i

---

*) *Kant:* Kritik der rein. Vern. p. s. 95. (Kehrbach).

Digitized by Google

mere indskrænket bemærkelse, nemlig som dele af den snevrere kreds af sjæleelementer, der til et givet tidspunkt kan fremtræde mere levende, indtil de atter træder tilbage i dybet. Idet de var fremme, kan de siges at have været i bevidstheden. Men selv da behøver de ikke at have været gjenstand for en mere nøiagtig iagttagelse, ligesom det heller ikke er nødvendigt, at de som sådanne mere fremtrædende har øvet nogen væsentlig indflydelse paa fornemmelsernes forløb. Det er atter kun en end snevrere kreds af fornemmelser etc., som i et givet moment er gjenstand for direkte iagttagelse, eller som vi gjør os klart bevidst at være i besiddelse af, og hvilke vi derfor i særegen betydning tilskrive os som eiendommelige og konstituerende vort selv. Denne høiere form for bevidstheden, selvbevidstheden, er altså en umiddelbar akt, idet en enkelt kreds af fornemmelser, forestillinger, begreber reflekteres.

Spørges nu om bevidsthedens første optræden, og vi tager ordet i den først antydede bemærkelse, må man vistnok være enig med de forskere (f. eks. Cabani), der antager, at det tager sin begyndelse allerede før fødselen. Vistnok kan der selvfølgelig lægges formeget ind i disse nærmest drømmeagtige tilstande, om hvilke vi jo heller ikke uden gjennem vaklende analogislutninger kan danne os nogen forestilling. Selvfølgelig er den række fornemmelser, der fremtræder først efter organismens udskillelse fra moderindividet, ganske udelukkede fra denne tilstand. Ikke at tale om, at de høiere sandseindtryk, der knytter sig til syns-, hørelses- og lugteorganer vistnok må ansees umulige. Og når vi stiger ned til de lavere sandsefornemmelser, der beror på smags- og følelsesorganerne, bliver det vel endnu tvivlsomt, hvorvidt selv disse er fremtrædende. Hvad der for organismen i denne tilstand er det udelukkende, er måske den med det vegetative liv overhovedet sammenhørende følelse af et vist ubestemt almen

Digitized by Google

befindende. Det, som imidlertid her tillige kommer i betragtning er, at der i enhver organisme synes at være en evne til at foretage bevægelser uden at deres kilde er at søge i påvirkninger udenfra. Disse spontane bevægelser, hvorved en opsamlet spændkraft, tilveiebragt ved erindringsvirksomheden, der er at betragte som organismens fysiologiske grundproces, udløses, er selvfølgelig ikke ubetinget uafhængige af ydre påvirkninger, hvorved kun en hurtig forløbende og hendøende virksomhed vilde afstedkommes. Men de tilhører dog nærmest individet, fordi livet jo overhovedet beror på de optagne elementers bearbeidelse. Men netop denne bevægelse, som Alexander Bain hævder som den primære i alt liv*), findes også hos den primitive, fra moderorganismen endnu ikke udskilte, organisme. Vistnok sker den hensigtsløs, ialfald ikke i anden end den ubevidste hensigt at skaffe afløb for den opsparede energi. Men dog ligger allerede heri spiren til hin modsætning, som vi forhen karakteriserede som bevidsthedens første grundbetingelse. Hine første drømmende fornemmelser nemlig, der er sammenhængende med almenbefindendet, hvori altså den oprindelige spire må søges til bevidsthedslivet overhoved, eller måske rettere: betragtes som dettes elemetære form, kan tænkes at træde i forhold til fornemmelser af berøring og modstand, fremkaldte ved udladning af den opsparede kapital af spontan energi. Denne modsætning kan selvfølgelig endnu betragtes som kun så at sige et rudiment i forhold til den bevidsthed, der må tænkes at fremtræde ved organismens udtræden i yderverdenen. Men analogien synes dog at føre derhen, at allerede i hin første modsætning dølger sig de første spirer til bevidste fornemmelser.

Gjennem denne organismens første aktive optræden ligeoverfor omverdenen udvikles så de høiere bevidsthedstilstande.

---

*) Emotions and Will II. Chap. 1.

Digitized by Google

Den afpassen af bevægelser i forholdet til eksistensbetingelserne, hvorpå livets vedvaren synes at bero, har sin naturlige sammenhæng med de til nervebanerne knyttede reflexbevægelser, ved hvilke påvirkninger ad centripetale nervetråde føres ind til centrale ganglier og derfra gjennem den ad de centrifugale nervetråde udløste impuls sætter i bevægelse det organ, hvis funktion udkræves *). Allerede her træder det nye til, at ikke den indre energi som sådan vækker bevægelsen, men derimod yderverdenens eller organismens indtryk. Vistnok kan der strides om, hvorvidt sådanne refleksbevægelser, der ad mekanisk vei udløser bevægelser med større eller mindre hensigtmæssighedshensyn, kan siges at være forbundne med bevidsthedsfornemmelse. Og sikkert må man antage, at den mulige elementære bevidsthed, som derved kan tænkes at finde sted, ikke kan være gjenstand for bevidst bearbeidelse, idet bevægelserne nærmest fremtræder som umiddelbare svar ved givet irritament. Men forskjellen fra den umiddelbare udladning af spontan energi er altså dog den, at denne er beroende udelukkende på sig selv, eller ialfald kun på energiens ophoben ved erindringsprocessen. Refleksbevægelsen derimod fremtræder som beroende på et andet, som dettes sekundære følge og tillige med en videre hensigt end de blotte spontane. Men deri ligger også muligheden af en større og mere bestemt modsætning som bevidsthedens grund og oprindelse.

Klarest viser dette sig, når refleksbevægelsen udløser ikke alene et enkelt indtryk men en række, hvis udslag da bestemmes ved deres vekselvirkning. Derved nemlig er allerede veien banet for muligheden af, at de forskjellige indtryk kan blive underkastede en bearbeidelse, der atter kan have tilfølge bevægelser, der ikke er en umiddelbar konsekvens af det oprindelige indtryk. Her står vi nemlig ved tærskelen til det

*) *Bain:* The senses and the intellect p. 49.

Digitized by Google

sjælelige *instinkt*. Derved karakteriseres nemlig bevægelser af en langt mere kombineret art end de nævnte spontane og refleksbevægelser. Forskjellen er en dobbelt, både når hensees til bevægelsens midler og dens mål. Det sidste peger længere end til opnåelsen af et umiddelbart behov, nemlig til et mål, der ikke engang behøver at være umiddelbart og straks attrået, men endog kan ligge udenfor individets livsudstrækning.

Dernæst er midlerne ikke som ved refleksbevægelsens øieblikkelige udladning af den opsparede spontane energi blot et enkelt svar på det modtagne irritament. Men det er en samling af forskjellige kræfter, der tilsammentagne udgjør organismens bevægelsestendenser, hvilke ved indtrykket sættes ud af sin ligevægt og udløser den hensigtssvarende handling. Overgangen mellem refleks og instinkt er således selvfølgelig egentlig umulig at påvise. Og nægtes overhoved alle bevidsthedselementer ved refleksbevægelsen, findes de heller neppe ved de lavere arter af instinkt. Men om vi, som forhen antydet, kan antage en slags drømmende bevidsthedstilstand allerede i de primære bevægelser, eller rettere: svagt antydede momenter til den modsætning, al bevidsthed udkræver, vil det tillige sees, at modsætningernes led her ved instinktet allerede er forflerede. Forsåvidt må det imidlertid vistnok også med rette kunne hævdes, at den ubevidsthedstilstand, under hvilken form de primære elementer til et høiere sjæleliv skjuler sig, ikke er at betragte som en direkte benægtelse af eller absolut modsætning til den egentlige bevidsthed i snevrere betygning *).

Denne instinktmæssige bevægelse vil nu ved nøiere analyse vise sig at bære i sig elementerne til al videre bevidsthed og det således, at her, under bevidsthedslivets primitive form,

*) *J. H. Fichte* Phychologi I. § 61, pag. 154.

Digitized by Google

dettes senere differentiation allerede synes at være antydet. Betingelserne for en sådan differentiation er ikke vanskelig at påvise. Der udkræves selvfølgelig først, at den individet oprindelig tilhørende og på ethvert udviklingstrin forskjellige sum af spontan energi må være tiltagen i en grad, der svarer til det behov, som fremstiller sig ved differentiationens fremskriden, idet den energi, som før differentiationens fremtræden udelt blev beslaglagt af en refleksbevægelses lidet og en intinktbevægelses noget mere komplicerede forløb, nu skal tages i brug af funktioner, hvis forløb er mere komplicerede, uden at derfor fordelingen nødvendigvis må være en ligelig fra de forskjellige differente elementer. Dernæst må den ved påvirkningen fremkaldte bevægelse ikke blive en umiddelbar refleks- eller instinkbevægelses udladning, men en vis hæmmelse må møde bevægelsen, hvorved indadgående virksomheder, der atter forbruger opsparet energi, fremkaldes. Endelig: jo hurtigere denne overgang fra bevægelse til bevægelse, fra påvirkning til tilbagevirkning sker, des nærmere står overgangen til refleks- og instinktbevægelsens umiddelbarhed. Derfor udkræves, idet den mere komplicerede virksomhed skal være påvirkningens følge et større forløb af tid mellem årsag og virkning.

Sees nu nærmere hen på differentiationens elementer, vil de, som antydet, allerede være præformerede i det sjælelige instinkt.

Det kunde vistnok for det første synes, som om den art af almenfølelse, som vi nærmest må tænke os som det primitive bevidsthedsstadiums form, udelukkende er en formløs og og blind følelsestilstand, uden forbindelse med andre elementer. Forsåvidt dette måtte antages, vilde da erkjendelsen være at betragte som fremsprungen ligesom ved en umiddelbar akt, af denne første tilstand *), idet de ved de primitive lyst- og

*) *Horwicz*: Phychologische Analysen I, s 350.

Digitized by Google

ulystfølelser forbundne bevægelser foregår, indtil den hensigtssvarende er funden, og denne så ved brug bliver en bevidsthedens gjenstand ved de modtagne kjendemærker. Hvad der imidlertid herved er at bemærke, er, at allerede i lyst- og ulystfølelsen som sådan vil en primær *erkjendelse* være tilstede allerede i følelsesbølgernes forskjellige intensitet, hvilken nemlig uvilkårlig må forårsage en på en delvis erindring beroende vurderende sammenligning.

Men desuden kommer hertil, at det ikke behøver at være blot den efter gjentagne forsøg og kontrol med bestemte efter hensigtsmæssighedshensynet vurdere og således med specielle kjendemærker forsynede bevægelse, der bliver gjenstand for bevidsthed. Allerede i den spontane energis uvilkårlige bevægelser, hvilke jo altså foregår ligeså tidlig som der overhovedet kan være tale om elementære og embryonale almenfølelseselementer, ligger spiren til en fornemmelse, nemlig en bevægelsesfornemmelse overhovedet, uden hensyn til de med selve bevægelsen forbundne men senere erhvervede hensigtsmæssighedsvurderinger.

Sammenhængende hermed er således den fra gammelt af verserende strid om den første bevidsthedsytrings art, hvilken da skulde være at betragte som sjælelivets dybeste grund, sjælen i sjælen *), idet man ensidig har lagt sin elsk på en enkelt af de senere ved differentiation udprægede elementer og har villet fremstille dette som det første. Hvad man imidlertid her jo overser, er en af grundlovene for al udvikling, nemlig at intet er i *enderesultatet*, som ikke allerede var tilstede *i begyndelsen*, samt, at udvikling netop er en overgang fra en mere ubestemt, usammenhængende og ensartet tilstand til en mere bestemt, sammenhængende og uensartet **). Selv om

*) Sml. f. eks. Martensens påstand om viljen som det dybeste.
**) *Spencer:* First principles II, § 145.

Digitized by Google

derfor de forskjellige elementer i den primære bevidsthedens form ikke er nået til en sådan differentiation, at de hver for sig skulde kunne adskilles, er det derfor ikke sagt, at de ikke skulde kunne være der i sine anlæg, eller at blot den ene af de senere med klarhed fremtrædende elementer skulle være at betragte som det oprindelige. Ligesom derfor de første spirer til organismen er en heterogen og ubestemt masse uden bestemt fremtrædende strukturer, således kan også bevidsthedslivet, om det ellers følger de love, der er livet og udviklingen eiendommelige, være et endnu ikke ved differentiation udpræget og udviklet kompleks af senere fremtrædende elementer. Og erfaringen peger også i denne retning. Som allerede antydet må nemlig allerede under organismens første udviklingsstadium forberedende momenter af erkjendelse være tilstede under form af mere eller mindre bestemte sansefornemmelser. I organismens reflektoriske bevægelser, hvad enten disse forklares som fremkomne ved en begyndende drift til bevægelse eller som en mindre kompliceret udladen af opsamlet spændkraft, skjuler sig de første tegn til den senere som vilje fremtrædende kraft. Og eftersom de vegetative funktioner forløber hensigtssvarende til organismens normale udvikling, vil de primære former af den senere udviklede lystfølelse være at finde, og omvendt ulystfølelsen som resultat af hine vegetative funktioners mindre normale forløb.

Denne sammenhæng mellem de forskjellige sjælelige elementer viser sig måske end fuldkomnere på bevidsthedsstadiernes høiere trin. Jeg har allerede forhen hentydet til mystikens fænomener, i hvis ekstatiske tilstande vistnok følelsen er stærkt fremtrædende, men tillige, hvor intensiteten tiltager i en overordentlig grad, forholdet er nær ved at rykke ud over selve bevidsthedens tærskel. Hensees til de tilstande, hvor følelseselementet synes at være renest, nemlig den på organernes samlede tilstand beroende almenfølelse, er erkjendelses-

Digitized by Google

momentet her vistnok kun svagt repræsenteret, så at det ofte, måske endog hyppigst er umuligt at klargjøre for sig, hvorfra denne almenstemnings forskjellige grundkarakter og skiften egentlig skriver sig. Og under normale tilstande er almenbefindendet så relativt uforanderlig forløbende, at de enkelte fornemmelser, på hvis sammenhæng det samlede beror, ganske går op i hin første. Den dæmrende længsel og anelsesfulde drift, der karakteriserer kjønsmodenhedens indtræden og ligesom antyder individets ubevidste følelse af sin trang til noget supplerende, er også karakteristisk som en tilstand, der nærmer sig til en forholdsvis ren følelsesbølge. Men at der dog også i disse kan udsondres et erkjendelsesmoment viser sig allerede deri, at overgangen fra den ene til den anden vil kunne gjøres til gjenstand for en mere eller mindre klar bevidsthed, og altså deres forskjel klargjøres, som jo overhovedet drift i og for sig egentlig ikke er andet end en stræben efter at beholde en vis tilstand efter at den er *fornummet*. Reflekteres på følelsen som sådan, vil det sees, at dens udvikling og udbredelse ikke beror på følelseselementet, men på det med dette forbundne erkjendelsesmoment, idet den „rene" følelse er hvilende, og på sig selv beroende. Kun ved erkjendelsen og ved det i denne værende viljesmoment føres følelsen ud over sig selv i sin umiddelbarhed, som når følelsen for et individ udvikler sig til at omfatte det, som også kun indirekte vedrører dette, om det end vistnok er så, at følelsesbølgen går langsommere end erkjendelsen, og derfor en udvikling af intelligensen kan bidrage til at svække den af følelsen bårne viljesenergi, som når den kloge Else blir siddende i sin kjælder og glemmer øltapningen ved tanken på muligheden af den fremtidige ulykke. At mærke er derfor også, at følelsen kun kan erindres ved de forestillinger, der er forbundne med den, og derfor kun en mere eller mindre intens *erindring* vækker den slumrende følelsesbølge. Al sympati's udvidelse fra en,

Digitized by Google

der omfatter blot en snæver kreds eller et indskrænket formål, til videre udstukne grænser beror derfor på dens sammenhæng med erkjendelsen. Først den selvoplevede lyst og smerte giver disse deres udvidende præg, når de nemlig er fastholdte i erindringen og anvendes på andres tilstande, hvorfor ofte mangel på sympati skriver sig ikke så meget fra et på følelser tomt sind som mere fra mangel på en erkjendende fantasi's- og åndsbevægelighedsevne til at sætte sig ind i andres vilkår. Egoisten er derfor ikke alene uetisk men tillige uforstandig og indskrænket. Erkjendelsens udvikling lærer derfor menneskene at ophæve skilsmissen mellem Jøde og Græker, mellem træl og fri. Også fra den side betragtet kan følelsens sammenhæng med erkjendelsen sees, når man reflekterer på sympatien i og for sig og erindrer, at denne altid er forbunden med en lystfølelse, der netop er en refleks i erkjendelsen af den nærede sympati, hvadenten det er den lyst, som sorgens følelse frembringer, eller det er glædens lyst. På denne lystfølelses herredømme beror derfor sympatiens udvikling til egoisme eller uinteresseret sympati, efter som nemlig hins tilfredsstillelse bliver hovedsagen, eller man lærer at renonsere derpå Når sympati forenes med visdom, fremkommer derfor først retfærdige handlinger, der netop beror på visdommens ordnende virksomhed, som tager sit sigte på det hele organiske system af individualiteter med hver sine særegne livsbetingelser og derfor med sine eiendommelige krav. Det heles fremgang i det gode er visdommens ide, hvilken når den forenes med den medfølende tanke vurderer den enkelte følelse og underlægger dennes virksomhed pligtens lov. Ikke mindre viser denne sammenhæng sig ved den såkaldte intellektuelle følelse, nemlig glæden over forestillingernes naturlige og logiske konsekvens og sammenhæng, og omvendt en ulystfølelse ved modsigelser og uklarhed, ligeså glæden ved opdagelsen af nye kjendsgjerninger, eller løsningen af vanskeligheder, hvormed man hidtil

Digitized by Google

forgjæves har arbeidet. Denne følelse har derfor intet at gjøre med erkjendelsens resultat og følger i og for sig, men er en umiddelbar glæde over selve erkjendelsens gjerning, efter Ørsteds ord, at enhver sandhed medfører sin trøst. Forskjellig herfra er i denne henseende heller ikke den lyst, der føles ved fornemmelsernes rythme og symmetri og glæden over det harmoniske og skjønne. Vi banes således vei til erkjendelse af, at endog enhver tanke ikke er uden en ledsagende grundstemning, selv om den oftest ikke er klart fremtrædende, efter Lotzes ord selv ved den mest abstrakte tænken, idet vi ved at opfatte enhedens begreb tillige nyder den følelse af tilfredsstillelse, som hint begrebs indhold fører med sig, ligesom modsætningens begreb bringer ulyst *). Det er derfor den forskjel på de stærke og inderlige, om end ofte ikke klart fremtrædende følelser, og de, man kalder lidenskabelig heftige og brusende, at de sidste er mere koncentrerede og nærmest knyttede til eksistensbetingelserne og selvopholdelsesdriften, hine første derimod nærmest til høiere og ædlere formål, forenede med flere forestillingselementer og derfor vanskeligere at sætte i bevægelse, men derfor tillige også, når de har fået herredømmet over hine til få eller enkelte forestillinger knyttede forestillinger, er mere udholdende og selvopofrende. Når derfor „fornuft og lidenskab“ kjæmper, er det ikke en kamp mellem to forskjellige magter, men en kamp mellem fire, eller rettere måske mellem den samme magt i forskjellig form: nemlig mellem en klart fremtrædende tanke og en mere skjult følelsesbølge på den ene side, og en mægtig følelsesbølge og et mere skjult tankeelement på den anden.

Sjælefunktionernes sammenhæng viser sig da også, når hensees til erkjendelsens forhold til viljen. Allerede før er hentydet til den kantiske bestemmelse af bevidsthedslivet som

*) *Lotze:* Mikrokosmus I. 2 Aufl., s 273.

Digitized by Google

en synthese, hvori altså allerede ligger et moment af en viljesbestemmelse eller virksomhed, skjult energi, — klarest fremtrædende som aktiv i den uvilkårlige opmærksomhed på en eller anden gjenstand. Det er derfor den sandhed i den meget omtalte sats, at erkjendelsen beror på viljen, at man altså må ville se, for at kunne se, — den sandhed, at der ved alt åndigt arbeide, ligefra de almindelige sandseiagttagelser til den energiske tænken, må en anspændelse, et arbeide til, hvad Leibnitz *) har henvist til, idet han taler om den stræben og attrå, der røber sig ved forestillingernes overgang i hinanden. Selv erkjendelses moder, årsagssammenhængen er jo i sin dybeste grund vistnok væsentlig intet andet end et postulat af den menneskelige selvopholdelsesdrift. Erfaringen nemlig kan ikke garantere tingenes årsagssammenhæng, sætningen er altså ikke en formuleret erfaring, da det, man ved den mener, jo først og fremt er en almen eller konstant tidssammenhæng mellem fænomenerne, medens det, den mest omfattende iagttagelse kan nå op til at garantere, kun er en *hyppig* tidssammenhæng mellem fænomener. Vistnok statuerer vi den selv der, hvor vi ingen årsagssammenhæng kan påvise, men da *fortolker* vi egentlig naturen, vi skaber sammenhængspostulatet, og forudsætter, at der er årsager selv der, hvor de ikke kan opdages. Når vi altså uden at kunne bevise årsagssætningens gyldighed empirisk dog faktisk anvender den, beror dette på den mennesket som organisk væsen tilhørende drift til at kunne kontrollere tingene, til at forstå dem, hvilket overhoved er forudsætningen for at kunne kjæmpe sig frem gjennem tilværelsen. Statueres det postulat, at tingene er som de er (identitetssætningen) og ikke forandres uden årsag (pr. rat. suff.), da kan jeg lære at beherske dem. Kun på denne betingelse går det an at leve. Af selvopholdelsens energi ud-

*) *Leibnitz:* Monadologi § 13.

Digitized by Google

springer derfor håbet om, at betingelserne for at kunne leve (årsagssammenhængen) er opfyldte, og troen på sætningens gyldighed er derfor proportional med ønsket om at hævde min eksistens. Årsagssætningen er derfor kaldt menneskeåndens begrebsmæssig første hypothese *). Sålidt som der gives en erkjendelse uden en følelse, som ledsager den, sålidt kan man altså udskille viljen fra erkjendelsen. En udstykning af sjælelivet i disse momenter har derfor betydning, kun når man vil orientere sig i sjælelivets forskjellige sfærer, idet man da derved går frem på samme måde, som når et enkelt fænomen udskilles for at underkastes en nøiagtig analyse i sin relative selvstændighed. Men som det enkelte fænomen ikke til bunds kan forståes uden i sin sammenhæng med tilværelsen overhovedet, således kan de enkelte sjælelige elementer heller ikke tilfulde vurderes uden i sin sammenhæng med det hele sjæleliv.

Det er nødvendigt at fremhæve dette for den senere udvikling og belysning af de psychologiske fænomener, der vil beskjæftige os, som det jo er nødvendigt at iagttage og fastholde dette princip, dersom der overhoved skal nåes til nogen klarhed over det menneskelige. Vi fastholder derfor, at der er ingen følelse uden en erkjendelse, som ledsager den, ingen erkjendelse uden en medfølgende følelse, ingen erkjendelse uden et viljesmoment, heller ingen følelse uden et sådant, uden hvilket jo viljens virksomhed overhovedet ikke kunde forklares, nemlig i dens bevægelse ved erkjendelsen, hvilken ikke direkte sætter viljen i bevægelse, men kun gjennem det medfølgende følelsesmoment. I det primitive sjælevæsen findes derfor alle disse momenter samlede. Først ved den forløbende udvikling differentieres de forskjellige elementer og antager en relativ selvstændig karakter. Men aldrig er de dog helt adskilte.

---

*) *Dr. K. Kromann:* Vor Naturkjendelse p. 212.

Digitized by Google

Og kun deres samlede virken udgjør sjælelivets enhed i dets sammenhæng.

Hvad vi således i sin største almindelighed har fremstillet, er den vistnok ubestridelig sandhed, at det bevidste sjæleliv har sine dybeste rødder i det ubevidste og at hint første fremgår kun på grundlag af det sidste og ved en udvikling af dette. Ligeledes er antydet, at de forskjellige elementer, hvoraf det bevidste liv består, egentlig er gjenkjendelige i en uudviklet form i det ubevidste, at dette indeholder de samme elementer som hint, kun i uudviklet skikkelse. Endelig er fremhævet, at de sjælelige elementer ikke fremkommer isolerede, således at man kunde tale om en erkjendelse eller en følelse eller en vilje som noget ubetinget selvstændigt og på sig selv beroende. Meget mere har det vist sig, at idet man taler om den ene ting, taler man igrunden også om den anden, idet nemlig intet moment forekommer isoleret, men kun i sammenhæng med det andet, og at kun deres forening udgjør det samlede sjæleliv eller rettere sjælelivet.

Til hvad der allerede er antydet, er der nu imidlertid en anden væsentlig overveielse, vi har at anstille. Foruden nemlig, at bevidstheden udvikler sig af det ubevidste, og foruden dette, at disse tilstande består af de samme elementer, kun under en forskjellig udviklingsgrad, har vi også at se hen til, at de to sfærer virker samtidig og gjensidig indvirker på hinanden. Bevidsthedselementernes stadige skiften leder os nemlig til den betragtning, at disse selv under sin udtræden eller tilbagetræden af den klare bevidsthedstilstand ikke kan være at anse som helt forsvundne, da de jo atter kan fremtræde i klarheden, gjenerindres, og det uden at man påkalder den, ja måske netop da har stærk tendens til at fremtræde, når påkaldelsen mindst sker. Der foregår da et arbeide ved siden af eller bag, under bevidstheden, og arbeidet viser sig at være foretaget efter de samme love, som karakteriserer det bevidstes.

Digitized by Google

På denne kjendsgjerning beror jo som bekjendt for en væsentlig del al opdragelse, der sigter til at indarbeide det gode til at blive så at sige en naturmagt, virkende med umiddelbarhedens instinktive kraft, om end dette resultat vistnok ikke helt kan nåes, uden at tillige en magt er virkende ikke alene fra det bevidste til det ubevidste, men også på dette i det dybe, så resultatet opvælder også indenfra og ud. Eller en virksomhed foregår med bevidsthed, og samtidig kan en anden foretages, der ikke kræver en sådan bevidst henvendelse af opmærksomheden, alt sammen kjendsgjerninger, hvorpå det daglige liv frembyder en uudtømmelig mangfoldighed af eksempler. Særlig vil enhver vide dettes betydning, når hensees til den magt, det ubevidste arbeide har ved vore følelsers udvikling, idet mægtige drifter kan opstå og lede en med uimodståelig kraft, uden at deres første oprindelse klart vil kunne udskilles. Dæmrende tanker med ubevidst og halvbevidst arbeide og påvirkning sammendrages til en bevidsthedens sum, der kan antage endog de mest afgjørende dimensjoner. Vi må derfor give Leibnitz ret i hans hævdelse af det uendelig lilles betydning ikke alene i materiens men ligeså meget også i åndens verden, idet hele slægtens udvikling jo i sin dybeste grund egentlig beror på denne indre sammenhæng bag bevidsthedens tærskel mellem individ og individ, mellem dette og slægten. Det er slægtens udkjæmpede kampe, hvis resultater medtages som arv af de efterfølgende slægter, hvorpå udviklingen beror, ligesom reaktioner kan være forberedte i det dybe og skjulte, eller kun iagttagbare for det mere opmærksomme øie, og så fremkaldes med naturmagtens hele uimodståelighed, — alt forberedt ved de små, de ofte overseede momenter, der tilsammenlagte frembragte den mægtige strøm.

I en universel betydning kan dette forhold ved det bevidstes og ubevidstes sammenhæng og gjensidige indvirkning påvises i filosofiens historiske udvikling, idet f. eks. en filosofisk

Digitized by Google

udviklingsrækkes princip ved sin fremtræden og vorden foregriber, anticiperer og præformerer den form, under hvilken den i udviklingens senere forløb fremtræder gjennemarbeidet og klart udviklet, og det uden at det filsoferende individ vel egentlig er sig det klart bevidst, men bæres frem ligesom af en bagenfor liggende magt, en teleologisk virkende tænkenødvendighed, som i sin dybeste grund beror på udviklingens fornuftbestemthed og kategoriernes logisk nødvendige sammenhæng, der således viser sin objektive magt uanseet det filosoferende individs subjektive bestemthed. Således gjenfindes allerede i den ældste græske tænkning før den platoniske idelæres gjennembrud en anticipation af idelæren allerede hos eleaterne, Heraklit og i høiere grad hos Anaxagoras. Idet nemlig eleaterne søger tilværelsens stofprincip i sit spørgsmål, hvad det er, der er i tingene, giver de derpå det svar, at det, der er i tilværelsen, egentlig er væren som enhed, som det, der udelukker ikke-væren og derfor er utilblevet, uforgjængeligt, uberørt af tidsforskjel, uforanderligt, „den ubevægelige grund.“ Denne væren, der er det legemliges væsen, er et anskuet værende, tilværelsens materielle substans, det rumopfyldende. Men som den evige og uforanderlige enhed må dette værende tillige anskues som begrændset, da det uformede er det ufuldkomne, hvorfor det værende netop i denne sin enhed åbenbarer sin høiere natur, og tanken, ideen, det formende derfor bliver det skjult og ubevidst virkende, det der virker under den anskuede, i rummets form fremtrædende væren. For Heraklit er tilværelsen en strøm, i hvis bølger alt er i ustanselig vekslen, idet alt gjennemgår forvandlingernes dobbelte poler: opståen og forgåen. Og denne verden er ikke frembragt ved, at det er et værende, som vorder, men vorden er selv det vordende, hvorved ingen væren lades tilbage. Men i den rastløse vorden postuleres et mål, en harmoni, der behersker det hele, en lov, der åbenbarer sig i forandringerne, —

Digitized by Google

hvorved vi skimter den platoniske bestemmelse af ideens lov, der bringer grændse, mål og orden ind i det bevægede stof. Anaxagoras, der søger det princip, der kan forklare vordens resultat: den sondrede og ordnede tilværelse, og ikke finder dette i det stoflige som sådant i dettes chaotiske blanding, ser i dette princip vistnok kun et finere stof, med en virksomhed lig det mekanisk bevægede stofagtiges virksomhed på et andet stofligt, men ved sin bestemmelse af dette som *νοῦς*, tanke, har han antydet det princip, der senere fremstilles som det formende princip i tilværelsen, formen modsat materien, i den senere platoniske filsoofi fremtrædende som ånden, den guddommelige tanke. I en endhøiere form kan dette påvises i den kantiske filosofi, der fremtræder som kritisk filosofi med en skarp skjelnen mellem stof og form, mellem det subjektive og objektive, mellem jeget og det ubekjendte, der er vore fornemmelsers kilde, mellem apriorisk og empirisk, mellem tingene i og for sig og fænomenet, mellem anskuelsesform og tankeform, mellem spontanitet og receptivitet, mellem ånd og natur, men på sit sidste udviklingstrin røber sin afgjorte tendens henimod det spekulative, idet der på alle afgjørende punkter åbner sig et perspektiv til et princip, der omfatter alle modsætninger. Som bekjendt sker dette væsentlig i Kritik der Urtheilskraft, i hvilket værk hensigtsmæssighedsbegrebet påvises først som stedfindende indenfor den enkelte organisme, hvorved mekanismen forklares til teleologi, idet helheden statueres som forudsætning for denne, ligeledes enheden af årsag og virkning, af middel og mål påvises. Det teologiske viser sig således som et nyt princip, under hvilket det mekaniske, der hersker på naturgebetet, men ikke forklarer naturen, stilles som underordnet. Og dette nye princip udvides så til at omfatte den hele natur, der saledes bliver at betragte under synspunktet af et altomfattende øiemed, der har det mekaniske som sit tjenede middel. Vistnok

Digitized by Google

forbliver denne dualisme, vi har omtalt, endnu altid for vor erkjendelse, idet denne ikke kan sammenfatte til enhed de to „principer“. Og dog søger tanken også her, ligesom den i Kritik der prkt. Vernunft og i Kr. d. r. Vernunft svinger sig ud over erkjendelsens grændse, postulerende i det første værk Guds tilværelse, i det sidste det over fænomenernes verden værende „intelligible“, — også her søger tanken hen til det enhedspunkt, hvor alle modsætninger samles og sammensmelter. Der statueres en, vistnok for vor erkjendelse utilgjængelig, men dog eksisterende oversanselig realgrund for naturen, en naturens grund, hvilket søges i det intelligible subtrat, der er bag naturens fænomener, og i dette princip forenes således mekanismen og teleologien. Men dette intelligible substrat for naturen påvises så atter, gjennem udviklingen af den æsthetiske hensigtsmæssigheds begreb, hvilket træder i forbindelse med substratet for de menneskelige evner overhovedet, den menneskelige til skjønhedsfænomenerne i harmonisk forhold stående ånd, — naturens intelligible substrat påvises derved at være et med det intelligible substrat for alle subjektive evner, og begges enhed, eller rettere dette ene viser sig derved at være det fælles intelligible substrat for naturen og menneskeånden, det oversanselige nemlig, som er begge disse fænomeners dybeste grund og forklaring. — Men derved er, som enhver vil se, antydet den senere klart udviklede grundtanke, hvad enten hos Schelling som ideal-real potens, eller hos Hegel som den absolute ånd som naturens og den endelige ånds ophav, — altså den spekulative opfattelsen af tilværelsen *). — Det bevidste viser sig således også i denne sfære at være bundet af og betinget ved det ubevidstes virksomhed.

Der kan selvfølgelig mod, hvad vi her har fremdraget med hensyn til det ubevidstes virksomhed og tilværelse over-

*) Sml. *Brøchner*: Filosofiens historiske udvikl. p. 51 ff.

Digitized by Google

hovedet, indvendes, at man i disse sfærer altid nødes til i nogen grad at bevæge sig indenfor hypotesernes territorium, idet ingen nogensinde er bleven sig det ubevidste bevidst i nogen klarhed, hvorfor det heller ikke således kan blive gjenstand for undersøgelse og forklaring som det bevidste livs fænomener. Der er da derfor også dem, som finder det videnskabelig seet som det eneste forsvarlige at hævde, at det ubevidste, trods den intime sammenhæng og vekselvirkning mellem dette og det bevidste, dog kun er at betragte som et *negativt* begreb. Stuart Mill og Carpenter går endog så vidt, at de kun vil være med på at tale om ubevidst hjernevirksomhed, for ikke at hævde mere end man ved, hvilket efter disses mening synes kun at være dette, at de ubevidste processer *ialfald* er hjerneprocesser. Om de også er mere, ansees da at være en sag, der ligger udenfor videns territorium. Imidertid vil der dog mod denne betragtning med rette kunne indvendes et dobbelt. Ved udtrykket ubevidste hjerneprocesser synes nemlig at kunne klæbe den misopfatning, at bevidsthed og hjerneproces egentlig er det samme, så at der også kunde tales om en bevidst hjerneproces, hvori da vilde ligge, at hjerneprocessen kunde gjøres til gjenstand for bevidstheden. Man måtte de anse hjerneprocessen som det væsentlige med de to grupper: den bevidste og den ubevidste. Eller også kunde man lægge vægten på udtrykket hjerneproces, og derved ville fremhæve, at det ubevidste var noget fra det bevidste så forskjelligt, at det måtte karakteriseres nærmest som en hjerneproces altså noget rent fysiologisk, af en anden kvalitet end det bevidste livs fænomener. Men begge dele strider mod erfaringen. Thi denne stadfæster, at der er ingen kvalitetsforskjel mellem de to sfærer, men meget mere, at det er kun en gradsforskjel mellem dem med successive overgange fra den ene til den anden tilstand og med samtidig forløbende rækker. På den anden side hævder erfaringen ligeledes, at hjernevirk-

Digitized by Google

somhed ikke er et med bevidsthed, men vel, at disse to er samtidig forløbende fænomener, idet der til ethvert bevidsthedsfænomen svarer en fysiologisk proces.

Ved denne betragtning ledes vi da hen til den overveielse, som også forhen er antydet, nemlig spørgsmålet om, hvor langt man kan udstrække denne parallelisme mellem disse to sfærer, det bevidste (og ubevidste) på den ene side og det fysiologiske på den anden. Der er forhen bemærket, at menneskets fysiske liv er sammenhængende med den fysiske omverden og bunden til dens love, modtagende og reargerende som organisk helhed og organisk individualitet ligeoverfor den omgivende fysiske verden og underlagt den samme kontenuitetens lov som denne i kraft af loven om energiens beståen. Spørgsmålet fremstiller sig da af sig selv: da det ikke går an at drage en skarp grændse mellem det ubevidste og bevidste, og da der tillige er lighed i begges virkemåde, idet de følger fælles love og giver det samme resultat, om man da ikke kunde have ret til, gjennem analogislutning at antage, at der også inden bevidsthedens verden er en lignende kontinuitetens lov, som den, der hersker i den fysiske verden.

Er denne antagelse i al fald væsentlig sand, måtte man kunne antage, at der til hver enkelt af de forskjellige materielle bevægelsesfænomener vilde svare fænomener af samme art og beskaffenhed som de, vi, når de fremtræder for bevidstheden, kalder tanke, følelse, kun forskjellige fra disse ved sin styrkegrad. Analogien ført ud til sin yderste konsekvense vilde altså være denne. Det organiske liv synes at være et produkt af de samme elementer, som fremtræder i den uorganiske natur, kun deri forskjellig fra disse, at de i den uorganiske verden fremtræder uden harmoni eller orden, altså med de modifikationer, der med nødvendighed følger af, at de senere optræder som momenter og dele af organiske helheder, individualiteter, med rigere differentiation. De åndelige fænomener,

Digitized by Google

vi bliver var indenfor disse organiske helheder, vilde da være at betragte som mere differentierede former af fænomener, der vistnok ikke er iagttagbare udenfor de organiske helheder, men som, fordi de der optræder ved siden af fysiologiske processer af differentieret natur, måtte antages at findes overalt, hvor sådanne fysiske virksomheder fremtræder, kun altså hverken iagttagbare eller påviselige, men dog som forstadier til de former, vi senere ser fremtræde som fornemmelse, bevidsthed etc.

Det er denne vanskelighed, hvorved egentlig al phychologisk forskning standser, og hvorved den peger ud over sine grændser henimod det metafysiske. Der er da imidlertid dem, som har trukket den konsekvens helt ud, hvilken her synes uundgåelig, den nemlig at udstrække det åndelige liv, bevidsthedslivet, det ideelle, eller hvad man helst vil kalde disse fænomener, ud over de individuelle, organiske helheder, ikke alene ud over den menneskelige bevidstheds område og de høiere til de lavere og laveste dyr, til planter, men endog til celler og atomer, altså ud over, hvad man vil kunne kalde organiske helheder. For at undgå den vanskelighed, som spørgsmålet om bevidsthedslivets opståen fremkalder, nemlig at dette ikke kan opstå ganske uden forberedelse, ved et spring, har jo f. eks. Leibnitz sluttet sig til denne udstrækningshypothese i sit bekjendte: „Intet kan fødes med et slag, tanken ikke mindre end bevægelsen.“ For ham er analogien mellem det bevidste og ubevidste på den ene side og den mekaniske bevægelse på den anden en gjennemgående. Hvad levende kraft er i forhold til spændkraft, nemlig denne som udløst, og atter igjen spændkraften intet andet end levende kraft i latens, det samme vilde da det bevidste være i forhold til det ubevidste, dette nemlig hvilende, latent bevidsthed, hvilket altså vilde være det ubevidste bragt ud af ligevægt og sat i bevægelse.

Digitized by Google

Det tiltalende i denne betragtning er unægtelig dette, at på denne vis vilde vistnok en væsentlig vanskelighed ved forklaringen af bevidsthedslivets opståen være forklaret. Dette beror nemlig, som forhen antydet, for en stor del netop på, at det, der er i hvile, sættes i bevægelse og undergår forandring, overhovedet sættes ud af en almindelig ligevægt. Forandring, omskiftelse, bevægelse er, som anført, bevidsthedens forudsætning. Dernæst synes, som antydet, analogien at tale for denne betragtning, idet bevidsthed følger fysiologisk proces indenfor den organiske helhed, og derfor også kunde synes at burde udstrækkes til al materiel bevægelse, også atomverdenens. Således betragtet vilde da den ganske verdensbygning være at anse som en helhed, i hvilken fysisk-mekaniske, chemiske, fysiologiske forandringer foregår i ustandselig skiften i kraft af loven om energiens beståen, på samme tid, som der samtidig med disse forandringer og bevægelser udløses fænomener af en anden kvalitet, nemlig bevidsthedsfænomener, dog som oftest kun i ubevidsthedens form, — verdensaltet alstå efter Giordano Brunos udtryk være at betragte som et uhyre dyr.

For den evolutionistiske betragtning synes denne konsekvens da også at være den eneste mulige. Den må ifølge sit princip og sin hele verdensbetragtning udvide bevidsthedens verden til at medfølge al materiel bevægelse. De lavere organismer er nemlig forudsætningen for de høiere også i den forstand, at de sidste ved differentiation har udviklet sig af de første. Og da denne differentiation må gjælde begge fænomener, både de materielle og de åndelige, og dette hos de lavere organismer fremtræder først på et bestemt fremskredet punkt af udviklingen, og der endelig efter denne hypothese ingen overgang er mellem åndelige og materielle fænomener, idet loven om kraftens beståen i den fysiske verden, gjennem en overgang fra åndeligt til fysisk eller omvendt, vilde være

Digitized by Google

at anse som sat ud af kraft, må med nødvendighed heraf være at udlede den slutning, at den form for bevidsthedsliv, som man kan opdage allerede på lave trin af udviklingsskalaen, også må have sin forhistorie, eller m. a. o. må have udviklet sig af en endnu lavere form for bevidsthedslivet. En væsentlig støtte finder denne betragtning da også derigjennem, at det er lykkedes at påvise love, der er de samme såvel for bevidsthedslivet som for den ydre natur, fremfor alt Spencers bekjendte forsøg på at opstille den fælles udviklingens lov for begge rækker, en lov, der synes at være fælles for al tilværelse.

Den ubestridelige sandhed i denne betragtning er da vistnok også den, for det første, at der er noget åndigt til i verden, og at dette ikke kan reduceres til materiel bevægelse, at altså materialismens gamle slagsætning er knust. Man kan derfor også udtrykke denne sandhed som Dubois Reymond har gjort det, når han udtaler, at de åndelige fænomener står udenfor kausalitetens lov og betegner et brud med den tilstrækkelige grunds princip, når man nemlig tager den „tilstrækkelige grunds princip“ kun som et naturprincip med mekaniske virkninger. Med andre ord bevidsthedslivet, ånden, det ideelles verden kan ikke forklares ud af naturens princip, når dette tages eksklusivt som blot princip for naturen ɔ: materialitetens verden. Men dernæst også fordrer bevidsthedslivet på den anden side sin forklaring og det en tilstrækkelig forklaring. Og dermed drives vi atter tilbage til den antagelse, at også dette må have sin forklaring i det samme, hvori naturen har sin. Vi nødes til at søge tilbage til det samme princip, der sætter naturmekanismen som sin virkning, kun at vi udvider principet til at omfatte også de åndelige fænomener tillige med de materielle. Vi nødes til at søge et princip af den kvalitet, at såvel de åndelige som materielle fænomener kan forklares som udsprungne deraf, hvad enten man med

Digitized by Google

Spinoza vil benævne det substansen, med tanke og udstrækning (åndeligt og materielt) som sine attributer, eller med Schelling som den idealt-reale potens eller med Hegel som den guddommelige ånd, til hvis rådighed, i hvis magt, eller til hvis væsen hører den uoprundne natur.

Vanskeligheden ved denne betragtnings gjennemførelse i den betydning, som evolutionismen vil have den opfattet, er dog altfor øiensynlig til ikke umiddelbart at skulle fremstille sig. I det nemlig, som bemærket, de åndelige fænomener, der fremtræder i bevidsthedens form, antages at have til sin eneste forudsætning de upåviselige bevidstheds- eller ubevidstheds-fænomener, der hypothetisk fremstilles som al fysisk bevægelses ledsager, må det altid erindres, at egentlig kan ingen med sikkerhed udtale noget derom, idet der ikke foreligger nogensomhelst positiv videnskabelig nødvendighed for at udstrække de åndige processers gebet ud over kredsen af de legemer, i og på hvilke vi ser dem virkelig at fremstille sig.*) At udstrække bevidstheds- eller åndsfænomenerne ud over det organiskes sfære, så at ikke blot planten har sin sjæl, og cellen føler og tænker, men at overgangen gjøres endog til de kemiske atomer, hvilke da gjennem attraksjon og repulsjon elsker og hader hinanden, søger eller undflyr hinanden, vil måske med rette være at karakterisere som „blot spil med ord,“ idet man dog ikke kan vide, hvorpå disses åndige fænomener skal kjendes, og det således kunde ligge nær at påstå, at når tiltrækken og frastøden erklæres for psychiske fænomener, man derved kaster psychen overbord, at „psychen derved ophører at være psyche“. For den klare og nøgterne opfatning ligger det således nærmest at hævde, at der, som de åndige fænomeners gebet, fastsættes det, på hvilket åndige fænomener træder os

*) *Virchow:* Videnskabens frihed, s. 28.

Digitized by Google

imøde, ikke derimod det, hvor der kan tænkes en mulighed for at de findes, men hvor de dog ikke er erkjendbare.

Dersom analogien aligevel til en vis grad vil hævdes, men man tillige vil holde fast ved, at for den menneskelige forskning fremtræder den hele sum af psychiske fænomener som knyttede til bestemte organismer, ikke derimod til det organiske overhovedet, og heller ikke til alle organiske væsener, kan denne evolutionismens oprindelig af Spinoza klart udtalte tanke, at det åndelige findes sammen med det fysiske, muligens befindes at have sin sandhed, om den end må formuleres på en anden måde.

Vi har før gjort opmærksom på, at den antike, rene atomistiske materialisme anså det åndige som alt andet for kun atomer med tilfældige og vilkaarlige bevægelser, kun at det åndige, der åbenbarer sig i bevidsthedslivet, var sjæleatomer af en finere og mere bevægelig art. Noget forskjellig herfra reducerer den moderne materialisme alt, også åndslivet, det sjælelige, til materier, idet at ligesom f. eks. legemernes farver forklares ved pigmenter, deres lugt ved ætheriske oljer, således forklares åndslivet også ved materier, som f. eks. intelligensen ved hjernens fosforagtige fedt. Har man altså først påvist en egenskab (fysisk eller åndig), er for denne betragtning det næste dette at forklare egenskaben ved en eller anden materie. Vi har tillige gjort opmærksom på den betydningsfulde sandhed, som deri er indeholdt, at ved denne hævdelse af materialitetens betydning er, i modsætning til den antike sjælevandringslære og den dualisme, der optræder i den platoniske og cartesianske filosofi, bragt til bevidsthed, at eksistensen er knyttet til materien, ikke blot som rumopfyldende, men også som en eksistens med kvalitative forskjelligheder, og disse er da at opfatte som eksistensernes egenskaber, der i sine forskjelligheder viser sig ledsagede af materiernes forskjelligheder. Vi har tillige gjort opmærksom på, at materialismen

Digitized by Google

på den anden side dog også viser sig ikke at kunne forklare fænomener. Foruden hvad forhen er vist i sin almindelighed angående bevidsthedsfænomenerne, viser dette sig tillige, når man opstiller spørgsmålet, om der da ikke er noget andet end materier, og der altså, dersom der intet andet findes, må forudsættes, at materiernes selvstændighed er fuldkommen. Umuligheden af en sådan betragtning viser sig imidlertid allerede deri, at de forskjellige materier netop ved deres forskjelligartethed forudsætter hinanden, altså ikke kan være absolut selvstændige. Desuden, dersom der intet andet skulde findes end materier, måtte en enkelt tings begrændsning falde sammen med materiernes begrændsning, hvilket imidlertid viser sig at stride mod al erfaring. Ti en enkelt ting, når den består af forskjellige egenskaber, består også i almindelighed af forskjellige materier, og omvendt findes den samme materie i flere forskjellige ting. Tingen viser sig altså bestemt, ikke alene ved sine egenskaber, der ledsager materierne, men *tillige* ved det, der adskiller og forbinder egenskaberne og materierne, den viser sig altså tillige som individuelt bestemt, nemlig som individuel enhed. Vistnok kan materien, der ved tingenes opløsning fortsætter sig i andre ting, derved synes at være væsentligst, og den individuelle sammenfatning uvæsentlig som en udvortes begrændsning af tingen alene, hvorfor også den moderne materialisme gjennem sin negtelse af jegheden (Hume), viljens frihed, individets selvstændighed og udødelighed synes mere materialistisk end den antike. Men forskjellen er dog den, at medens den antike materialisme ikke havde syn for de materielle relationers væsentlighed og selvstændige realitet, og derfor ikke havde nogen vanskelighed ved at forestille sig individualiteten, er dette netop vanskeligheden for den moderne, og kan kun løses gjennem en opfatning af idividualiteten, der er åndigere end den antikes umiddelbare opfatning. Dette viser sig nemlig deri, at selve egenskaberne,

Digitized by Google

der udgjør materiens væsen, forudsætter den individuelle enhed hos de med egenskaber udrustede ting, både fordi tingene adskiller sig fra andre ting, og fordi den som en enkelt ting netop udskiller og forener en vis del eller en vis mængde af den ene materie. Egenskaberne er således knyttede til og betingede af tingenes individualitet. Egenskaberne, der optræder som relative, kan da altså kun gjøre dette som eiendommeligheder ved forskjellige udvortes adskilte ting, og egenskabernes ytringer kan kun vise sig da, når der er en flerhed af forskjellige eksistenser, hvortil egenskaberne er knyttede. Tillige adskiller egenskaberne netop i sin egenskab af relationer sig fra de enkelte eksistensers individuelle enhed, og disse enheder bliver således forudsætningen for, at materierne i deres bestemthed overhoved kan eksistere. Anaxagoras's tanke om et kaos af materier, hvoraf tingene endnu er uoprundne, er således egentlig, når vægten lægges på kaos, en umulig tanke, netop fordi, som bemærket, materierne, som relationer, kun består i og ved sin sammenhæng med tingene. Vistnok eksisterer på den anden side tingene atter igjen kun ved, at forskjellige materier er forenede, hvorfor også egenskaberne forsvinder, når den særlige forening, der danner eller dannes af tingene, opløses. Men dog må det atter siges, at legemerne kun har sine egenskaber ved sin sammensætning og sammenhæng, og at derfor egenskaberne er tilstede, kun sålænge ingen udskillelse af de materier, hvoraf tingene består, er foregået, medens en udskillelse forårsager det heles opløsning eller forandring. Derved viser det sig altså, at tingenes egenskaber er knyttede ikke til en enkelt materie, men til den bestemte *forbindelse* af materier, i kraft af hvilken den enkelte eiendommelige eksistens består, hvoraf atter følger, at materiernes eiendommelighed og derved deres selvstændighed i og for sig kun er skin, og kun er dem given gjennem deres forening i den enkelte ting. Herved er altså i sin største almindelighed

Digitized by Google

fra en ny side påpeget, at materialismen som ren materialisme er uholdbar. Der må da gives noget andet i eksistensen end materier, nemlig noget, der forbinder dem, og derved konstituerer deres eiendommeligheder ɔ: gjør dem til det, hvilket de i virkeligheden er. Denne magt, der gjennemvirker verden, giver sig selvfølgelig i sine forskjellige relationer et forskjelligt udtryk, hvilket det er metafysikens sag nærmere at påvise. Således åbenbarer den sig i den materielle, fænomenernes verden som den alt beherskende lov, der ikke alene er en konstant gjentagelse af en bestemt succession indenfor det område af erfaringen, som hidtil er gjennemgrandsket; ti ved denne bestemmelse forveksler man kun det materiale, hvoraf man danner sin erkjendelse, med dennes egentlige indhold, hvad også i sin dybeste grund erkjendes i positivismens indrømmelse af lovenes uforanderlighed og dens antagelse af en første årsag. Ti netop denne konstans indenfor fænomenernes verden viser, at loven er mere end denne konstans, og peger henimod en sammenhæng indenfor fænomenernes verden, en sammenhæng, der atter peger henimod en magt, der behersker verden, om end denne magt kan antage og må antage mange væsentlige bestemmelser, for at kunne forklares og forståes. Den åbenbarer sig altså i forhold til forandringernes, fænomenernes verden som en bag denne liggende, over den værende, gjennem den virkende oversanselig verden, altså som dennes realgrund, som de evige magter, der behersker den sanselige eksistens, dog også således, at idet den fænomenale verden har sin grund i den ovorsanselige, åbenbarer denne sig på sin side ved at realisere sig i den fænomenal sanselige verden etc. Det er derfor også kun, når opmærksomheden hæftes i en enkelt betragtning, der taber det heles standpunkt af syne, at forvirringen trænger ind i form af gudsfornægtelse og ateisme. Hævdes spørgsmålet i sin simpelhed og renhed, om det overhoved er muligt fornuftigvis ɔ: når man i det hele taget

Digitized by Google

agter at forklare noget, at tænke sig verden, det vi ser og iagttager, uden tillige at tænke sig noget som dettes grund, vil svaret stedse blive det samme, at det ikke er muligt. Derfor havner også, som bekjendt, al nutidens forskning, der ikke giver sig af med kun en opsamlen af fakta og disses klassifikation, i troen på et ubetinget, et absolut, et oversanseligt, kort et guddommeligt, om end dette ikke hos alle antager det samme navn og af mange endog ansees for uerkjendeligt i sin dybeste grund.

Det er derfor vistnok en træffende bemærkning, at fordi verdens forklaring egentlig er i Gud, går det ikke an at udskille fra hinanden spørgsmålet om, hvad verden er, og spørgsmålet om, hvad Gud er, at det derfor er overfladiskhed at tænke sig, at verden i sig selv bliver den samme, om der over den er en Gud, eller ikke. Ti dersom der ikke er en Gud, er verden kun en tilfældig gruppering af evige, absolut selvstændige atomer, men dersom der er en Gud, er verden selv ikke blot behersket af ånd, men selv i sin dybeste grund grund åndig, idet Gud ikke alene behersker atomernes gruppering, men disse egentlig intet andet er end hans åbenbarelser, — uden hvilket Gud heller ikke kunde beherske den. Men heraf følger da også, at enhver tænkning, der konsekvent gjennemforsker større eller mindre tilværelsens gebeter, kun bliver brudstykker af sandheden, når den ikke havner i den eneste sande forklaring. Fordi det guddommelige er verdens forklaring, bevises egentlig Guds tilværelse af alt, som er til, ikke alene af enkelte påfaldende kjendsgjerninger og forhold.*)

Indrammer vi, hvad her er antydet ved en afstikker ud igjennem en metafysisk betragtning på det, der før er udviklet, vil vi komme til følgende resultat:

Vi har i tilslutning til al moderne tænkning, selv den,

*) *Dr. Ge. Vilh. Lyng:* Grundtankernes system, I. IV.

Digitized by Google

der helt igjennem slutter sig til empirismens standpunkt, påpeget, at bevidsthedslivet er en faktor af åndelig art, der ikke blot ikke lader sig borteliminere fra undersøgelserne, men meget mere viser sig som deres fælles ubestridelige resultat. Det åndeliges tilværelse ved siden af det materielle vil således ingen besindig forskning benægte. Meget mere har det endog vist sig i, hvad vi i det første afsnit antydede angående det erkjendelsestheoretiske, at bevidsthedens fænomener måtte erkjendes at være det dybest og til grund for det materielle liggende; erkjendelsestheoretisk viste det åndige, bevidsthedens fænomener sig at være det første. På den anden side har der imidlertid fremstillet sig vanskeligheder ved at gjennemføre den betragtning, som på grundlag af en sådan erkjendelse synes nærliggende, den nemlig, at anse de to sfærer som således forbundne, at den enes virkninger kan overføres på den anden og omvendt. Der er, som vist, dem, som anser den tanke, at det åndige i bevidsthedens form skulde kunne virke på det fysiske, fysiologiske i legemlighedens form, stridende ikke alene mod al erfaring, men endog mod grunderkjendelserne i den fysiske verden, særlig stridende mod loven om energiens beståen. Disse nødes da til, på samme tid, som de skarpt fastholde såvel materiens som åndens verden som ubestridelige realiteter, tillige til at fastholde den ubetingede afsondrethed eller upåvirkethed og upåvirkelighed af hinanden. Derfor nødes de også til at fremstille forholdet mellem disse sfærer som et forhold mellem to verdener, mellem hvilke der ingen overgang findes; forholdet bliver derfor at anse som en dobbelt række, der udvikler sig parallelt med hinanden. De to sfærer bliver, således betragtede, at anse som ytringsformer af den samme uerkjendelige årsag, ligesom to sprog, der udtrykker det samme, kun „hvis rødder ikke kan henføres til et tredie bekjendt“.

Men følgen af denne betragtning er tillige en anden, hvilken også før er antydet. For evolutionstanken i den form,

Digitized by Google

hvori den for nærværende optræder, bliver nemlig som vist al bevidsthed at forklare som oprunden af en mindre udviklet denne atter af en end mindre og så fremdeles, indtil bevidsthedens verden må udvides til en ubevidsthedens, ikke alene i den udstrækning, som enhver forskning vil godkjende, nemlig som strækkende sig ud over det individuelt i momentet bevidste liv, men ud over alt organisk liv fra planter, celler, til atomer. Vanskelighederne ved en sådan betragtning fremstiller sig imidlertid af sig selv, hvad vi altså har søgt at fremstille. Det kunde derfor være et spørgsmål, om denne betragtning i tilslutning til, hvad vi forhen har antydet, ikke kunde gives en anden form, der var mere stemmende med det grundsyn, der fremstiller sig som en sandsynlig konsekvens af vor hele udvikling, og som på en for dømmekraften mindre anstødelig måde antydede en løsning af de fremhævede vanskeligheder.

Vi har da til den ende allerede før pegt på, hvorledes der ved induktion er søgt at påvise betydningsfulde love, der gjælder såvel for bevidsthedens verden som for den ydre natur. Særlig har vi mindet om den spencerske lov, i følge hvilken alle fænomener, ikke mindre de, der tilhører den ydre end de, der henhører til den indre erfarings område, er udvikling underlagte. Og denne udviklings hovedpunkter er forsøgt opstillede og er ment at kunne fremstilles som en overgang fra usammenhængende, ubestemte og ensartede tilstande til sammenhængende, bestemte og uensartede. Idet også det åndelige liv, bevidsthedens liv, sees at være denne lov underkastet, viser det sig i sin største almindelighed, at også dette ialfald i nogle af sine grundtræk og fra en væsentlig side er knyttet til verdenslivet i det store og hele. I end høiere grad fremstiller dette sig i sin sandhed, når hensees til en af udviklingslovenes resultater. Idet undersøgelsen nemlig bevæger sig ud fra en større helhed for således at forsøge at forklare tingene

Digitized by Google

ved at se dem som sammenhængende med og indenfor denne helhed, opdages derved de elementer, hvoraf tingene består, og udviklingen viser sig da at bero på, at nye elementer kommer til, der ved sin tilslutning til de allerede forhåndenværende dels forandrer sin egen, dels også de øvriges og dermed det heles karakter. Ved denne indtrængende analyse synes for det første meget at være tabt, idet man gjennem den kunde synes let at at fristes til at fæste opmærksomheden på de enkelte elementer og glemme helheden, idet så meget, som for den analyserende undersøgelse stod som et afsluttet hele, som en verden, hvilende i sig selv, nu opløses i sine enkelte elementer og derved forklares som tilbleven. Hvad der herved opnåes, er imidlertid kun et fremskridt. Ti jo mere analysen skrider frem, viser det sig stedse klarere, at ikke det enkelte som enkelt og på sig selv beroende er det sande, men at sandheden er, at det enkelte viser sig at bestå af en sammenhængende flerhed og i sin tilværelse netop at bero derpå, efter Goethes ord: Kein lebendiges ist eins, immer ist es vieles. Dette gjelder ikke alene den mere eller mindre komplicerede organiske helhed, men endog den enkelte tilsyneladende udelelige celle. Med andre ord: Den forskende tanke synes ved denne opløsen af tingene i deres elementer og ved sin påvisning af det enkeltes sammenhæng med og beroen på det hele nærmest og for det første at tilintetgjøre den umiddelbare betragtnings anskuelse af verdenslivet, for hvilken nemlig dette synes at være bestående af enkelte og isolerede helheder, uden nærmere sammenhæng indbyrdes og uden elementer indadtil. Denne umiddelbare betragtning tilintetgjøres vistnok også i denne sin fremtræden, i lighed med, hvad vi også i det foregående antydede om den moderne betragtning af den menneskelige individualitet i dens forskjel fra den antike. Men den ophæver den kun for atter at stadfæste den, om end på en fuldkomnere måde. Idet

Digitized by Google

nemlig den naive betragtning af helhederne ophæves, idet disse viser sig at være helheder netop ved at bestå af elementer og i sin sammenhæng med en større helhed, viser det sig dog også på den anden side, at verdensløbets sammenhæng og fornuftighed netop fremtræder i den lov, der er gjennemgående på alle dets forskjkllige trin, loven nemlig om den fremskridende individualisation. Det er kun forskningen, der for et øieblik synes at kverve sansen. Man opsøger elementerne og helhedens sammenhæng indenfor den større helhed, men dette er kun det første. Det andet er, at forskningen stadfæster den første betragtnings sandhed, dog nu fyldigere bestemt og artikuleret. Ti det er *elementernes* tilstedeværelse, man stadfæster, men kun som *elementer i en helhed*, og det er sammenhængen, man eftergransker, men atter igjen *helhedernes* sammenhæng, Det viser sig da således, at verdenssammenhængen egentlig består i forskjellige helheders sammenhæng, hvilke atter består af helheder o. s. fr. Livet fremtræder derfor, fra dette synspunkt betragtet, som en fremskridende række af midtpunkter, der alle er stadier i en kontinuerlig skala, knudepunkter i den store sammenhæng, bestemt af denne, men også selv bestemmende den.

Eftersom vexelforholdet mellem disse af forskjellige elementer bestående helheder og den større sammenhæng, indenfor hvilken de fremtræder, arter sig, afhænger også de særskilt samlede kræfters natur og atter det forhold, i hvilket disse modificerer det større hele. Særlig fremtræder dette ved individualisationen af en høiere art, i de levende organiske væsener. Medens nemlig den livløse verden vistnok også danner kredse af større eller mindre selvstændighed, er her vistnok den fra den større helhed udgående virksomheds indflydelse på den mindre afgjort mere fremtrædende end dennes på hin. Dog kan også her en eiendommelig modificerende virkosmhed på den større helhed spores, f. eks. i de forskjel-

Digitized by Google

lige stoffers tilstandsform og dennes afhængighed af f. eks. temperatur og tryk, hvori jo også noget individuelt røber sig, nemlig i dettes forhold til sine vilkår. I de *organiske* væsener derimod dannes et mere kompliceret forhold mellem de enkelte elementer, men dermed er også muligheden given for en mere *selvstændig og aktiv optræden ligeoverfor omgivelserne.* I den høieste form fremtræder denne aktivitet i en lempelse af omgivelserne efter det individuelle behov. Dog kan på den anden side dette igjen kun ske gjennem en indgåen i omgivelsernes natur og virksomhedsmåde, altså i en lempelse efter disse. Det individuelle viser sig således ikke som en fornemt afsluttet helhed, uden sammenhæng med og beroen på sine omgivelser; men det røber sig i modsætningen til og vexelvirkningen med disse. Og derfor er også kjendemærket på individualitetens kraft og rigdom netop at finde i forholdet til omgivelserne, nemlig i den intensive eller extensive størrelse af virksomhedens indflydelse på disse, om end det intensive og det extensive dybere seet viser sig at være ét også i denne sammenhæng, idet en dybtgående virksomhed også vil vise sig at have vidtrækkende følger, ligesom en udstrakt indflydelse peger tilbage til en inderlighedens magt.

På samme tid imidlertid, som disse kraftcentrers energi viser sig i forholdet til omgivelserne, og tillige den større eller mindre sammensathed og rigdom i vekselvirkningernes natur, både indad i forholdet mellem helhedens enkelte momenter og udad i dens forhold til omgivelserne, bestemmer, til hvilket trin i skalaen det enkelte centrum er at henføre, er det dog derfor ingen nødveddighed at bestemme forholdet således, at udviklingen fra et lavere trin og overgangen til et høiere skulde foregå ikke alene umiddelbart gjennem denne vekselvirkning, men endog rent tilfældigvis være begyndt, og denne konsekvent ligeså tilfældig fortsat, således som evolutionismen i den skikkelse, der særlig vil fremhæve sig som moderne og som den

Digitized by Google

eneste videnskabelig berettigede, fremstiller det. Vistnok viser alt liv sig som en kamp, og nærmere bestemt, endog som en kamp for tilværelsen. Men denne bekjendelse medfører ikke som en nødvendig følge, at overgangen fra den lavere til den høiere form skulde bero netop på kampen i og for sig. Klarest viser dette sig, når hensees til variationens opståen, hvorpå atter igjen den mere udprægede forskjel beror. Ti hin er efter denne betragtning oprindelig kun en tilfældig, og udviklingen beror kun på virksomhed og brug, hvorved det hele liv bliver i sin første grund tilfældigheden undergiven. Men dersom den hele bygning er fremkommen ved tilfældets magt, hvorfor er den så ikke atter igjen ved et tilfælde omstyrtet og forandret? Og dersom det hævdes, at den tilblevne form netop i sin særegenhed har en tendens til at hævde sin tilværelse, forklares dermed dog ikke, hvorfor det så må være, nemlig hvorfor eksistensen i sin særegenhed stræber at bevare og udvikle sig. Ti selv om særegenheden betragtes som middel for en fyldigere eksistens, forklares atter igjen ikke derved, hvorfor eksistensen skal vedligeholdes. Der forklares vistnok, at der er en kamp, men ikke på denne måde, hvorfor kampen behøver at være der, eller hvorfor overgangen fra det, der er oprunden fra det blinde, til en anden form skulde kunne foregå igjennem kampen i og for sig betragtet, når det til slutning ikke forklares, hvorfor eksistensen stræber at vedblive, og i hvilken hensigt det sker. Og netop dette kan fra dette standpunkt i sin renhed ikke forklares.*)

En anden sag er det, at såvel de individuelle eksistensers forskjel, særlig på de lavere trin, viser sig at være flydende, og at der ved den fremskredne forskning vil påvises midler, der er i harmoni med naturens almindelige løb, hvorved eksistenserne forandres og udvikles. Men dette beskjæf-

---

*) Sml. *M. J. Monrad:* Tankeretninger i den nyere Tid. s. 340 ff..

Digitized by Google

tiger os ikke her. Hvad der beskjæftiger os er dette, at verdensudviklingen i sin helhed viser sig som en fremskridende individualisation, og det ikke mindre i åndens end i naturens verden, og spørgsmålet bliver da, på hvilken måde dette fornuftigvis kan forklares.

Det er da til den ende værd at lægge mærke til, hvorledes den hele tilværelse, jo mere den gjennemforskes, viser sig at være et system af adskilte og tillige sammenhængende led, og at tillige disse led viser sig i sin sammenhæng at være en opadstigende række, på hvis høieste spidse inden vor umiddelbare iagtagelse det menneskelige, nærmere bestemt såvel den menneskelige organisme som det sjælelige, det psychiske, sees at være stillet, — hvad vi altså i det foregående har antydet.

Hvert led viser sig at have så at sige en dobbelt bestemmelse, først den at danne indenfor den større helhed en relativ selvstændig helhed med indre og ydre liv, begge betingede af hinanden og af vekselvirkningerne med omverdenen. Men dernæst sees disse eksistenser tillige at have den bestemmelse at være forudsætningen for et andet, for et høiere, for hvilket de altså fremtræder som midler uden at der dog i denne bestemmelse behøver at ligge nogen hævdelse af, at overgangen fra et lavere til et høiere skulde kunne foregå umiddelbart, kun gjennem „en kamp“ i og for sig betragtet. Idet de enkelte led således viser sig at have denne dobbelte tilværelse og derved, som vi har udtrykt det, en dobbelt bestemmelse, fremtræder dette altså på den måde, at det, der er udgangspunktet for det høiere, tillige er resultatet af det lavere. Det mærkbare ved forholdet er nu, som det vil sees, dette, at det, som er resultatet af og frembragt ved et andet, der er det lavere i forhold til det frembragte, *uagtet* det står som et resultat af beroende på et andet, dog viser sig som noget, for hvis skyld det, som har frembragt det, og paa hvilket det

Digitized by Google

beror, af hvilket det er afhængigt, er til; det, som har frembragt et andet, og af hvilket dette er beroende, uden hvilket dette ikke kunde være til og forsåvidt viser sig som dets grund, er til, fordi det har til hensigt at realisere et andet. Men herved fremkommer den mærkelighed, at det, som endnu ikke er — nemlig det, som af et andet skal sættes og realiseres — virker før sin egen tilværelse og fremkomst; det virker forud for sin væren, idet det sætter betingelserne for sin væren, dem, uden hvilke det ikke kunne blive til. Det altså, der er virkningen af et andet, og fremtræder som dettes formål, det, for hvilket det andet er til som det førstes betingelse, dette, som er formål for et andet og virkning af dette, viser sig tillige at være årsag, nemlig sine egne betingelsers årsag; dog atter igjen ikke som selvstændigt og værende, men *før* sin væren og betinget af det første virker det; det er altså virksomt tilbage, uagtet det selv er virkning; det er en årsag, men sat som virkning. Og omvendt: Det, som er midlet for det høiere, og på hvilket dette beror og altså er virkende og frembringende dette, er dog på samme tid sat og virket af dette, som det selv har frembragt. Således viser det sig, et det, som endnu ikke er, nemlig det bevirkede, virker før sin væren sine egne betingelser, nemlig sin årsag. Det bevirkede, virkningen, er årsag, nemlig sine betingelsers. Årsagen, det bevirkende, er bevirket af det, som det selv har bevirket. Det sees således, at der er en overgang fra virkning til årsag, nemlig fra den virkning, der er efter sin årsag; denne er virkende, før den er bevirket. Og omvendt er der en overgang fra årsag til virkning, nemlig fra den årsag, der er før sin virkning; den er bevirket af det, den selv har bevirket. Således falder der et omslag i årsagsforholdet og virkningsforholdet, således som dette går for sig i tiden. De to forholde, der succederer hinanden i tiden, slår for tanken om i sin modsætning. Den empiriske årsagsrække kuldkastes.

Digitized by Google

Det værende virker før sin væren. Formålene virker før sine midler. Den modsigelse, som heri ligger, kan alene løses, hvad enhver logik vil indrømme, derved, at hverken midlerne egentlig virker formålet, da dette allerede må findes deri, ei heller kan formålet som sådant virke sine midler, da det endnu ikke er sat som formål. Der udkræves derfor et tredie, der altså gjør et dobbelt. Først sætter dette formålet, før det endnu er frembragt, dernæst bøier det midlet mod formålet, så dette fremkommer. Dette tredie sætter formålet og lader det virke gjennem midlerne. Den modsigelse, som viser sig igjennem al refleksion over tilblivelsen, når der hensees til tidsmomentet for årsag og virkning, løses kun gjennem et tredie, der ophæver tidsforskjellen af de enkelte led, hvilke som selvstændige falder ud fra hverandre. Men derved sees midler og formål som et i og som satte af dette tredie. Idet verden således viser sig en formålenes verden, kan dette altså alene forklares ved et virkende, et villende tredie, der gjennemtrænger og er nærværende i såvel formål som middel.*)

Hvad navn man nu vil give dette tredie, er på dette stadium ikke så væsentligt; kun at det erkjendes, at det er andet end både formål og middel. Det kan kaldes et teleologisk princip, et upersonligt absolutum, et fornuftbestemt absolutum, det kan kaldes Gud. Faktum er, at det virker, som fremstillet. Et andet spørgsmål bliver, hvorledes dette noget må tænkes, det som virker således. Her fremhæves kun, at det virker. Og det virker immaterielt, gjennem det materielle, men også i det åndelige, da det er ikke alene i det materielle, der er årsag og virkning, formål og middel, men også i det åndelige.

Hensees nu til det udviklede, vil der fremkomme følgende som resultat: Vi har vist, hvorledes forskningen havner

*) Sml. *I. H. Fichte*, Speculativ Theologie, passim.

Digitized by Google

i den erkjendelse, at der ved siden af det materielle er en verden, man benævner det åndelige, bevidstheden, den ikke-materielle, psychiske etc. Der er ligeledes vist, hvorledes der fremstiller sig vanskeligheder ved den betragtning, der er den almindelige, nemlig at der skulde være en umiddelbar overgang fra den ene til den anden, så at mekanisk kraft skulde kunne antages at gå over i psychiske, i bevidstheds, i åndelige fænomener. Ialfald er denne almindelige anskuelse aldeles ikke mere rimelig end den, at der ingen sådan overgang findes. Man har derfor, for at forklare sig bevidsthedens tilstande og for tillige at få den parallelisme, som faktisk viser sig at finde sted mellem de psychiske og fysiologiske fænomener, udstrakt bevidsthedens verden ud over det ubevidste i psychisk form til at gjælde også den anorganiske natur, atomerne, overhovedet til alt, der er mekaniske love underlagt. Men vanskeligheden heraf fremstiller sig på den anden side som den, at derved synes netop den overgang fra den ene sfære til den anden, hvilken man skarpt søgte at undgaa, at fremstille sig selv som en umiddelbar, idet det på dette stadium ikke blot ikke går an at skille mellem materiel og åndelig bevægelse, men disse end ikke synes at kunne tænkes som forskjellige.

På den anden side er det tillige vist, at tingenes beståen af materier logisk ikke kan forklares anderledes, end ved at der antages en kraft, der er af en anden natur end materierne umiddelbart seet, hvilken kraft imidlertid også netop gjør materierne til det, disse er. Atomernes verden synes således ikke at være en på sig selv beroende og selvstændig, hvorved vi ikke kunde komme ud over Anaxagoras's kaotiske verden, hvorfor også denne tænker nødes til om end så at sige ubevidst at substituere en magt, der i kaos åbenbarer sig som det formende princip i forhold til kaos som det uformede, formløse. Tillige viser det sig, at spørgsmålet om verden, betragtet som formålenes verden, ikke løses uden

Digitized by Google

ved antagelsen af en magt, der gjennemvirker det hele og i trinvis rækkefølge sætter formål og middel. Men den hele udvikling viser sig tillige, hvad også er henpeget på, at have et individualiserende præg, At danne individualiteter er ligesom den hele verdensudviklings mål, hvilke atter viser sig som selvstændige helheder, men tillige som led af en større, til slutning som elementer i den alt omfattende helhed påvirket af denne og atter igjen påvirkende den.

Vi nødes da til at antage ikke alene en bevidsthedens, en åndelig verden indenfor det organiske, snart under bevidsthedens snart under ubevidsthedens form. Men vi nødes tillige til at antage en magt af en anden realitet end den materielle, umiddelbart betragtet, der åbenbarer sig dels som den gjennem materierne virkende, som den materierne sammenholdende og adskillende magt, dels som den ordnende, til helheder samlende og disse atter sammenbindende magt. Vi nødes med andre ord til at antage et princip, der åbenbarer sig i det til det organiske knyttede psychiske som bevidsthedens og ubevidsthedens over i hinanden gående og sammenhængende verden, men som tillige åbenbarer sig indenfor og igjennem materialitetens verden som det, der behersker og leder denne. Ti disse to magter kan nemlig ikke være forskjellige i sit udspring, om deres virkemåde end kan være forskjellig, og deres åbenbaringsform umiddelbart betragtet ikke er ens. Ti dersom de i sin dybeste grund var forskjellige, vilde tilværelsen spaltes i en uforsonlig dualisme, hvortil intet nødvendigvis fører, såsnart en anden forklaringsmåde er mulig, hvad jo er tilfældet. Men desuden viser begges virksomhedsform og åbenbaring sig også som væsentlig den samme for en dybere betragtning, idet nemlig, som antydet, selv det materielle i sin yderste spidse, nemlig i atomerne dog også viser sig som behersket af et andet ikke materielt.

Hvad vi altså nødes til at måtte antage er, at der er en

Digitized by Google

magt, der bærer den hele tilværelse, såvel den åndelige som den materielle, såvel bevidsthedens verden som den, der følger mekaniske love. Men dens åbenbaringsform er forskjellig. Den deler sig så at sige i to grupper, der for en umiddelbar betragtning synes at stå som modsigende og som ikke at kunne henføres til et fælles tredie. Men dette tredie fremstiller sig ved en forfølgen af dets åbenbaring gjennem de to grene, ved hvilke man nemlig ledes tilbage til deres udspring. Den ene gren åbenbarer sig i det materielle, det efter mekaniske love virkende; den anden gren åbenbarer sig i bevidsthedens verden, snart som bevidst, snart som ubevidst. Den materielle verden viser sig altså på sin side, netop fordi den ikke kan forklares uden som behersket af et ikke materielt, i sin dybeste grund selv at være af immateriel natur, men fremtrædende i materialitetens form. Dette er det, der for den evolutionistiske betragtning er bevidsthedens udvidelse til at omfatte det mekaniske, nemlig som ubevidst. Denne ubevidsthedens verden er altså ikke i og for sig den, der i senere former, nemlig under individualiserede eksistenser, fremtræder som bevidsthedens og ubevidsthedens verden i psychisk form. Men vel er den oprunden fra samme kilde som den psychiske om end altså åbenbarende sig under en anden form end denne. Den egentlige bevidsthedens verden fremstiller sig først, når udviklingen i materialitetens verden gjennem dettes ubevidste virken har dannet centrale grupper, organiske helheder af lavere og høiere orden. Ligesom altså naturen ved sin af et immaterielt princip bårne udvikling frembringer *organiske* helheder, således frembringes i disse organiske helheder, gjennem den samme magt, en ny art helheder, nemlig *bevidste* helheder. Det materielle viser sig således ved denne anskuelse egentlig også som noget åndeligt, nemlig som en åbenbaringsform af det, der ligger til grund for alt, og som altså selv i det materielle viser sig at være noget andet end det materielle selv.

Digitized by Google

Det åndelige i bevidsthedens og ubevidsthedens form hos de individualiserede grupper er på sin side en åbenbaringsform for det samme, som i den anden form, viser sig som materie, der altså er intet andet end oprunden af, båret og behersket af det samme, som også åbenbarer sig i den psychiske række. Hermed nåes altså frem til en monistisk anskuelse af verden. Vi hævder altså monismen, dog i en noget modificeret form.

Det monistiske i denne betragtning er nemlig, som det vil sees, dette, at materiens verden ikke i den forstand sættes som noget fra bevidsthedsverdenen forskjelligt, at der ingen sammenligning eller sammenhæng skulde findes mellem dem. Forsåvidt er den forskjellig fra enhver dualistisk hypothose, at den sætter materie og bevidsthed som oprundne fra den samme kilde og som dettes to forskjellige åbenbaringsformer, om det end er mulighed for, at der indenfor fænomenernes verden, altså indenfor timelighedens åbenbaring af det ene, der ligger til grund for dem begge, ikke er nogen umiddelbar overgang fra den ene sfære til den anden. Men dernæst er betragtningen en spiritualistisk monisme, nemlig forsåvidt som den, foruden at hævde, at bevidsthedens verden er ånd, hvad ingen nægter, tillige hævder, at selv materiens verden i sin dybeste grund heller ikke er andet, forsåvidt som nemlig materialiteten viser sig at være behersket af og bero på et andet immaterielt. Det åndelige, immaterielle som åbenbarer sig i det mekaniskes verden, er imidlertid ikke umiddelbart det samme som det åndelige, der åbenbarer sig under form af bevidsthed, fordi ingen af de to sfærer er umiddelbart et med det til grund for alt liggende immaterielle, men kun er, efterat dette er åbenbaret som psychisk bevidst og ubevidst på den ene side, og som materielt på den anden. Sfærerne må derfor holdes udenfor hinanden som forskjellige i sin åbenbaringsform, men hævdes som et i sin grund. — Men dernæst er denne spiritualistiske monisme individualistisk, hvad lettelig vil forståes

Digitized by Google

af det forhen antydede, om end måske denne sammensætning ved første øiekast synes paradoks. Det er den imidlertid ikke. Enhver totalanskuelse af tilværelsen må i sin dybeste grund blive pantheistisk eller som vi her heller ønsker at nævne det monistisk, nemlig idet der reflekteres over tilværelsens modsætningers oprindelse. Tilværelsen er et hele, og et enkelt produkt tillige, hvorved endnu ingen nøiere bestemthed er knyttet hertil. Men at tilværelsen er en enhed som frembragt af et enkelt og beroende på dette, er monismens sandhed. Ligeledes ligger deri den sandhed, at al modsætning indenfor det frembragte viser sig som en modsætning kun indenfor og fra modsætningens eget standpunkt. Tages synspunktet derimod i oprindelsen og i erkjendelsen af de forskjellige siders, momenters, stilling som momenter af et andet, fremtræder monismen ubønhørlig. Dette er tilværelsens grund, dens indre gemakker. Går man derimod ud i de ydre gemakker, i det „*enes*" (monos) åbenbaring, hvor modsætningen fremkommer, nemlig som den dobbelte række, materialitetens og bevidsthedens, viser disse sig i sin udvikling at tendere henimod en stigende individualisation, hvad enten som organiske individualisationer eller som bevidsthedskomplekser, hvilke begge fænomenalt viser sig som forbundne, idet bevidsthedskomplekset findes i de organiske helheder. Det ene, til grundliggende åbenbarer sig altså i dobbelte rækker, men disse er induvidualiserende hver på sin vis, selvfølgelig i sin dybeste grund kun i kraft af det til grund for begge liggende enes virksomsomhed. Det ene (monos) er individualiserende; det er en monistisk individualiserende magt, der er tilværelsens grund

Det bør imidlertid dog ogsaa endnu til de foreløbige bestemmelser føies, hvad også af det udviklede vil være klart, at vi hævder det materielles virkelige eksistens ved siden af bevidsthedslivet i fænomenernes verden. I forhold til dette er det materielle ikke et forsvindende, ikke noget, der

Digitized by Google

kan forflygtiges, men har selvstændig og af dette uafhængig eksistens. Men ligesom det bevidste, det psychiske liv beror på det ene, der ligger til grund for alt, således er det samme tilfældet med det materielle. Vi har derfor at tilføie, at vor betragtning tillige er realistisk. Den bliver efter dette sidste at bestemme som en ideal-real individualiserende monisme. Men fordi disse sfærer, der hvor de støder mest energisk sammen, nemlig i den menneskelige individualitet som organisk helhed og som bevidst helhed, tillige viser sig at stå i det forhold, at det ideelle, ialfald erkjendelsestheoretisk, viser sig at have primatet, bliver vor betragtning at hævde som en ideal-real individualiserende monisme med tendens henimod den spiritualistiske monisme.

Det „*ene*", der ligger til grund for alt, viser sig således at gjennemvirke helheden i den reale, den materielle gren, sættende, bærende og gjennemtrængende denne. Og det samme „*ene*", der tillige åbenbarer sig i den ideale, den psychiske gren, sætter og bærer og gjennemtrænger også denne. Og ligesom de organiske helheder i den reale gren viser sin individuelle eksistens ved at modificere den helheds virksomhed, inden for hvilken de forekommer, således virker også den ideale gren i den bevidste individualitets form modificerende på den helhed, indenfor hvilken denne art individualitet fremtræder.

Men her fremtræder tillige det ideales principat. Idet nemlig dette „*ene*" tillige i sin reale åbenbarelses form viser sig som en igjennem det reale virkende, ubevidst formende kraft, og således som det ene i sin immaterialitet sees at beherske det materielle, det reale, og egentlig at ophæve dette i dets materielle selvstændighed, er dette, som materialitet, tillige ubetinget i det immaterielles, formdannendes magt, og kan som materielt ikke reargere: Det „*ene*", til grund for alt liggende viser sig nemlig fra materialitetens standpunkt som

Digitized by Google

det materielle absolut beherskende, nemlig under den skjulte immaterialitets form. I den anden sfære derimod, i den psychiske verden, bæres vistnok også denne af det „*ene*“, efter at den er sat af dette; men denne beherskelse er ikke absolut, eller behøver ikke at være det. Analogien er her vistnok delvis den samme som i den reale række, da nemlig, ligesom *der* organismerne åbenbarer sig i sin reargeren imod den større helhed, inden hvilke de forekommer, således åbenbarer også indenfor den ideale række den bevidste individualitet sin særegenhed gjennem vekselforhold til den større helhed af individuelle bevidstheder. Men for det første er indenfor denne sfære de bevidste individualiteters *sammenhæng* ikke så åbenbar, som indenfor organismernes verden, men er vistnok kun tilstede i kraft af det til grund for alle liggende „*enes*“ tilværelse *i* individualiteterne. Og dernæst er der en mulighed for, at der kan udgå *reaktioner* også fra *de bevidste individualiteter* mod det til grund for disse liggende ene, idet nemlig disse individualiteter netop optræder som bevidste. Men den bærende kraft i deres dybeste grund er selvfølgelig atter „*det ene*“, ligesom dette også *må kunne virke på individualiteten såvel i dens klarhed, som i dens grund,* nemlig i dens ubevidsthed, hvad også før er antydet i de fænomener fra filosofiens udviklingshistorie, vi har fremdraget som eksempler på det ubevidstes virksomhed før det bevidste, og som bestemmende dette, hvad vi tror ikke kan opfattes i sandhed uden som en virkning af det til grund for det bevidste og ubevidste liv liggende „*ene*“.

Udtrykkene „det bevidste“ og „det ubevidste“ får herved altså en udvidet betydning. Vi forbinder nemlig ved disse udtryk ikke alene indbegrebet af de åndelige fænomener i dunkel eller klar form, hvilke findes *indenfor de til organiske helheder* knyttede psychiske fænomener. Men vi udstrækker begrebet „det ubevidste“ til at omfatte også det *formdannende princip,*

Digitized by Google

der viser sig virksom som en *individualiserende* magt, gjennemvirkende den *hele* tilværelse og åbenbarende sig på dobbelt måde, dels som det de *materielle* fænomeners mod helheder tenderende beherskende princip, dels som det til grund også for de *psychiske* fænomener liggende ideelle. Vi kalder det ubevidst forsåvidt, som dette beherskende og sættende ikke kan antages i sin *fænomenale* form at være bevidst, — men derimod er en virkende *kraft*, der åbenbarer sig i de to rækker: den ideale og reale gren. Dette, at det fra det fænomenale standpunkt anskues som et *ubevidst* virkende, forhindrer selvfølgelig ikke, at det, seet fra dets *eget* standpunkt, er sig sin virksomhed bevidst, ja netop er det ubetinget bevidste.

Digitized by Google

To Provsteretssager fra Romsdalen.

Af Sogneprest A. Thv. Bjørnstad.

I Theologisk Tidsskrift, 2den Rækkes 8de Bind, Pag. 549 flg. har jeg meddelt et Aktstykke, betitlet: „*Thomas v. Westens Kirketugt.*“ Paa Grund af Omstændigheder, som her ej behøve at omtales, blev det forsømt at omtale, hvorfra vedkommende Aktstykke skrev sig, og jeg skal derfor her bemærke, at jeg tilfældigvis fik Øie paa det i en Protokol, hvor man mindst skulde ventet at finde en Retssag, nemlig i Romsdals Provsties Skifteprotokol. Den rimeligste Forklaring af, at nævnte Aktstykke findes der, er vel at Provst *Lem*, der administrerede Provsteretten, ved sin Afreise fra sit Hjemsted, Grytens Prestegaard, har taget feil af Justits- og Skifteprotokollen, der lignede hinanden meget, og da det ej var snart gjort at faa hentet Justitsprotokollen, maatte Provsteretssagen indføres i den Protokol, man havde forhaanden. Jeg har kun her omtalt dette for at legitimere, hvorfra jeg havde ovenanførte Aktstykke. Og da jeg nu atter fremlægger to Provsteretssager fra forrige Aarhundrede, har jeg fundet Anledningen gunstig til at fremkomme med ovenstaaende Oplysning.

I.

Nedenstaaende Provsteretssag findes indført i Romsdals Provstis Justitsprotokol Pag. 1—15. Kuns Indledningen og

Digitized by Google

Dommen er meddelt in extenso, førstnævnte tilligemed den originale Ortografi. Men før jeg meddeler Sagen, nogle Oplysninger om Veø Præstegaard og Sagens Parter.

Da Veø Præstegjeld, som før tillige havde indbefattet Bolsø, Næssets og Vestnæs Præstegjeld med tilsammen 9 Kirker, ved kongelig Resolution af 18 Novbr. 1740 blev delt i Veø, Næssets og Bolsø Prestegjæld, blev *Erik Røring* 24 Febr. 1741 Sogneprest til Veø. Ifølge Erlandsens „biografiske Efterretninger“ var han født i Kristiania 10 Juni 1708. Hans Forældre var Edvard Røring (Lem?), der 1731 døde som Sorenskriver i Øvre Romerike, og Gidsken Eriksdatter Leth. Røring var 2 Gange gift, 1ste Gang med Hanna Dorthea Schmidt, som døde 1754, og 2den Gang med Hermanna Cathrine Strud, som døde 1788, Aaret før Røring selv døde paa Veø. 1758 var Røring bleven Provst over Ramsdals Provsti.

Provst Røring var en for sin Tid mere end almindelig dygtig Mand. De Oplysninger, man har om Veø Prestegjeld ifølge dets Kaldsbog, skyldes ham, idet han i den Kaldsbog, han udarbeiddde, indførte de Oplysninger, som han kunde faa Tag i vedkommende Kaldet. Før hans Tid fandtes der ikke nogensomhelst Optegnelse vedkommende Prestegjældet, ja selv Kaldets Ministerialbog fik han kun med største Møie udleveret af Formandens, Erik Pedersen Legangers Enke, Anna Sylvia født Eeg.

Fra 1766 til 1767 havde Røring i sit Hus en leiet Kapellan *Boi Klingenberg*. Hvorvidt denne Boi Klingenberg er den samme som Boi Larsen Klingenberg, der 9 Mai 1738 blev pers. Kap. til Tromsø og 1 Juni 1753 Hjælpepræst hos Magister Jens Parelius, Sogneprest til Størdalen, savner Meddeleren af nærværende Anledning til at faa undersøgt. Af Dommens Præmisser sees, at han paa den her omhandlede Tid var en aldrende Mand. Han har rimeligvis ogsaa været

Digitized by Google

Prest i længere Tid, siden han havde næret Haab om at faa Næssets Sognekald. Det er vel derfor sandsynligt, at Boi Klingenberg er identisk med Boi Larsen Klingenberg. I den korte Tid, Boi Klingenberg var i Provst Rørings Hus, har han forvoldt mangfoldige Ubehageligheder for Provsten og hans Hustru, og hans ærekrænkende Beskyldninger tvang tilsidst Provst Røring til at indstævne ham for Provsteretten. Hvad Sagen dreiede sig om, og hvad Udfald den fik, vil sees af nedenstaaende.

Anno 1767, d. 31te Martii blev paa Vedøe Prestegaard i Romsdals Provstie, ifølge Velærværdige og Vellærde Hr. Provst Rørings Requisition, og derpaa føiede Høie Øvrigheds Resolution av dato 30te October 1766, som læst blev, sat av mig Abraham Meier, Provst og Sogneprest for Bulsøe Menigheder, en Provste Ret i Overværelse av de tvende Assessorer, Velærværdige og Vellærde Hr. Andreas Borch Munthe, Sogneprest for Boe Menigheder, Velærv. og Vellærde Hr. Eiler Hagerup Kempe, residerende Capellan for Tingvold Menigheder. Hvortil Velbenævnte Hr. Provst Røring ved skriftlig Stevnemaal havde varslet og loed stevne hans leiede Capellan Hr. Boi Klingenberg, fordi han skal have tillagt ham mange æreformærmende Beskyldninger samt adskilligt at udsætte saavel paa ham selv som hele Familie samt holdte Oeconomie med videre. Herom Vidner at anhøre og Dom at lide, efter Stevnemaalets videre Formeld, som blev læst: Til Vidner udi Sagen vare indstevnte Velbr. Hr. Major Nils Lossius, Sognepresten til Agerøe Menigheder, Velærværdige Hr. Jens Lemvig Lyster, Mademois. Anne Marie Heide, Pigen Anne Eriksdtr. Vesnæs, Pigen Kari Olsdtr. Sør-Næsje, Husmands-Kone Kari Olsdtr. Viig, som nu alle for Retten sisterede og indtoeg lovligt Stevnemaal. Stevningsmændene, Ingebrigt Eriks. Eikrem og Anders Rasmussen Lørsæt avhjemlede endelig Stevnemaalets lovlige Forkyndelse for Hr. Boi Klingen-

Digitized by Google

berg at møde paa bemeldte Tid, som Stevnemaalet indeholdt, her for Retten. Anders Rasmussen Lersæt og Hans Rasmussen ibidem avhjemlede endeligen Stevnemaalets endelige Forkyndelse for de andre i Stevnemaalet benævnte Vidner. Hr. Camer-Raad Alsing sisterede og indgav Citantens, Velærværdige Hr. Provst Rørings gjorte Ansøgning til Hr. Stiftamtmand Grambow med paategnede Resolution, ved hvilken Camer-Raaden var bleven constituered til at procedere Citantens partes udi denne Sag efter Documentets videre Indhold, som blev læst.

Klagepunkterne vare følgende:

1. Klingenberg beskylder Provsten Røring for, at han har „kalfatret eller contra correret“ Næssets Kald for ham. Kongebrev paa Kaldet skulde allerede være kommet til Provst Røring.
2. Provsten Røring er en underfundig Mand, fuld af Underfundighed og Rævestreger.
3. Provsten og alle hans vare opkomne af selve Helvede.
4. Den Husbond og Madmoder, Klingenberg nu har, hører Fanden til.
5. Vorherre skulde sætte et Tegn paa Provsten Røring og hans Hus.
6. Det skulde aldrig gaa Provsten og hans Børn vel.
7. Provsten var vidende om det „Skand-Skrift“, som var indgivet over Hr. Klingenberg, og at det skulde brændes af Bødlen.
8. Klingenberg havde adskillige Gange paa Prædikestolen offentlig stiklet paa Provsten og hans Prædikner. Hans Prædikner havde han kaldt Hjernespind og Kunstprædikner, Kunstdelinger og deslige, og sagt, at de ikkun vare til at forstyrre den enfoldige Menighed.
9. Et Bolster var tagen af hans Seng, gjort vaadt og atter lagt paa Sengen, forat han skulde blive syg.

Digitized by Google

10. Provsten havde bestukket Tjenerne, forat de ikke skulde fortælle, at Bolsteret var gjort vaadt.
11. I Provstens Hus havde han ikke faaet et Maaltid god Mad eller en Drik godt Øl.
12. Provsten og Provstinden aad godt i Smug og levede vel for sig selv; men han fik ikkun slet Mad.

Ved Vidneførslen blev Klingenberg overført at have fremsat samtlige disse Beskyldninger uden ringeste Skin af Ret. Det blev bevist, at Provsten og hans Hustru havde omgaaets Klingenberg med den største Kjærlighed og Overbærelse. Og før Sagen endelig blev undergiven Provsterettens Behandling, havde Provsten i Vidners Paahør paa en sagtmodig Maade bedet Klingenberg tilstaa sin fornærmelige Adfærd og tage sine Ord tilbage; men denne havde ikke villet. Under Sagen optræder han dels paa en fræk, dels paa en selvmodsigende Maade. I første Session insinuerer han saaledes, at 1ste Vidne, Major Lossius, har svoret falsk, naar han kunde vidne, at Klingenberg i hans Paahør skulde have udtalt sig som i 1ste Kvæstion anført. Han spørger nemlig Major Lossius, om han ikke ved, at den, som sværger falskelig, skal miste sine 2 Fingre. Angaaende det forbyttede Bolster tilstaar han i 2den Session, at han havde talt i Forvirrelse; thi det var det samme Bolster, som han altid havde havt, siden han kom til Præstegaarden, medens han i 1ste Session havde erklæret, at det var forbyttet.

Da han under det andet Retsmøde har Følelsen af, at hans Beskyldninder mod Provsten ere ubevislige og selv maa tilstaa, at han ikke kan skaffe Bevis, søger han at komme Provsten tillivs ved at forlange nye Beskyldninger førte til Protokols. Allerede i første Møde var han kommen med den Beskyldning, at Provsten havde udvirket, at Klingedberg intet Offer fik i sidst afvigte Pintse; men de nye Ankeposter, som

Digitized by Google

han i andet Møde kommer med angaaende Provstens Embedsførsel, ere følgende:

Provst Røring understaar sig til at vige fra Ritualet, som har staaet sin Hævd i 5 Kongers Tid; han holder ikke Brudevielser, som indfalde paa Søndag, paa den bestemte Tid, som Ritualet tilholder, mellem Epistelens og Evangeliets Læsning fra Alteret, men enten før Gudstjenesten holdes, eller naar al Gudstjeneste er endt. Heller ikke blive de anordnede Salmer og Collecten benyttet, ligesaalidt som det sker ved Brudevielser paa Ugedage. Han lyser heller ikke til Ægteskab for de trolovede, førend Fadervor er læst efter Prædikenen. Børn, som døbes paa Ugedage, ofres der ikke ved. Heller ikke synges de anordnede Salmer.

Midt under Protokollationen af disse Beskyldninger blev Klingenberg rammet af et Slagtilfælde, saa Retten maatte komme ham til Hjælp og søge at faa ham i Seng. Han indfandt sig dog i Retsmødet den følgende Dag og fortsatte med de Beskyldninger, han forlangte førte til Protokols. Disse vare følgende:

Efter Daaben siger Provsten istedetfor: „gode Kristne“, „gode Venner!“ Ingen Kone, som vil introduceres efter sin første Barselseng admitteres dertil, naar hun har født faa Uger før Tiden. Han spørger saadan en, der begjærer dette: „Vil du staa Skrifte?“ Da Hr. Klingenberg skulde tillyse Ligprædiken over salig Kongen, havde Hr. Provsten skrevet paa Lysningssedlen: „hedenfarne Konge“, men Hr. Klingenberg understod sig ej til at læse det Ord, som stod paa Sedlen, men læste: „salige Konge.“ Aldrig nævnte han i sin hele Prædiken: „salig Konge“, hvor det burde nævnes, men istedet derfor: „høilovelig Ihukommelse.“

Angaaende 1ste Kvæstion udtaler han sig dernæst tydeligere: Han underkaster sig Kongens Unaade, dersom det ikke befindes i Gratial-Protokollen, naar det undersøges, at

Digitized by Google

Næssets Kald i Romsdalen var allernaadigst given ham, nemlig Hr. Klingenberg; men Hr. Provsten Røring, som havde løst Kongebrevet derpaa, skikkede det ned til Kjøbenhavn til hans Høiærværdighed Hr. Biskop Horboe, og igjen strax efter blev samme Kald bortgivet til Hr. Elias Heltberg i Juli Maaned 1766. Af hvad Aarsag Provsten Røring saa despotisk har handlet, maa han opgive.

Paa Klingenbergs Spørgsmaal til Provsten om, hvad denne havde at udsætte paa Klingenbergs Liv og Levnet i hans Hus, svarer Kammerraad Alsing paa Citantens Vegne: Hvad Hr. Klingenbergs Liv og Levnet og Opførsel i Embedet angik, da formoder han, at Hr. Klingenberg selv af Protokollen kan læse sig til, hvordan det har været.

Da Klingenberg ikke havde mere at anføre i Sagen, paaviser endelig Provst Rørings tilfororonede Defensor, Kammerraad Alsing, Grundløsheden i Klingenbergs Beskyldninger. Vedkommende den føtste Beskyldning angaaende Næssets Kald, som Provsten skulde besveget Klingenberg for, bemærker han, at enhver fornuftig Mand maa begribe, at om heri laa mindste Gran af Sandhed, maatte det omhandlede Kongebrev, som udstedt af Kancelliet, have været indført i Aviserne, og følgelig været andre end Klingenberg bekjendt. Foruden den skammelige Beskyldning, som Klingenberg i denne Kvæstion har fremført mod Provst Røring, paapeger Kammerraaden den skammelige Bagvaskelse, som her er fremført mod den over hele Landet, ja i begge Rigerne bekjendte, redelige og høie Mand Biskop Harboe for, at han skulde have supprimeret et af Hs. Majestæt udgivet Kaldsbrev. Til Belysning af Klingenbergs Adfærd gjør han ogsaa opmærksom paa, at Klingenberg har beskyldt Provst Røring for at have understukket et Brev fra ham til Provst Meyer og irettelagde angjældende Brev med Provst Meyers Paategning. I dette Brev anfører han foruden Beskyldningen om ej at have faaet sin Løn af

Digitized by Google

Provsten, — hermed mener han Lønstillæg — blandt andre Ting, at Provsten, — da han engang i Major Lossius's og Sogneprest Lysters Paahør søgte at tale Klingenberg til Rette og faa ham til at slutte mindeligt Forlig, — „talte saa stærkt Løgn, saa Djævelen kunde aldrig tale stærkere Løgn i nogen besats Hals."

Alsings endelige Paastand er, at Klingenberg skal tildømmes at gjøre offentlig Afbigt for en siddende Provsteret, saaledes at samtlige de fremsatte Beskyldninger, de mundtlige saavel som de skriftlige, mortificeres; han dømmes aldeles uværdig til enhver geistlig Embedsforretnings Betjening og betaler Citanten i det mindste 60 Rrdlr. Sagen blev dermed optagen til Dom. Dommen lyder ordlydende saaledes:

„Anno 1767, den 6te Mai mødte jeg A. Meyer, Provst og Sogneprest for Bulsøe Menigheder, saavelsom Hr. A. B. Munthe, Sogneprest for Boe Menigheder, Hr. E. H. Kempe, residerende Capellan for Tingvold Menigheder, atter paa Vedøe Prestegaard, eftersom tilforn i Protokollen berammet var, for at sige Dom udi den for denne Ret indagerede Sag imellem velærværdige Hr. Provst Røring og hans Hjælpeprest Hr. Boi Klingenberg, og blev da Dom afsagt saaledes:

Dommen.

Til denne Provsteret har Velærværdige og Vellærde Hr. Provst Røring indstævnet sin leiede Cappellan Hr. Boi Klingenberg for hans graverende Beskyldninger imod ham, Kone og Familie udi adskillige Tilfælde, hvilken Paaanke ved de førte Vidner vare saaledes beviste, at Hr. Klingenberg har sagt, Provsten Røring var en underfundig Mand, fuld af Rævestreger, samt at Provsten Røring og de allesammen vare opkomne af Helvede. Vor Herre skulde sætte et Tegn paa dem; og endeligen, at en vaad Bolster skal være lagt i hans

Digitized by Google

Seng, for deraf at blive syg, med videre Provstens Økonomi angaaende; at Provsten spiste udi Smug; men han fik ej saa god Mad og Drikke som Provsten og Provstinden, og andre Ord deslige. Hr. Klingenberg har og talt om et Kongebrev paa Næssess Kald, som af Provst Røring skal være bleven kalfatret, saa han det ej fik, endskjønt det ham var givet, og om en Skandskrift, Provsten var vidende om, hvilket smager mere af en forvirret Hjerne end en Beskyldning.

Til alt dette med mere, som i Akten kan læses, har Hr. Klingenberg ej kunnet formaa føre ringeste Bevis, men deklareret, hvad den beskyldte vaade Sengebolster betræffer, at have sagt det i Forvirrelse, og om det var sandt, da maatte han tilstaa, at en Mand kunde blive irriteret. Til de øvrige Poster haver han næsten intet Tilsvar givet, men alene til Slutning ladet Protokollen tilføre endel Ord og Ting, som Provsten Røring skal bruge mod Ritualets Forskrift og Lovens Bydende, saavelsom og en egen og sær Talemaade i Lysningssedlen til og i selve Ligprædiknen over salig Kongen, samt et Spørgsmaal til Provzten Røring, om han ikke mundtiig havde lovet ham 20 Rdlr. Tillæg om Aaret til de 50 Rdlr., som de skriftlig var akkorderet om. Men som dette sidste, er upaastævnet, de andre Poster af Hr. Klingenberg ej beviste, Citanten derpaa og ej heller noget Bevis æskede, er dette altsammen denne Ret uvedkommende derudi at dømme.

Men til Hr. Klingenbergs egne udtalte, nærgaaende og ved Vidner bevisliggjorte Ord har han intet fremført til sit Forsvar enten fra eller til, saa Hr. Klingenbergs Opførsel udi Retten har været hel taabelig og enfoldig, og hans Opførsel mod Provsten og hans Hus synes at være skeet i Forvirrelse og af de i en høi Alder, som han og allerede haver opnaaet, konfuse og distraherede Tanker, mere end med Fornuft og sundt Overlæg, saa at alle de af Hr. Klingenberg udtalte Ord heller maa ansees at være talt af et forvirret end af et for-

Digitized by Google

nuftigt Menneske, allerhelst Hr. Klingenberg ingen Anledning kan opgive til, hvad han har udtalt, men alleneste i sin egen Indbildning immaginerer sig det saa at være, og derfor kan alt dette ej være anderledes at anse end udi Forvirrelse, ubetænksom Overilelse, uden overlagt Eftertanke med største Uanstændighed og for en Prest hel usømmelig udtalte Ord.

Udi Betragtning af alt dette bliver saaledes udi denne Sag Dom aftagt, at alle de af Hr. Boi Klingenberg mod Hr. Provst Røring, hans Kjæreste og Familie udsagte og i denne Akt omvidnede Ord dømmes døde og magtesløse og som utalte, der ej skal komme Provst Røring, Kjæreste og Familie til nogen Præjudice, og af den Aarsag bliver ogsaa Hr. Boi Klingenberg tildømt at give Hr. Provst Røring og Provstinden en skriftlig Afbigt, at hans udtalte og ubevislige Ord ej skal være dennem til Nachdel udi nogen Tilfælde af hvad Navn nævnes kan. Desuden bør Hr. Boi Klingenberg for saadan hans uanstændige og mindre end Kapellan sømmelige Opførsel mod sin Sogneprest bøde til Sognets fattige 10 Rrdlr., erstatte Provst Røring denne forvoldte Processes Omkostninger med 30 Rrdlr., ej længre være værdig at forblive i Hr. Provst Rørings Hus og Tjeneste, som den, der saa usømmelig og uanstændig haver opført sig imod Provtten og hans Familie. Som alt efter Dommens Forkyndelse inden 15 Dage under Execution fuldbyrdes.

A. Meyer."

II.

I Romsdals Justitsprotokol Pag. 15—67 findes anført en Provsteretssag, som muligens fortjener at offentliggjøres. Klager i Sagen var *Næssets Menighed* og den anklagede deres Sogneprest *Elias Heltberg.* Før der omtales, hvad Sagen dreiede sig om, bliver det formentlig rettest at anføre, hvad

Digitized by Google

der er Meddeleren af nærværende bekjendt om Sogneprest E. Heltberg.

Ifølge Erlandsens „biografiske Efterretninger om Throndhjems Stifts Geistlighed“ er Elias Heltberg født 2 Juli 1728 i Beitstadens Prestegjæld, hvor han Fader var Sogneprest. Sin første Undervisning fik han af N. S. Kortholt, residerende Kapellan til Værdalen. 1746 blev han dimitteret fra Throndhjems Skole. Til Exam. phil., som han absolverede 16 Mai 1747, fik han haud. illaud.; til theologisk Attestats 14 Decbr. 1748 non contemn. og for Dimisprædiken 23 April 1749 laudabil's. I 2 Aar var han Huslærer hos Provst Hersleb i Stod. 2 Jan. 1756 blev han pers. Kap. til Beitstaden og ordineret 12 Marls s. A. 29 Sept. 1758 blev han resid. Kap. og Missionær til Overhalden, 17 Juni 1766 Sogneprest til Næsset i Romsdalen og endelig 1 Marts 1775 Sogneprest til Edø, hvor han døde 4 April 1777.

I 1770 anlagde Nætsets Menighed Sag mod ham gjennem sin Sagfører Prokurator Petter Lorents Angell. Som Defensor havde Heltberg antaget Foged over Søndmør Fogderi, Kammerraad Alsing. Sagen begyndte 25 Oktbr. 1770 hos Monsr. Leonard Rudolph i Eidsvaagen og varede med flere Afbrydesser, hvoraf den ene fra 29 Oktbr. 1770 til 9 Juli 1771, til 29 August sidstnævnte Aar, da Dom i Sagen blev afsagt. Som Præses i Provsteretten fungerede Provst Abraham Meier, Sogneprest til Bolsø, og som Assessorer Eiler H. Kempe, resid. Kap. til Thingvold, og Peder Wedege, pers. Kap. til Vedø. Ved Domsafsigelsen fremmødte pers. Kap. F. Lange istedetfor Kempe. Der blev i Sagen afhørt 19 Vidner, blandt hvilke Sogneprest Heltbergs Kapellan Henrik Lind, Handelsmand i Eidsvaagen Leonard Rudolph, Lensmanden Peder Hansen Sigra, Klokkeren og 5 Medhjælpere samt 3 Skolemestere. Af Vidnerne vare 7 Ungkarle. Skriftelige beedigede Vidnesbyrd bleve afgivne af Fogden Eeg og Holzfyrst Schnitler.

Digitized by Google

Kvæstionerne vare ikke mindre end 40, og man kan af denne se Ankepunkterne. De vare følgende:

1. Heltberg har blot holdt en Konfirmation siden sin Tiltrædelse af Kaldet og indtil Almuen begyndte at klage.
2. Ved Overhøringen, 2 Uger hvert Aar, faar kun de Lov til at svare, som have læst Pontoppidans Sandhed til Gudfrygtighed.
3. Ved haard Tiltale skræmmer han Børnene, saa de ei tør svare.
4. Han har brugt Hug og Slag mod Ungdommen.
5. Han har budsendt en Gut og begegnet ham med Hug og Slag.
6. Han havde tillyst Gudstjeneste ved Røe Kirke, men mødte ej frem, fordi han var i Besøg hos Holzfyrst Snitler eller Major Richelieu.
7. Palmesøndag, Skjærtorsdag og Langfredag 1769 blev der ikke afholdt Gudstjeneste ved nogen af Kirkerne.
8. Ved Sigra Kirke har han døbt et Barn uden at have Prestekrave paa.
9. Han har taget Kirkegangskoner til Skrifte uden først at introducere dem.
10. Nægtet at hjemmedøbe et Barn, som man bragte til Eidet hos Richelieu.
11. Vedkommende fik af Presten Befaling at fare hjem og selv hjemmedøbe Barnet.
12. Intet Barn antoges til Daab ved en fremmed Sognekirke.
13. Han nægtede at døbe et Barn ved nærmeste Kirke, men hjemmedøbte det iført sin Slaabrok.
14. Han har ikke holdt Passionsprædikener.
15. Han har opkrævet Skoletold med 8 Sk. af 7 aarsskrøbelige Mennesker, af Inderster og lignende. Desuden har de ogsaa maattet svare ham Arbeidsdag.

Digitized by Google

16. Han har ikke aflagt Regnskab for Skoletolden.
17. Selv betaler han ingen Skoletold.
18. Mange maatte betale Skoletold 2 Gange i et Aar.
19. I Vistdalens Kirke har han gaaet ind i Sakristiet med Messagel paa.
20. Almuen fra Vistdal var paa et Tiendemøde paa Prestegaarden blevet opholdt med Trætte og Uvenlighed og maatte reise uden at faa yde Tienden.
21. Han udskjældte ved den Anledning Menigheden for Skjælme og Rebeller.
22. Da de maatte reise om Aftenen paa Grund af Udsigt til Storm, var de næsten alle omkomne, da de maatte tage iland paa ubeleilige Steder.
23. Ungdommen fra Vistdal og Rø, som ej var antagne til Konfirmation, blev uden videre antagne i Lesje og Gryten. Hjemme havde de før fremstillet sig til alle Overhøringer samt i Kirken, og ingen havde noget at klage paa deres Lærdom og Opførsel.
24. Efter Gudstjenesten havde Heltberg flere Gange udskjældt Almuen for Ulve: De tudede som Ulve, nogle grovt, nogle fint.
25. Han var ingensinde kommen til Kirken før Middag, og dernæst havde han opholdt Menigheden, saa de ej kunde reise før om Aftenen.
26. Fra Paaske til Pintse var der kun holdt to Prædikener ved alle 3 Kirker, skjønt Uveir ej havde været til Hinder.
27. Ved Auktionen i Eidsvaagen afvigte Høst efter Gjæstgiver Nils Møller havde Heltberg paa et Kammer, hvor pers. Kap. Lind og flere var tilstede, gaaet frem og tilbage i bare Skjorten uden videre Klæder paa og i beskjænket Tilstand, og det til langt paa Nat til Latter

Digitized by Google

for de tilstedeværende, der ansaa det for Narreri. Han havde samtidig udtalt slette og nederdrægtige Ord.

28. Ungdommen benyttede sig af denne Tildragelse ved Irettesættelser fra deres Husbonde.

29. 2den Juledag 1769 nægtede han at tage med sig paa Baaden fra Eidsfjords Kirke en gammel, sindsforvirret Mand. Lind, som var tilstede, vidnede for Retten: Heltberg greb ham i Brystet og satte ham mod Væggen med de Ord, at han ej fik følge med. Paa Linds og andres Forbøn fik han være med.

30. 4de Juledag — samme aar — kom Heltberg om Aftenen, da Folk skulde gaa tilsengs, til en Gaard for at holde Overhøring, og han holdt Overhøring til Klokken 2 om Natten. Derfra reiste han i Besøg til Holzfyrst Schnitler.

31. Ved Hjælp af en af Skolemesterne har han trukket Trøien af en Konfirmant og hudflettet ham. Siden satte han samme Gut i Tjeneste hos en Mand, hvem han medgav et stort Ris til Drengen, forat han skulde hudflette Drengen dermed. Angjældende Dreng var efter Linds Kjendskab allerede indrulleret.

32. Efterat have i Kordøren tillyst Gudstjeneste, har han udskjældt Menigheden for Saueflokker og sagt, der var stort Barbari og Hedenskab i Menigheden.

33. Da 8 Skill. var bortkommen fra Alteret i Sigre Kirke, har han, næste Gang Gudstjeneste holdtes i samme Kirke, bekjendtgjort dette fra Prædikestolen og lyst Forbandelse over slig Almue. NB. Presten skulde selv have stukket Pengene i Lommen.

34. En 27aarig Pige døde uden at blive konfirmeret. Hun skulde have taget sin Død derover.

35. Han har ikke villet døbe et Barn ved første Kirketjeneste, men forlangt, der skulde ventes til Tjenesten i ved-

Digitized by Google

kommende Sognekirke. Barnet var over 15 Dage, da det blev døbt.

36. Naar saadanne eller lignende Forretninger forlangtes, har han nægtet at udføre dem og istedet reist i Besøg til Naboerne, Major Richelieu og Schnitler og til Eidsvaagen.

37. Nægtet et Ægtepar at gaa til Alters.

38. Nægtet andre det samme, fordi de ej vare antegnede.

39. Han har selv tegnet Altersfolk og saaledes forrettet Klokkerens Fmbede.

40. Udpantet et Par Mænd for 4 Ort uden først at have krævet dem.

Af Vidneførselen sees, at personel Kapellan Lind sammen med Handelsmand Rudolph har Æren af den skamløse, helt igjennem løgnagtige Beskyldning om Heltbergs Adfærd ved Auktionen i Eigsvaagen. Samme Heltbergs Kapellan Lind sees ogsaa af Forhøret at have vidnet at have været Øienvidne til Ting, som han intet kunde vide om af den gode Grund, at han da var bortreist. Hans Vidnesbyrd om Heltbergs Adfærd mod den sindssyge Mand geraader ham heller ikke til megen Ære. — Angaaende et Barn, som sagdes død uden Daab, fordi Heltberg ej vilde døbe det, oplyste den fremlagte Ministerialbog, at Barnet var hjemmedøbt. — Menighedens Sagfører Angells endelige Paastand er, at Heltberg removeres fra sit Embede og erstatter Menigheden dens Omkostninger med 120 Rrdlr. samt betaler 50 Rrdlr. i Salær til Angell.

Den afsagde Dom i Sagen lød in extenso som følger:

Anno 1771 d. 29 August mødte jeg, A. Meyer, Provst over Romsdalen og Sogneprest til Bulsø Menigheder, saavelsom Kapellanerne Hr. P. Vedege og F. Lange atter paa Næssets Prestegaard for at sige Dom udi den for denne Ret udagerede Sag mellem Sognepresten for Næssets Menigheder

Digitized by Google

Hr. Elias Heltberg og hans Menigheder Næssets Almue, som da saaledes blev afsagt.

Dommen.

Naar der overveies alle de Poster, som velærværdige Hr. Elias Heltberg, Sogneprest for Næssets Almue, af samme sin Almue beskyldes for, og tillige for denne Provsteret er bleven tiltalt for, ere samme i sig selv baade mange og en Prest uanstændige, derfor og findes fornøden hver for sig at gjennemgaaes. Thi bliver den første Ankepost, at kuns en Konfirmation i Hr. Heltbergs Betjeningstid, der er 4 Aar, er bleven holdt, uagtet vanligen Ungdommen 2de Uger har været hos ham paa Prestegaarden; han har slaaet en Del af dem, sendt Bud efter nogen for at hudflette, deriblandt voksne Mennesker og Soldater, samt at sætte saadanne imod deres Villie i Tjeneste hos andre; ført Ris med sig til Kirken for at overlevere Husbonden for at hudflette saadan Tjener og saadant mere, som saadan Ankepost indeholder. At nu kuns en Gang er holdt Konfirmation i Hr. Heltbergs Betjeningstid, førend denne Dispute mellem Presten og Almuen er opkommen, da den dog 2 Gange er holdt, er saavel bevidst ved Vidner, som og Presten tilstaaet, hvilket ej kan komme Presten til mindste Nachdel, at der i samme Tid ikke er holdt flere. Thi endskjønt Konfirmations-Forordningen melder Aarets Tid, naar Konfirmationen skal afholdes, foreskriver den dog ej nogen Prest aarlig at holde Konfirmation, men saadant maa endeligen komme an paa ethvert Prestegjelds tilvoksne Ungdoms Mængde og deres Perfection udi Kristendoms Lærdom, da ingen Konfirmation kan eller bør holdes, uden saa er, at de, som ska antages, før ere blevne indprentede den fornødne Kristendoms Kundskab, og samme lært og fattet af dem, saavidt det til deres Salighed kræves. Altsaa da, siden nu vel

Digitized by Google

Almuen urgerer, at i saa lang Tid en eneste Konfirmation er holdt, som dog nu bleven bevist at have været 2de, men paa ingen Slags Maade har bevist, hvor mange af den Ungdom, som for at præpares til Konfirmation havde fattet og lært saa megen høist fornøden Saligheds Lærdom, al de billigen burde og kunde antages, kan denne Ankepost paa ingen Maade holdes og agtes for grundet. At Presten har slaget Ungdommen, er af Skolemesteren Trond Frisvold saaledes forklaret, at han havde seet Presten slaa en Dreng med Bogen om Ansigtet, og en Pige med sit Tørklæde, hvilket vel og oftere kan være skeet, dog vidste han ikke at forklare, hvor ondt det har gjort, ikke heller, om det var skeet af det onde, der og Skolemesteren Erik Larsen Røe har forklaret, at han efter Prestens Ordre har givet Knud Andersen Hagen 1 a 2 Slag med Ris paa hans Ryg for Ulydighed mod sine Forældre og anden Uskikkelighed i sit Levnet, saa og at Presten har ladet hente Drengen Hans Andersen Aasen for at lade ham give paa Rumpen for hans Skolegangs og Overhørings skammelige Forsømmelse. Dette er kortelig Indholdet af, hvad Vidnerne denne Ankepost betræffende haver oplyst.

Nu tilstaaes gjerne, at det er rettest og bedst, at en Prest med Sagtmodighed begegner Ungdommen, dog da desværre altfor ofte Sagtmodighed af de fleste foragtes og bliver frugtesløs, paastaaes, at en Prest saavelsom et andet Menneske undertiden herover kan vredes, og da i Hastighed formedelst ofte vist Skjødesløshed og Uagtpaagivenhed, naar en Ting mange Gange er bleven forklaret og gjentaget, give en saadan skjødesløs og uagtpaagivende Ungdom enten et Slag eller lade dem paa anden Maade revse, hvilket dog altsammen ikke sigter ttl Ungdommens værste, men bedste, ja ofte bliver dem en nyttig pro memoria til Forbedring. Altsaa er og denne Ankepost og over Hr. Heltberg omvidnede Omgangsmaade med Ungdommen taabelig og aldeles ikke extenderes til at knnne

Digitized by Google

forringe Embedet, og burde vedkommende langt ifra taget Anledning til at anklage ham for en ond Mand, men heller elsket og takket ham for, at han paa alle mulige Maader har villet søgt dens Ungdoms Oplysning og Levnets Rettelse.

Det øvrige i Ankeposten at sætte i Tjeneste hos mod deres Villie samt ført Ris med sig til Kirken med videre, som den indeholder, er en aabenbar Løgn; thi Fogden efter sit meddelte edlige Vidnesbyrd har sat Drengen Hans Andersen Aasen i Tjeneste og ej Presten; altsaa falder det af sig selv, at Presten uskyldig er heri bleven beskyldt.

2den Post om Kirketjenestens mislige Forretning, idet der er bleven lyst til Prædiken, men Tjeneste der dog ej er bleven holdt, allerhelst i Aaret 1769 paa Palmesøndag, Skjærthorsdag og Langfredag, tillige at i al hans Betjeningstid, førend Disputen opkom, ingen Passionsprædiken af ham er bleven holdt, og Presten i Aaret 1769 paa bemeldte Palmesøndag o. s. v. enten givet eller modtaget Besøg. Da har ikke alene Presten selv tilstaaet, men og Vidnerne forklaret, at vel ingen Tjeneste benævnte Dage af ham blev holdt, dog formedelst hans Sygdom, da Vidnet og saa ham i samme Dage med en stor Dug om Hovedet og hørte ham klage sig syg, men ej bleven hjemme formedelst Hinder enten af eget eller andres Besøg, hvilket og de andre edlige, skriftlige Vidnesbyrd udvise. Og som nu en Sygdom er en kraftig Aarsag og gyldig Hindring nok til Tjenestens Ophævelse, bliver denne høist ubillig klaget over. Men at engang Messefold er skeet ved en Kirke, dog prædiket samme Tid i en anden formedelst Isens Bortgang, der havde hindret i lang Tid Tjenestens Holdelse, er saa den Ankepost ikke værd at tage under Reflektion; thi saadant kan ikke kaldes Messefald, men Tjenestens Forflyttelse af nødvendige Aarsager, da i det øvrige ingen Messefald uden Sygdoms eller haardt Veiers Hinder Presten er bleven overbevist at være skeet.

Digitized by Google

3die Post indeholder Daabens Nægtelse. Og har da denne Beskyldning Oprindelse af Iver Brækkens Børns Daab, idet bemeldte Mand kom til Presten paa Gaarden Eide og gav ham tilkjende sit nyfødte syge Barn, da Presten aleneste efter Vidners Forklaring underviste Manden, at han i saadan Nødsfald selv kunde hjemmedøbe det. Thi videre er ikke i denne Post bleven opgivet, langt mindre oplyst og bevist.

4de Post mod Ritualet døbt Barn uden Pibekrave, admitteret Kirkegangskoner til Skrifte førend deres Introduktion. Da nægtes vel ikke, at et Barn engang i Sira Kirke i Eidsfjorden er døbt, uden at Presten havde Pibekrave paa, dog ogsaa af Vidner forklaret, at Barnet kom til Kirken for at døbes om Aftenen, efterat Kirketjenesten aldeles var endt, og Presten afsendt sin Krave til sin Baad, der laa en Fjerdingsvei fra Kirken, følgeligen udkrævedes lang Tid at tilbagehente Kraven, hvilket vilde have forhalet Barnets Daab til sent ud paa Aftenen. Om nu en Prest efter Orden forbindes at forrette Ministerialia i Prestehabit, saa sees dog ikke, at Ritualet paabyder saadant stricte paa alle Tider og i alle Forretninger, thi Ritualet aleneste foreskriver, at naar Kommunion forrettes i Kirken, skal Presten være iført baade Messeskjorte og Messehagel, men i andre indtræffende Omstændigheder af Dødsfald betager aldrig den prestelige Habits Mangel nogen Forretning sin Kraft, mindre enhver Daabes uden Pibekrave, allerhelst den ikke uden lang Tids Spilde kunde hentes tilbage; nok var det, at Daaben blev forrettet efter de befalede brugelige Guds Ord, hvilket vel er og bliver det assentielle derved.

At Kirkegangskoner er antaget til Skrifte før deres Introduction er ei i Lov eller Ritual just forbuden; thi der staar vel i Ritualet, at Kirkegangskoner skulde være tilstede i Vaabenhuset, saasnart Gudstjenesten begyndes, hvilket er saa at sige, naar der er skriftet; thi der skriftes gjerne, førend der ringes sammen, og da siges egentlig Gudstjenesten at be-

Digitized by Google

gynde. Naar nu overveies, at Barselskvinder ofte har lange Veie, fører deres smaa Børn til Kirke med sig, den besværlige Pleie og Rygt, er det aldrig ilde, men vel gjort af en Prest at admittere Moderen til Skrifte før Introductionen; thi Moderen kan da efter Skriftemaalet indtil Tjenestens Begyndelse gaa ud af Kirken at rygte og pleie sit medførte Barn. Bliver altsaa og denne Post til ubetydelig Paaanke.

5te Post indeholder, at Kirketjenesten til langt ud paa Natten opholdes, Almuen i Kordøren udskjældes. Men naar herom de førte Vidner eftersees, befindes Kirketjenesten at begyndes, som vedbør, undtagen naar mange have været til Skrifte, hvoraf en stor Del efter deres egen Selvraadighed da førend Tjenesten optegnes, som burde være skeet før, hvorved en lang Tid er gaaen bort, førend Kirketjenesten har kunnet begynde. Der kan og ikke af Vidnernes Udsigende det ringeste bevises om nogen Overskjænden af Presten, men de meget mere forklare, at Presten efter Tjenestens Tilendebringelse af Kordøren har lastet og tiltalt Almuen for deres Støien og Larmen under Børns Daab og andre gudlige Forretninger, saa og en og anden forargelig Opførsel og Uskik i Kirken, hvilket mere kan ansees som en høist fornøden Paamindelse end som utilbørlig Skjænden.

6te Post under uvigtigt Foregivende nægtet en Del Kommunion. Dette medfører den største Usandhed; thi alene en Mand ved Navn Hans Johansen er nægtet Kommunion, og dette dog paa Grund af hans hartad hedenske Vankundighed i fornøden Kristendomskundskab, som baade Hr. Qvislies Attest og Vidners Udsigende noksom bevise, da og af samme Raison sc. Vankundighed de andre faa Personers Frahold er skeet. Og som nu baade Guds og Kongens Lov paalægge enhver Prest ikke at admittere dem til Kommunion, der ei ved at gjøre Rede for det allernødvendigste i deres Saligheds

Digitized by Google

Sag, saa (har) Presten meget mere efterlevet end overskredet sit Embeds Pligt.

7de Post tagen 8 Skilling i Skoletold og paastaaet Arbeidsdag af skrøbelige og fattige Folk. Da nu dette ikke (er) imod Lov og Forordning, at dette betales og kræves, naar de aleneste ikke ere Almisselemmer og ei saa skrøbelige, at de hverken for sig selv eller andre kan arbeide, hvilket ikke heller er overbevist Presten, at han af slige saadant har paastaaet, (er) altsaa denne Ankepost af ingen Betydenhed.

8de Post ved Tiendeydelser opholdt Almuen og skjældt dem. Da er vel derom af nogle Vidner forklaret om Trætte ved Tiendeydelse, men derimod forklare andre, især Signeur Schnitlers edelige skriftlige Vidnesbyrd, at Almuen selv hertil gav Anledning, da de mellem sig murrede ikke at ville yde denne Prest mere Tiende end den forrige, da saadan Murren efter en og anden Tiltale baade af Presten og Signr. Schnitler ikke stilledes, men en Del af Tiendeyderne udbrød i grove Expressioner, der ligesom gik ud paa, at han bedrog dem i deres Tiende, hvortil endelig af Presten blev svaret, den selv at være og blive en bedragen, der sagde, at han bedrog eller agtede at bedrage nogen ved Tienden, og som det den ganske Dag havde været et stormende Veir, som om Aftenen mere tiltog, var det deres egen Skyld, som silde om Aftenen drog ud, da det end tydeligen bevises, at Presten alene efter den ham af Fogden meddelte Tiendemandtal har paastaaet sin rigtige Tiende, saa altsaa intet lovstridigt herudi er handlet af Presten mod Almuen.

9de Post at have forlangt 6 Mand i Fareskyds i Aaret 1769, da et Presten anbefalet Mandtal skulde forfattes. Men da desangaaende Sorenskriverens endelig Attest bevidner, at denne Sag har været paastævnet og forligt, saaledes at de paagjældende af Almuen har betalt Omkostningerne, samt

Digitized by Google

bedet Presten om Forladelse, bliver saa denne Klagepost ej at reflectere.

10de Post gaaet fra Alteret ind i Sakristiet med Messehagel paa og der først af Medhjælperne ladet sig den aftage. Hertil har intet Vidne kunnet svare, af hvad Aarsag saadant er skeet, især ikke kunnet give mindste Oplysning, at det er skeet af usømmelig og utilbørlig Aarsag, Presten alene selv har tilstaaet, at saadant er gjort i Embedsforretningstanker, som og bliver hel mulig, at en Mand formedelst Meditationer om forestaaende Forretning ej erindrer sig at lade Messehaglen aftage, hvilket billig Medhjælperne burde forekomme, saa at denne Ankepost smager af idel Ondskab og sigter at blamere for dog en ubetygelig Sag.

11te Post. Om ikke ført Brændevin, naar han er reist til Kirke, drukket selv og skjænket andre med, og saaledes kvalificeret Tjenesten af ham er bleven forrettet. Denne Post er af samme Surdeig som foregaaende, er et tydeligt Bevis paa, at onde Mennesker frembære onde Ting af deres Hjertes onde Liggendefæ; thi uagtet Presten selv rent ud tilstaar, at han som en svag Mand, der fastende lang Vei til Kirken reiser fra sit Hus, fører Brændevin med sig, og naar Kirketjenesten er er endt, i Huset, hvor han har klædt sig af, der tager en Drik Brændevin for at styrke sig paa, førend han reiser tilbage igjen, vel og kan have givet en og anden, der er kommen i Huset for at tale med ham, en Drik, saa har dog alle Vidner tilstaaet, at de ej have seet ham drikke det før Tjenestens Begyndelse, ei anderledes hverken før eller efter Tjenesten befunden ham, end som det sømmer og anstaar enhver skikkelig Prestemand, bliver altsaa en baade hans Person og Embede høist graverende Beskyldning de beskyldende selv til Nachdel.

12te Post paa Auktionen efter afdøde Nils Møller i Aaret 1769 gaaet om Aftenen paa det Kammer, hvor han og flere

Digitized by Google

andre skulde ligge, i sin bare Skjorte, der talet et og andet usømmeligt Menigheden til Forargelse. Naar nu herom gjennemgaaes saa mange brave Folks edelige Vidnesbyrd, da befindes intet usømmeligt at være enten begaaet eller talt, og maa herover høiligen forundres, at herpaa af Almuen er paaanket, allerhelst, da ingen af Almuen paa samme Tid og samme Sted var nærværende, bliver derfor denne Ankepost at anse som noget, der søges at paaføre Presten til Blamé, hvilket dog ikke kommer eller kan komme ham til Præjudice.

13de Post. Ubeleilige Tider givet Husbesøgelse silde om Aftenen og da foretaget Børns Overhøring til sent ud paa Natten. Dette har vel arriveret, at Presten af visse Aarsager er reist til Reiten og da tillige overhørt, men saa ganske silde har det ikke været, det er ei heller arriveret mere end en Gang, og derfor heller ingen Aarsag til Paaanke.

Dette er altsaa Klagepunkternes Beskaffenhed. Nu maa der og endelig saa kortelig røres ved Monsr. Angels, Almuens Fuldmægtigs, fuldt givne Protokollation, des synes lig et Figenblad dermed at dække Almuens onde Sindelag mod deres Prest. Da de har faaet opladte Øine at se deres Ankeposter og denne Proces at kunne geraade dem selv til Skade, derfor ogsaa hel usandfærdig i Protokollen lader tilføre, at 2 Gange tilforn ligesom nu er af dem tilbudt mindelig Forlig, der dog denne Gang intet Forlig af dem er bleven tilbudt, ikke heller tilforn mere end en Gang, som var ved forrige Sessions Holdelse, hvor dog aleneste af Monsr. Angel blev begjært af Hr. Heltbergs Forsvar at se, om han kunde bringe det til et mindeligt Forlig paa begge Parters Side, dog ikke det allerringeste ytrende sine Tanker, hvorledes Forliget skulde være beskaffent, ret ligesom Hr. Heltberg først skulde submittere sig for sin Almue, som dog med saa mange grove Beskyldninger have antastet ham, og han være glad ved med Næsen

Digitized by Google

og begge Øren at faa bilagt en Sag, som han intet havde at frygte for. Ikke destomindre er dog vitterligt nok, at Hr. Heltberg, førend det kom til Proces, og hans Almue endnu ikke ved offentlig Rettergang havde søgt at paaskyde ham mange nærgaaende og skammelige Beskyldninger, ved forrige Aars Visitats Holdelse fandt sig villig til et mindeligt Forlig, dersom Almuen kuns der havde villet indfinde sig paa Prestegaarden at begjære eller anføre Forslag til Forlig, hvortil de dog den Tid havde lukte Øren og haarde Hjerter, hvorfor Hr. Heltberg og, efterat han med Rettergang var bleven angrebet, som og billigt kunde være, har været nødsaget til at forsvare sig ved lovlige Vidners Førelse mod saa mange grove og nærgaaende Beskyldninger og ved Rettens Kjendelse at dømmes enten uskyldig eller skyldig.

Naar nu da alle Ankeposterne tages under nøie Betragtning, sees klarlig, at samme ere i sig selv ei saaledes beskafne, som de ere opgivne, da en og anden Omstændighed, som kunde være indløben har forvoldet enten at extendere samme til alt i Almindelighed eller noget, og da paatalet samme som mislig Embedshandling, som dog ikke er saa i Sandhed, undtagen at ingen Passionsprædiken, indtil Discuten begyndte, af Presten er bleven holdet, for hvilket han og staar under hans Høiærværdigheds Biskoppens Tiltale og Irettesættelse. Alt det øvrige har Almuen ei kunnet producere det ringeste Bevis (for), saa den overbeviser Hr. Heltberg noget hans Embede uværdigt eller kan komme hans Embede til Præjudice, men synes, at da han har søgt at ville have Ungdommen tilbørlig oplyst, Vankundighed baade hos unge og gamle af Menigheden fordrevet, mange skammelige Uskikke hæmmede og afskaffede, den største Del af Almuen da derfor er bleven ham fiendsk og grov og ved disse Beskyldninger søgt, at han kunde sværtes og taxeres saavel

Digitized by Google

for lasteværdig Embedsførelse som usømmelig og Prest uanstændig Levnet og Opførsel.

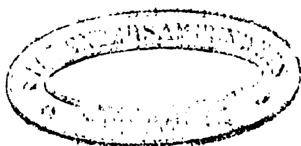
Udi Betragtning da heraf og alle Ankeposters Ubevislighed, bliver altsaa i denne Sag saaledes dømt, at den klagende Almue, som ingen retfærdig Aarsag har havt til disse anførte Ankeposter, enten at give Hr. Heltberg offentlig Afbigt for deres rette Tarv eller Værneting, eller i dets Mangel alle for en eller en for alle af dem, som i Sagen har været impliceret og Klagemaalet underskrevet, at betale Hr. Heltberg 100 Rrdlr. for saadan deres grove og usandfærdige Beskyldninger om Embeds og Levnets Førelse, de og alle deres Ord desangaaende blive kjendt døde og magtesløse, der ei skal komme Hr. Heltberg, hans Person eller Embede til mindste Nachdel; desuden for saadan deres ubeføiede Proces at bøde til Sognets fattige 20 Rrdlr. samt til Justitskassen 4 Rrdlr. og erstatte Hr. Heltberg Processens Omkostning med 80 Rrdlr. Desforuden for denne Session efter Almuens Fuldmægtigs egen Protokollation seneste Gang 40 Rrdlr., hvilket altsammen alle for en eller en for alle af de klagende og Stevnemaalet underskrevne, ligesom Presten Heltberg selv bedst synes og for godt befinder, haver at udrede og opfylde inden 15 Dage efter Dommens Forkyndelse under Execution.

Saaledes dømt og afsagt paa Næssets Prestegaard d. 29 August 1771.

A. Meyer,

Provst over Romsdalen og Sogneprest i Bulsø.

Digitized by Google

Om Forholdet mellem Evangelium og Epistel.

Af forhenv. Biskop Grimelund.

„Da der i enhver Gudstjeneste bliver oplæst flere Afsnit af Skriften, men enhver Gudstjeneste maa danne et harmonisk Helt, saa er det ønskeligt, at de to eller tre Afsnit, der hver Gang læses tilsammen, paa en eller anden Maade staae i Forhold til hinanden“, bemærker *Ranke* i sin 11te Sats om Opstilling af nye Perikoperækker.

At denne Regel grunder sig paa en rigtig Tanke, er indlysende. Det er betegnende for ethvert Helt, der skal kaldes saa med Rette, at det maa være sammensat af Dele, som svare til hinanden og gribe saaledes ind i hinanden, at den ene betinger den anden, enten paa den Maade, at dersom noget Led falder ud, da falder det Hele fra hinanden i en forvirret Masse, eller i det Mindste paa den Maade, at ethvert Led tjener til at udfylde og forklare det Hele. Og negtes kan det vel ikke, at Liturgien først da opfylder, hvad den som Kunstværk lover, naar den ogsaa bevæger sig i et saadant Delenes Sammenhæng, At Nydannelser paa Liturgiens Omraade altsaa bør iagttage denne Regel, saafremt de i sig optage baade epistoliske og evangeliske Læsestykker, er en naturlig Lov og et fuldt berettiget Krav.

Men naar der saa spørges, om den gamle, fra tidligere Aarhundreder, fra „Comes“ modtagne Perikoperække ogsaa opfylder dette Krav, saa er Svaret herpaa ikke lidet omtvistet. Medens det i Almindelighed indrømmes, at Epistel (Lectie) og Evangelium staae i en kjendelig indbyrdes Forbindelse paa *Høitiderne*, navnlig de *store* Høitider, synes man ikke at kunne opdage nogen saadan Forbindelse paa de almindelige Søndage; især er det ikke muligt uden Tvang at finde noget nærmere Forhold mellem disse Læsestykker i de Dele af Kirkeaaret, som udmærkes ved en sammenhængende Læsning

Digitized by Google

(lectio continua) af bibelske Forfattere, f. Ex. Læsningen af Romerbrevet i Hellig 3 Kongerstiden, af de katholske Breve i Pentekostetiden, samt i Partier af Trinitatistiden.

Herved er der imidlertid Adskilligt at bemærke. For det Første viser jo allerede Valget af Læsestykkerne paa Høitiderne, at hin Lov om Liturgiens Bygning aldeles ikke har været de ældste Samlere af Perikopesystemet fremmed; de have ikke alene kjendt den, men ogsaa anvendt den, og det vilde være en uforklarlig Anomali, hvis dens Anvendelse skulde indskrænke sig til Høitiderne, medens Fædrene vitterligt have villet udpræge store Partier af Kirkeaaret som nøie sammenhængende med Høitiderne og staaende under Indflydelse af disse. Dernæst er det heller ikke blot Høitiderne, der bære tydelige Mærker af denne Lov; Epistlerne paa 1ste og 4de Søndag i Advent efter vor Regnemaade, Lectien paa Hellig 3 Kongersdag, Epistlerne paa Julens Octave, 1ste Søndag i Faste, Skjærthorsdag, 1ste, 2den, 4de og 6te Søndag efter Paaske, 1ste, 3die, 6te, 12te, 13de og 23de Søndag efter Trefoldighed kunne vanskelig blive erkjendte i sin hele Betydning uden i Lys af Kirkeaarets Evangelier. Dette bliver end mere iøinefaldende, naar vi betragte dem i deres Sammenhæng med den kirkelige Brug af den Kirkeaarstid, paa hvilken de indfalde. (Se Pamels lib. com). Men vistnok er det ikke vanskeligt at see, at det Forhold, hvori Læsestykkerne stille sig til hinanden, langtfra er eens. Hovedstillingen indtages altid af Evangeliet; det er Evangeliet, som paatrykker Søndagen sit Stempel og angiver dens Plads og Hensigt i Kirkeaaret. Til Evangeliet slutter saa det epistoliske Læsestykke sig snart som Betingelse og Forudsætning, snart som Virkning, snart som Betegning for Aarstidens kirkelige Character. Undertiden tjener Epistelen til at stille Evangeliet i det Lys, hvori det skal sees (f. Ex. paa 2den Søndag i Advent), undertiden giver den Nøglen til den rette Opfatning af en Side af Kirkeaarstiden, som ellers skjuler sig i Evangeliet (f. Eks. paa 1ste Søndag i Faste); altid stiller Epistelen et Menighedsspeil for den Forsamling, der i Collecten har bedet om Frugt af Evangeliet, og den staar snart i et umiddelbart, snart i et middelbart Forhold til dette. Ikke altid er det direkte Hensyn til Evangeliet, som har bestemt Valget af Epistel, men nærmest, som det synes, Hensyn til den fra gammel Tid i Kirken vante Læsning af hellige Forfattere i en vis Følgeorden; men selv i dette Tilfælde bliver dog ikke Leiligheden ubenyttet, naar den tilbyder sig, til at vælge saadanne Epistler i Rækken, der i nogen Maade svare til Evangeliet (f. Ex. Epistelen paa 2den Søndag efter Trefoldighed), og for at opnaae dette Øiemed hænder det oftere, at Epistelrækken forlader

Digitized by Google

den Følgeorden, hvori Læsestykkerne staae i den hellige Skrift (f. Ex. Epistlerne paa 2den Søndag efter Paaske, 1ste, 2den og 18de Søndag efter Trefoldighed). Ogsaa denne Egenhed maa vel være at betragte som et yderligere Bevis paa, at de kirkelige Samlere af Lectionarier fra 4de til 9de Aarhundrede ikke have været uopmærksomme paa den Regel, som, efter *Ranke*, bør haves for Øie ved saadanne Samlinger.

Men forholder nu dette sig saaledes, da forsømmer Prædikenen over Evangelierne en af Perikoperækkens Samlere oprindelig tilsigtet og tilrettelagt Veiledning for Opbyggelsen og giver Anledning til den altfor hyppigt, for ikke at sige almindeligt, forekommende Misagtelse af Liturgiens Enhed og Sammenhæng, idet den undlader at tage Epistelen til Hjælp ved Evangeliets Udlæggelse. Selv da, naar Epistelen peger hen paa en anden Betragtning af Kirkeaarstiden, end Evangeliets Kirke kan tilegne sig (f. Ex. af Fastetiden), peger den dog paa Momenter i Opbyggelsen, som det er godt at lægge Menigheden og dens enkelte Lemmer paa Hjærte.

Ledet af disse Betragtninger har jeg foretaget mig at give en Række af Betragtninger over de gamle Evangelier efter Comes med den evangeliske Kirkes eschatologiske Afslutning under stadig Benyttelse af den Veiledning, som Epistelen giver. Om disse Betragtninger nogensinde komme videre end i Forfatterens Haandskrift, er vistnok tvivlsomt; men en Prøve har jeg dog troet at burde levere i den følgende Betragtning over Evangeliet paa 3die Søndag i Advent og dermed give Anledning til at overveie den til Grund liggende Tanke, siden Redaktionen af dette Tidsskrift har fundet at kunne indrømme Plads for en saadan Prøve. At jeg har valgt et Evangelium af den gamle Række, og det saadan som Rækken er optaget i vor Landskirke, uagtet en ny Perikoperække agtes indført, har sin Forklaring i den Brug, jeg selv har gjort af disse Evangelier, hvilke jo desuden ogsaa i Fremtiden ville blive benyttede ved Siden af de nye.

Prædiken paa 3die Søndag i Advent.

Evang. Math. 11, 2—10: Men der Johannes i Fængslet hørte Christi Gjerninger, sendte han to af sine Disciple og lod ham sige: Er du den, som skal komme, eller skulle vi vente en Anden? Og Jesus svarede og sagde til dem: „Gaar hen

Digitized by Google

og forkynder Johannes, hvad I høre og see: Blinde see, og Halte gaae, Spedalske renses, og Døve høre, Døde staae op, og Evangeliet prædikes for Fattige! Og salig er den, som ikke forarges over mig. Men der disse gik bort, begyndte Jesus at sige til Folket om Johannes: Hvad ere i udgangne i Ørkenen at see? Et Rør, som bevæges hid og did af Vinden? Eller hvad ere I udgangne at see? Et Menneske, iført bløde Klæder? Se, de som bære bløde Klæder, ere i Kongernes Huse. Eller hvad ere I udgangne at see? En Profet? Ja, jeg siger Eder: endog langt mere end en Profet. Thi denne er den, om hvem der er skrevet: Se, jeg sender min Engel for dit Ansigt, som skal berede din Vei for dig.

Epist. 1 Kor. 4, 1—5.

Hvad er dette? *Johannes den Døber*, den samme Johannes, som al sin Tid, ja allerede i Moders Liv vidnede om *Jesus*, han sender nu Bud for at høre, om Jesus er „den, som skulde komme“ ifølge Profeternes Spaadomme, eller om han dog maaske ikke er den Ventede. Hvad skulle vi saa tænke om Johannes? — Kjære Venner! Jeg tænker, det er bedst, at vi i dette Spørgsmaal gjør, som Dagens Epistel raader. Det er vel ikke uden Aarsag, at denne Epistel foreholdes os idag; vi behøve kun at ombytte Apostelen Pauli Navn med Døberen Johannes's Navn, saa forstaae vi Meningen. „Saaledes agte hvert Menneske os som Christi Tjenere og Husholdere over Guds Hemmeligheder. Iøvrigt udkræves af Husholdere, at de maae findes troe. Men jeg agter det for saare lidet at dømmes af Eder eller af nogen menneskelig Ret, ja, jeg dømmer mig end ikke selv; thi vel ved jeg Intet med mig selv, men dermed er jeg ikke retfærdiggjort; men Herren er den,

Digitized by Google

som mig dømmer. Derfor dømmer ikke Noget før Tiden, indtil Herren kommer, som og skal føre for Lyset, hvad der er skjult i Mørket og aabenbare Hjærternes Raad; og da skal hver vederfares sin Lov af Gud" — ja, ogsaa Johannes. Lad da alle forhastede Domme fare; Johannes er vist og sandt Husholder over Guds Hemmeligheder. Lader os heller agte paa den Dom, som gjennem denne ærværdige Herrens Tjener bliver lagt os selv paa Hjærte om vort eget Troesforhold til vor Herre Jesus.

Det er et vigtigt Spørgsmaal, Johannes opkaster: „Er du den, som skal komme, eller skulle vi vente en Anden?" Et vigtigere Spørgsmaal er aldrig gjort, kan aldrig gjøres; det vil ligesom have trykt Seglet paa Christi Adventsevangelium. Thi „den, som skal komme", det vil sige: „den, som er forudsagt i det gamle Testamente at skulle komme, den, hvis Advent vi holde. Det er et Spørgsmaal til vor Herre Jesus og, som alle Spørgsmaal til ham, med det Samme en Bøn: „Herre, *giv mig dit eget Vidnesbyrd* til Besegling paa, at du, som i denne Adventstid har ladet dig melde hos Zions Datter med Guds Riges Kongenavn og med den fulde Forløsnings Sommer, du er den Konge og Forløser, som ifølge Guds evige Raadslutning og Profeternes Forjættelser skulde komme; giv mig et saadant Vidnesbyrd, at jeg kan leve og døe derpaa."

For *Johannes i Fængslet* maatte det vel især lægge sig stærkt paa Hjærte af faae et saadant Vidnesbyrd nu, da Martyrdøden truede. Han sender to af sine Disciple med sit Spørgsmaal, ligesom for at faae det forventede Svar vidnesfast. At han ønskede en saadan Forvisning i Døden, det antyder Evangeliet os ved den Bemærkning, at han var „i Fængsel"; og dette kan jo ikke undre Nogen, som kjender noget til Menneskehjærtet og ved, hvor alvorligt Døden kræver fuld Fortrøstning. Men at det ikke var saa, at Johannes selv

Digitized by Google

var bleven vaklende i sit Vidnesbyrd, eller at han havde skiftet Sind og rettet sig efter Verden for at vinde gode Dage i Verden og en blød Klædning af dens Venskab, det see vi klart af Jesu Forsvar for Johannes. Han var „intet Rør“, som dreiede sig efter Verdensvinden; og at han heller ikke var en Mand, som tragtede efter dens Gunst og Herlighed, det maatte enhver kunne skjønne, der kom ihu, at han for sin Bekjendelse af Sandheden heller gik i Fængsel end i Kongens Hus og til hans Bord, hvor han ellers nok havde kunnet sidde, saafremt han havde søgt Herodes's Gunst, „som hørte ham gjerne“, istedetfor at foreholde Kongen hans syndige Vandel og sige ham den bitre Sandhed. Saaledes træder han nu, med Jesu eget Vidnesbyrd, ind i Kirkeaarets Adventstid som Frelserens Forløber.

Men, Venner, heller ikke vi kunne undvære et saadant Vidnesbyrd, saasandt vi ville have en god Advent, og derved beredes et godt og velsignet Kirkeaar. Det er ikke en Grund, som er fast nok til derpaa at bygge vort Saligheds Haab, at vi *antage for sandt*, hvad Evangelierne berette om ham. Det gaar let med denne Grund, som Herren sagde til Jøderne om Johannes (Joh. 5,35): „Han var et brændende og skinnende Lys; men I vilde *til en Tid* fryde Eder i hans Lys.“ Naar der kommer en anden Tid, da denne Glæde skal staae sin Prøve i Anfægtelsernes Mørke, da brister en saadan Grund, og det ender saa let med Frafald i Vantro; det er gaaet sørgelig Mange saaledes. Nei, kjære Sjæl, skal du ogsaa i de mørke Tider fryde dig i din Frelser, skal Jesus være din Glæde og Trøst, baade naar han fæster sit Øie med strengt Alvor paa dig i Ordet, baade naar han tager haardt paa dig for dine Skjødesynder, og naar han ser mildt paa dig, saa du smager hans Naades Sødme, da maa du have en fastere Grund for dig, for ikke at forarges paa ham, „en Grund, som evig staar, naar Jord og Himmel selv forgaar“. En saadan Grund

Digitized by Google

søgte Johannes den Døber; gak du hen og gjør ligesaa! Du skal ikke søge den forgjæves, dersom du, som Johannes, vender dig til den Herre Jesus selv med Bønnens Spørgsmaal: „Er du den, som skulde komme?“ Han svarer dig med Kjendsgjerninger, som vel skal bevidne for din Samvittighed: 1, at her er *Gud Faders forud besluttede Raad* til den fortabte Verdens Frelse; 2, at *i Jesu Christo er dette Raad fuldbyrdet* og, 3, at *paa denne Grund er det i Sandhed godt at bygge.*

1. Har vor Herres Jesu Komme virkelig sin Grund i Gud Faders Raadslutning? Vor Herre Jesus svarer ikke ligefrem paa dette Spørgsmaal. Men han peger paa al den legemlige og aandelige Nød og Elendighed i Verden, som maa vige for ham, og lader saa Spørgeren selv drage Slutningen. „Just i den samme Time, da Johannes's Sendebud kom til ham — fortæller Evangelisten Lukas (7,21) — helbredede han Mange, for Sygdomme og Plager og onde Aander og skjænkede mange Blinde Synet“. Her var Syn for Sagen. Har du ret betænkt, hvad det vil sige, og hvad det kræver, at der er saa megen Nød og Elendighed i Verden? Du bekjender i den første Artikel, og den hele christne Menighed bekjender: „Jeg tror paa Gud Fader, Himlens og Jordens almægtige Skaber.“ Men er det sandt, er det din fulde Overbevisning, at der er en Gud, som har skabt Himmel og Jord, og at denne Gud bær Fadernavn og har en Faders Hjærtelag, hvorledes kan du da et eneste Øieblik tænke, at han *kan* see paa Verdens Fortabelse og være kold derved? Kan Skaberen *glemme* sin Skabning? kan Faderen være ubekymret om, enten det gaar hans Børn vel eller ilde, og, uden at Hjertet rører sig i ham, see paa, at de ere ulykkelige, endog de selv ere Aarsag deri ved sin Vanart? Ser du ikke, hvorledes den forlorne Søns Fader allerede staar i Døren og ser ud efter ham, rede til at modtage den Fortabte med aabne Arme og trykke Forladelsens Kys paa hans Pande, naar han finder ham igjen paa Omven-

Digitized by Google

delsens Vei? Han er vel den Hellige, som hader baade Synden og Syndens Frugt: Døden, ja hader den med et fuldkomment Had, det er visselig sandt og maa aldrig glemmes; men just fordi dette er den Helliges Sindelag, som aldrig kan fornegte sig selv i Fader og Skaberhjærtet, saa *vil* han heller ingen Synders *Død*, men at Synderen skal omvende sig og leve; og har da Synd nedbrudt hans Skabning, saa tvivl heller ikke paa, at at det er i hans Sind at redde sin Skabning fra Fortabelsen i Synden. Og naar du da ser Redningen for dine Øine, ser Blinde blive seende, Halte gaaende, Spedalske rensede, Døve hørende, ja Døde at opstaae, og du hører, hvilket skjønt og trøstefuldt Evangelium om en Frelser og om Frelse der bliver prædiket for de Fattige i Verden, de aandelig saavelsom de legemlig Forkomne, der ellers vandre uden Haab og uden Gud i Verden, og naar du hører, at dette ingenlunde er skeet ved et Slumpetræf, men at det er forudsagt og forberedt gjennem lange Tider, gjennem Aarhundreder, ja Aartusinder iforveien, o, er det da muligt, at det ikke skulde slaae dig, at noget Saadant dog ikke kunde opkomme i noget Menneskes Hjærte, at det kan ikkun være *Guds* forudbeskikkede Raad, opkommet i hans Faderhjærte, som baade ser grant Fremtiden iforveien og har Magt til at styre ogsaa Fremtiden efter sin Vilje og sine Raad? Hør, hvad Profeten har forudsagt Aarhundreder iforveien (Es. 35, 4—6): „Siger til de forsagte Hjærter: „Værer frimodige, frygter ikke; se eders Gud! . . . da skulle de Blindes Øine aabnes, og de Døves Øren skulle oplades; da skal den Halte springe som Hjorten, og den Stummes Tunge juble; thi Vande bryde frem i Ørken og Bække paa den øde Mark.“ Eller hør, hvorledes den samme Profet Esaias har malet Frelsermanden i et deiligt Billede (61, 1—2): „Den Herre Jehovas Aand er over mig, efterdi Herren har salvet mig til at forkynde et godt Budskab for de Sagtmodige: han har sendt mig til at forbinde dem, som have et

Digitized by Google

sønderbrudt Hjærte, til at udraabe for de Fangne Frihed og for de Bundne Fængslets Opladelse, til at udraabe et Naadens Aar fra Herren og en Hævnens Dag fra vor Gud, til at trøste alle Sørgende". Er dette Mennesketale, er det saadan Hævn et Menneske truer med, eller er det ikke meget mere hans Hævn og hans Ord, som ved og kjender Alt, som har Fredstanker over sin Skabning og bær Alt med sit Kraftes Ord? Jeg siger dig: du maa dog fornemme et Vidnesbyrd i dit Indre, som siger dig, at er dette opfyldt og skeet, som det er sagt, da er her Guds Aabenbaring om, hvad der efter hans Vilje „skulde komme"; her er hans Tanker og Raad klarligen at spore, som har en Faders Hjærte for sin Skabnings Nød. Her er *Guds Raad!*

2. Se nu ogsaa, hvor vel Jesu Christi Gjerninger svare til dette Raad. Hans Gjerninger ere ikke foregaaede i Skjul: „Jesus gik omkring i alle (Jødelands) Stæder og Byer, lærte i deres Synagoger og prædikede Rigets Evangelium og helbredede al Sygdom og al Skrøbelighed iblandt Folket" (Math. 4,23; 9,35). Selv indenfor Fængselsmurene trængte Rygtet derom ind og vakte Opmærksomhed. Det var jo netop i Fængslet, Johannes den Døber" hørte om Jesu Gjerninger", og det var netop dette, som bevægede ham til at sende sine Disciple til Jesus med Spørgsmaalet: „Er *du* den, som skal komme, eller skulle vi vente en Anden?" Jesu Gjerninger var Grund nok for den alvorlige Mand til hos Jesus selv at hente fuld Forsikring. Og Jesus henviser selv til sine Gjerninger: „Gaar hen og forkynder Johannes, hvad I see og høre: Blinde see, og Halte gaae, Spedalske renses og Døve høre, Døde staae op, og Evangelium prædikes for de Fattige". For Folk med Johannes's Alvor er dette Vidnesbyrd nok til at bekræfte, at Jesus er den, som fuldbyrder, hvad Faderen havde besluttet og lovet. Nu kunde den fængslede Johannes vel ikke mere aflægge Vidnesbyrd herom uden med sin Død; men i Jesu Henvisning var

Digitized by Google

ogsaa et endnu stærkere, et endnu mere slaaende Bevis end Johannes's Vidnesbyrd, — et Bevis i Gjerningen. Herren siger det selv tydeligt nok ved en anden Leilighed (Joh. 5,36): „Jeg har det Vidnesbyrd, som er større end Johannes's; thi de Gjerninger, som Faderen har givet mig at fuldkomme, disse Gjerninger, som jeg gjør, vidne om mig, at Faderen haver udsendt mig". Ja de sige endnu mere, de vidne om, at her er ingen Ringere end Gud selv aabenbaret i Kjød, fuld af Naade og Sandhed, her er den Enbaarne, i hvem det har behaget Faderen at lade Guddommens hele Fylde boe legemligen (Kol. 2,9), og som derfor kunde sige, hvad ingen anden kan (Joh. 5,17 flg.): „Min Fader arbeider indtil nu, og jeg arbeider. Sandelig, sandelig siger jeg Eder: Sønnen kan slet Intet gjøre, uden hvad han ser Faderen gjøre, thi de Ting, Faderen gjør, de samme gjør og Sønnen ligesaa; thi Faderen elsker Sønnen og viser ham alt det, han selv gjør. Thi ligesom Faderen opvækker de Døde og gjør levende, ligesaa gjør og Sønnen levende, hvem han vil". Her er Forklaring, her er Himmellys!

Kan det forundre eller forbause, at Tegn paa Tegn springer som duftende Blomster frem af Jorden, hvor Jesus sætter sin Fod, at overalt Frelsens Jubel følger i hans Fodspor? Han er selv et Tegn, det største af alle. Thi det er *Sønnen*, som efter Guds Raad er kommen og besøger Sebulons Land og Naftalis Land, Hedningernes Galilæa, det er Gud Faders Enbaarne, som er hans Bud til Jordens formørkede og af Synden forkrænkede Folk, Sønnen, som Intet gjør, uden hvad han ser Faderen gjøre, hvem „Alle skulle ære, ligesom de ære Faderen (Joh. 5,23)", efterdi han og Faderen ere Et (Joh. 10, 30). Men efter Faderens Raad er han nu kommen *ikke* for at dømme Verden, ihvorvel han er den af Gud beskikkede Verdens Dommer, men for at Verden skal blive frelst ved ham (Joh. 3,17). Gud er selv steget ned i sin

Digitized by Google

enbaarne Søn fuld af Naade og Sandhed og vil redde sin Skabning fra at fortabes i Synd og Jammer, og det er *Menneskets* Frelse fra Syndsfortabelsen, det gjælder, ligesom det var *Menneskets* Fald, der drog Ulydighedens Forbandelse over Skabningen, og det er *Menneskekaar* han derfor har taget paa sig. Er det da vel at undres over, at „Guds Finger“ nu viser sig i ham mægtig til at løse Syndsforbandelsens bedske Følger? Med *Jesus* er Guds Rige *aabenbaret* paa Jorden, thi Gud har salvet sin Søn til „Konge paa Zion, sit hellige Bjerg“, og dette kommer tilsyne i Menneskenes Redning fra Syndens baade legemlige og aandelige Lænker, baade i udvortes Helbredelser og i Evangeliets Rigdom paa Helbredelse fra Sjælenød vidt og bredt i Israels Land, blandt det Folk, blandt hvilket Sønnen færdedes i sit Kjøds Dage. „Det Folk, som vandrede i Mørke, saae et stort Lys; de, som sad i Dødsskygges Land, over dem straalede Lyset (Es. 9,2 smlgn. Math. 4,16)“. Er dette underligt? Guds Raad er modnet, Løftet er opfyldt: „Et Barn er os født, en Søn er os given, og Fyrstendømmet er paa hans Skulder, og man kalder hans Navn Under, Raadgiver, vældig Gud, Evigheds Fader, Fredsfyrste (Es. 9,6). „Og paa dette Fyrstendømmes Tilvæxt og paa Freden er der *ingen Ende* (Es. 9,7)“. Dette har siden vist sig Aarhundreder efter Aarhundreder, og det viser sig den Dag idag; det har tændt Lys midt i Hedenskabets tykkeste Mørke, det har skabt noget Nyt baade aandeligt og legemligt, hvor det fik fast Fod, „Vande bryde frem i Ørken og Bække paa den øde Mark“; „det opholdes ved Ret og Retfærdighed fra nu af og indtil evig Tid, den Herre Zebaoths Nidkjærhed gjør dette (Es. 9, 7)“. Ja, hører du det ikke, ser du det ikke overalt, hvor Jesu Christi Evangelium vinder Indgang ligesaa tydeligt, som Johannes's Disciple hørte og saae Jesu Gjerninger? Dette er sandelig Guds Raad! O kunde du see, hvorledes Guds

Digitized by Google

Faderhjærte brænder imod denne arme Verden i Christo Jesu, du skulde ligge paa dine Knæ for ham og juble og tilbede!

3. Er da ikke her i Sandhed god Grund at bygge paa? Grundvolden er jo altsaa den evige, almægtige Gud. Ja, Johannes, dit Vidnesbyrd om Jesus er ikke gjort tilskamme, frygt ikke, du skal ikke fattes Styrke i Døden! Og du, Christne Mand og Kvinde, du, som har hørt og seet endnu langt mere af Guds Finger aabenbaret i Christo Jesu end Johannes, du skulde endda ikke være fast i dit eget Sind? du skulde endnu lade dig anfægte af Tvivl om den Herre Jesus? du skulde blive uvis om din Frelser, fordi han er et Tegn, som imodsiges, og vende dig hid og did urolig i Banghed for hans Rige, naar Verden stormer og raser imod det, og lade dig jage ind i Sjælemørke, naar det regner med Spot omkring dig, eller der blæser et fremmed Lærdoms Veir paa Verdens Højder eller i dens Dale? — Er det gaaet dig saa — og det er gaaet Mange saa —, da kom ihu Apostelens revsende Ord (2 Kor. 11,3): „Jeg frygter for, at, ligesom Slangen bedrog Eva med sin Trædskhed, saaledes skal Eders Sind blive fordærvet og ført bort fra Troskaben mod Christum.“ Det er den gamle Slangelist at gjøre Guds Raad mistænkt eller vække Frygt for, at det skal gaae tilgrunde. Men frygt du heller for at forarge dig paa Jesus. Mærk hans Ord: „Salig er den, som ikke forarger sig paa mig“. Og du forarger dig paa ham, ligesaavel naar du lader dig raade til at ringeagte ham, som naar du støder dig over, at han synes dig at kræve for meget. Han er dog din Ven fremfor nogen Anden, og han har gjort sit Navn over al Jorden saa stort, sit Rige saa mægtigt, dets Tid saa lang, at han visselig maa beholde Navnet: „Herren Zebaoth, stærk og vældig, Herren vældig til Strid (Ps. 24,8)“. Trods alle de Nederlag, hans Rige tilsyneladende har lidt, er dog dets Væxt som Figentræets, naar Sommeren nærmer sig, og dets Kamp er ledsaget med Aarhundreders

Digitized by Google

Sang: „Din Haand hæve sig over dine Modstandere, og alle dine Fiender vorde udryddede (Mich. 5,8)“! O vær vis derpaa, Herren er en stærk Klippe: „Kast kun Anker, Her er Grund, Det er godt paa Gud at bygge“.

Dog, jeg ved det godt, Andres Forestillinger hjælper ikke her. Forargelsen trænger sig ind ad lukkede Døre, sniger sig ind med Menneskehjærtets skjulteste Tanker, des lettere jo mere de lokke med Visdoms Skin. Ogsaa kommer Verden til og byder frem alt Sit og lokker og frister den Vaklende med sit Væsen og sit Selskab, i hvilket Troen paa Christus tager sig ud som latterlig Daarskab (1 Kor. 1,18). Nej, Ven, du maa ikke holde stille med Forargelsen hos enten dig selv eller andre Mennesker, du maa gjøre som Johannes, *gaae til Jesus* med dine Spørgsmaal, det hjælper. Johannes var i Fængsel; dets haarde Tvang trykkede ham; han saae Døden for sig, den tillod ham ikke at hvile i Halvhed; han var i Nød, og Nøden drev ham til Jesus. Er det ogsaa saa med dig, Sjæl? Føler du dig med dine egne Tanker ligesom indstængt i et Fængsel? Staar den Tanke for dig: du skal døe, og hvad saa? Ængster det Spørgsmaal dig? — Ja, du er vel i Nød, du er i Særdeleshed i den Nød, hvorom Johannesrøsten vil vække din Bevidsthed: Syndens Nød, det er den, som ængster dig, og den skulde ogsaa drive dig til Jesus. Thi *Jesus*, det er Synderfrelser, det er hans Navn. Er du en Synder? Du er det vel, du negter det vel heller ikke? Guds Lov og din egen Samvittighed gjør dig tidt nok lønlige Bebreidelser derfor. Men saa er du jo just en af dem, til hvem Jesu Vei gaar. Gaar da ogsaa din Vei til ham? Trykkes du af din Synd som af din egentlige Nød, og af Trang til en Frelser fra *denne* Nød som din største Trang? Er det gaaet op for dig, at *derfra* skriver sig al den Nød, hvis Tryk du fornemmer, Samvittighedsnød, sædelig Fordærvelse, den skarpe Braad i Ulykker og Sygdom, ja i Døden selv. *Kjender*

Digitized by Google

du Synden som den Rod, hvorfra alle Ulykker fremvoxe? Da er der Vei til dit Hjærte for Synderes Frelser, og da er ogsaa du sat paa Veien til ham ligesom den værkbrudne Mand og de mange andre Ulykkelige i Israel. Vil du saa ikke, Kjære, ogsaa søge ham op, saa at du i den Frelse, han møder dig med, selv kan hente Svar paa Spørgsmaalet: Er du den Frelser, som skal komme? Du ser, det er Veien til fuld Forsikring; du ved, det er ved Brug og Erfaring, man alene bliver rigtig fortrolig med Lægen og sikker paa, at han ikke skuffer.

Men spørger du: Hvorledes og hvor skal jeg opsøge og finde min Frelser? da lad atter Johannes forklare dig dette med sit Exempel og sin Erfaring. Han sender Bud og spørger Jesus, om han er den, som skulde komme. Der er i dette Spørgsmaal indsluttet en Bekjendelse og en Bøn: „Jeg er i Nød og har kun dig til min Tilflugt; Jesu, lad mig høre dit Svar og smage din Trøst!“ Og Jesus er strax rede til Svar: hans Gjerninger give Svaret; Evangelium prædiker derom, og Evangelium er en Prædiken for Fattige. Her er ogsaa din Vei til ham anvist: det er *Bekjendelse* om din Fattigdom og *Bøn* om hans Hjælp. Men hans Vei til dig, paa hvilken han søger dig er *Ordet*, som prædiker Christus, *Evangelium*, som siger dig fra ham til Svar: „Frygt ikke, jeg gjenløste dig, jeg kaldte dig ved Navn, du er min!“ Sig da ikke i dit Hjærte: hvo vil fare op til Himlen for at hente Christus ned, eller hvo vil fare ned i Afgrunden for at hente Christus op fra de Døde? som om det gjaldt en saadan Aandsflugt for at finde ham. Nei Ordet heder det, „*Ordet* er dig nær i din Mund og i dit Hjærte, nemlig i Troens Ord, som vi prædike (Rom. 10, 6—8)“ — det samme Ord, som ved Evangelium er forkyndt og fremdeles forkyndes i Menigheden fra Kirkeaarets Begyndelse indtil dets Ende. Deri aabenbarer han sig for dig, deri træder han dig nær, deri skal du søge ham og finde ham, naar du

Digitized by Google

søger for Alvor som Johannes. Ser du ham ikke i hans Ord, saa kommer det ikke deraf, at han ikke er der, men det kommer deraf, at Troens klare Øie fattes dig. Men bed da om Aandens Øiensalve for dit svage Syn, fold dine Hænder og „søk til Gud om hans Helligaands Oplysning", det er den Gave, Faderen ogsaa helst giver dig, og den Helligaand er Ordets Aand; er han hos dig med sin hellige Beaandelse, saa aabner han Øiet for Herligheden i Jesu Christi Aasyn, saa ser du din Frelser i Ordet, og da blive hans Gjerninger dig store og klare, da mærker du, hvorledes Faderhjærtet i Himlen brænder af Forbarmelse imod dig i den Enbaarne. Har Jesus før været dig ligegyldig eller dog ikke fremfor Alle dyrebar, saa siger du visselig efter en saadan Erfaring: „Han er den skjønneste blandt Menneskenes Børn (Ps. 45,3)". Var hans Evangelium dig før skjult med sin Herlighed, saa bliver det dig nu uskatterligt som et sandt Himmelbrev og kjært som en Skrivelse fra din bedste Ven, du baade ser og hører ham deri, ser ham midt i hans frelsende Barmhjertighedsgjerninger, hører ham tale som aldrig noget Menneske har talt, og hvem dit Hjærte svarer: „Der er Livsalighed udgydt paa dine Læber". Du finder hos ham og i ham Alt, hvad din Sjæl tiltrænger: Raad og Trøst i Livet, Liv og Forløsning i Døden, tilsidst en mild Dommer, naar ogsaa du skal aabenbares for Christi Domstol.

Saa følg da Johannes, christne Mand og Kvinde, følg ham, christne Menighed, du Zions Datter, hvis Konge er Jesus; Johannes vinker dig efter sig fra Fængslets Mure. Han er mere end en Profet — siger Jesus — han er den *Engel*, som Herren sender til at berede hans Vei. Det er den Herres Christi Adventsengel; om der er stort Alvor tegnet paa hans Ansigt, saa lad ikke det afskrække, lad det heller sige dig: Han mener det alvorligt med at føre mig til min Frelser. Du gaar dog i *Engle*følge under hans Anførsel.

Digitized by Google

Gaa da flittig den Vei, han bereder med sit Adventsbudskab, saa faar du sikkert ogsaa Sind til at blive hos din Jesus, paa hvem han peger (Joh. 1, 29), og glæde dig i hans Evangelium hele Kirkeaaret igjennem fra Krybben i Betlehem til Opstigningen paa Thronen hos Gud Faders høire Haand og indtil hans Gjenkomsts Basune lyder: „Se jeg kommer snart!" O gaa ham imøde med Johannes nu, nu Zions Datter, forelæg ham dine Saligheds Spørgsmaal, bred dine Klæder for ham paa Veien, ifør dig hans Brudedragt, den han skjænker med sin Retfærdighed, og svar ham paa hans Gjenkomstraab: „Amen. Ja kom Herre Jesu!"

Op dog, Zion, ser du ei
palmeprydet Kongevei,
hvor Livsfyrsten drager frem
for sin Brud at hente hjem?

Skjønt han maa for dig at frie
vandre Dødens mørke Sti,
gaar han dog blandt Frelstes Sang:
det var Kjærlighedens Gang.

Skynd dig, Zion, følg ham snart
paa hans Korses Kirkefart
med et uforandret Sind:
Veien gaar i Himlen ind!

Digitized by Google

Om Overgang fra den lutherske til den romersk-katholske Kirke.

Betænkning afgiven af 4 ansete Geistlige i den dansk-norske Kirke i det 17de Aarhundrede.

Meddelt af I. Belsheim.

I Norske Videnskabers Selskabs Bibliothek i Throndhjem findes i Haandskriftsamlingen (Q v. 65) et Haandskrift indeholdende denne Betænkning med følgende udførlige Overskrift: »Grundig Gjensvar fra de fornemste af Geistligheden i Danmark til den høivelbaarne Hr. Prins Georg af England, der han dem konsulerede, om han uden sin Saligheds Spilde kunde træde fra den lutherske til den papistiske Religion for at erholde den polske Krone.« I Fr. Helvegs Danske Kirkes Historie efter Reformationen I (Kbh. 1851) S. 442, 2den Udg. I S. 482 meddeles i en Note, at denne Betænkning findes paa Kgl. Bibliothek i Kjøbenhavn i mange Afskrifter; han nævner exempelvis Gl. Kgl. Saml. 4. 1484. I vor throndhjemske Afskrift findes hverken Datum eller Stedsangivelse; men Helveg oplyser, at Betænkningen er afgiven 26de Mai 1674 paa en theologisk Konferens i Kolding, hvortil hine 4 Geistlige af Hoffet vare indkaldte. Det fremgaar af Betænkningeus Begyndelses-Ord, at denne er æsket af »Hans Høi Grevelige Excellence Rigens Kanceller« — som da var Griffenfeldt. Han holdt det rimeligvis for vigtigt at faa sat en dansk Prins paa Polens Throne, hvor der var Thronskifte og Kongevalg i 1674. Men den nævnte Overskrift kan efter sit Indhold ikke være af de 4 Mænd, som have underskrevet Betænkningen. Hellerikke kan den være skreven, før Prins Jørgen i 1683 blev gift med Prinsesse Anna, som blev regjerende Dronning i England i 1702, da han i Overskriften kaldes Prins af England, Retskrivningen i Afskriften røber sig dog at være fra den Tid, saa denne Afskrift maa være tagen ikke længe efter 1683, og Overskriften kan saaledes være tilføiet af en Afskriver, som kjendte til Forholdet. Hvis Helvegs Angivelse er rigtig, at Betænkningen er afgiven 26de Mai 1674, saa havde Spørgsmaalet da ikke længere praktisk Betydning for Prins Jørgen, da Johan Sobiesky var valgt til Konge i Polen allerede 5 Dage før nemlig 21de Mai. Men dette kunde ikke da være bekjendt i Danmark.

Digitized by Google

Betænkningen, som forsaavidt i nogle Dele kan være uheldig, som Spørgsmaalet var stillet paa Spidsen, har ikke liden Interesse. Den er affattet i en værdig Tone og belyser klart og greit flere af de omhandlede Punkter. De 4 Mænd udtalte sig med Frimodighed, og dette gjør deres Minde Ære.

Afskriften er tagen i Throndhjem i 1882.

Disse Mænd hørte til Danmarks mest ansete Geistlige paa den Tid. Erik Grave, født 1624 i Lund, var bleven Hofprædikant 1660 og Biskop i Aarhus 1664, død 1691. I 1660 holdt han i Fredrik III's Paahør en Disputats i Kjøbenhavn med den polske Socinianer Lubienitzki om Treenigheden, og i 1680 afgav han efter Kristian V's Begjæring Erklæring om Hugonotterne. — Matthias Foss var født i Lund 1627 blev ogsaa 1660 Hofprædikant, 1665 Professor i Theol. og 1672 Biskop i Aalborg, døde 1683. Han blev som Hofprædikant bebreidet for at have omtalt Statssager paa Prædikestolen. Han havde nogen Andel i den saakaldte »4 Biskopers Katechismus«, som udkom i Aalborg 1721. — Hans Leth omtales som Hofpræst allerede 1670 og døde som saadan 1688; deltog i flere theologiske Kommissioner, roses som geistlig Taler og synes at have staaet paa en særdeles god Fod med Griffenfeldt i dennes Velmagtstid. Hans Efterfølger som Hofpræst var Nordmanden Peder Jespersen (f. 1647 paa Helgeland, død 1714). — Christen Lodberg, født i Thyland af Bønderfolk 1625, blev 1663 Prof. ved Sorø Akademi, 1665 Informator for Prins Jørgen paa dennes Udenlandsreise, 1670 Domprovst i Roskilde og 1681 Biskop i Ribe, død 1693. — Alle disse 4 Mænd stod altsaa i et nært Forhold til Hoffet.

Haandskriftens gamle Retskrivning er ikke bibeholdt.

»Grundig Gjensvar fra de fornemste af Geistligheden i Danmark til den høivelb. Hr. Prins Georg af England, der han dem konsulerede, om han uden sin Saligheds Spilde kunde træde fra den lutherske til den papistiske Religion for at erholde den polske Krone.

Saasom Hs. Kgl. M. vores allern. Kgs. og Herres allern. Befaling ved Hs. Høi Grevelige Excell. Hr. Rigens Kanceller os underdanigst allern. er overdraget nemlig at vi i den nuværende Sammenkomst skulle allerunderd. deliberere om efterfølgende Punkter (1) om det er muligt uden sin Saligheds Spilde offentlig at bekjende den romersk-katholske Religion? (2) om hvis saa er, at demonstrere hvad Enormiteter sig deri befinder, som det ikke kan tillade; (3) om aldeles ingen Moderation deri i saa Fald kunde være at bruge?

Saa have vi da i Guds sande Frygt bemeldte 3 Punkter med hinanden overveiet, og give til hver af dem denne vores allerunderd. Erklæring:

1. Til det første svares enfoldelig, at et Guds Barn med Guds Naade og Aandsens kraftige Bevisninger i sit Hjerte og Samvittighed overvunden og fuldkommelig forsikret om den Religions Renhed, Sandruhed og Sikkerhed, han til Dato bekjendt haver, kan aldeles ikke uden in Saligheds Spilde aftræde fra den og offentlig bekjende den romerske

Digitized by Google

Religion, om hvis Renhed og Sandhed han kan have Aarsag at tvivle (a) fordi det strider imod en ret og oprigtig Troes Bekjendelses Natur og Egenskab, som redelig og fuldkommelig vi bør at akkordere med det vi i Hjerterne tror og samtykker, thi vi skal altid være rede til at gjøre hver Mand Regnskab for det Haab, som er i os, siger Petrus 1 Ep. 3, 15, saa at er det andet Haab og Tro i os, end den ene vissere og fastere Religions Kundskab i vore Hjerter, end den vi med Læberne bekjende, da er vi enten Hyklere, over hvilke er fældet saa mangt et Ve af Kristi Mund, eller frygtagtige, hvis Del er i den Pøl, som brænder med Svovl og Ild, Apoc. 21, 8, eller Foragtere, der agter det lige godt, hvilken Religion de bekjender, hvis Ende er Fordærvelse. (b) Fordi Gud selv med bare Ord har erklæret sig, at han aldrig vil kjendes ved dem i sin Himmel, som ikke i sin oprigtige Bekjendelse paa Jorden vil være ham saa velbekjendt med Læberne, som de i Hjerterne kjende ham, Matth. 10, 33: Hvo som bekjender mig for Menneskene osv.; hvilket er jo den sørgeligste og visseste Saligheds Spilde. Hvorfore som den offentlige Troes Bekjendelse er et Symbol paa vor Hjertes Forening med den Kirkes Lærdom, i hvilken vi gjør vor Bekjendelse, og en publik Obligation, at vi samme Lærdom ligemed de andre Kirkens Lemmer anse og for den bedste og reneste bekjende. Saa kan ingen offentlig bekjende den romerske Religion, at han jo derved baade sincirerer den romerske Kirkes Lærdom, som en renere og bedre end den han til dessen (*cic.*) bekjendt haver, saa og forbinder sig ligetil den samme Lærdom, som de andre Kirkens Lemmer har antaget. Thi omendskjønt han ved Pavens Dispensation kunde i nogle Stykker faa Frihed, at han ikke skulde være for obligeret til et eller andet Punkt, som han kunde her disputere over i samme Religion, saa haver han dog end sin offentlige Troesbekjendelse i den romerske Kirke sinceret de samme Stykker fra al Vildfarelse og derved kjendelig nok forbnnden sig til den romerske Kirkes Lærdom. Thi som Paulus Gal. 5, 3 siger, om Jøderne, at hver en, som lader sig omskjære, er skyldig at gjøre den ganske Lov; saa sige vi ogsaa om den, som ved offentlig Bekjendelse hylder den romerske Religion, han er og skyldig til at holde den ganske Kirkes Bud.

Thi som de efter samme Kirkes Skik endelig chrismeres og confirmeres, hvilket i den romerske Kirke holdes for et Sakramente, saavelsom Omskjærelsen hos Jøderne, saa forpligter det ogsaa til den ganske Kirkes Bud som Omskjærelsen hos Jøderne til den ganske Lov. Og skulde hans Hjerte ham da nogen Tid i dette Stykke forvisse, at han da i den Troens Bekjendelse, som han i den romerske Kirke havde gjort, ikke var gangen saa lige frem efter Pauli Formaning, Hebr. 10, 22 etc., at han med et sandt Hjerte i Troens fulde Forsikring bestænkt i Sjælen fra en ond Samvittighed var bleven ved det Haabs Bekjendelse, som han i sit Hjerte havde holdt for at være det første og ubøieligste, saa er der jo vist den Saligheds Spilde for ham at frygte, den Paulus strax nedenfor fremstiller, at eftersom han har forladt sin egen Forsamling, den han intet vidste at beskylde, da havde han jo, efterat han havde annammet Sandheds Bekjendelse, syndet med Villie og Videnskab etc. og er falden fra sin egen

Digitized by Google

Betragtning, som Petrus siger 2 Petr. 3. Saa det er ufeilbarligt, at jo høieste Saligheds Spilde er for dette Menneske, som offentlig bekjender den Religion, helst naar han i sit Hjerte og Samvittighed er forsikret overbevist om en renere Religions Vished og ufeilbarlige Sandhed.

2) For det andet spørges, hvad Enormiteter sig i den romersk-katholske Religion maa befinde, som ikke kan tillade, at et oplyst Guds Barn i den rene og saliggjørende Kundskab ikke kan gjøre en offentlig Bekjendelse af den?

Hvortil kortelig svares:

At hvorvel der er for al Verden farlige Enormiteter lige gerad strider mod Guds aabenbarede Ord og Villie, hvilke nødvendigen haver foraarsaget vores sal. Forfædre, der de bleve dem var og ingen Forandring paa dem kunde erlange, at aftræde fra den romerske Kirke. Saa efterdi dog bemeldte Kirke, for at lokke dem til sig, som de ikke med Magt have kunnet undertvinge sig, haver ofte for visse Personers Skyld disponeret adskillige Enormiteter og endnu vel muligt flere skulde efterlade, om den ved slige Lokkemaader kunde fange Sjæle, saa ville vi da lade dem passere i Henseende, at efterdi de kan ved Dispensation hos nogle efterlades, saa kan de vel muligt og med Tiden hos alle afskaffes og forandres. Men efterdi den romerske Kirke holder vore Kirker for kjætterske Kirker, og fast over alt *in Concilio Tridentino* anathematiserer vores Lærdom, saa kjendes jo deraf vor Kirke at være adskilt fra den romerske *in fundamento fidei* og derfor at være lige Enormiteter *in essentialibus*, som ikke kan tillade, at et oplyst Guds Barn i vor Religions Renhed og Vished kan uden Saligheds Spilde bekjende den romerske Religion.

Vel forsikres der, at vi begge have det samme og salige Guds Ord begge bekjende og tilbede en sand Gud i 3 Personer, begge gjøre ham til vor Saligheds Grundvold, begge have Daabens og Alterens Sakramenta i Brug, hvilke er visse nok *Essentialia fidei.* Men det er derhos at betænke, at om end de romerske Lærere i nogle Artikler beholder ligelydende Ord med os, dog er deres Mening ikke med os lige; thi Enighed, Fredsens Aand, skal beholdes, da ikke alene at man maa tale og bekjende, men og være med en Mening og Sind, Fil. 2, 2. Bruge de end vore opostoliske Troes Artikler, saa dog i den apostoliske Mening misbruge de dem; og af den Misbrug komme de mange Enormiteter *in essentialibus,* som ikke kan tillade, at et oplyst Guds Barn i en bedre Religion associerer sig til den romerske Kirkes Bekjendelse. Thi i det vigtigste bliver han forbunden til i sin Confession at love *unitatem cum ecclesia,* og hvorledes kan han holde det uden Synd og sin Troes Skibbrud, saa længe den romerske Kirke, den han *per confessionem publicam* bekjender sig til, maintinerer adskillige Enormiteter i Troens Sager, hvoraf nogle i næstfølgende 3die Punkt skal bevises Thi enten skal han *in essentialibus fidei* være et med den romerske Kirke, eller ikke; gjør han det første, saa synder han imod sin Samvittighed, idet han ved bedre og samtykker i det, som værre er; gjør han det andet, saa synder han mod sin Confession og bliver befunden

Digitized by Google

baade for Gud og Mennesker bedragelig, saa at hvilken af Delene han gjør, saa er hans offentlige Bekjendelse til den romerske Kirke ham skadelig, og derfor havde det været ham bedre, at han aldrig havde kjendt Retfærdigheds Vei, end at han den kjendte, men skulde have vendt sig fra den hellige Lærdom, som ham var overantvordet, som Petrus siger 2 Pet, 2, 21.

3) For det tredie spørges, om der ingen Moderation deri i saa Fald kunde være at bruge?

Hvortil svares:

At som en retsindig Troens Bekjender ingen Simulation i sin Bekjendelse kan eller maa bruge, eftersom al Lunkenhed i vor Gudstjeneste er fordømmelig Apoc. 3. Saa kan heller ingen Moderation paa den romerske Kirkes Side kunde vindes, som kunde fornøie hans Samvittighed, er neppelig at tro eller vente. Thi som den Difference, som er imellem den romerske Kirke, rører vor Troes Fundamenta og Grundvold, det den romerske Kirke selv bejaer og i den Post ingenlunde noget efterlader, saa kan og et oplyst Gudsbarn i den rene og salige Guds Kudnskab aldrig halte paa begge Benene Reg. 18, og i nogle Stykker føie sig efter den ene, men i andre efter den anden Kirke. Men som han er pligtig at elske Gud sin Herre af ganske Hjerte, af ganske Sjæl og af alle Kræfter Matth. 22, saa maa han og af alt Hjerte, Sjæl og Kraft rent og bart ud være bekjendt det han er videndes, at den Svend, som ved sin Herres Villie, og ikke retter sig derefter, han skal straffes med mange Plager. Og hvad Moderation kan ventes af den romerske Kirke, saa længe efterfølgende og deslige Enormiteter ikke blive afskaffede? Thi (a) Kan vi aldeles ikke enes med samme Kirke i vores Principia, saa længe dens Lærere bygge deres Lærdom ikke paa Skriften alene, men hvor den er dem ikke til Villie, paa Traditioner og menneskelige Paafund, deraf vi kort ud intet kan antage; thi eftersom vi have et saare fast profetisk Ord 2 Petr. 1, 19, det vi kan tryggelig bygge paa og gaa sikker med og ei lægge til eller tage fra, Deut. 4, 2; Ex. 12, 32, medmindre vi villle drage den Forbandelse over os, som Paulus haver fældet, at dersom de syndesløse Guds Kreaturer vilde prædike et andet Evangelium for os, end det, som er prædiket, han skal være en forbandet Ting, Gal. 1, 8. Hvor skulle vi da turde understaa os at annamme syndefulde menneskelige Traditioner i lige Mening og i lige Respekt med Evangelio, efterdi det er en forgjæves Guds Dyrkelse, Matth. 15, 9, og af Paulus fordømmes, Kol. 2, 22, 23 etc. Og kunde den romerske Kirke saaledes *sincerere* sine *Traditiones*, at den ingen skadelige og mod Guds Ord stridende Lærdomme paabød, saa kunde man endda lade den passere, dog ikke med det prærogativ at være *principia fidei*, hvilken Høihed alene Guds Ord tilkommer. Men siden de lære det, som er ganske fremmed for Guds Ord, og paa den bygges og grundes de fleste Enormiteter i den romerske Kirke saasom Aflad, Englenes, Helgeners *reliquiers veneration*, Skjersild, Munkeløfter, hine mange Sakramenter, Kommunio *sub una specie*, Befaling at bede i fremmed og ubekjendt Sprog etc., og fornemmelig den afskyelige Messe, er

Digitized by Google

jo ingen *moderation* i denne *fundamental* Artikel med den romerske Kirke at vente. Og om nogen end kunde tænke, at han ikke saa lige skulde forbindes til alt dette, uanset han fra den missaliske Tjeneste aldrig bliver *eximeret*, saa er han dog ved sin Konfession, ved hvilken han forbinder sig til Troens Enighed med den romerske Kirke forbunden til at lyve, at det er ikke Synd at andre tro det, og dermed nok sømmelig haver han legitimeret Traditionerne og den selvgjorte Dyrkelse, som Gud i sit Ord saa jevnlig fordømmer, hvilket er dog i sig selv ingen Moderation, som kan fornøie en Konfessions Samvittighed.— (*b*) Kan vi hellerikke enes med bemeldte Kirke i den høie og nødvendige Lærdom om Retfærdiggjørelse for Gud; thi som vi ufeilbarlig tror og bekjender med Paulus Rom. 3, at vi blive retfærdiggjorte uforskyldt af Naade ved den Forløsning, som er i Kristo Jesu, saa er det saa langt fra, at vi tør give vore Gjerninger den allerringeste Plads i vor Retfærdiggjørelses Akt, eftersom i vore bedste Gjerninger, naar de for Guds Dom examineres, er ikke aleneste ingen *proportion* imellem dem og den Løn, der for dem *prætenderes*, men endog deres Ufuldkommenhed og megen Urenhed Es. 64, 6. Og om de end kunde være fri for saadan Brøstfældighed, saa ere de dog ikkun en Pligt og Skyldighed, som vi bør at gjøre, thi naar I have gjort alle Ting, som er befalet (det ingen dog kan gjøre) da siger; Vi ere unyttige Tjenere, thi vi gjorde det, som vi vare skyldige at gjøre, Luk. 17, 10. Og derfor kan de ingenlunde ansees, Retfærdiggjørelsens Akt, thi Retfærdiggjørelsen er af Naaden uforskyldt, efter Pauli Lærdom. Er den nu ogsaa af Gjerninger, som den romerske Kirke lærer, saa er den jo forskyldt og ikke af Naaden, conf. Rom. 11, 6, hvilket er gerad stridende mod Apostelens Ord og Lærdom: Ikke siger han, for de retfærdige Gjerningers Skyld, som vi have gjort, men efter sin Barmhjertighed frelste han os, Tit. 3, 5. Og efterdi den romerske Kirke lærer, at de gode Gjerninger kan og give Retfærdighed, der kan ansees for Gud som en Fortjeneste, hvorfor vi bør at lønnes, saa rækker jo den Lærdom hen til Kristi fuldkomne Værdskylds Forringelse, ved hvilken vi alene kan vorde retfærdiggjorte; og derfra kan ikke eragtes, i denne fundamental Artikel, at nogen Moderation kunde findes. Thi her disputeres virkelig imellem os, om gode Gjerninger skal gives, paa hvis Fornødenhed vore Kirker saa haardt driver, som den romerske Kirke, til den Ende, at vor Tro derved kunde blive aabenbar for Menneskene, og vi maa retfærdiggjøres ved den, Jak. 2. Mens der spørges om vor Retfærdiggjørelse for Gud har nogen Henseende til vore gode Gjerninger, at vi og ved dem kunde for ham retfærdiggjøres, det vi nys og have lagt ud rakt efter den Lærdom, vi af Paulus have faaet, som før blev ommeldet. — (*c*) Kan vi hellerikke enes med bemeldte Kirke i vor Guds offentlige Dyrkelse, thi Guds Aand haver lært os Matth. 4: du skal tilbede Herren din Gud og tjene ham alene, saa kan vi da først ikke give Helgener, hvis Gudfrygtigheds Efterfølgere vi beflitte os paa at blive, nogen Tilbedelses Ære, en Del fordi vi her-[illegible]r ingen Befaling derpaa af Gud eller den ringeste Forjættelse, at de

Digitized by Google

kan bønhøre os: en Del fordi de kunde ikke vide vore Hjerters Angest, saasom de ere hverken Hjerternes Randsagere eller kunde allevegne i vor Nød være hos os tilstede; en Del fordi vi trænge ikke til deres Forbøn Vi have alt en Forbeder og vissere Talsmand hos Gud, det Menneske Kristum 1 Tim. 2. 5, i hvis Navn vi ere befalede at bede Faderen alene, om hvis behøves Joh. 16, 23. — (*d*) Langt mindre kan vi falde til den Afguderi, som den romerske Kirke driver i sin Messe, hvor hin lærer det synlige Brøds Element at transsubstantieres og forvandles til Kristi Legeme og derfor samme Brød Tilbedelses Ære at tilkomme, hvilket strider imod Kristi egen Indstiftelse, der aldrig indstiftede Brød og Vin i Sakramentet uden til at æde og drikke, ikke at tilbedes, og ved sin Tjener Paulus lod lære os 1 Kor. 10, at det Brød, som vi i Sakramentet bryde, er Kristi Legemes Delagtighed etc., saa at delagtiggjøres nogen Ting i Brødet, saa er det ingenlunde Kristi Legeme, men er og bliver Brød og for ingen Del derfor uden virkelig Afguderis Tilbedelse.

Hvoraf da endelig maa følge, at saa længe den kanoniske og af den Hellig-Aand indblæste Skrift, som skal være vores eneste Grund, ved menneskelige Traditioner rokkes frem og tilbage, saalænge Kristi Fyldestgjørelse for vore Synder uden Menneskers Gjerninger tillige holdes nøiagtig og fuldkommen i vor Retfærdiggjørelse for Gud; saalænge der skal troes, at man for sine Gjerninger og den Straf, man sig selv paalægger, kan afsone Straffen for sine Synder, uanseet den samme Gud og Herre, som forlader Gjelden, giver og Gjældneren løs og kvit, Matth. 18; saa længe man under Bands Trùsel efter *decretum Concilii Trident. Art. 469* tillades at tvivle om sine Synders Forladelse, og at man ingenlunde maa tro og tænke, at den erlanges ved saadan Tillid til Guds Forjættelse og Bønhørelse; saa længe der læres, at Engle og afdøde Helgener maa tilbedes; saa længe Pavens Riges Stol og Fæstning den afgudiske Messe med alle sine Vederstyggeligheder skal staa ved Magt, foruden andre og mange flere Enormiteter, som Pavens Rige er opfyldt med, hvorom vi ikke nu ville melde; saalænge se vi hverken nogen Moderation i dette Fald hos den romerske Kirke at kunne forventes og heller noget Guds Barn, som er oplært i en bedre Religion, og ved Guds Aands klare og kraftige Forvisninger i sit Hjerte er overbevist den samme at være den reneste saliggjørende og sandeste, at kunne gjøre nogen offentlig Bekjendelse, med mindre han jo *sincereres* gänske fra saadanne Enormiteter og gjør sig bedre baade for Gud og Menneskene delagtig i dem.

Da eftersom det heder: dersom den Retfærdige vender sig fra sin Retfærdighed og gjør Uret, da dør jo han med Rette derfor Ezech. 33. Og den, som forlader den sande Forsamling, hvori Guds rene Ord læres og Sakramenterne efter Kristi Indstiftelse uddeles, og gjør offentlig Bekjendelse af den Religion, som er tvert imod Guds sande Kirke, kaster ei alene al sin Velfærd i Fare, som os af Henrici Asi (?) Exempel noksom vitterligt er, men endog sin Sjæl og Salighed i groveste Fristelsersom ikke ville blive ude, dog de ikke strax i Begyndelsen sees og for

Digitized by Google

nemmes, da mange i deres Døds Tid over saadant i yderste Fortvivlelse geraader. Som det er at befrygte, at man faar Mundheld sammen med den fra Troen affældige Kaspar Franch, der i sit yderste i sin Samvittigheds store Beængstelse af sin Saligheds Tvivl sagde: *Jam sum in foro judicii brevi, absalvabor (cujus tamen nullam in corde sensio consolationem) aut damnabor quod metuo;* da er raadeligst før at slippe al Verden, før man skulde lide Skade paa sin Sjæl, Matth. 16, og at følge Apostelens Raad: Bliv i det, som du haver lært og det dig er befalet, 2 Tim. 2. Behold det du haver, at ingen tager din Krone, Apoc. 3.

Og dette er vores allerunderdanigste Svar til oftbenævnte 3 Punkter, som vi paa Guds salige Ord og vor Kirkes samtydige Lærdom have grundet og for Kristi Domstol i vor Samvittighed vil være bekjendte, ønskende, at den barmhjertige Gud ved sit Ords og Aands Lys naadeligen vil overskinne alle retsindige Troes Bekjenderes Hjerter, at de saaledes her i Verden maa bekjende Jesum og hans Lærdom, at han igjen vil værdiges til at være dem bekjendt for sin Fader i Himmelen, i hvilket hellige Ønske vi skulle og forblive i aller dybeste Underdanighed Hs. Kgl. Maj. vores allern. Konges og Herres samt det ganske høi berømmelige Kgl. Huses allerunderd. og tro Forbedere hos Gud.«

E. Grave. M. Foss. H. Leth. Ch. Lodberg.

Digitized by Google

PB 53

Sammenlignende Fortegnelse over Norges Kirkebygninger i Middelalderen og Nutiden.

Af Prof. Dr. L. Dietrichson.

II. Christianssands og Bergens Bispedømmer.

Følgende Tillæg og Rettelser bedes foretagne for Christiania og Hamar Stifter:

Efter No. 14. »Vestre Fredriksstads Kirke er Langkirke, ikke Korskirke. (Velv. Meddelelse af Pastor Vibe).

No. 24. Rymskog K. omtales allerede i et endnu utrykt Diplom af 1369 og er reven 1799. (Velv. Meddel. af Pastor Brochmann).

Efter No. 45 tilføies: Sander Capel; J. N. V. 104; øde 1590.

No. 77. Eidsvold K. omtales Haak. 4 S. c. 134; Aar 1225.

No. 106. Hlunna Kirke; tilføi: á Hoflandi; J. N. V. 279.

No. 172. Vinger Kirke nævnes Haakon 4 S. c. 152 og 153; Aar 1227.

Ved No. 189 Ringsaker Kirke er i Provsti-Rubriken udeladt: Hedemarkens Provsti.

No. 197. Stange Kirke nævnes i Haak. 4 S. c. 126; Aar 1225.

Efter No. 198 ved Sástada K. tilføies: Sverres S. c. 17 ved Aar 1177.

Efter No. 199 foran Ordene »Capella á Eyranum« tilføies: »Mariæ & Olafs«.

No. 232. Jafnakrs K. nævnes i Haak. 4 S. c. 122; Aar 1225.

Ved No. 219 og 220: Sognepræsten i Gausdal, der ikke endnu havde afgivet sin Indberetning, da mine Undersøgelser anstilledes, oplyser godhedsfuldt, at Østre Gausdals og Follebo gamle Kirker begge endnu staa. De ere begge Stenkirker og have resp. 500 og 200 Pladse.

Mærket ● bliver at tilføie ved No. 52, No. 106 og No. 203, Mærket * ved No. 33, No. 141, No. 153 og No. 169.

Digitized by Google

Fylke og Provsti.	Middelalderen. Kirkens Navn.	Kilder og Literatur.	Materiale.	Opførelsestid.	Nedrivelsestid.
	Oslo Bispedømme III.				
Grœna Fylke II.	260. Stæ Mariæ K. i Skiđum	R. B. 40, J. N. V. 431 N. F. 208	Sten.	f. 1400	$1777\frac{24}{11}$
Gerpinar Pr.	Hakasteins K. . .	Dipl. I, 341		f. 1354	?
	Gimsey Klaustrk.	Fornm. Søg. VII. 273. H. Herd. S. c. 14. Dipl. I, 341 (1354). R. B. 25. Lange Klh. 456.	Sten.	1119-1161	1546
	Kapitelsbjergets (Bratsberg) Kapel	N. F. 207. Abr. 1867 p. 44. 1882 p. 202 cfr. Munch. N. F. H. II, 885.	Sten.	1156?	?
	261. Petri & Pauli K. á Gerpini á Høfund.	Dipl. X. 12 (1315) R. B. 36 J. N. V. 15. 70. 426 fg. N. F. 205. Ab. 1867, 94.	Sten.	f. 1250	
	262. Selja Michaels K. i Slemdal.	R. B. 41. J. N. V. 16. 425. N. F. 205.	Sten.	f. 1400	
	263. Móa Mariuk. i Eiđøngrum.	Dipl. IV. 146, II, 751 (1439) R. B. 23. 570. J. N. V. 16. N. F. 208.	Sten.	f. 1320	
	Baldastađa K. á Høfund.	R. B. 35 [41]		f. 1400	?
	Borgastađa K. á Høfund.	Dipl. I, 226. R. B. 25 [41]. .		f. 1333	?
	264. Móa Laurentii K. i Sandaukadal.	R. B. 22. 570. J. N. V. 15. N. F. 209	Stav.	f. 1400	f. 1775
	Kljufa Margareta K.	R. B. 19.		f. 1400	?
	265. Herekseiđs K. i Drangadal.	R. B. 571. J. N. V. 404. N. F. 209	Stav.	f. 1400	1668—1780
	266. Bjár K. i Tyrisdal	R. B. 571. J. N. V. 404. N. F. 210	Stav.	f. 1400	f. 1806
	267. Skeiđis Olafsk. á Bømblum.	Dipl. III. 415 (1378). R. B. 19 570. J. N. V. 15. N. F. 208.	Sten.	f. 1250	
	Krossen á Bømblum	R. B. 22		f. 1400	

Digitized by Google

Anmærkninger.	Provsti.	Nutid. Kirkens Navn.	Materiale.	Form.	Opførelsestid.	Størrelse efter Siddepladsenes Antal.
		C. Christianssands Stift.				
Ældre K. bygg. 1734—1738; brændt 1880.	Chr. Stpr	*Christianssands Domkirke.*	Sten.	Korsk.	1885	2000
Ældre K. brændt 1652 14/8 Pintsed. 1761; rest. Nye K. b. 1779—83 br. 1886.	Skiens Provsti.	260. *Skiens Kirke* . .	Tegl.	Korsk.	1783	1176
brændt.						
Ruinen existerer.				Langk.	1156?	
Fylkeskirke og Provstisæde. Omb. 1781. 1871.		261. *Gjerpen Kirke* .	Sten.	Korsk.	f. 1250	700
		Luxefjelds K. . .	Tøm.	Langk.	1858$\frac{3}{11}$	104
Tilbyg. med Bindingsv. 1838 rest. 1865.		262. *Slemdals Kirke* .	Sten.	Langk.	f. 1400	136
Med Tømmer- og Bindingsverks Tilbygn.		263. *Eidanger Kirke* .	Sten.	Langk.	f. 1320	409
Ældre Træk. b. 1670.	Bamble Pr.	*Brevik Kirke* . .	Bndv.		1878$\frac{25}{10}$	850
Restaur. 1886.		*Porsgrunds østre (Jesu) Kirke* .	Tøm.	Korsk.	1760 (8?)	600
		Porsgrunds vestre (Immanuels) K.	Tøm.	Langk.	1758	400
Ældre K. bygg. 1651.		*Kragerø (Christi) Kirke.*	Tegl.	Langk.	1869	1200
		264. *Sandøkedals Kirke.*	Tøm.	Korsk.	1771	400
		Skaatø K. . . . ,	Tøm.	Langk.	1862	800
Restaur. 1840.		265. *Drangedals Immanuelskirke..*	Tøm.	Korsk.	1780	460
		266. Tørisdals Tabork.	Tøm.	Korsk.	1806—8	390
Ruinen existerer.		267. *Bamble Kirke* .	Tøm.	Langk.	1845$\frac{18}{10}$	700
		Langesunds Bethel K.	Tøm.	Langk.	1755	479

Digitized by Google

Fylke og Provsti.	Middelalderen. Kirkens Navn.	Kilder og Literatur.	Materiale.	Opførelsestid.	Nedrivelsestid.
	268. Solheima Joh. Døbs. K.	Dipl. IV. 349. R. B. 18. 571 J. N. V. 15. 23. 31. 403. 429. N. F. 210.		f. 1349	f. 1766
	269. Međalheims Laurentii K.	Dipl. I. 341. R. B. 16. 571. J. N. V. 15. 429. N. F. 210.	Stav.	f. 1354	1668—1728
	Mikjalsbergs K. .	Dipl. I. 269. R. B. 17 . . .	Hule	f. 1341	?
	Fenes Michaels K.	Dipl. IV. 615. R. B. 15 . .		f. 1392	?
	270. Hollinnar Mariu K.	Dipl. I. 444. R. B. 13. N. F. 211.	Sten.	f. 1377	
	Rumanes Laurentii K.	Dipl. I. 444. R. B. 16. J. N. V. 15, N. F. 211.	Sten.	f. 1377	
	271. Helgini Olafs K.	R. B. 14. Dipl. III. 919. J. N. V. 15. N. F. 211.	Stav.	f. 1400	f. 1735
	272. Bæjar Olafs K. .	Dipl. III. 503. (1392) R. B. 9. J. N. V. 15. 54. N. F. 211.	Sten.	f. 1400	
	Gorđinnar Mariu K.	R. B. 10. J. N. V. 15. N. F. 212	Stav.	f. 1280?	1850
	273. Lunda Johannes K.	Dipl. IV. 652. R. B. 11. 572 J. N. V. 15. 54. 390. N. R. 213.	Sten.	f. 1395	
	274. Sauđa Laurentii K.	Dipl. X. 69. R. B. 6. 572. J. N. V. 15. 403 fg. N. F. 213.	Sten.	f. 1366	
	275. Ness Petri & Pauli K.	Dipl. IV. 228 (1337) R. B. 8. J. N. V. 15. 403. N. F. 215. Abr. 1883. 132.	Sten.	f. 1250	
	276. Rygini Mariu K. á Heitradal.	Dipl. X. 12. J. N. V. 16. 399 fg. N. F. 216. Abr. 1876. 160.	Stav.	f. 1315	
	Hamar Bispedømme VI.				
	277. Litlaherađs K. .	Dipl. IX. 244. J. N. V. 16. 399. N. F. 218	Stav.	f. 1427	1873
	278. Grandásherađs K.	Dipl. II. 815. VI. 646 (1507). J. N. V. 16. 337. 395. N. F. 219.	Stav.	f. 1456	1852
	279. ● Höfvinjar K. .	Dipl. III. 503. J. N. V. 16. 368. N. F. 219 Abr. 1876. 147.	Stav.	f. 1392	1760
	280. Atróđrar K. á Tinni.	Dipl. X. 142. (1426). J. N. V. 16. 367 fg. N. F. 219.	Stav.	1164-1190	1833
	Tollef Sals Kapel	Daae, Bygdesagn, Norske Helgen. 198 Aarsb. 1868. 145.			1692
	281. Mels K. á Tinni	Dipl. I, 355 J. N. V. 69. 370.	Stav.	f. 1350	1837–3
	282. Dals K. á Tinni	Dipl. X. 98. J. N. V. 16. 368 371. N. F. 221	Stav.	f. 1401	c. 177
	283. Hjartdals (Holms) K.	Dipl. I, 692. J. N. V. 16. 394 fg. 495. N. F. 221	Stav.	f. 1424	1668—18
	284. Suđalanda (Sviduland) K.	Dipl. X. 89. J. N. V. 16. 23. 395. 397. N. F. 221	Stav.	f. 1395	1860
	Suđalands Korshus	Navnet bevaret i et Gaardsnavn, se Kraft III, 122.			

Digitized by Google

Anmærkninger.	Provsti.	Nutid. Kirkens Navn.	Materiale	Form.	Opførelsestid.	Størrelse efter Siddepladsenes Antal.
	Nedre Thelemarks Pr.	268. *Solum Kirke* . .	Træ.	Langk.	1766$\frac{5}{7}$	350
		269. Mælum H. Treenigheds K.	Træ.	Langk.	1728	350
		Kilebygdens K. .	Træ.	Ottekant	1859	
Ruinen af den ældre K. bevares.		270. *Holden Kirke* .	Tegl.	Langk.	1867	
Ruinen bevares.			Sten.	Langk.	f. 1377	
		271. Helgen K.. . . .	Træ.	Langk.	1735	
Den gamle Stenkirke bevares.		272. *Bø Kirke* . . .	Træ.		1874	800
Se Kongl. Res. 19/10 1850. Alderen bestemt ved Myntfund.		273. *Lunde Kirke* . .	Tøm.	Langk.	1872	650
		Yttre Flaabygd .	Tøm.	Korsk.	1822	250
		274. *Saude Kirke* . .	Sten.	Langk.	f. 1366	340
		275. Nes K.	Sten.	Langk.	f. 1250	220
Restaur. 1850. Ingen Indber.		276. *Hiterdals Kirke* .	Stav.	Langk.	f. 1315	
Ingen Indber.	Øvre Thelemarks Østfjeldska Pr.	277. Lilleherreds K. .	Træ.		1873	
		278. *Gransherreds Kirke.*	Tøm.	Langk.	1849	300 Pl.
(Nic. siger ødet f. 1852). En ældre K. byggedes 1760.		279. Hovind K.. . .	Tøm-		1850	250
Dateret ved Indskrift.		280. *Tin (Atro) Kirke*	Tøm.	Langk.	1832-36	390
		281. Mæl K..	Tøm.	Langk.	1839	160
Den nye Kirke ombygget 1842..		282. Dale K.	Træ.	Langk.	1775	182
		283. *Hjertdals Kirke* .	Tøm.	Korsk.	1809	200
		284. Saulands K. . .	Tøm.	Korsk.	1857	300

Digitized by Google

Fylke og Provsti.	Middelalderen. Kirkens Navn.	Kilder og Literatur.	Materiale.	Opførelsestid.	Nedrivelsestid.
	285. Bjár K. i Þufudal (Ofraland?)	Dipl. III, 919 (1477). J. N. V. 16. 337. 395 fg. 398. N. F. 222	Stav.	c. 1370	c. 1796
	[Bjár K. i Þufudal, d. ældre.	Dipl. V. 261. N. F. 774 . .	Stav.	f. 1369	1369]
	286. Seljugerdis Olafs(?) K.	Ol. d. Hells S. ed. Munch & Unger 85. Dipl. X. 12 (1315) I, 157 (1319). J. N. V. 16. 389—91 N. F. 222. Abr. 1882 p. 203.	Sten.	f. 1180?	
	St. Taralds Capella	J. N. V. 391. Daae, N. Helg. N. F. p. 22.	Sten.		1550—1600 ?
	Garviks Capel . .	Kraft III. 99			
	St. Laurentii (Kovedalens?) Capel	J. N. V. p. 389. 394. Kraft III. 100.		f. 1595	f. 1595
	287. Flatadals K. . .	Dipl. V. 1060. J. N. V. 393. N. F. 223.	Stav.	f. 1529	1751
	288. Amotsdals (Vinsdal?) K.	Dipl. XI. 222. J. N. V. 16. 372. 390. 393 fg. N. F. 226.	Stav.	f. 1468	1792
	Rorim-Koven paa Nasgrav.	N. F. 226	Sten.		f. 1785
	289. Rauđalands K. .	Dipl. I. 970. J. N. V. 16. 373 fg. N. F. 229.	Stav.	f. 1491	f. 1808
	Þoresmogens K. .	Landstad Folkev. 386. Abr. 1860, 27. 1868, 148.			
	290. Eyjafjalls K. á Þilskunni.	Dipl. I, 576. J. N. V. 16. 337. 379. N. F. 229. 776.	Stav.	1401	1826-33
	291. Vinja K. . . .	Dipl. I. 768 (1437). J. N. V. 16. 375. N. F. 230. 776.	Stav.	f. 1197	1796
	292. Neslands Korsets og Olafs K.	Dipl. V. 876 (1472). J. N. V. 16. 375. N. F. 232.	Stav.	1242	1847
	293. Grungedals K. .	Dipl. XI. 720		f. 1567	1850
	Oslo Bispedømme IV.				
Thelem Pr. I.	294. Móanna (Ek) K. .	Dipl. IX. 186. J. N. V. 16. 23. 54. 383. N. F. 234.	Stav.	f. 1395	c. 1839
	Botnedals K. . .	Kraft III, 106 (2den Udg.) Abr. 1876, 161.			c. 1350?
	295. Skafsáa K. . .	Dipl. IX. 180. J. N. V. 16. 54. 383. N. F. 234.	Stav.	f. 1395	c. 1830
	Hamar Bispedømme VII.				
	296. Lagardals (Ek) K.	Dipl. III, 529. J. N. V. 16. 377 fg. N. F. 226.	Stav.	f. 1396	f. 1831
	297. Ejđsborgar K. .	Dipl. I. 342. J. N. V. 16. 376. 378 fg. N. F. 227. Abr. 1881. 36. 1883. 133.	Stav.	f. 1354	
	298. Heydalsmóa K. .	Dipl. I, 116. J. N. V. 16. 378. fg. N. F. 229.	Stav.	f. 1308	1668—175[illegible]

Digitized by Google

Anmærkninger.	Provsti.	Nutid. Kirkens Navn.	Materiale.	Form.	Opførelsestid.	Størrelse efter Siddepladsenes Antal.
	Øvre Thelemarks Vestfjeldske Pr.	285. Thudals K. . .	Tøm.	Korsk.	1796	210
[brændt].						
		286. *Silgjords Kirke* .	Sten.	Langk.	f. 1180?	180
var Kap. Ruin.						
øde.						
(Nicolaysen). Mon ikke den nye K.s Indvielsesaar skal være 1754?		287. Flatdals K. . .	Tøm.		1654 2/10	150
Ældre K. ombygg. 1744.		288. Aamotsdals K. .	Tøm.	Korsk.	1792	150
		289. *Raulands Kirke*	Tøm.	Korsk.	1803–08	190
Ident. med Visens »Viningskyrkja«?						
		290. Ødefjelds K. . .	Tøm.	Kvadrat.	1833	74
Alderen best. ved Sigurd Jarlsøns Indskrift.		291. *Vinje Kirke* . .	Tøm.	Korsk.	1795–96	200
dateret ved Indskrift.		292. Neslands K. . .	Tøm.	Langk.	1847	100
		293. Grungedals K. .	Tøm.	Langk.	1850	110
		294. *Mo Kirke* . . .	Tøm.	Langk.	1839	400
I Tegneskolens Diarium 11/2 31 kaldes den nye Kirke »nu opført«, derimod kan den if. Diar. for 14/8 30 ei da være opført.		295. Skafsaa K. . .	Tøm.	Langk.	1830–31	280
Den Kirke der if. Besigt. af 1668 kaldes »Stavek.« skal if. Kraft være fra 1648?		296. *Laurdals Kirke* .	Tøm.	Langk.	1831	200
Indberetn. siger, at Kirken er bygget »i Aaret 1200« (?)		297. Eidsborg K. . .	Stav.	Langk.	f. 1354	100
		298. Højdalsmo K. . .	Tøm.	Langk.	c. 1750	150

Digitized by Google

Fylke og Provsti.	Middelalderen. Kirkens Navn.	Kilder og Literatur.	Materiale.	Opførelsestid.	Nedrivelsestid.
	Oslo Bispedømme V.				
Thelem Pr. II.	299. Þveita K. i Nizisdal.	Dipl. I, 420. N. F. 238. . .	Stav.	f. 1372	f. 1762
	300. Þveita K. i Triđjunginum.	Dipl. IX 186. J. N. V. 386 fg. N. F. 238.	Stav.	f. 1395	1668—1748
	301. Hvitisejđs K. . .	Dipl X 62. (1360). J. N. V, 16. 386 fg. N. F. 237. 777. Abr. 1882. 203.	Sten.	f. 1250	
	Hamar Bispedømme VIII.				
	302. Bruggaberga K. à Bulandi.	Dipl. II. 301. J. N. V. 389. N. F. 238.	Stav.	f. 1349	1668—1790
	Oslo Bispedømme VI.				
Thel. Pr. III.	303. Roholta K. i Roạdal.	Dipl. IX. 186. J. N. V. 16. 387, N. F. 238.	Stav.	f. 1395	1686
	304. Mólands K. Fyrisdal.	Dipl. V. 339. J. N. V. 16. 382 fg. N. F. 235.	Stav.	f. 1389	1665?
	K. paa Vik . .	Se Kraft III p. 379 (Tillægget)	Sten?		
	Heglands K. i Fyrisdal.	Dipl. IX. 579. J. N. V. 16. 337. 382 fg. Daae, Bygdes. N. F. 235.	Stav.	f. 1526	c. 1671
	305. *Viđa K. . . .	Dipl. IX. 388. J. N. V. 381. N. F. 236.	Stav.	f. 1483	f. 1727
	Stavanger Bispedømme III.				
Egdafylke.	306. Holta K. . . .	Dipl. I, 427. N. F. 240. . .	Sten.	f. 1374	
	307. Djupvága K. . .	N. F. 240	Sten.	f. 1500	
	308. Flygstađa K. . .	Munch p. 133		f. 1467?	
	309. Ámhliđar K. . .	Dipl. IV, 507. J. N. V. 386.		f. 1378	1822
	310. Gefadals (Askalands) K.	N. F. p. 251. Abr. 1883. 137 .	Stav.	1155?	c. 1805
	311. Geriksstađa K. i Visidal.	A. B. 107. N. F. 239 . . .		f. 1430	f. 1761
	312. Mólanda K. á Vigársheiđ.	Dipl. III, 712		f. 1432	f. 1806

Digitized by Google

Anmærkninger.	Provsti.	Nutid. Kirkens Navn.	Materiale.	Form.	Opførelsestid.	Størrelse efter Siddepladsenes Antal.
		299. *Nissedals Kirke* .	Tøm.	Korsk.	$1762\frac{12}{9}$	250
En ældre Trækirke indviet 1748.		300. Treungens K. . .	Tøm.	Langk.	$1863\frac{25}{8}$	250
		301. *Hviteseid Kirke* .	Sten.	Langk.	f. 1250	220
		302. Brunkeberg K. .	Træ.	Korsk.	$1790\frac{20}{10}$	470
Den ældre ottekantede Tømmerk. fra 1686 staar endnu.		303. Vraadals K. . .	Træ.		1886	
do. if. Kraft ny Kirke byggedes, der reves 1843. Men ved Besigt. af 1668 var K. endnu »Stavek.« En yngre Heglands K. fra 1671 er revet ved kongl. Res. af 4 Dec. 1844.		304. *Fyresdals (Molands) Kirke.*	Tøm.	Korsk.	1843	350
En ældre Trækirke byggedes 1727.		305. Veum K. . . .	Tøm.		1863	170
udvidet ved Tømmer-Korsarme 1753.	Østre Nedenes Pr.	306. *Holt Kirke* . .	Sten.	Korsk.	f. 1374	650
		Tvedestrands K. .	Tegl.		1861	500
if. Bygningsmaaden. Brøstfæld. 1724. Udv. 1760 til Korsk. ved Tøm.-Korsarme. Rest. 1885.		307. *Dybvaag Kirke* .	Sten.	Korsk.	f. 1500	
Den nye K. var før Korsk.. men restaur. 1865.		308. Flaugstad K. . .	Tøm.	Langk.		
Ældre Kirke bygg. 1822.		309. *Aamlid Kirke* .	Bndv.	Langk.	$1885\frac{16}{12}$	550
Alderen if. Arendts Opgave om en Indskrift i Kirken.		310. Gjevedals K. . .	Tøm.	Langk.	1803(24)	141
		Lille Topdals K. .	Tøm.	Langk.	1820	129
En ældre Tømmerk. restaur. 1761.		311. *Gjestad Kirke* .	Bndv.	Langk.	$1848\frac{23}{1}$	900
		312. Vegardshejens K.	Bndv.	Korsk.	1806-08	800

Digitized by Google

Fylke og Provsti.	Middelalderen. Kirkens Navn.	Kilder og Literatur.	Materiale.	Opførelsestid.	Nedrivelsestid.
	313. Sundaleiđs K. .	Dipl. I. 160. N. F. 240 .	Sten.	f. 1320	
	314. Eyjastađa K. . .	Dipl. IV. 232. A. B. 108. N. F. 243.	Sten.	1200—1338	
	315. His, K. á . . .	Dipl. I, 160		f. 1320	?
	316. Hegrafors K. . .	Dipl. X. 264.		f. 1487	?
	317. Veikúlfsdals K. .	Dipl. I. 311. N. F. 252. 779.	Stav.	f. 1348	1867
	318. Frođalands K. .	Dipl. II. 694		f. 1427	f. 1716
	319. Mođgulands K. (østre).	Dipl. IV. 323?		f. 1347?	f. 1673?
	320. Trumu K.	Dipl. I. 160 (1320) N. F. 241	Sten.	f. 1250	
	321. Heyvága K. . .	Dipl. III, 627. N. F. 248 . .	Sten.	f. 1416	
	322. Mođgulands K. (vestre).	Dipl. IV. 323? N. F. 247 . .	Sten.	f. 1347?	
	323. Landvikr K. i Homadal.	Dipl. IV. 510. N. F. 246 . .	Sten.	f. 1378	1824
	324. Ejđs K. . . .	Dipl. IX, 328		f. 1457	f. 1797
	325. Fjardar K. . .	Dipl. I, 160. (1320). N. F. 243. Abr. 1877. 265.	Sten.	f. 1250	
	326. Þveita K. i Þofnardal.	Dipl. V. 437. A. B. 107. N. F. 265.	Sten.	f. 1404	
	327. Birkines K. . .	Dipl. I, 291. A. B. 107. N. F. 248.	Sten.	f. 1344	f. 1856
	328. Valla K. i Setr.	P. N. R. A. B. 107		f. 1327	
	Kirkeholmens K.	Kraft III, 353, 1ste Opl. . .			

Digitized by Google

Anmærkninger.	Provsti.	Nutid. Kirkens Navn.	Materiale.	Form.	Opførelsestid.	Størrelse efter Siddepladsenes Antal.
		Risørs Helligaands K.	Tøm.	Korsk.	1647	614
		Søndeleds Kirke, yttre.	Bndv.	Langk.	1879	650
udvid. ved Tømmer-Korsarme 1768.		313. Søndeled K., indre	Sten.	Korsk.	f. 1320	
Blandet Rund- og Spidsbuestil. Den gamle Stenkirke staar endnu.	Arendals Pr.	314. *Øjestad Kirke* .	Stav.	Langk.	1884 $\frac{23}{7}$	970
Grimstad ældre Kirke (se denne) er =		Nedenesengens Capel.	Tøm.	Langk.	1882 $\frac{1}{2}$	480
		315. *Hisø Kirke* . .	Tøm.	Korsk.	1849 $\frac{1}{11}$	480
		316. *Heirefos Kirke* .	Træ.	Ottek.	1863-65	250
(Indber.)		317. Veigusdals (Engeslands) K.	Stav.		1866-67	400
		Myklands K. . .	Tøm.	Ottek.	1831-33	230
		318. *Frolands Kirke* .	Tøm.	Langk.	1716	400
Kirken kaldes i Dipl. blot »Modguland« — om østre eller vestre? Den nyere K. er ombygget til Korsk. 1777—1779.		319. *Østre Molands Kirke*,	Tøm.	Korsk.	1673?	600
		Stokken K. . .	Bndv.	Langk.	1879 $\frac{13}{8}$	600
		Barbo Kirke . .	Tegl.	Langk.	1880 $\frac{17}{9}$	800
udvidet ved Tømmer-Korsfløj.		320. *Tromø Kirke* . .	Sten.	Korsk.	f. 1250	500
		Færviks Capel .	Bndv.		1884	700
Ny Stenkirke under Bygning.		*Arendals Trinitatis Kirke.*	Tøm.	Ottek.	1836 $\frac{18}{3}$	600
Omdann. til Korsk. 1767 og 1828.	Vestre Nedenes Pr.	321. *Høivaag Kirke* .	Sten.	Korsk.	f. 1416	350
Udvidet til Korsk. 1797 ved Tømmerkorsarme,		322. *Vestre Molands Kirke.*	Sten.	Korsk.	f. 1347?	641
		323. *Homedal (Landvik) Kirke.*	Tøm.	Korsk.	1824	550
		324. Ejds K. . . .	Tøm.	Korsk.	1797	375
		325. *Fjære Kirke* . .	Sten.	Langk.	f. 1250	800
Den ældre Kirke er opsat som Nedenesengens Cap. (se dette)-		Grimstad K. . .	Bndv.	Korsk.	1881	1150
Indber. siger, at Kirken er bygget i 16de Aarh.		326. *Thvet Kirke* . .	Sten.	Langk.	f. 1404?	580
		327. Birkenes K. . .	Træ.	Korsk.	1856-58	760
	Tor-	328. *Valle Kirke* . .	Tøm.	Korsk.	1844	500

Digitized by Google

Fylke og Provsti.	Middelalderen. Kirkens Navn.	Kilder og Literatur.	Materiale.	Opførelsestid.	Nedrivelsestid.
	329. Bykle K. . . .	P. N. R.		f. 1327	?
	Nomalands K. i Setr.	P. N. R. A. B. 107		f. 1327	?
	330. Hildistaða K. . .	P. N. R. N. F. 259. 263 . .	Stav.	f. 1327	1838
	331. Byglands K. . .	P. N, R.		f. 1327	f. 1669
	332. Sandness K. . .	Munch 132.			?
	333. Osstaða K. . .	P. N. R. Aarsb. 1875 p. 233	Stav.	f. 1327	c. 1531
	334. Ardals K. . . .	P. N. R.		f. 1327	1604
	335. Efju K.. . . .	P. N. R. N. F. 251	Stav.	f. 1327	f. 1833
	336. Horðnes K. i Otrudal.	P. N. R.		f. 1327	f. 1826
	337. Efrabæjar K. . .	Munch p. 133			f. 1799
	Sangislands K. .	Munch p. 133			
	338. Heglands K. . .	Dipl. VI. 802		f. 1565	f. 1830
	339. Vendislár K. . .	Munch p. 133			?
	340. Otruness K. . .	Dipl. I. 291 (1344). A. B. 107 N. F. 265.	Sten.	f. 1250	
	341. Sygnu K. . . .	Dipl. I. 291		f. 1344	f 1640
	342. Greipstaða K.. .	Dipl VI. 790.		f. 1557	
	343. Holheims K. . .	Dipl. IV. 73 Aarsb. 1883. 137.		f. 1307	1565
	Capella de Hargnarstaðum.	Dipl. IV. 73		f. 1307	?
	344. Æslabæjar K. .	Dipl. VII. 342		f. 1405	f. 1795
	345. Laufdals (Laugadals) K.	Dipl. X. 147 . . , ...		f. 1428	f. 1826
	346. Bjallands K. . .	Dipl II. 699 . , ...		f. 1429	f. 1783
	347. Grindheims K. .	Munch 132			f. 1783
	348. Finnslands K.. .	Munch 182			f. 1803
	349. Háshauga K. i Marnadal.	Dipl. IV. 836		f. 1429	1810
	350. Vigmoastaða K. .	Dipl. VI. 270		f. 1369	f. 1781
	351. Konaxmoa K. .	Dipl. VII. 323		f. 1390	f. 1802

Digitized by Google

Anmærkninger.	Provsti.	Nutid. Kirkens Navn.	Materiale.	Form.	Opførelsestid.	Størrelse efter Siddepladsenes Antal.
	risdals Pr.	329. Bykle K. . .	Tøm.	Langk.	1804-05	140
		330. Hyllestad K. . .	Tøm.	Langk.	1839	280
Ældre Kirke bygget 1669.		331. *Byglands Kirke*.	Tøm.	Korsk.	1840	400
		332. Sandnes K. . .	Tøm.	Langk.	1844	220
Ældre K. bygget ved ved Reform. nedtoges 1877.		333. Osstad K. . . .	Tøm.	Langk.	1877-80	300
En ældre Kirke bygges 1604.		334. Aardals K. . .	Tøm.	Ottek.	1827	200
		335. *Evje Kirke* . .	Tøm.	Korsk.	1833	550
		336. Hordnes K. . .	Tøm.	Ottek.	1826-29	650
		Ivelands K. . .	Tøm.	Korsk.	1836	600
Restaur. 1850. Maaske Sangislands K.?		337. *Øvrebø Kirke* .	Tøm.	Korsk.	1799	350
Maaske identisk med Efrabæjar K.?		338. Hæglands K. . .	Tøm.	Ottek.	1830	300
		339. Venneslands K. .	Sten.	Langk.	1829	320
rest. 1631, 1661, 1689. 1701—04.		340. *Oddernes Kirke* .	Sten.	Langk.	f. 1250	700
		Randøsunds K. .	Træ	Korsk.	1864 $\frac{28}{10}$	500
Ældre Trækirke opført 1640.	Mandals Pr.	341. *Søgne Kirke* . .	Stav.	Korsk.	1861	750
		Søgne Kap. . .	Tøm.	Langk.	1604	350
		342. Grebstad K. . .	Tøm.	Langk.	1829 $\frac{8}{2}$	300
Ældre Kirke bygget 1565.		343. *Holme Kirke*. .	Tøm.	Korsk.	1825	420
		344. Øslebø K. . . .	Tøm.	Korsk.	1795	350
		345. Løvdals K. . .	Tøm.	Korsk.	1826	300
		346. *Bjellands Kirke*	Tøm.	Korsk.	1783	325
		347. Grindem K. . .	Tøm.	Korsk.	1783	325
		348. Finslands K. . .	Tøm.	Korsk.	1803	319
brændt.		349. *Mandals (Halsaa) Kirke.*	Bndv. og Tegl	Langk.	1811	1850
		Hartmark K. . .	Tøm.	Langk.	1613	100
Ældre Kirke bygget 1781.		350. *Vigmostad Kirke* (Nordre Undal)	Tøm.	Korsk.	1848	475
		351. Konnesmo K. . .	Tøm.	Korsk.	1802	450

Digitized by Google

Fylke og Provsti.	Middelalderen. Kirkens Navn.	Kilder og Literatur.	Materiale.	Opførelsestid.	Nedrivelsestid.
	352. Valla K. i Auđnudal (Foss).	Dipl. VII. 323. II. 699. VI 603 (1487).	Stav.	f. 1390	1790
	353. Spangarejđs K. .	Dipl. IV. 178. N. F. 274 . .	Sten.	f. 1328	
	354. Æsarál K. . . .	P. N. R. A. B. 107		f. 1327	f. 1823
	355. Aa K. i Lygnudal	Dipl. IV. 93. N. F. 276 . .	Sten.	f. 1312	f. 1848
	Bergs K. . . .	Dipl. VI. 561		f. 1465	?
	356. Alfastađa K. . .	Dipl. IV. 178		f. 1328	f. 1801
	357. Kvásar K.. . .	Munch 132.			
	358. Helgabólstada K.	Dipl. VI. 621		f. 1495	f. 1629
	359. Eika K. . . .	Dipl. VIII, 258		f. 1417	f. 1817
	360. Briseiđs K. . .	Dipl. IV. 178.		f. 1328	f. 1840
	361. Spinds K. . . .	Dipl. IV, 178. . . . , . . .		f. 1328	f. 1776
	362. Vanessynjar K. .	Dipl. IV. 90. N. F. 278. Abr. 1876 p. 163.	Sten.	f. 1311	
	Húsabæjar Laurentius K.	Dipl. I, 113. N. F. 285 . .	Sten.	f. 1308	
	363. Leikness K. (Hvinesdal).	Dipl. I. 168		f. 1322	f. 1623
	364. Feta K. i Hvinisdalr.	Dipl. II. 367		f. 1362	f. 1802
	365. Nes K.	Dipl. IV. 948		f. 1460	f. 1832
	366. Hítra K. . . .	Dipl. IV. 335		f. 1348	f. 1854
	367. Sirunes (Sira) K.	Dipl. IV. 740. VII, 339 . . .		f. 1404	f. 1814
	368. Tónstađa K. i Sirudal.	Dipl. IV. 949. N. F. 288 . .		f. 1461	e. 1639
	»Tolvkjørkhelleren«	Aarsb. 1867 p. 96	Hule		
	369. Lundar K.. . .	Munch. 132			f. 1817
Ryggja fylke.	370. Lund K. . , .	Dipl. II, 699. N. F. 289 . .		f. 1429	f. 1726
	371. Heskjastađa K. .	Dipl. II, 748		f. 1442	f. 1827
	372. Sóknardals K. .	Dipl. IV. 70		f. 1307	f. 1802

Digitized by Google

Anmærkninger.	Provsti.	Nutid. Kirkens Navn.	Materiale.	Form.	Opførelsestid.	Størrelse efter Siddepladsenes Antal.
Stavekirken flyttedes fra Foss til Vigeland 1577 og udv. til Korsk. om deroprind. maaske har været Kirker baade i Valle og paa Foss?		352. *Valle Kirke* (Søndre Undal).	Tøm.	Korsk.	1792–94	
med Tømmertilbygn; rest. 1838.		353. Spangereid . . .	Sten.		f. 1328	
		354. *Aaseral Kirke* .	Tøm.	Korsk.	1822	600
Ældre Trækirke c. 1600.		Aakernes Capel .	Tøm,	Langk.	1873	150
Den gamle K. var udvid. ved Tømmertilb.	Lister Pr.	355. *Lyngdals (Aa) Kirke.*	Tøm.	Korsk.	1848	1636
Identisk med Aa K?						
		356. Austad K. . . .	Tøm.	Korsk.	1801–02	678
		357. Kvaas K. . . .	Tøm.	Langk.	1836$\frac{8}{5}$	360
En ældre Kirke bygget 1629.		358. *Hægebostad Kirke*	Tøm.	Ottek.	1844	700
		359. Eken K. . . .	Tøm.	Korsk.	1817	440
		360. *Herod Kirke* . .	Tøm.	Korsk.	1840	530
		361. Spinds K. . . .	Tøm.	Korsk.	1776	420
Korsk. 1848, brændt 1872, ombygget 1873,		362. *Vansø Kirke* . .	Sten.	Korsk,	f. 1311	1500
No. 6 af de XIV K. K. Dens Stene anvendte i Vansø K.						
Restaur. 1885.		Farsunds Vor Frelsers K.	Sten.	Langk.	1785	809
Ældre K. bygget 1623.	Flekkefjords Pr.	363. *Kvinesdal (Liknes) Kirke.*	Tøm.	Langk.	1837	116
		364. Fede K. . . .	Tøm.	Korsk.	1802$\frac{2}{5}$	450
da en ældre Kirke reves		365. *Flekkefjord (Nes) Kirke.*	Tøm.	Ottek.	1832	1050
		366. Hiterø K. . . .	Tøm.	Korsk.	1854	800
		367. *Bakke Kirke* . .	Tøm.	Korsk.	1814	600
		Gylands K. . .	Tøm.	Korsk.	1815	584
Munch angiv. en middelald. Fjotl- K; men Daae Bygdes, II, 25 siger at den ældre 1670 opførte, var den første K. i Fjl.		Fjotlands K. . .	Tøm.	Langk.	1835–37	
		368. *Siredal (Tonstad) Kirke.*	Tøm.	Langk.	1852	460
En ældre K. byggedes 1817.		369. Lunde K. . . .	Tøm.	Langk.	1873	300
En ældre Kirke byggedes c. 1726.	Daler-	370. *Lunde Kirke* . .	Tøm.	Langk.	1810	700
		371. Heskestad K. . .	Tøm.	Langk.	1827	550
		372. *Sogndals Kirke* .	Tøm.	Korsk.	1803	1103

Digitized by Google

Fylke. og Provsti.	Middelalderen. Kirkens Navn.	Kilder og Literatur.	Materiale.	Opførelsestid.	Nedrivelsestid.
	373. Lafrants K. i Eikundasundi . .	Dipl. I. 113		f. 1308	f. 1607
	Mariu K. i Eikundasundi.	Dipl. VI. 60		f. 1292	?
	374. Ógnu K. . . .	Dipl. II, 286 (1347) N. F. 291.	Sten.	1250	
	375. Hellulands K.. .	Dipl. IV. 393.		f. 1352	f. 1832
	376. Bjarkarheims K. .	Dipl. II. 575		f. 1403	f. 1628
	377. Þiminnar K. (»Lyghie«).	Dipl. IV. 189.		f. 1329	f. 1660
	378. Gæstala K. . .	Dipl. IV. 308		f. 1346	f. 1802
	379. Klepps K. . . .	Dipl. I. 70; N. F. 296. 788 .	Stav.	f. 1280	?
	380. Orra K.. . . .	N. F. 301	Sten.	e. 1200	
	381. Borðu K. . . .	Dipl. III. 132		f. 1322	f. 1641
	382. Njarðheims K. á Háum.	Dipl. III, 43.		f. 1303	f. 1834
	383. Varhaugs K. . .	Dipl. IV. 174.		f. 1328	f. 1828
	384. Hálands K. . .	Dipl. IV. 23		f. 1298	?
	Sóla K.. . . .	Dipl. II, 15 (1273). N. F. 307. Abr. 1869. p. 146	Sten.	f. 1250	
	Þjora K. . . .	Dipl. IV. 17. P. N. R. . .	Stav.	f. 1297	?
	385. Mallar K. . . .	Dipl. IV. 36		f. 1296	?
	386. Heylanda K. á Gønd.	Dipl. V. 39 . . . . . . : .		f. 1299	?
	Sóma K. á Gønd	Dipl. IV. 20		f. 1298	?
	387. St. Svithuns K. i Stafangr.	Haak. 3.s S. c. 5 (1205) Dipl. (Svithun) III, 12, 14, (Trefoldighedsk.) III, 15, IV, 154, (Christk.) II, 699. N. F. 315. 795. Abr. 1866, 66; 1868, 151. 1871. 151; 1877, 268; 1882, 207. (nævnt 1175 [hvor?]	Sten.	ç. 1128	
	388. St. Petri K. i Stafangr.	Dipl. X. 4	Sten.	f. 1271	?
	St. Olafs K. i Stafangr.	Dipl. I, 70; II, 24; N. Rigsreg. II, 223. N. F. 320. 796.	Sten.	f. 1280	f. 1577
	St. Marteins K. i Stafangr.	Dipl. I, 70.	Sten.	f. 1280	?

Digitized by Google

Anmærkninger.	Provsti.	Nutid. Kirkens Navn.	Materiale.	Form.	Opførelsestid.	Størrelse efter Siddepladsenes Antal.
No. 7 af de XIV K. K. Yngre K. omb. til Korsk. 1750.	nes Pr.	373. Ekersunds K. . .	Tøm.	Korsk.	1607	1160
Opførelsesaaret if. en Tavle i Kirken. Spidsbuet. Rest. 1596?	Jæderens Pr.	374. Ogne K. . . .	Sten.	Langk.	1250	319
Udv. 1840.		375. *Hellelands Kirke*	Tøm.	Langk.	1832	500
Ældre Kirke b. 1628.		376. Birkrems K. . .	Tøm.	Langk.	1835	700
		Ivesdals Capel .	Tøm.	Langk.	1876	400
En ældre K. b. 1630—60, reves 1830, en yngre b. 1830 og brændt 1859.		377. *Thime (Ly) Kirke*	Tøm.	Langk.	1859	720
En ældre K. b. 1802.		378. Gjæsdals K. . .	Tøm.	Langk.	1848	450
En ældre Tømmerkirke (NB. ikke Stavek.) reves 1846.		379. *Klep Kirke* . .	Tøm.	Langk.	1846	500
Spidsbuet. 1864 tilføjedes en Tømmerbygn.		380. Orre K.	Sten.	Langk.	1200—1500	270
Restaur. 1829.		381. Bore K. . . .	Tøm.	Langk.	f. 1641	170
En ældre K. paa Nærheim reves 1834. *Bø Annex* Træk. reves 1834.		382. *Haa (Nærbø) Kirke.*	Tøm.	Langk.	1834	550
Se dog om Opf. af ny Kirke Tegneskolens Diar. 28/5 1832.		383. Varhaug K. . .	Tøm.	Langk.	1828?	600
		384. *Haalands Kirke*	Tøm.	Langk.	1842	628
		Tananger Capel .	Tøm.	Langk.	1879 $\frac{26}{11}$	368
Ruin. Kirken nedlagdes ved Kongl. Res. af 19/10 1840.			Sten.	Langk.	f. 1250	
Tjore Annex's Trækirke nedlagdes ved Kongl. Res. af 19/10 1840.		385. Malde K. . . .	Tøm.	Langk.	1865 $\frac{20}{9}$	368
		386. *Højland Kirke* .	Tøm.	Langk.	1841 $\frac{14}{8}$	750
Soma Annex's Træk. nedlagtes ved kgl. Res. af 23/11 1839.	Stavanger Pr.	Sandnes K. . .	Tegl.	Langk.	1882	600
brændt 1272, rest. 1272 og 1866—69.		387. *Stavanger Domkirke,*	Sten.	Langk.	1128	1100
		388. *Petri Kirke* . .	Tegl.	Langk.	1866 $\frac{8}{8}$	1500
En liden »Hospitalskirke« af Træ solgtes 1815 ved Auktion.						

Digitized by Google

Fylke og Provsti.	Middelalderen. Kirkens Navn.	Kilder og Literatur.	Materiale.	Opførelsestid.	Nedrivelsestid.
	Allraheilagra K i Stafangr.	Munch 41.			?
	Capellet i Stafanges Biskopsgaard.	Dipl. IV, 119. N. F. 796 . .	Sten.	1200—1315	
	389. Mariæ K. i Stafangr	Dipl. I, 70. II, 24. N. Rigsreg. I, 473. N. F. 320	Sten ?	f. 1280	?
	Hundvágs Mariu (?) K.	Dipl. III, 648. Kraft IV, 51 (2det Opl.) antyder et Document af Aar 1300. Abr. 1866. 66. 1867. 97.	Sten.	f. 1250	f. 1419?
	390. Randarbergs K. á Tungunesi.	Dipl. IV. 117		f. 1316	?
	391. Hauskheims K. á Rennisey.	P. N. R. N. F. 322	Stav.	f. 1327	e. 1660
	Nesja (Nezsa) K.	Dipl. I, 70.		f. 1280	?
	392. Ask, K. á . . .	Dipl. VI, 463.		f. 1436	?
	393. Hvitingseyja K. .	Haak. 4 S. c. 227		f. 1240	?
	St. Clemens K. á Bru.	Cod. Munkel. p. 14. N. F. 324 Ab. 1867. 97. 1869. 147.	Sten.	f. 1145	
	394. St. Peters K. á Saurbœ i Rennisey	Dipl. I. 113 (1308). N. F. 323	Sten.	f. 1250	
	395. Utsteins Laurentii Klaustrk.	Dipl. I, 70. N. F. 325. Ab. 1867, 97; 1868. 153. 1869. 148	Sten.	1200—1280	
	396. Finneyjar K. . .	Dipl. IV. 7. (1294) 82 (1309). N. F. 327.	Sten.	f. 1250	
	Sæbæjar K. . .	Dipl. I, 70.		f. 1280	?
	397. Tólgu K. . . .	Dipl. II, 24. (1288) N. F. 328. Abr. 1866, 67.	Sten.	f. 1250	
	398. Strandar K. . .	Dibl. I, 70 (?)		f. 1280?	?
	Vonstrar Olafs K.	Dipl. V. 206; IV. 923 (1450, Dedic.)		f. 1349	?
	399. Hylju K. . . .	Dipl. IV. 20 J. N. V. 385. .		f. 1298	?
	400. Hjálmalands K. .	Dipl. IV. 38. N. F. 329 . .	Stav.	f. 1299	c. 1859
	401. Fistra K. . . .	Dipl. V. 93		f. 1332	?
	402. Árdals K. . . .	Dipl. IV. 392.		f. 1358	f. 1630
	403. Vinjar K. i Súladal	Dipl. IV. 764		f. 1407	?
	404. Sandar K . . .	Dipl. II, 35. P. N. R. . . .		f. 1295	?
	405. Sauda K. . . .	N. F. 332	Stav.	?	f. 1810

Digitized by Google

Anmærkninger.	Provsti.	Nutid. Kirkens Navn.	Materiale.	Form.	Opførelsestid.	Størrelse efter Siddepladsenes Antal.
Spidsbuet. Seculariseret ved Reform. Existerer endnu.			Sten.	Langk.	1200—1315	
		389. *Vor Frue (Hetlands) Kirke.*	Tøm.	Langk.	1853	820
		Riskekvervens K.	Tøm.	Langk.	1877	372
En ældre Tømmerkirke reves 1845.		390. Randebergs K. .	Tøm.	Langk.	1845	460
(Hauskeid). I Dept. angives den nye Kirke at være fra 1877.		391. *Rennesø (Hausken) Kirke.*	Tøm.	Langk.	1857	250
Se Tegneskol. Diar. 8/5 44.		392. Askø K. . . .	Tøm.	Langk.	1843-45	267
Rest. 1797, udvid. 1841		393. Hvitingsø K. . .	Tøm.			
Ruiner findes.			Sten.		f. 1145	
No. 5 af de 14 K. K.		394. Sørbø K. . . .	Sten.	Langk.	f. 1250	250
br. e. 1530 (?)		395. Utsten K. . . .	Sten.	Langk.	1250-80	120
restaur. 1309.		396. *Finnø (Hesbø) Kirke.*	Sten.	Langk.	f. 1250	406
		597. Talgø K. . . .	Sten.	Langk.	f. 1250	250
En ældre Trækirke revet 1874.		398. *Strand Kirke*	Tøm.	Langk.	1874	700
En ældre Trækirke revet 1860.		399. *Høgsfjord (Hole) Kirke.*	Tøm.	Langk.	1860	380
		Fossan K. . . .	Tøm.		1854	550
	Ryfylke Pr.	400. *Hjelmelands Kirke*	Tøm.	Langk.	1859	700
		401. Fister K. . . .	Tøm.	Langk.	1866	300
		402. Aardals K. . .	Tøm.	Langk.	f. 1630	250
Se dog Tegneskol. Diar. 18/8 1852.		403. *Suledals Kirke* .	Tøm.	Langk.	1850?	600
		Næsflatens Capel	Tøm.	Langk.	1853	180
		404. *Sand Kirke* . .	Tøm.	Langk.	1853	524
En ældre Kirke, b. 1810 revet 1866.		405. Saude K. . . .	Tøm.	Langk.	1866	680

Digitized by Google

Fylke og Provsti.	Middelalderen. Kirkens Navn.	Kilder og Literatur.	Materiale.	Opførelsestid.	Nedrivelsestid.
	406. Jalsa K. . . .	Dipl. I. 70		f. 1280	
	407. Vikadals K. . .	Dipl. IV. 90		f. 1311	f. 1670
	408. Austbæjar K. á Sandnesi.	N. F. 334	Stav.		f. 1814
	409. Imslands K. . .	N. F. 333	Stav.		f. 1671
	410. Hindarár K. . .	Dipl. I, 70		f. 1380	f. 1656
	411. Sjarnar K. . .	Dipl. I, 70 (? 1280) II, 78 . .		f. 1305	f. 1639
	412. Teitsfjarđar K. .	Dipl. I, 253		f. 1338	
	413. Báknar K. . . .	N. F. 337	Stav.		c. 1660?
	414. Falnes K. á Skutunesi (Sudrkørmt)	Munch 127			f. 1600
	415. Åkra K. á Suđrkørmt.	Dipl. IV. 50		f. 1301	f. 1820
	416. Fjarđkinnstađa K. á Suđrkørmt.	Munch 127			f. 1600
	417. Olafs K. á Avaldsnesi á Kørmt.	Haak. 4 S. c. 333. Dipl. V, 40 (1299) IV, 50 (1301). I, 113 (1308). P. N. R. N. F. 340. 805; Abr. 1875. 238.	Sten.	1217–63	
	[Avaldsnes ældre Kirke	Odd Munk Ol. Tryggv. S. c. 34 Sn. Ol. Hel. S. c. 126 og 127 N. F. 241.	Sten.	997?	f. 1263?
	418. Hauga K. á Skørustrønd (Gard).	Snorre Har. Haarfs. S. c. 45. Dipl. V. 50 (1305) N. F. 351.	Sten.	f. 1240	?
	419. Torfastađa K. á Kørmt.	Dipl. IV. 50	Sten.	f. 1301	?
	Bø K.	Dipl. IV. 50. N. F. 349 . .	Sten.	f. 1301	f. 1784
	420. Skyldar K. . .	Dipl. V. 357		f. 1393	f. 1625
	421. Vatns K. . . .	Munch 127			?

Digitized by Google

Anmærkninger.	Provsti.	Nutid. Kirkens Navn.	Materiale	Form.	Opførelsestid.	Størrelse efter Siddepladsenes Antal.
	Karmsunds Pr.	406. *Jælse Kirke* . .	Tøm.	Langk.		450
		Erfjord K. . . .	Tøm.	Langk.	1877	300
En ældre Trækirke b. 1670, skadet ved Lyn 1835; rest.		407. *Vikedals Kirke* .	Tøm.	Langk.	1880	600
		408. Sandejd K. . .	Tøm.	Langk.	1814	350
En ældre Trækirke bygget 1671, revet 1861.		409. Imslands K. . .	Tøm.	Langk.	1861	350
En ældre Kirke bygget 1656, revet 1868.		410. *Nerstrand (Hinderaa) Kirke.*	Tøm.	Langk.	1868	470
Den nyere K.s Opf.aar efter Indber. Andre Kilder 1654.		411. Sjærnerø K. . .	Tøm.	Langk.	1639	283
		412. *Tysvær Kirke* .	Træ.	Langk.	1852	850
Ældre Træk. bygg. for omtr. 200 Aar siden (Kraft).		413. Bukkens K. .	Træ.	Langk.	1847	400
Ældre Træk. b. før 1600 (Kraft) udvid. 1818, revet 1851.		414. *Skudesnes (Falnes) Kirke.*	Tøm.	Langk.	1851	670
Udvidet 1852.		415. Akre K. . . .	Tøm.	Langk.	1820	500
Ældre Tømmerkirke bygget før. 1600.		416. Ferkingstad K. .	Tøm.	Langk.	1853	350
Spidsb. Collegiatg. No. 4 af de 14 K. K. rest. 1840.		417. *Avaldsnes Kirke*	Sten.	Langk.	1217–63	430
Ottekant.]		Kopervik K. . .	Tøm.	Korsk.	1862	420
En ældre Kirke reves c. 1858.		418. *Hangesund (Skaare) Kirke.*	Træ.	Langk.	1858	1075
		419. *Torvestad Kirke* .	Tøm.	Langk.	1880	500
		Utsire K. . . .	Tøm.	Langk.	1785	80
		420. *Skjold Kirke* . .	Tøm.	Korsk.	f. 1625	400
		421. Vats K.	Træ.	Langk.	1855	400

Digitized by Google

Fylke og Provsti.	Middelalderen. Kirkens Navn.	Kilder og Literatur.	Materiale.	Opførelsestid.	Nedrivelsestid.
	Bjørgvins Bispedømme I.				
Bjørgvin.	Christkirkia (litla) Trinitatis	Olaf Kyrres S. c. 2. N. F. 416.	Stav.	c. 1075	1531
	Christkirkia . .	Olaf Kyrr. S. c. 2. Sverres S. c. 97, Dipl. II, 24. (1288) VII. 142 (1237) VIII. 4 (f. 1194) B. K. 26 ff. N. F. 416. 816. Abr. 1868 p. 160; 1871, 152; 1872, 141.	Sten.	1075—c. 1160	1531
	[Postola K. (Apostelk.) den ældste	Eyst. Magn. S. c. 15 c. 24. Dipl. VIII. 4 (f. 1194) N. F. 422.	Stav.	1107-11	1207
	[Postola K. (Apostel K.) den mellemste.	Haak. 4 S. c. 252. 343. N. F. 423.	Sten.	1247	1302
	Postola K. (Apostel K.) den yngste	Isl. Ann. Dipl. I. 113 (1308) IV. 15 (1296) V. 1059 (1529 28/4) N. F. 425. 818.	Sten.	1274—1302	1529
	Prædikebrødrenes Olafskirke, ældre	Haak. 4 S. c. 333. Dipl. II 24 (1288). N. F. 421. 817.	Stav.	c. 1230	1508
	[Prædikebrødrenes Olafskirke, yngre	Edvardsen Berg. Beskr. II, 2, 1. N. F. 421.	Sten.	1508	1528
	Wilhjalms K.. .	B. K. (Tillæg p. 105 ed. Munch) Dipl. VII, 94 (1320).		f. 1320	?
	Capellet over Porten i Biskopsgaarden.	Dipl. IV. 60. N. F. 817 . .	Sten.	f. 1305	
	Kongens Capel i Castellet ved Søen	Isl. Ann. N. F. 423. , . .		f. 1273	
	422. St. Mariæ K.. .	Sverr. S. c. 76. 150. Dipl. VIII 4 (f. 1194). II, 24 (1288) B. K. 20 31. N. F. 432. 819. Abr. 1868. 161.	Sten.	f. 1183	
	St. Olafs K. á bøkkum.	Har. Gill. S. c. 7. Sverres S. 52. 120. B. K. 28. N. F. 431 Ab. 1871, 152.	Stav.	1136	eft. 1522
	St. Lafrants K. .	Inge Baards, S. c. 13 (1206) N. Mag. I.		f. 1198?	?
	St. Petrs. K. . .	Sv. S. c. 76. Dipl. V. 8 (1271 ?) II. 1131 VI, 692. N. Mag. I		f. 1183	eft. 1524
	St. Niculas K. .	Haak. Herdebr. S. c. 12. Sverr. S. c. 150. N. F. 434.	Sten.	f. 1160	f. 1510
	St. Columba K. (Steinkirkja) . .	Sv. S. c. 49. 150. Dipl. VII. 94 (1320 ?) N. F. 435.		f. 1181	1476
	St. Marteins K. .	B. Bylov. Dipl. II. 24 (1288) N. F. 435.	Sten.	f. 1274	br. 1702
	St. Halvards K. .	B. Bylov. Dipl. V. 7. N. F. 435.	Sten.	f. 1271	f. 1632

Digitized by Google

Anmærkninger.	Provsti.	Nutid. Kirkens Navn.	Materiale.	Form.	Opførelsestid.	Størrelse efter Siddepladsenes Antal.
D. Bergens Bispedømme.						
	Bergens Stiftsprovsti.					
Treskibet?						
brændt.]						
Spidsbuet. revet.]						
revet. Spidsb. No. 1 af de 14 K. K. Collegiatkirke.						
brændt,]						
Treskibet. Choret spidsbuet. Br. 1198, 1248 og 1413; restaureret 1549 og 1864—67.		422. *Mariakirken* . .	H. Sten.	Langk.	f. 1183	400
br. 1198? 1413.						
br. 1198(?) og 1248 og 1413.						
br. 1198. 1413.						
brændt 1476.						
Brændt 1413 og 1623.						
Br. 1413.						

Digitized by Google

Fylke og Provsti.	Middelalderen. Kirkens Navn.	Kilder og Literatur.	Materiale.	Opførelsestid.	Nedrivelsestid.
	St. Mikjals K. .	Dipl. IV. 130. B. K. (Tillæg p. 105) N. F. 436.	Sten.	f. 1319	1440
	423. H. Kross Kirkja	Sv. S. c. 49. 150. N. F. 436. Abr, 1866. 72. 1868. 161.	Sten.	f. 1181	
	424. St. Olafs K. i Vágsbottn.	Sv. S. c. 49. 109. N. F. 436. 819. Abr. 1879 p. 289. 1882 p. 208; Kraft IV. 134. 144.	Sten.	1181—1301	
	[Sta Catharinæ K. ældre.	Haak. 4.s S. c. 333. N. F. 439		c. 1240	1266]
	Sta Catharinæ K. (yngre).	Dipl. II, 24 (1288) I, 113 (1308) N. F. 439.	Sten.	c. 1266	?
	[Allraheilagra K. (ældre).	Sv. S. c. 49. N. F. 439. . .	Stav?	f. 1181	br. 1248?]
	425. Allraheilagra K. (yngre).	Haak. 4 S. c. 333. Dipl. I, 113 (1308) II, 24 (1288) N. F. 439	Sten.	1266	f. 1558
	Nunnusetr Mariu Kl. K.	Sv. S. c. 49. 77. Haak. 4.s S. c. 313. Dipl. II, 24 (1288) V. 1059 (1529 Antonii Kl.) N. F. 440. 820. Abr. 1866. 73.	Sten.	c. 1150	1578
	Ágátuk	Dipl. VII. 94. N. Mag. I. .		f. 1320	?
	Jons Klaustr. K.	Sv. S. c. 148; Fornm. S. IX. 46 (1208). N. F. 441.	Sten.	f. 1198	1561
	Mikjals Kl. K. á Nordnesi (Munkalif).	Eyst. Magn. S. c. 15. 24. Dipl. VIII, 2 (1170—90) B. K. 100 N. F. 443.	Sten.	1107-11	1533(4)
	426. St. Clemens Capel i Erkebispegaarden	Dipl. VIII. 102. N. F. 443 .		f. 1338	?
	St. Gertruds K. .	N. Mag. I. 32. 118	Stav.		?
	St. Jacobs K. á Nordnesi.	N. Mag. I.			
	St. Jacobs Kapel paa Børneskjær.	N. Mag. I.			
	St. Albani K. .	N. Mag I, 535			
	[St. Matthæi K. .	Kraft IV. 141 bestemt en Fejltagelse.]			
	Margaretha K. á Nordnesi.	N. Mag. I. N. F. 443 . . .	Stav.	c. 1319	f. 1500
	Sta Annas Capel	N. Mag. I			

Digitized by Google

Anmærkninger.	Provsti.	Nutid. Kirkens Navn.	Materiale.	Form.	Opførelsestid.	Størrelse efter Siddepladsenes Antal.
orladt. En yngre Michaels K. af Træ paa St. Jacobs Kirkegaard bygget 1654, ødelagt efter 1685.						
pr. treskibet, Br. 1198? 1413? 1561. 1582. 1623. 1640. 1702. Udvid. 1615 og 1632, rest. 1821—22 og 1856—57.		423. *Korskirken* . .	Sten.	Korsk,	f. 1181	1200
Toskibet. Spidsb. Br. 1248, 1270, 1476 (64?) 1623. 1640, 1702 19/5. rest. 1599, 1640, 1704 1880—83.		424. Domkirken . . .	Sten.	Langk.	c. 1249	2131 □ Alen.
Spidsb. Nr. 9 af de 14 K. K.						
uineret. No. 10 af de 14 K. K. Spidsb.		425. *Arbeidsenstaltens (Tugthus) Kirke*	Træ.		1743	
elvis spidsbuet. Nu »Lungegaarden« Ruin.					f. 1150	
r, 1270, 1489 (?) og 1561						
rændt. Br. 1455.						
en nye Kirke br. 1623, 1756 23/7 1800 14/4 rest. 1828. (En Pauls K. paa Nordnes b. 1716, br. 1756).		426. *Nykirken* . . .	Sten.	Langk.	1622 18/9	1350
aaske et Capel i Gillestuen).						

Digitized by Google

Fylke og Provsti.	Middelalderen. Kirkens Navn.	Kilder og Literatur.	Materiale.	Opførelsestid.	Nedrivelsestid.
	427. St. Jørgens Hospitals K.	N. Mag. I, 280, Lange Klh. 260.			1702
Hordafylke I.	428. Mostrar K. . .	Olaf Tr. S. B. K. Index 82. P. N. R. Dipl. I. 206. N. F. 353. Abr. 1872 p. 137. 1870 p. 89.	Sten.	997?	
	Haugvollstađa Ágátuk.	N. F. 326. Abr. 1869 s. 149 .	Sten.	f. 1500	?
	429. Brimsnes K. á Buml,	P. N. R. cfr. Dipl. VI. 778 (1553.		f. 1327	f. 1709
	430. Bumlar K.. . .	B. K. Index. 81		f. 1360	f. 1621
	431. Sviđu K. } hørte ca. 1360 til Stavanger Bispedømme.	Munch 118.			f. 1692
	432. Vikabygđar K	Munch 118.			?
	433. Vallastrandar K.	Munch 118			?
	434. Støđlu Christ K. á Etni.	Dipl. I. 206. (1329) N. F. 360	Sten.	f. 1250	
	435. Grindheim K.. .	Dipl. I. 186. B. K. Index 75. N. F. 362. 810.	Stav.	f. 1326	e. 1722
	Helgestađa K. .	Dipl. VI. 424.		f. 1425	?
	436. Gerđis K. á Etni	Dipl. II, 24. B. K. Index. 76		f. 1288	?
	437. Skøđinjarvikr K.	Dipl. VI. 805.		f. 1570	?
	438. Hólmudals K . .	B. K. Index. 73. N. F. 363	Stav.	f. 1360	1722—1820
	439. Ákra K. . . .	Dipl. I. 206. N. F. 364. . .	Stav.	f. 1329	1722—1735
	440. Tysnes K. i Njarđarløg.	Dipl. I, 206		f. 1329	?
	441. Uppdals K. . .	Dipl. II. 24		f. 1288	?
	442. Onarheims K. i Njarđarløg.	P. N. R. Dipl. IV. 176 (1328) B. K. Index. 83. Kraft IV. 533, 1ste Opl.	Sten.	f. 1327	f. 1820
	443. Skála (Bjørkevold, Bjerke) K. i Kvennaherad.	Dipl. III. 63. B. K. 88 (?) Dipl. VI. 380. N. F. 365.	Sten.	1250—1306	1660
	Malmangra K. .	B. K. Index. 70.		f. 1360	?
	Gautdalr K. . .	P. N. R. (?) B. K. Index. 72. N. F. 366.	Stav.	f. 1360	?
	Mel K.	B. K. Index. 71.		f. 1360	?
	444. Ænes K. . . .	B. K. Index. 70.		f. 1360	c. 1660

Digitized by Google

Anmærkninger.	Provsti.	Nutid. Kirkens Navn.	Mate-riale.	Form.	Opførel-sestid.	Størrelse efter Sidde-pladsenes Antal.
br. Br. ogsaa 1640. Omtalt først eft. Reform. Hospit. ex. 1461.		427. *St. Jørgens Hospitals Kirke.*	Tøm.	Halv Korsk.	1702	
	Søndre Søndhordlands Pr.	*Sandvikens Kirke*	Sten.	Langk.	1881 $\frac{30}{12}$	1000
Den gamle Kirke bevares.		428. *Finaas (Moster) Kirke.*	Tøm.	Langk.	1874 $\frac{18}{11}$	450
Ruin. If. Sagnet »bygget af Jomfru Agathe.«					f. 1500	
identisk med Nuntieregnsk.s »Gaasland«. Ældre K. b. 1709. repar. 1885.		429. Bremnes K. . .	Tøm.	Langk.	1869 $\frac{16}{9}$	540
		430. Bømmel K. . .	Tøm.	Langk.	1621	290
En ældre Trækirke bygg. 1688.		431. *Sveen Kirke* . .	Tøm.	Langk.	1858 $\frac{22}{8}$	600
		432. Vikebygdens K. .	Tøm.	Langk.	1872 $\frac{16}{10}$	380
		433. Valestrands K. .	Tøm.	Langk.	1873 $\frac{6}{10}$	430
If. Traditionen bygget af Erling Skakke. Udvidet med Tømmertilbygning.		434. *Etne (Stødle) Kirke.*	Sten.	Langk.	f. 1250	245
Repar. 1858.		435. Grindem K . .	Tøm.	Langk.	f. 1722—28	248
		436. Gjerde K. . . .	Tøm.	Langk.	f. 1599?	249
Den nye Kirke er Ombygn. af en ældre.		437. *Skonevik Kirke* .	Tøm.	Langk.	1857	230
Flyttet 1882.		438. Holmedals K. . .	Tøm.	Langk.	1820	320
Ombygget 1871.		439. Aakre K. . . .	Tøm.	Langk.	1735	380
	Nordre Søndhordlands Pr.	440. *Tysnes Kirke.* .	Tøm.	Langk.	1868 $\frac{14}{10}$	480
		441. Opdals K. . . .	Tøm.	Langk.	1876 $\frac{31}{5}$	700
1820 ombyggedes den nye K. Mon den gamle K.?		442. Onereims K. . .	Sten.	Langk.	1820	200
Spidsb.		443. *Kvinherreds K.* .	Sten.	Langk.	1660	424
		Hatlestranden . .			1885	
Indber. der forøvr. tror at Kvindh. K. er fra 13 eller 14 Aarh. siger: »Ælde som Kvindherred«.		444. Ænes K. . . .	Sten.	Langk	c. 1660?	215

Digitized by Google

Fylke og Provsti.	Middelalderen. Kirkens Navn.	Kilder og Literatur.	Materiale.	Opførelsestid.	Nedrivelsestid.
	445. Ylfis Capel (Krossen i Ænes?).	A. B. J. 108		f. 1432	f. 1644
	446. Kaldrekstada K.	B. K. Index. 72		f. 1337	?
	447. Fitja K. á Storð	B. K. 86. N. F. 355. Abr. 1868. 154.	Sten.	f. 1360	f. 1867
	Árlands K. á Storð	B. K. Index. 85		f. 1360	?
	448. Storð K.	N. F. 354	Sten.		1858
	449. Fjølbyrju K.	B. K. Index 78. A. B. J. 108 N. F. 356.	Stav.	f- 1360	1722-33
	450. Njarðheims (Olund) K.	Dipl. I. 186. 206. B. K. Index. 77.		f. 1326	?
	451. Ejðs K.	Dipl. I. 249. B. K. 89 (?)		f. 1337	
	Hellig Aands Kl.-kirke á Hálsnu	Walkendorfs Berg. Krøn. 991 fol. N. F. 357. 809. Abr. 1876, 173. 1882. 208.	Sten.	c. 1164	
	452. Strandarbarms K.	Dipl. I. 206. N. F. 367.	Stav.	f. 1329	1661
	453. Jónadals K.	Dipl. II, 81. B. K. 99. N. F. 368. Abr. 1868 155. 1883. 31	Stav.	f. 1306	1725
	Krossen i Jónadal	B. K. 99		f. 1360	?
	454. Varalseyjar K.	Dipl. XI. 22. N. F. 368	Stav.	f. 1337	1722-29
	455. Víkeyjar K.	Dipl. II 122. B. K. 98. N. F. 369. 811.	Stav.	f. 1315	c. 1839
	Krossen i Asnes.	B. K. 98		f. 1360	?
	456. Eystusynjar K.	Dipl. II, 60, B. K. 97. N. F. 370. Abr. 1868. 157.	Stav.	f. 1300	1868
	457. *Ullinsvangs K.	Dipl. I, 123. III, 84. B. K. 96. N. F. 373. Abr. 1880. 69. 1884. 110.	Sten.	1200—1309	
	Huscapellet paa Aga.	N. F. 378. Aarsb. 1881. 38	Stav.	c. 1260	1629—1825
	Aupudal K.	Dipl. IV. 85. N. F. 375	Sten?	f. 1310	c. 1530
	458. Kinnsarvik K.	Dipl. IV. 26 (1298) P. N. R. B. K. 95. N. F. 371. 811. Abr. 1880. 71.	Sten.	f. 1250	
	459. Odda K.	Dipl. III. 85. B. K. 97. N. F. 378.	Sten.	f. 1309	1871
	460. Rærgudals K.	Dipl. VIII. 375. N. F. 380. 812. Abr. 1881. 33.	Stav.	f. 1462	
	461. Ulfvíkr K.	Dipl. III, 85. B. K. 94. N. F. 381. 813.	Stav.	f. 1309	1850
	462. Grønvinjar K.	Dipl. II, 82. B. K. 94. N. F. 385.	Stav.	f 1306.	eft. 1701
	Stavanger Bispedømme IV.				
	463. Ejðafjarðar Jacobs K.	Dipl. II, 99. N. F. 383.	Sten.	1200—1309	

Digitized by Google

Anmærkninger.	Provsti.	Nutid. Kirkens Navn.	Materiale.	Form.	Opførelsestid.	Størrelse efter Siddepladsenes Antal.
Ældre Træk. bygg. f. 1644.		445. *Ølve K.* . . .	Træ.		1861 $\frac{18}{10}$	304
		446. Husnes K.. . .	Træ.	Langk.	1874 $\frac{11}{9}$	310
		447. *Fitje Kirke* . .	Tøm.	Langk.	1867 $\frac{14}{11}$	700
		448. *Stordøens Kirke*.	Tegl.	Langk.	1857 $\frac{6}{9}$	600
Den nye K. er udvendig panelet! Rep. 1855! Restaur. 1860.		449. *Fjelbers Kirke* .	Tøm.	Langk.	1733	250
		450. Ølen (Aalund) K.	Tøm.	Langk.	1874 $\frac{20}{11}$	550
Ruiner findes. Bygg. af Erling Skakke.		451. Ejds K.. . . .	Tøm.	Langk.	1823 c. 1164	270
En ældre Kirke af Træ bygg. 1661.	Hardanger og Foss Pr.	452. *Strandebarms Kirke.*	Træ.	Langk.	1876 $\frac{18}{8}$	600
		453. Jondals K.. . .	Træ.	Langk.	1725	468
En ældre K. b. 1729.		454. Varalsø K. . .	Træ.	Langk.	1885	390
		455. *Vikør Kirke* . .	Tøm.	Langk.	1839	400
		456. Østensø K. . .	Tøm	Langk.	1868 $\frac{15}{5}$	600
		457. *Ullensvangs Kirke*	Sten.	Langk.	1200—1309	720
		458. Kinserviks K. .	Sten.	Langk.	f. 1250	550
		459. Odde K. . . .	Tøm.	Langk.	1870 $\frac{4}{11}$	560
		460. *Røldals Kirke* .	Stav.	Langk.	f. 1462	
		461. *Ulvik Kirke* . .	Tøm,	Korsk.	1859 $\frac{5}{5}$.	
		462. Gravens K. . .	Tøm.	Langk.	c. 1686	327
Spidsb.		463. Ejdfjord K. . .	Sten.	Langk.	1200—1309	

Fylke og Provsti.	Middelalderen. Kirkens Navn.	Kilder og Literatur.	Materiale.	Opførelsestid.	Nedrivelsestid.
	Bjørgvins Bispedømme II.				
	464. Vangs Michaels K. á Vørs.	Dipl. IV. 2. B. K. 91. 93. N. F. 386.	Sten.	1270-77	
	[Vossevangens ældre Kirke.	Miltzow Presbyt. V. H. ifr. Dipl. IV. 2.	Stav.	1130	c. 1260]
	Huscapellet paa Finnin.	Miltzow Presb. N. F. 388 .	Stav.	c. 1260?	
	Biskop Olaf Thorkilsøns K.	Nicolaysen, Antiqv. hist. Fort.	Træ.	1534	?
Syg-nafyl-ke. I.	465. Ævangra K. . .	Dipl. V. 61. B. K. 92 . . .		f. 1315	?
	466. Uppheims K. á Sygnastrønd.	Dipl. II. 366		f. 1361	f. 1700
	467. Vinjar K. á Vørs	Dipl. I. 206. B. K. 90 . . .		f. 1329	f. 1700
Hør-dafyl-ke. II.	468. Kross K. á Fana	Dipl, II, 6 I, 113 (1308). N. F. 411.	Sten.	c. 1228	
	469. Birkilands K.. .	Dipl. IX. 109. B. K. 62. 87 .		f. 1338	f. 1669
	Hliđalands K. i Grøningiasundi.	P. N. R. B. K. 50 . . . . : .		f. 1327	?
	Ålrekstađa K. .	N. F. 415	Sten.		1653—1700
	470. Fjalls K. . . .	Munch 118			r. 1795
	471. Asks K. . . .	B. K. 51		f. 1360	f. 1741
	472. Sunds K. . . .	P. N. R. B. K. 50 - . . .		f. 1327	?
	St. Lođviks Capella á Þyssisey.	Dipl. I, 112. B. K. 50 . . .		c. 1308	?
	473. Sandtøđru K. (Sandtorv).	B. K. 86		f. 1360	f. 1635
	474. Mystrs K. . . .	B. K. 87		f. 1360	f. 1684
	475. Óss K. á Framnesi	Dipl. IX. 119. B. K. 63 . .		f. 1339	f. 1600
	Bæjar K. á Framnesi.	Dipl. IX. 119, 763 (II, 24? 1288). B. K. 63.		f. 1339	1544
	476. Lysaklaustr-Mariu K.	Dipl. VIII, 4 (f. 1194) Scr. rer. Dan. IV, 411. Monast. Angl. V. 301. N. F. 409.	Sten.	c. 1146	f. 1626

Digitized by Google

Anmærkninger.	Provsti.	Nutid. Kirkens Navn.	Materiale.	Form.	Opførelsestid.	Størrelse efter Siddepladsenes Antal.
Spidsb.		464. *Vossevangens Kirke.*	Sten.	Langk.	1270-77	750
Staar endnu (»Finnestuen«) Interimskirke 1260—77?					1260?	
		465. Evanger K. . .	Tøm.	Langk.	1851 $\frac{9}{11}$	400
En ældre Træk. b. af Ole Bottolfsen Sundve 1671—1699 (1711) (Daae)		466. *Vossestrandens (Opheim) Kirke*	Tøm.	Langk.	1871 $\frac{1}{10}$	300
kaldet 1329 »V. i Uppheimi«.		467. Vinje K. . . .	Tøm.	Langk.	1871 $\frac{3}{10}$	400
Rundb. og spidsb. No. 8 af de 14 K. K. Br. 1644, rest. 1661, udv. og indviet 25/8 1871.	Midthordlands Pr.	468. *Fane Kirke* . .	Sten.	Langk.	c. 1228	560
En ældre Træk. b. 1669. I Nærheden laa den 1793 opførte; før 1829 ødelagte Pantheons Stenk. paa Hop.		469. Birkelands K. .	Sten.	Langk.	1878 $\frac{21}{11}$	530
En ældre Træk. bygget ca. 1795.		470. *Fjelds Kirke* . .	Tøm.	Langk.	1874 $\frac{28}{8}$	700
En ældre Træk. bygg. 1741.		471. *Askøens Kirke (Strudshavn).*	Stænderv.	Korsk.	1864 $\frac{30}{9}$	726
		Laxevaags Capel .	Tøm.	Langk.	1875 $\frac{12}{5}$	442
		472. *Sunds Kirke* . .	Tøm.	Langk.	1877 $\frac{16}{11}$	500
		Kaurslands Capel	Tøm.	Langk.	1880	250
No. 11 af de 14 K. K.						
		473. Østervold K. . .	Tøm.	Langk.	c. 1635	250
		474. Møgster K. . .	Tøm.	Langk.	c. 1684	150
Dipl. IX, 119 »Framnes« kan ikke som i Dipl.s Register antaget være »i Sogn«. En ældre K. bygg. c. 1600. nedlagt. Nedlæggelsen stadfæstet 1574.		475. *Os Kirke* . . .	Tøm.	Langk.	1870 $\frac{23}{8}$	795
		476. Lysekloster Capel	Tøm.	Langk.	1664?	102

Digitized by Google

Fylke. og Provsti.	Middelalderen. Kirkens Navn.	Kilder og Literatur.	Materiale.	Opførelsestid.	Nedrivelsestid.
	477. Árlands K. i Safnangri.	Dipl. II, 169? B. K. 64 . .		f. 1329	f. 1600
	478. Fúsa K. . . .	P. N. R. (134 Pusum) B. K. 65		f. 1327	f. 1600
	479. Hálands K. i Røssadal.	B. K. 66. N. F. 411	Stav.	f. 1360	eft. 1722
	480. Strandvíkr. K. .	Dipl. I. 58. B. K. 67 . . .		f. 1263	?
	481. Hauss K. . . .	Dipl. I. 122. 206 (1329). B. K 61.		f. 1309	f. 1613
	Mjalda (Mollđa) K.	B. K. 61. Katal. over Arch. Udstill. 1883.	Stav.	f. 1360	f. 1621
	482. Geirastađa K.	Dipl. I, 206; B. K. 62 . . .		f. 1329	f. 1622
	483. Brúvika K. (Brunvik).	B. K. 60 Dipl. V, 278 (1374) I, 716 (1427).		f. 1360	f. 1608
	484. Stafanes K, . .	B. K. 60		f. 1360	?
	485. Hamars K. . .	Dipl. V. 61 B. K. 58 . . .		f. 1315	f. 1640
	486. Ásanna K.. . .	N. F. 405, 815	Sten.	f. 1250	
	487. Álviđru K. . .	Dipl. I, 206. B. K. 57 . . .		f. 1329	?
	488. Međallands K. .	B- K. 51		f. 1360	?
	489. Sæheims K. . .	B. K, 56		f. 1360	f. 1610
	490. Hosangra K. . .	Dipl. I, 206. B. K. 58 . . .		f. 1329	
	491. Moa K..	B. K. 59		f. 1360	f. 1593
	Krossen i Mo. .	B. K. 59		f. 1360	?
	Láeyjar Capella .	B. K. 53		f. 1360	?
	492. Mangra Katharina (?) K.	B. K. 52. Dipl. I, 751 (1435). N. F. 401.	Sten.	f. 1360	
	493. Bæjar K. . . .	B. K. 53		f. 1360	?
	494. Sæbæjar K. . .	Dipl. IV. 188. B. K. 51 . .		f. 1329	
	495. Niculás Capella á Herđlu.	Cod. Munkel. 14? Dipl. I. 113 (1308) N. F. 402. Ab. 1866. 71. B. K. 51-	Sten.	f. 1145	1861

Digitized by Google

Anmærkninger.	Provsti.	Nutid. Kirkens Navn.	Materiale.	Form.	Opførelsestid.	Størrelse efter Siddepladsenes Antal.
Ældre K. bygget c. 1600.	Nordhordlands Pr.	477. Samnanger K.	Tøm.	Langk.	1851 16/11	428
Do. Do. Restaur. 1879.		478. *Fuse Kirke*	Tøm.	Langk.	1861 24/11	400
Indber. af 1722 siger »Stavek.« men Indb. 1885 siger at Tømmerkirken er opført 1593 (?)		479. Haalandsdals K.	Tøm.	Langk.	c. 1593?	150
En ældre K. var af Træ. Restaur. 1883.		480. Strandvik K.	Tøm.	Langk.	1857 15/11	550
Ældre Trækirke bygget 1613.		481. *Haus Kirke*	Tøm.	Langk.	1874 19/5	460
Mjelde Annex (Træ) nedlagt efter 1829, var bygget 1621.						
Ældre K. byggel 1622.		482. Gjerstad K.	Tøm.	Langk.	1870 24/11	460
		Arne K.	Sten.	Langk.	1865 6/12	526
Ældre Træk. bygget 1608.		483. *Bruvik Kirke*	Tøm.	Langk.	1867 3/3	500
		484. Stamnes.	Tøm.	Langk.	1861 20/10	360
		485. *Hammer Kirke*	Tøm.	Langk.	1640	300
Kaldsbogen siger: »bygget 1795«, men Aaret betegner vist en Restaur.		486. Aasene Capel	Sten.	Langk.	f. 1250 ?	290
		487. *Alversund Kirke*	Tøm.	Langk.	1879 27/5	236
		488. Mellands K.	Tøm.		1866 14/9	500
Ældre Træk. bygget 1610.		489. Sæim K.	Tøm.	Langk.	1878 16/7	300
br. 1796. Restaureret Indber. »bygget 1799. Vistn. middelald.		490. *Hosanger Kirke*	Sten.	Langk.	f. 1329?	600
Ældre Træk. bygget 1598.		491. Mo K.	Tøm.	Langk.	1882	225
Om identisk med det senere »*Flatekval Capel*«? N. F. 396. 814. *Flatekval Capel* i Exingdal stod endnu i 1864 (om fremdeles?) og Navnet Fl. existerede endnu som Navn paa et Kirkesogn 1829.		Eksingdal K.	Sten.	Langk.	1882	170
r. 1729 og 1822, men restaur. Rest. 1743 (?)		492. *Manger Kirke*	Sten.	Langk.	f. 1360	200
n ældre K. var af Træ.		493. Bø K.	Tøm.	Langk.	1875 4/8	150
		Øgaardens Capel	Tøm.	Langk.	1875 5/8	300
n ældre K. var af Træ.		494. Sæbø K.	Tøm.	Langk.	1884	400
ɔidsb., vel ombygg., da det blev No. 12 af de 14 KK.		495. *Herlø Kirke*	Sten.	Langk.	1863 22/11	700

Digitized by Google

Fylke og Provsti.	Middelalderen. Kirkens Navn.	Kilder og Literatur.	Materiale.	Opførelsestid.	Nedrivelsestid.
	496. Lindiáss K.	Dipl. V. 61. P N. R. B. K Index. 54. N. F. 399.	Sten.	f. 1315	1864
	497. Austrheims K.	Dipl. IV. 188. B. K. 33		f. 1321	?
	498. Lygru K.	Dipl. IV. 188. P. N. R. B. K. 56.		f. 1329	f. 1777
	499. Myking K.	B. K. Index 55. N. F. 401	Stav.	f. 1360	1606
	500. Fedja K.	Dipl. VI. 805 Munch 118.		f. 1570	?
	501. Sandness K.	Munch 118			?
	502. ● Eivindarvik K. á Hoflandi i Gula.	Haak. 4 S. c. 333? Dipl. IV. 172 (1327) B. K. 53.	Stav.	1217-63	f. 1600
Firda-	503. Utver Clemens Capel.	B. K. 53. Norsk hist. Tidsskr. II, 296.		f. 1360	eft. 1520
fylke	504. Hyllistaða K.	Dipl. II, 147. P. N. R. B. K. 25.		f. 1322	?
I.	505. Œns K.	P. N. R. B. K. 25		f. 1327	?
Syg-	506. Bjár K.	B. K. 49		f. 1360	
nafyl-	Losnu K.	Munch 105.			?
ke II.	Rusla K.	B. K. 50		f. 1360	?
	507. Làmvika K.	P. N. R. B. K. 49		f. 1327	f. 1594
	508. Risnafjarðar K.	P. N. R. B. K. 49. N. F. 481	Stav.	f. 1327	eft. 1693
	Haugalands Capella	Munch 105.		•	?
	509. Austrheims K.	Dipl. VII. 98. B. K. 49. N. F. 481. 822.		f. 1323	f. 1580
	510. Þjúga K.	Dipl. V. 69		f. 1323	
	511. Vangsness K.	B. K. 47. N. F. 472. Abr. 1881. 29.	Stav.	f. 1360	1861
	Tunhvals (Tenols) K. i Vik.	Dipl. VII. 98. B. B. 47		f. 1323	?
	512. Hoprekstaða K. i Vik	Dipl. IX. 80? II, 147? (1322) B. K. 47. N. F. 474. 822. Ab. 1868, 163. 1879, 94. 1880, 79. 1881, 31. 1884, 113.	Stav.	f. 1360	
	● Hǫfs K. i Vik. (Hove K.)	B. K. 47. N. F. 477. Ab. 1868 165. 1880, 80. 1884, 112.	Sten.	f. 1250	
	513. Flets K. i Árnafirði.	B. K. 48. N. F. 479.	Stav.	f. 1360	f. 182

Digitized by Google

Anmærkninger.	Provsti.	Nutid. Kirkens Navn.	Materiale.	Form.	Opførelsestid.	Størrelse efter Siddepladsenes Antal.
stod længe som Chor i en nyere Tømmerk. ældre Kirke reves.		496. *Lindaas Kirke* .	Træ.		1865 $\frac{20}{9}$	440
		497. Østrem K. . . .	Træ.	Langk.	1865 $\frac{2}{4}$	480
		498. Lygre K. . . .	Træ.	Langk.	1778	230
Ældre K. bygget 1606.		499. Myking K.. . .	Sten.	Langk.	1861 $\frac{17}{11}$	500
		500. Fedje K. . . .	Træ.	Langk.	?	70
		501. *Masfjordens Kirke Sandnes.*	Tøm.	Langk.	1846	380
		Solheims K. . .	Tøm.	Langk.	1881	200
Folkesagnet hos Faye er baseret paa en Stavekirke. En ældre Træk. byggedes ca. 1600.	Yttre Sogns Pr.	502. *Evindvik Kirke* .	Tøm.	Langk.	1863 $\frac{18}{12}$	596
		Sulen K. . . .	Tøm.	Langk.	1860 $\frac{22}{11}$	305
En yngre Kirke flyttedes 1724 fra Utver til Husø.		503. Husø Capel. . .	Tøm.	Langk.	1724	120
En ældre K. var af Træ.		504. *Hyllestad Kirke* .	Tøm.	Langk.	1880	300
Do. Do. Do.		505. Øens K. . . .	Tøm.	Langk.	1870 $\frac{30}{10}$	300
Do. Do. Do.		506. Bø K.	Tøm.	Langk.	1868 $\frac{29}{11}$	200
ın ældre Trækirke b. 1594.		507. *Ladvik Kirke* .	Tøm.	Ottek.	1865 $\frac{10}{12}$	380
Ældre K. b. 1591? nævnes hos Kraft).		508. Brække (Risnefjord) K.	Tøm.	Langk.	1862 $\frac{19}{11}$	390
Ældre Træk. b. c. 1580.		509. Kirkebø K. . .	Stav.	Langk.	1869 $\frac{7}{10}$	500
n ældre Kirke var af Træ.		510. *Balestrand (Tjugum) Kirke.*	Tøm.	Ottek.	1863 $\frac{28}{10}$	
		511. Vangsnes K. . .	Træ.	Langk.	1861 $\frac{24}{10}$	
n ældre K. var af Træ.		Mundals (Fjerlands) K.	Tøm.	Langk.	1861 $\frac{5}{12}$	
ılkeskirke? Den gamle Stavekirke staar endnu.		512. *Vik (Hoprekstad) Kirke.*	Tøm.	Langk.	1877 $\frac{23}{8}$	750
ırken restaureres af dens Ejer Arch. Blix.					f. 1250	
		513. Arnefjord K. . .	Træ?	Langk.	1880?	280

Digitized by Google

Fylke og Provsti.	Middelalderen. Kirkens Navn.	Kilder og Literatur.	Materiale.	Opførelsestid.	Nedrivelsestid.
	514. Hvamseyjar K. .	B. K. 48. N. F. 480. Ab. 1886 165. 1881, 30.	Sten.	1200—1360	
	[Hryggiar ældre K. i Aurlandi.	Dipl. VII. 98. IX. 763. B. K. 43. N. F. 444.		f. 1323	1544
	515. Hryggiar K. i Aurlandi.	Dipl. VIII, 442 (1498 N. F. 444, 820.	Sten.	1200—1300	
	516. Flàa K. (Flàm) .	B. K. 44		f. 1360	f. 1600
	Fréttheims Capella	B. K. 44		f. 1360	
	517. Undradals Nicolaus Capella.	Dipl. IV, 151. VII, 211, 212. B. K. 44. N. F. 446. Abr. 1868. 161.	Stav.	f. 1321	eft. 1722
	518. Tunynja K. i Læradal.	Dipl. VIII, 16. B. K. 40. N. F. 447. Ab. 1880, 77.	Stav.	f. 1315	1824
	519. Haugs K. i Læradal.	P. N. R. B. K. 39		f. 1327	?
	Rikheims K, . .	B. K. 41. N. F. 449 . . . ,	Stav.	f. 1360	f. 1700
	Æđrinnar K. i Læradal.	Dipl. VII, 98. B. K. 40 . .		f. 1323	?
	520. Andreas K. i Kirkiuvallar sokn i Borgund.	Dipl. III. 209. B. K. 42. N. F. 449, 820. Abr. 1866, 73. 1868, 161; 1880, 78, 1884, 111.	Stav.	f. 1342	
	521. Leikvanga K.. .	Dipl. IX, 80, VII, 98 (1323) B. K. 45. N. F. 466.	Sten.	1200—1308	
	Heinynja (Henne) H.	B. K. 45. Dipl. IX, 763 . .		f. 1360	1544
	Njóss K. . . .	Dipl. VIII, 17. P N. R. B. K. 44. N. F 468.	Sten.	f. 1306	c 15
	522. Freysvikr K. . .	Dipl. I, 150? B. K. 46 . . .		f. 1360	?
	Hamars K. á Sýrstrønd.	B. K. 45		f. 1360	?
	523. Rindinnar K. i Feđjadal.	Dipl. VII, 98 (Fedja). B. K. 46. N. F. 470. Abr. 1866, 75	Stav.	f. 1323	186
	Eggja K. i Sóknadal.	B. K. 32		f. 1360	?
	524. Steđju K. i Sóknadal.	Sverres S. c. 82. P. N. R. Dipl. VII, 98 (1323). I, 197 (1328) N. F. 461. Ab. 1866. 75.	Stav.	c. 1184	1867
	Hval K. . . .	Dipl. IX, 80, 763. B. K. 32. N. F. 463.	Sten.	f. 1308	154
	525. Ylmheims K. . .	Dipl. IX, 80. VII, 98 (1323). B. K. 33 og Tillæg p. 83 ed. Munch. N. F. 464.		f. 1308	?
	Fimreites St. Albani Capella . .	Dipl. I, 381. B. K. 34 . . .		f. 1352	?

Digitized by Google

Anmærkninger.	Provsti.	Nutid. Kirkens Navn.	Materiale	Form.	Opførelsestid.	Størrelse efter Siddepladsenes Antal.
Spidsb.		514. Kvamsø K. . .	Sten.	Langk.	1200—1360	180
nedlagt. Stadfæstet 1574.						
Spidsb. (Aarstallet efter Nicolaysen).	Midtre Sogns Pr.	515. *Aurlands (Vangens) Kirke.*	Sten.	Langk.	c. 1300	
Indb. »250 à 300 Aar gammel«.		516. Flaam K. . . .	Tøm.	Langk.	1600	150
		Nærø K. . . .	Tøm.	Langk.	1859 $\frac{11}{5}$	160
Paa Prækestolen (fra den ældre K.?) staar 1696. (Indber.)		517. Underdals K. . .	Tøm.	Langk.	eft. 1722	60
nedblæst.		518. *Tønjum (Lærdals) Kirke.*	Tøm.	Korsk.	1824	
Den ældre Tømmerk. kaldes af Kraft »Stavk.« Arch. C. Christie.		519. Hauge K. . . .	Stav.	Langk.	1869 $\frac{6}{8}$	
rimeligvis bygg. c. 1150. Stavekirken er bevaret. Den nye Kirkes Archit. Chr. Christie.		520. Borgunds K. . .	Stav.	Langk.	1868 $\frac{21}{8}$	
Rundb. og Spidsbuet. Udvidet og indviet 1872 27/11.		521. *Lekanger Kirke* .	Sten.	Langk.	1200—1308	370
nedlagt; stadfæstet 1574.						
nedlagt. Ruinen er bevaret.					f. 1306	
		522. Fresvik K. . . .	Tøm.	Langk.	1881	200
		523. Rinde (Feios K.)	Tøm.	Langk.	1866 $\frac{12}{12}$	300
Arch. C. Christie.		524. *Stedje (Sogndals) Kirke.*	Stav.	Langk.	1867 $\frac{17}{12}$	712
nedlagt, stadfæstet 1574.						
Den ældre K. var Træ-Korsk.		525. Norum K. . . .	Tøm.	Langk.	1863 $\frac{25}{11}$	270

Digitized by Google

Fylke og Provsti.	Middelalderen. Kirkens Navn.	Kilder og Literatur.	Materiale.	Opførelsestid.	Nedrivelsestid.
	Uppbyrgis (Áberge) Capella.	P. N. R. B. K. 32 N. F. 456		f. 1327	
	526. Kaupangrs K. . .	Dipl. IX, 80. B. K. 43. N. F. 465.	Stav.	f. 1308	
	527. Hafrslóar K. á Fólki.	Dipl. V, 7. B. K. 34, Asl. B. J. 109. N. F. 456.	Stav.	f. 1271	1875
	528. Fits K. á Fólki .	Dipl. III, 208. B. K. 34. N. F. 458.	Stav.	f. 1341	eft. 1722
	529. Jerunga K. á Folki	Dipl. III, 208. B. K. 85. N. F. 458.	Stav.	f. 1341	eft. 1722
	530. Sólvarna K. . .	B. K. 38		f. 1360	før 1722
	Ørnes (Urnes) K.	Dipl. VII, 98 (1323). B. K. 37. N. F. 458. Abr. 1880, 76. 1883, 145.	Stav.	f. 1100?	
	531. Árdals K. . . .	Dipl. VII. 98. B. K. 38. N. F. 450. Abr. 1866, p. 73. 1867, 107. 1868, 162.	Stav.	f. 1323	1867
	532. Dals K. . . .	Dipl. III, 65. B. K. 36. N. F. 452.	Sten.	1210—1306	
	533. Gaupna K. . .	Dipl. III. 65. B. K. 35. N. F. 455.	Stav.	f. 1306	eft. 1722
	534. Nes K.	Dipl. VII, 98. B. K. 36. N. F. 405.	Stav.	f. 1323	1836
	535. Fortúns K. . .	Dipl. VII. 98. B. K. 37. A. B. J. 109. N. F. 454. Abr. 1881, 25. 1884, 112.	Stav.	f. 1323	
	536. Jostrudals K. . .	Dipl. VII, 98. B. K. 36. Ab. 1877, 165.	Stav.	f. 1323	f. 1660
Firda-	Sauđa K. . . .	B. K. 36		f. 1360	?
fylke.	537. Olhúsa K. . . .	Dipl. VII, 98. B. K. Index. 11. N. F. 492.	Stav.	f. 1323	1722-95
II.	Viđinar Capella .	B. K. 19		f. 1360	?
	538. Helgheims K. . .	Dipl. IV. 109. B. K. Index 10		f. 1315	f. 1630
	Brandseyjar K. -	B. K. 17		f. 1360	?
	539. Fjarđar K. . .	P. N. R. B. K. 18		f. 1327	?
	540. Naustdals K. . .	Dipl. X, 8 (1308). B. K. 19. N. F. 492.	Sten.	f. 1250	
	541. Holsævar K. . .	B. K. 19. N. F. 492	Stav.	f. 1360	c. 1860
	542. Vefringar K. . .	B. K. 20. N. F. 491	Stav.	f. 1360	eft. 1722
	Krossen i Vefring	B. K. 20		f. 1360	
	543. * Sandvinjar K. i Gaular.	B. K. 24		f. 1360	?
	544. Hvams K. . . .	Dipl. VII, 98. B K. 23. N. F. 487.	Stav.	f. 1323	eft. 1722
	Asaness K. . .	B. K. 22		f. 1360	?
	545. Vikr K. . . .	Dipl. VII. 98. B. K. 24 . .	·	f. 1323	?
	546. Hestađa K. . .	P. N. R. B. K. 25. N. F. 823. Abr. 1876 p. 177.	Stav.	f. 1327	1805

Digitized by Google

Anmærkninger.	Provsti.	Nutid. Kirkens Navn.	Materiale.	Form.	Opførelsestid.	Størrelse efter Siddepladsenes Antal.
laa i Soknadal.						
ombygg 1862—63. Indb.	Indre Sogns Pr.	526. Kaupanger K.	Stav.	Langk.	f. 1308	190
bygget 1184 (efter Branden) Forlænget 1625.		527. *Hafslo Kirke*	Tøm.	Langk.	$1878\frac{4}{12}$	428
Indb. »Sandsynlig over 200 Aar gml.«		528. Fet K.	Tøm.	Langk.	eft. 1722	160
Indb. »Sandsynlig over 200 Aar gml.«		529. Joranger K.	Tøm.	Langk.	eft. 1722	160
En ældre Kirke var af Træ.		530. Solvorn K.	Tøm.	Langk.	1883	420
Den gamle Kirke bevares som Oldtidsmindesm.					f. 1100?	
vistnok bygget c. 1200. Nye K.s Arch. C. Christie.		531. *Aardals Kirke*	Stav.	Langk.	$1867\frac{10}{12}$	535
Spidsb.		532. *Dale (Lyster) Kirke.*	Sten.	Langk.	1210—1306	250
If. Indber. af 1885 »meget gammel.«		533. Gaupne K.	Tøm.	Langk.	e. 1722	130
		534. Nes K.	Tøm.	Langk.	1835	150
Opsat paa Fantoft ved Bergen 1884.		535. Fortun K.	Tøm.	Langk.	$1879\frac{6}{6}$	336
		536. *Jostedalens Kirke.*	Tøm.	Langk.	1660	120
Restaur. 1868.	Søndfjord Pr.	537. *Aalhus (Jølster) Kirke.*	Tøm.	Langk.	1795	380
En ældre K. var af Træ.		538. Helgeim K.	Tøm.	Langk.	$1877\frac{28}{11}$	600
		539. *Førde Kirke*	Tøm.	Langk.	$1885\frac{1}{10}$	700
Fylkeskirke?		540. Naustdal K.	Sten.	Langk.	f. 1250	363
		541. Holse K.	Tøm.	Langk.	$1861\frac{11}{12}$	200
Den ældre Kirke var af Træ.		Haukedals Capel	Bndv.	Langk.	$1885\frac{8}{7}$	130
Ældre Kirke revet.		542. Vefring K.	Tøm.	Langk.	1846	282
1864 ombyggedes en ældre Trækirke.		543. *Indre Holmedal (Sande) Kirke*	Træ.	Langk.	$1864\frac{15}{12}$	280
Den gamle Stavekirke var da flyttet til Bøgstad.		544. Bøgstad K.	Træ.	Langk.	1845	
		545. Vik K.	Træ.	Langk.	1849	297
		546. Hestad Capel	Træ.	Langk.	1805	60

Fylke og Provsti.	Middelalderen. Kirkens Navn.	Kilder og Literatur.	Materiale.	Opførelsestid.	Nedrivelsestid.
	547. Holmudals K. .	Dipl. VII, 30. B. K. 22 . .		f. 1305	?
	548. Dals K. . . .	B. K. 23		f. 1360	?
	Lundar K.. . .	B. K. 23. Abr. 1879 p. 91. .	Sten.	f. 1360	c. 1530
	549. Guđdala K. . .	P. N. R(?) B. K. 24. . . .		f. 1327?	?
	550. Askvallar K. . .	Dipl. IV, 62. B. K. 21 . .		f. 1306	?
	Krossen á Askvalli	B. K. 21		f. 1360	?
	551. *Vilnes K. á Atey	Dipl. V, 156. B. K. 22. . .		f. 1341	f. 1662?
	552. Kinnar K.. . .	Dipl. VII, 98 (1323) B. K. 16. N. F. 488 Abr. 1867, 108.	Sten.	f. 1250	
	553. Brúar(Stafangr) K.	Dipl. VII, 98. B. K. 20, Munch 98.		f. 1323	?
	554. Gratla K. i Brimangri	Dipl. V, 183. B. K. 4, 17. A. B. J. 108, 109.		f. 1345	f. 1694
	555. Davika K.. . .	Dipl. IV, 336. B. K. 4, 16.		f. 1348	f. 1750
	556. Rugsunds K. . .	Dipl. VIII, 107. B. K. 1 . .		f. 1338	f. 1650
	557. Olmfótar K. . .	Dipl. IV, 336. B. K. 14 . .		f. 1348	f. 1678
	558. ◐ Bæjar K. i Selju (Hof).	Dipl. III, 130. B. K. 1. N. F. 501. Abr. 1856, p. 46.	Stav.	f. 1322	c. 1865
	St. Albani Klaustrk. i Selju.	Ol. Tryggv. s. S. af Odd Munk ed P. A. Munch p. 26. Haak. 4 S. c. 246 N. F. 503. Krefting og Abr. 1884, 113.	Sten.	c. 1090	
	Stæ Sunnivæ Christ? K. i Selju	Ol. Tr. S. af Odd Munch ed. P. A. Munch p. 26. Flatøboken. B. K. 1. N. E. 504. Krefting og Abr. 1884, 114.	Sten.	997?	eft. 1360
	Mariu K. i Selju	Ol. Tryg. S. af Odd. Munk ed P. A. Munch p. 26. Krefting og Abr. 1884, 114.	Sten.	f. 1180	?
	Mikjalsk. i Selju	Ol. Tr. S. af Odd Munk ed P. A. Munch p. 26. Krefting og Abr. 1884, 114.	Sten.	f. 1180	?
	559. Sild K..	Dipl. IX, 127 Munch i B. K. Side 86.		f. 1340	?
	560. Eygis Mariæ K..	Dipl. III, 128. B. K. 14 . .		f. 1322	?
	561. Stofrheims K.. .	Dipl. VIII, 107. B. K. 14 .		f. 1338	f. 1600
	562. Horninjadals K. .	B. K. 15		f. 1360	f. 1600

Digitized by Google

Anmærkninger.	Provsti.	Nutid. Kirkens Navn.	Materiale.	Form.	Opførelsestid.	Størrelse efter Siddepladsenes Antal.
		547. *Yttre Holmedals Kirke.*	Stav.	Langk.	1868 $\frac{24}{11}$	432
En ældre K. var af Træ.		548. Dale K. . . .	Tøm.	Langk.	1864 $\frac{24}{11}$	550
1870 udvidedes en ældre Kirke.		549. Guddal K.. . .	Tøm.	Langk.	1870	210
En ældre Kirke var af Træ.		550. *Askevold Kirke* .	Tøm.	Langk.	1863 $\frac{13}{12}$	520
		551. Vilnes K.. . . .	Tøm.	Langk.	f. 1662?	130
		Kinn Kirke (Florø).	Tøm.	Langk.	1882 $\frac{8}{11}$	700
		552. Kinn Capel . .	Sten.	Langk.	f. 1250	c. 300
Indb. siger »uheldig Stavekirkestil« men angiver dog »Tømmer«		553. Svanø, (Stavanger eller Bro) K.	Tøm.	Langk.	1873 $\frac{23}{4}$	500
Restaureret 1875.		Ekefjords Capel .	Tøm?	Langk.	1813	500
En ældre Trækirke bygg. 1694.		554. *Bremanger Kirke*	Tøm.	Langk.	1865 $\frac{11}{12}$	575
Ældre Tømmer Korsk. med 330 Pl. bygg. 1750.	Nordfjords Pr.	555. *Davikens Kirke* .	Tøm.	Langk.	1885	700
En 1650 opført Kirke brændte ved Lynild 1837.		556. Rugsunds K. . .	Tøm.	Langk.	1838 $\frac{}{9}$	300
		557. Aalflot K.. . .	Tøm.	Langk.	1678	140
nedtoges den, efterat være flyttet til Hove 1654. Fylkeskirke (?)		558. *Hove (Selje) Kirke*	Tøm.	Langk.	1866 $\frac{13}{5}$	593
oprind. Treskibet. Br. 1305, exist. 1450. Ruinen staar endnu.					c. 1090	
Ruiner findes endnu.					c. 997?	
Hulekirke?						
		Lekanger Capel .	Tøm.	Langk.	1866	176
		559. Vaagsø (Rødberg) K	Tøm.	Langk.	1854 $\frac{29}{10}$	336
		560. *Eid Kirke* . .	Tøm.	Langk.	1849	900
skadet 1338. Ældre Træk. bygg. c. 1600.		561. Stareim K.. . .	Tøm.	Langk.	1864 $\frac{4}{12}$	350
Ældre Træk. bygg. c. 1600. Se Tegnesk. Pr. 11/10 54.		562. *Hornindals Kirke*	Tøm.	Langk.	1856 $\frac{30}{11}$	500

Digitized by Google

Fylke og Provsti.	Middelalderen. Kirkens Navn.	Kilder og Literatur.	Materiale.	Opførelsestid.	Nedrivelsestid.
	563. Vinreids K. . .	Dipl. III, 74. B. K. 12. N. F. 493.	Sten.	f. 1308	
	Vinreids Capella .	B. K. 12		f. 1360	?
	564. Hýa K.. . . .	Dipl. III, 74. B. K. 13 . .		f. 1308	?
	565. Gemlisstøða K. .	Dipl. III, 74. B. K. 13 . .		f. 1308	f. 1635
	566. Rers K. á Breiðefni.	Dipl. III, 73. IX, 116. B. K. 9.		f. 1308	f. 1635
	Austrheims K. .	Dipl. III, 74. B. K. Index. 11		f. 1308	?
	Ejds K. . . .	Dipl. III, 91. B. K. 12 . .		f. 1310	?
	Irndale Capella .	B. K. Index. 11		f. 1360	?
	567. Hildinar K. i Innvíkum.	B. K. 8. N. F. 496	Stav.	f. 1360	c. 1822
	Skodinjar Lafrants K. i Innvíkum.	B. K. 9		f. 1360	?
	568. Alda K. . . .	Dipl. IV, 79. B. K. 6. N. F. 497.	Stav.	f. 1308	c. 1746
	569. Útvika K. . . .	B. K		f. 1360	f. 1600
	570. Nesinar K. á Innstrjon.	Dipl. IV, 79. B. K. 5 . . .		f. 1308	?
	571. Ejðs K. á Uppstrjon (Innstrjon)	B. K. 9		f. 1360	?
	572. Loða K. . . .	B. K. 7		f. 1360	?
	Nidaros Erkebispedømme III.				
Sunnmæra-fylke.	573. Mariu K. i Bónadal.	Dipl: IV, 165. A. B. J. 82. Thr. Ref. 392. N. F. 515.	Stav.	f. 1325	eft. 1831
	574. Hallkelsvikr K. i Voldinni.	Dipl. V, 124. A. B. J. 83, 115. Thr. R. 392. N. F. 512.	Stav.	f. 1338	eft. 1722
	K. paa Ulvestad .	Abr. 1868, 169	Sten.	?	?
	575. H. Kross K. i Œrst	Dipl. III, 463. A. B. J. 83. Th. R. 392. N. F. 513.	Stav.	f. 1385	c. 1864
	576. St. Jatmunds K. i Vanifli.	Dip.. VIII. 232 (Ded.) A. B. J. 83. Th. R. 392. N. F. 505.	Sten.	f. 1403	1863
	577. St. Olafs K. i Sybði	A. B. 83. Thr. R. 392. N. F. 506.	Stav.	f. 1432	1836

Digitized by Google

Anmærkninger.	Provsti.	Nutid. Kirkens Navn.	Materiale.	Form.	Opførelsestid.	Størrelse efter Siddepladsenes Antal.
restaur. 1631? Ny K. under Opførelse.		563. *Gloppen (Vereid) Kirke.*	Tøm.	Langk.	f. 1308	550
		564. Hyen K. . . .	Tøm.	Langk.	1876 $\frac{14}{6}$	250
Indber. »Over 250 Aar gml.«		565. Gimmestad K. .	Tøm.	Langk.	f. 1635	180
Restaureret 1339 (se Dipl. IX, 116). Indber.: »Over 250 Aar gml.« Ny K. under Opførelse.		566. Bredeim K. . .	Tøm.	Langk.	f. 1635	
		567. *Indvikens (Hilde) Kirke.*	Tøm.	Ottek.	1822	300
K. blæste ned og gjenopførtes 1772.		568. Olden K. . . .	Tøm.	Korsk.	1746	450
Ældre Træ Korsk. fra f. 1600 reven.		569. Utvikens K. . .	Tøm.	Langk.	c. 1842	300
En ældre K. var af Træ		570. *Nedstryn (Stryn) Kirke.*	Tøm.	Langk.	1859 $\frac{6}{11}$	396
		571. Opstryns K. . .	Tøm.	Langk.	1863 $\frac{1}{11}$	440
		572. Loen K. . . .	Tøm.	Ottek.	1837	190
flyttet 1581. Gjenrejst efter et Sneskred 1735. Den nye K. treskibet	Søndre Søndmøres Provsti.	573. *Hjørendfjord Kirke.*	Tøm.	Langk.	1880	700
En ældre Korsk. var af Træ.		574. Volden K.. . . .	Tøm.	Korsk.	1858 $\frac{28}{11}$	1000
»En gammel indkjøbt Kirke« (Dept.)		Østefjords Capel .	Tøm.	Langk.	1880	250
		575. Ørsten K. . . .	Tøm.	Langk.	1864 $\frac{4}{12}$	660
		576. *Vanelvens Kirke*	Sten.	Langk.	1864 $\frac{21}{2}$	600
En Kirke maa findes mellem disse.		577. Søvde K. . . .	Tøm.	Langk.	1871 $\frac{29}{11}$	400

Digitized by Google

Fylke og Provsti.	Middelalderen. Kirkens Navn.	Kilder og Literatur.	Materiale.	Opførelsestid.	Nedrivelsestid.
	578. Hereyjar K. . .	Dipl. III, 463. A. B. J. 83, 115. Thr. R. 390, Kraft 5, 90.	Sten.	f. 1385	1859
	579. Sands (Dolsey) K.	A. B. J. 83. Thr. R. 391. N. F. 506.	Stav.	f. 1432	eft. 1722
	580. Raudvinjar K. .	Thr. R. 391. N. F. 507. . .	Stav.	f. 1589	c. 1860
	581. Ulfssteins K. . .	A. B. J. 82. Thr. R. 391. N. F. 507.	Sten.	f. 1432	c. 1860
	582. Haðarejds K.. .	A. B. J. 82. Thr. R. 391. N. F. 509.	Stav.	f. 1432	1806¹⁵/₇
	583. Hárhamars K. .	A. B. J. 79. Thr. R. 393. N. F. 533.	Stav.	f. 1432	eft. 1831
	584. Vígrinnar Mariu K.	Dipl. I, 724. A. B. J. 79. Thr. R. 393. N. F. 534. Abr. 1881, 162.	Stav.	f. 1429	1722-56
	585. ● Borgundar Christk. á Hofi.	A. B. J. 80. Thr. R. 393. N. F. 524 (under Navnet »Margretha«. Abr. 1868, 171. 1869 153. 1879, 291. 1880, 49.	Sten.	f. 1432	
	Margaretha (Mariu) K. i Borgund.	N. Rigsreg. II, 700. III, 426, 485. N. Stift I, 7. Abr. 1880, 50 f.	Sten.		f. 1587
	Petrs Sognek. i Borgund.	Dipl. VI, 71. VII, 61—63 (1311) I, 326 (1351) A. B. J. 79. N. F. 525. Abr. 1877. 272. 1880, 50.	Sten.	f. 1309	f. 1632
	Matthiask i Borgund.	P. Fylling i Urda III p, 11 .	Sten.		?
	586. Mariæ Joh. Ev. og Nicol. Conf. K. á Giske.	Dipl. I, 294 (1345). N. F. 529. Abr. 1880, 48,	Sten.	f. 1250	
	Aase (Kirkeagerens) K. (?)	Aarsber. 1881 p. 162, 163 . .			f. 1589
	Lande (Kirkevoldens) K. (?)	Abr. 1881, p. 162			f. 1589
	K. paa Kirkebø, Suløen (?)	Abr. 1881 p. 162			f. 1589
	K. paa Kirkehaugen, Godø (?)	Abr. 1881 p. 192			f. 1589
	Brune Capel (?) .	P. Fylling, Urda III p. 37 .		c. 1350	f. 1589
	587. Skodynjar K.. .	A. B. J. 80. Thr. R. 393. N. F. 521, 826. Abr. 1880, 51.	Stav.	f. 1432	1722-50
	588. Vatna K. . . .	A. B. J. 80. Thr. R. 393. N. F. 523.	Stav.	f. 1432	1722-61

Digitized by Google

Anmærkninger.	Provsti.	Nutid. Kirkens Navn.	Materiale.	Form.	Opførelsestid.	Størrelse efter Siddepladsenes Antal.
	Nordre Søndmøres Pr.	578. *Herø Kirke* . .	Tøm.	Langk.	1859 4/12	550
Ørskog ældre Kirke opsattes her 1872.		Lekanger K. . .	Tøm.	Ottek.	1873 26/1	300
Korsformet Stavekirke.		579. *Sandø Kirke* . .	Tøm.	Langk.	1880	660
		580. Røvde K. . . .	Tøm.	Langk.	1872 21/11	350
Den nye K. opf. c. 1848 flyttedes 1876—77.		581. *Ulvsten Kirke* .	Tøm.	Ottek.	1878 27/10	473
brændt. En ældre K. bygg. 1825 var ottekantet Træ-K.		582. Hareid K. . . .	Tøm.	Langk.	1877 18/12	768
		Vartdalsstrands K.	Tøm.	Langk.	1877 8/4	400
		Aalesunds Kirke			1855 25/1	
		583. *Harhams Kirke*	Træ.		eft. 1831	
En ældre Træ-K. exist. 1831.		Fjertoft Kapel .	Træ.		1878 22/11	
cfr. »Kirkeageren paa Blindheim, Vigerø (Abr. 1881, 162).		584. Roald (Vigerø) K.	Træ.	Korsk.	1756	
Marmor, dels udvid. 1632 og 1646, ombygg. og indviet 1869 23/12.		585. *Borgunds Kirke*	Sten.		f. 1432	
Marmor delvis.						
Marmor delvis.						
Marmor delvis. Restaur. 1756. Den gamle K. staar.		586. Giske Capel. . .			1873	
		Havnsund K. . .			1875 1/11	
Den gamle K. var i Reformtiden flyttet til Leite. Ny K. b. 1750.		587. *Skodje Kirke*. .	Træ.		1860 8/11	
Ældre Træk. bygg. 1761, nedtoges 1868.		588. Vatne K. . . .	Træ.		1868 13/12	

Digitized by Google

Fylke og Provsti.	Middelalderen. Kirkens Navn.	Kilder og Literatur.	Materiale.	Opførelsestid.	Nedrivelsestid.
	589. Eyraskogs K.. .	Dipl. IV, 165. A. B. J. 81. Thr. R. 394. N. F. 520, 826.	Stav.	f. 1325	f. 1806
	590. Aura K. i Sikkífli	Dipl. IV, 165. A. B. J. 80. Thr. R. 394. N. F. 520.	Stav.	f. 1325	1606
	591. Slyggstaða K. á Strøndinni.	A. B. J. 81. Thr. R. 394		f. 1432	f. 1730
	St. Petrs K. á Strøndinni.	A. B. J. 82. N. F. 518 . . .	Stav.	f. 1432	eft. 1722
	592. Stóladals K. . .	A. B. J. 81. Thr. R. 394. N. F. 519.	Stav.	f. 1432	1722-89
	593. Dals K.. . . .	A. B. J. 79. Thr. R. 394. N. F. 516.	Stav.	f. 1432	f. 1802
	594. Døfing K. i Valdal	A. B. J. 81. Thr. R. 394. N. F. 518.	Stav.	f. 1432	f. 1862
	595. Sunnifli K.. . .	A. B. J. 81. Thr. R. 394 . .		f. 1432	f. 1732
	596. Geirangra K. . .	Thr. R. 394. N. F. 516 . . .	Stav.	f. 1589	1722-40

Digitized by Google

Anmærkninger.	Provsti.	Nutid. Kirkens Navn.	Materiale.	Form.	Opførelsestid.	Størrelse efter Siddepladsenes Antal.
Den ældre K. gjenopføres 1642. En ottekantet K. fra 1806 flyttet til Lekanger 1872.	Østre Søndmøres Pr.	589. *Ørskog Kirke.* .	Tøm.	Langk.	1873 $\frac{6}{11}$	850
brændt. Ny Træk. bygget 1610, var Korsk.		590. Søkelvens K. . .	Tøm.	Langk.	1883	650
En ældre Træ- Korsk. bygg. 1731.		591. *Strandens Kirke*	Tøm.	Ottek.	1838	
Forholdet mellem denne og Strandens K. ikke ganske klart		592. Stordalens K. . .	Tøm.	Ottek.	1789	
		593. *Norddalens Kirke*	Træ.	Ottek.	1802	680
flyttedes 1811 til Sylte.		594. Sylte Capel . .	Tøm.	Langk.	1863 $\frac{5}{11}$	600
Ældre Trækirke bygg. 1732,		595. *Sunelvens Kirke*	Tøm.	Langk.	1859 $\frac{18}{8}$	
En ældre Træ-K. bygg. 1740.		596. Geiranger K. . .	Tøm.	Ottek.	1842	

Digitized by Google

Prester i øvre Telemarken, ældre end 1650.

Meddelt af Provst J. L. Qvisling.

Øvre Telemarken eller det egentlige Telemarken, Þelamørk, som nu udgjør elleve Prestegjeld, udgjorde oprindelig kun syv, nemlig: Fyresdal, Hviteseid, Laardal, Vinje, Silgjord, Hjertdal og Tinn. Ved Deling er senere opstaaet: Mo, Nissedal, Raudland og Grandshered. To Sogne er i Tidens Løb fraskilte, nemlig: Lillehered fra Hjertdal, henlagt under Hiterdal, der forøvrigt oprindelig regnedes til Þelamørk, og ytre Flaabygd fra Hviteseid, henlagt under Bø, senere under Lunde, hvorved de er komne til nedre Telemarken. Endelig er Tørdal eller Tørisdal, om ogsaa det engang har hørt til Hviteseid, ved at lægges under Drangedal kommet til Bamble.

Da det med Hensyn til Slutningen af Olav den Helliges Regjeringstid kan hede i en Saga, at der dengang var ingen Dal i Norge, hvor ikke „Kristne Mænd byggede“ (se Fagerskinna S. 77), eller, som det, endnu stærkere, udtales i en anden Saga, at „der gaves ikke den Afdal eller Udø i hans Rige, hvor hedensk Mand monne findes“ (se den mindre Olav den Helliges Saga, Kap. 31. 32), saa maa man antage, at ogsaa Telemarkens Afdale, paa en Maade i alle Fald, er blevne kristnede i St. Olavs Dage (inden Udgangen af 1028).

Der hengik dog vel endnu en rum Tid, før der blev

Digitized by Google

Kirker og Prester i alle de enkelte senere Prestegjeld; men omkring Aar 1200 har der dog sandsynligvis allerede været flere Kirker og saaledes ogsaa Prester i øvre Telemarken.

I Olav den Helliges Saga, udgiven af Keyser og Unger, omtales (S. 85) som tilstedeværende før 1180 en Stenkirke i Telemarken, viet til St. Olav, og som maa have været Hviteseids eller Silgjords Hovedkirke. Hviteseids Kirke er Telemarkens ældste Kirke. (Se Landstad, Sange og Digte, S. 32 fl.).

Af Døren paa Vinje gamle Kirke, der blev nedreven i 1796, findes et Stykke i det nordiske Musæum i Kjøbenhavn, hvorpaa staar følgende mærkelige Runeindskrift: „Sigurþr jalsun ræist runar þesar lougardagen æfter Botolfsmessu er han farþi higat ok vildi æigi gaga til sætar viþ Sverri foeþurbana sin ok broeþra“, d. e.: Sigurd Jarlssøn ristede disse Runer Løverdagen efter Botolfsmesse (17de Juni), da han færgede hid (over Vinjevandet) og vilde ikke gaa til Forlig med Sverre, sin og Brødres Fadersbane.

Neslands Kirke i Vinje byggedes 1242. (Se Landstads Digt „Neslands Kirke“).

Atrods i 1829 nedrevne Hovedkirke paa Tinn er efter Indskriften paa en Planke fra Kirken, som nu findes i Univertetets Oldsagssamling, indviet af Biskop Ragnar fra Hamar, som var Biskop mellem Aarene 1179 og 1197. (Se Øverlands illustrerede Norges Historie, 2det Bind, S. 345).

Vi gaar hermed over til de enkelte Prestegjeld.

I. Fyresdal.

Fyresdal (Fyrisdalr) omfattede fem Sogne. Hovedsognet Moland, opkaldt efter Prestegaarden, med Molands Kirke (Mólands eller Mólanda kyrkja), og Annekserne Veum (Viðir) med Veums Kirke (Viða kyrkja), Skafse (Skafsár) med Skafse Kirke (Skafsáa kyrkja) og Mo med Mo Kirke (Móa kyrkja)

Digitized by Google

samt det først efter Udgangen af det 14de Aarh. oprettede Heglands Sogn med Heglands Lovekirke. Ved Reskript af 5te Mai 1769 deltes Fyresdal i tvende Kald: Mo med Annekset Skafse, og Moland med Annekserne Hegland og Veum. Ved Kngl. Resolution af 4de December 1844 opløstes i sidstnævnte Prestegjeld det lille Anneks Hegland og forenedes med Hovedsognet, ligesom dets Kirke nedreves. Ved Kngl. Resolution af 28de Juni 1879 gjengaves Molands Prestegjeld det gamle Navn Fyresdal.

Følgende Prester kjendes:

1. Peter.

Paa en Ligsten, der før laa paa Muren om Veums gamle Kirkegaard, men nu er bortkommen, stod med Runeskrift: „Her hviler Petr prester". Det er alt, som nu kan siges om ham.

2. Torgaut.

Om Torgaut heder det i et Brev af August 1342 eller 1343: „Sira Thorgautr a Monum laglaud (?) fyrnævnda jord, er Haugaland heitir, þrimmer sinnum (tre Gange) i Kirkju durum (i Kirkedørene) i hans fullu umbode". (Se Diplomatarium Norvegicum I, S. 286). Meningen heraf er os ikke klar.

Man kan maaske antage, at begge disse Prester, Peter og Torgaut, har været af de saakaldte „Høgendesprester" eller Anneksprester, og at der samtidig har været andre Prester ved Hovedkirken paa Moland; dog er det ikke rimeligt.

Torgaut har saaledes levet lige før den sorte Død og er maaske, som saa mangen Prest, død af denne Sygdom.

3. Bjørn Tovessøn.

Bjørn nævnes som „prester a Molandum i Fyriysdalæ".

Digitized by Google

„A manædaghen nestæ qvasi modo geniti (d. e. 1ste Søndag efter Paaske) a andru are frafals vars vyrdulix herre, herre Ollafs med gudz nad Noregs, Dana og Gota konungs“ (d. d. Haakons og Margretes Søn, og Dagen er 26de April 1389), saa og hørte Sira Bjørn og Bjørn Andrerssøn og Gunnar Peterssøn i „setstofuone (d. e. i Dagligstuen) i Svalastofwonæ i Molands sonk (!)“ paa, at Tord Toressøn og Torleiv Torbjørnssøn gav hinanden Haanden paa en Handel, hvorved „fyrnemfder Þorder kændis, at han hafde sellt fyrnemfdom Þorleife IV marka boll jardar i Swalastofvone, er liger i fyrnemda Molans songh (!)“ o. s. v. Sandsynligvis er den Handelskontrakt, hvoraf disse Citaler er tagne, skrevet af Presten (Dipl. Norv. V. No. 339).

I 1386 var Biskop Øystein Aslakssøn paa Visitats i de Dele af Telemarken, som laa under Oslo Bispedømme, det vil sige Fyresdal og Hviteseid efter deres oprindelige Omfang. Ni Aar efter sendte han disse Menigheder sit bekjendte Hyrdebrev, dateret Gimsø Kloster ved Skien Mortensdag 1395. (Se Keyser, Den norske Kirkes Historie, II. S. 426 fl., og Munch, Det norske Folks Historie, VIII, S. 355 fl.). Saavel det ene som det andet tør være skeet i Sira Bjørns Embedstid.

4. Henrik Hermanssøn.

Af Henrik Hermanssøn haves følgende Brev:

„Ollum monnum þeim, sem þetta bref sea eder høyra, sender Hinrik Hermansson, prester a Molandum a Þelamork, kvadju g. ok sina (Guds og sin Hilsen), kunnukt gerande, at um Mikjalsmesso ok a XXIII are rikis mins virdulegx herra, herra Eiriks, med Guds nadh Noregx konungx (d. e. 29de September 1412), var ek i Molande kirkju garde, sa ek ok høyrde a, at Stein Thorgrimsson viderkendis firer mik og ødhrum (andre) godhum monnum, at allan ulut ok forþukka

Digitized by Google

(Skade og Fortræd?), som han gerde Aslak af Lauvdale, frende sinom, þet gørde han a vegna Eirikx a Lande, ok han jattade ok (at) svara þy bade firi kononge ok karle; elliga skylde han verda ugiftin (?). Til sanninda herum o. s. v. (Dipl. Norv. I, 635).

Man kunde falde paa at tro, at Henrik Hermanssøn en Tid i alle Fald har været Prest baade i Hviteseid og i Fyresdal. Den 30te Marts 1406 var han nemlig som Henrik Hermansson a Hviteseid" tilstede paa Aas i Mo og der Vidne til en Gaardhandel (Dpl. Norv.); Mo hørte jo til Fyresdal.

5. Niklas Helgessøn.

En af Sira Nikulas's „Sognemænd" hed Grjotgard Øivindssøn, hvem Lensmanden i „Vesteleneno a Þelamork", Olav Asgeirssøn, i et Brev, som var „gort i prestgardenom a Molandom i Fyrisdali" den 25de September 1422, frigav med alle hans Efterkommere for alt det, „sem honom var kent, at han skulde hafua gjort ok misþyrmt (baaret sig uvarligt ad mod) Thorbjørne a Gerdisstada i hans banasodt". „Til sannindi herum ok meire stadfeste sette erliger man Sira Nikulas Helgeson sit incigli" for Brevet sammen med Lensmanden (Dpl. Norv. I, 684).

„In die translationis sancti Benedicti", d. e. 11te Juli, 1426 var Sira Nikulas tilligemed Provsten Hjarrande Toraldssøn, der boede paa Gjerpen, og Lagmanden i Skien Torgeir Geirmundssøn paa Mærden (d. e. Mæla ved Skien), hvor de saa og „invyrdelica" overlæste et af Sysselmanden Herlog Pederssøn udfærdiget Brev samt udstedte „Vidisse" af samme. (Dipl. Norv. V, 577).

6. Audun.

Følgende Brev er sandsynligvis skrevet af Sira Audun:

Digitized by Google

„Ollom monnom þæim, sem thetta bref see ædher høra, sænder Hæirrander Tharaldsson, korsbrodher i Oslo ok profaster a Gjærpini, ok sire Audhun, prester a Molande, q. g. og sine, kunnikit gerande, ath meer (vi) varom a Fjællastadhom, er ligher i Nissædale a Thælamork, sunnadaghin nesta firir væter næter (Vinternat) anno Domini MCDXXXVII, d. e. 13de Oktober 1437, saghom ok hørdhom a, ath their hældho handom saman, af einnæ halvo (paa den ene Kant) Gródgardher Øivindhson, en af annare halvo Steinulfver Thorbrangson; kændhis tha fyrnemdher Grodgardher hy (! = i) sama handerbande (Forlig), ath han gav fyrnemdhan Stæinulf ok Tohorleif (!), brodher hans, quuitta ok allungas (aldeles) lidugha (fri) firir thet hogh, sem fadur thæiræ hafde hogget fyrnemdan Grødgard a halsen, ok allan annan bardhagan (Strid), sem thæiræ miljum hafde værit“ o. s. v. (Dipl. Norv. I, 762).

Denne Grjotgard Øivindssøn er sikkert den samme Slagsbroder, som blev nævnt under Sira Nikulas i 1422, og som da, under Slagsmaal med Torbjørn Gerdisstads Søn Anstein, gav hans dødssyge Fader en Skade, „einæ skeino a fothen“. (Se Dipl. Norv. I, 685).

I Sira Auduns Tid indtraf nogle mærkelige Begivenheder i det søndenfjeldske Norge, hvori, om ikke Audun selv, vistnok i alle Fald hans Sognemænd tog en virksom Del. Det er Almuens Reisning mod Konge og Styrelse, først over hele Oslo Stift under Amund Sigurdssøn og senere væsentlig i Gjerpens Provsti eller Skiens Sysle under Tørdølen Halvard Graatop. I den Anledning har da vistnok Sira Audun sammen med sine Embedsbrødre Torstein i Hviteseid og Torgils i Fyredal mogtaget Biskop Jens's strænge Banlysningsbrev af Marts 1439 (se Dipl. Norv. III, 751) og omtrent samtidig et andet endnu strængere Skræmmebrev fra Presten Hjarrande, som erklærede, at deres Sognemænd var „de første, som lopit

(Løbet) begyndade ok al vigleide (Krigsulykke?) er af kommen". (Se Dipl. Norv. III, 752).

7. Anund Endridssøn.

Anund Endridssøn, Prest paa Moland, var Mandagen næst efter Halvardsmesse 1467, d. e. 18de Mai 1467, sammen med Lensmanden i „Vestrelene“, Gunulv Torsteinssøn paa Delegang mellem „Vallaberghe oc Gyland“, d. e. mellem Valeberg og Kilan eller Klene ved Enden af Fyresvandet, og var Vidne til Forliget mellem Roald Tolvssøn (Kilene) og Jon Helgessøn (Valeberg), hvorved Aftalen mellem Roald og (Jons Fader) Helge Jonssøn blev stadfæstet. (Dipl. Norv. IX, 354).

Der er ogsaa opbevaret et Brev af Anund fra det følgende Aar dateret 24de Oktober 1468, hvori, han skriver: „Thes kennis jek Anundh Endridhson, prester a Molande, med thesse mine opne brefwe, ath jek hafwer gifwet Asmundh Arneson (Lillebondal) qwittan af (ok) allungis lidnggher fore then bordhkoen, som father hans hafdhe wtaf Moo kirkja, fore mik ok minom æptherkomandhe“ o. s. v. (Dipl. Norv. XI, 223).

I et tredje Brev, der er 15 Aar yngre og blev „gjort“ paa Moland „in die Valentine martiris“, d. e. 14de Februar, 1483, opsætter han som Vidne et Salgsdokument for Alv Olavssøn og Lutande Eilivssøn, hvorefter Alv solgte til Lutande et Markebol i nedre Helgeland og et i Fjalle, begge i „Roalth sokna (!)“, d. e. i Vraadal. Sandsynligvis maa i alle Fald den ene af Parterne have været Fyresdøl, siden „Presten paa Moland“ saaledes var dem behjælpelig ved Handelen. (Dipl. Norv.).

8. Jon Aslakssøn.

Som „prester a Molande“ udstedte han paa Prestegaarden

Digitized by Google

„sancti Marcus (!) dag anno domini med nonagesimo“, d. e. 25de April 1490, en Erklæring om, at Tallak Olavssøn kom og vilde løse af Molands Kirke ½ Markebol i Taraldli nedre, der var Tallaks Odelsgaard. Tallak bad Presten og Lagrettesmændene og flere af Sognebønderne „lægge Værd oppaa“, hvormeget han skulde give Kirken for hint halve Markebol. „Tha funno mith saa firi, ath fyrmende Tallak skulde gifva kirkjonne ejna waarko oc eit kørlag leggja uppa kirkjonne“, hvilket Tallak gik ind paa. „Oc funno mith ei annot firi æfther witz monnum warum (efter vore forstandige Mænd), at kirkjan var bether haldhen af pæninghom en af øydhe jordhene“ o. s. v. (Dipl. Norv. I, 967).

Jon Aslakssøn har ikke været Prest paa Moland længe, da han allerede 25de Februar 1496 sees at være Prest paa Gjerpen og Provst. I sidstnævnte Egenskab var han „sancti Matthias (!) apostoli dagh“ sammen med Presten i Bø, Svein Haakonssøn, og „Lagrettesmanden paa Grænland“, Olav Taraldssøn, i Bø Prestegaard og „heimtade a kirkiene vegna a Gardene“ (d. e. Garde Kirke i Bø) fra Bergulv Drengssøn 16 Huder som Indløsning af et Pant til nævnte Kirke i Gaarden Flateland i Hjertdal. (Dipl. Norv. I, 986).

*

* *

*

Reformationens Indfører i Norge Kristian den Tredje paalagde i Skrivelse af 17de Juni 1537 Esge Bilde at lade „alle Kirkens Personer og Sogneprester blive ved og ingen nye Predikere indsætte, for at ingen Forskrækkelse eller Uenighed skulde opkomme blandt den fattige og uforstandige Almue i Landet, indtil Kongen kunde finde andre Raad og saa med Lempe og Føie komme dem til nogen Bekjendelse og bedre Forstand i Guds Ord“. Denne Skrivelse gjaldt vel, som stilet til Hr. Esge, nærmest kun Bergens Stift, men

Digitized by Google

antageligvis maa ogsaa Befalingsmændene i de andre Dele af Riget have faaet lignende Forskrifter fra Kongen for sit Reformationsarbeide. I alle Fald gjorde Forholdene og Manglen paa Presteemner en saadan Fremgangsmaade næsten nødvendig.

Hermed stemmer ogsaa de faa Efterretninger, som man har fra hine onde og mørke Tider om denne Sag.[1])

Saaledes har det da ogsaa været i Telemarkens afsides Bygdelag, hvorpaa der i det følgende gives flere Exempler.

9. Jakob Anderssøn.

Af ham haves endnu dette Brev: „Item dette bekennes jek, Jackopp Andersen, sogneprest i Førisdal, med dette mit ofne brev, at hederlig mand Ulv Taraldsen i Aamelid i Setersdal har betalet mek en hest igen, saa god som X lod sølver, for den hest, som han var god fore paa Groesvegne ok Sigurds arvingers vegne paa Opstad, hvilken hest Sigurd havde taget fra mek i lang Tid, ok jek kunne ingen ret faa paa samme hest, før jek maatte lade stevne Gro til rettes for Kristofer Andersen, Kngl. ma<u>tis</u> (majestatis), vor naadige herres lensmand til Bygland, ok Gro kom ikke til rettes. Da befalde Kristofer, at Gro skulde betale mek 2 heste for den ene igen og betale domsbrev paa Sigurd for samme hest. Di beder jek Kngl. ma<u>tis</u>, ver naadige herres lensmand, hjælpe Ulv, denne „gaade“ mand, til rettes, at han kan faa sin hest igen ok ikke nyde sin gode vilje ondt ad (af). At saa i sandhed er, da trykker jek mit signet nedenfor dette brev, som er skrevet anno s. (alutis) m° d. l. VII°, d. e. 1557. (Dipl. Norv. X, 749).

Da det efter ovenfor anførte Brev i 1557 var gaaet en

---

[1]) Sml. R. Keyser, Den norske Kirkes Historie II, S. 893 fl.; L. Daae, Throndhjems Stifts geistlige Historie, S. 10, og A. Faye, Christianssands Stifts Bispe- og geistlige Historie, S. 121 og 145.

Digitized by Google

lang Tid „hen, siden Sigurd Upstad“ tog fra Hr. Jakob hans Hest, hvilket vistnok er skeet, medens han var Prest paa Moland, og formodentlig har fundet Sted fra et Beite paa Grænsen mod Sætersdal, maa Jakob Anderssøn sandsynligvis i flere Aar før 1557 være bleven Sogneprest i Fyresdal. Denne Formodning bestyrkes ogsaa fra andet Hold. I et Brev til Sognepresten i Hviteseid Niels Windfeld meddeler H. J. Wille, blandt andre Oplysninger om Hviteseids Prester, en af et Dokument fra 1561 tagen Notits om Jakob Anderssøn, saalydende: „35 aar tilforn (d. e. 1526), da boede han her hos os (d. e. i Silgjord) vel i 6 aar samfellthe“, altsaa 1526—32 eller maaske snarere 1520—26. Jakob Anderssøn kan dog neppe have været Prest i Silgjord ved denne Tid, med mindre det skulde været som Hjælpeprest, da, som siden skal sees, en anden var Sogneprest i Silgjord baade før og efter 1526. Hvis han nu, da han ved den omhandlede Tid forlod Silgjord, reiste til Fyresdal, bliver han saaledes baade den sidste katholske og den første lutherske Prest i dette Prestegjeld.

Ved Korsmesse samme Aar (14de September 1557) var Sognepresten i Laardal Anders Anderssøn, der muligvis var en Broder af Jakob, tilligemed 5 Lagrettesmænd, Vidne til en Jordhandel paa østre Nape i Fyresdal (Dipl. Norv. VII, 787). Heraf følger vistnok ikke, at Hr. Jakob ikke længer var Prest i Fyresdal eller dengang ikke var i Fyresdal; dog synes han ved denne Tid at have havt Bestyrelsen af Hviteseids Sognekald, skjønt den gamle Prest sammesteds sandsynligvis endnu levede til 1560. Lidt senere eller omkring Udgangen af 1558 synes Hr. Jakobs Søn, Hans, der tidligere var Sogneprest i Silgjord, at have efterfulgt Faderen i Fyresdal. Jakob Anderssøn synes at være død i 1564.

Peder Klaussøn (f. 1545) siger i sin „Norges Beskrivelse“ om Telemarken: „Indbyggerne ere onde, ugudelige, haarde,

Digitized by Google

vilde og oprøriske Folk over alle, som her i Landet bo; havde deres største Lyst i gammel Tid (af) at dræbe Bisper og Præster, Fogder og Befalingsmænd, som og paakjender, at til en Kirke i det Len ere 7 Prester ihjelslagne og sommesteds en eller to og sommesteds flere. Jeg haver kjendt en, her var fød, hvis Fader havde ihjelslaget 3 Prester, og naar denne var drukken, bad han Gud, at han ikke maatte dø, førend han og finge slaget saa mange Prester ihjel" (N. B., udgivet 1632, S. 46). Denne Prestedræber maa have levet omtrent paa Hr. Jakobs Tid, og da Fyresdølerne var de Teler, som boede Peder Klausen nærmest, var han maaske en Fyresdøl og en eller flere af de Prester, som han dræbte, har maaske været Prester i Fyresdal. Man kunde saaledes gjætte vel ikke saa meget paa Hr. Jakob selv som maaske paa hans Broder Anders, der vistnok ikke levede mange Aar efter 1557, og kanske helst paa Hr. Jakobs Formand eller Formænd. Prof. C. F. Allen fortæller (i „De tre nordiske Rigers Historie 1497—1536", I, S. 252), at en Prest i Telemarken blev slaaet „fordærvet" i 1536; men da dette vel ikke er det samme, som at han blev slaaet ihjel, nytter det lidet at opregne de Prestegjeld, hvis daværende Prest levede ud over dette Aarstal. Derimod kjendes endnu i Fyresdal tvende sikre Sagn om Prestedrab, som naturligst henføres til dette Tidsrum. Paa Gaarden Bondal blev saaledes en Prest dræbt ved Knivstik af Manden paa Gaarden, som hed Tore, og Natten efter drabet rømte paa Nordlandet (d. e. Stavangerkanten), hvor han klædte sig om og gav sig ud for Skomager, indtil han uforvarende kom til at røbe sig. Huset, hvori Drabet skede, er flyttet fra sin oprindelige Tomt, men staar endnu, og et i Væggen indsat Kors, der nu er skjult af Panelingen, minder til denne Dag om Ugjerningen. Paa Bjørnerud blev en anden Prest slaaet ihjel med en Bismer. Dette Drab skede i en liden mørk Stue, som nu er nedreven, men

Digitized by Google

stod langt ind i dette Aarhundrede. Da Bjørnerud kun ligger et lidet Stykke fra Bondal og oprindelig har hørt til denne Gaard, kunde ogsaa dette tale for, at Drabsmanden i begge Tilfælde er den samme. Kanske Tore Bondal er Fader til den Tele, Peder Klaussøn kjendte. Bondal ligger paa Veien til øvre Sætersdal. Da det siges om de dræbte Prester, i alle Fald om den ene, at de var komne „for at formane Folket", synes dette ogsaa at lede Tanken hen paa de første lutherske Prester.

10. Hans Jakobssøn.

Hans Jakobssøn er sandsynligvis, som alt nævnt, en Søn af Jakob Anderssøn og har, ligesom Faderen, tilbragt en Del af sine yngre Aar i Silgjord, hvor han ifølge Wille var Sogneprest i 1552 og 1558 (Sillejords Beskriv. S. 64). Derefter blev han Faderens Eftermand i Fyresdal. 6te Oktober 1560 nævnes han saaledes som Prest „til" Moland, idet han da vidnede med sit Signet, at han den Dag paa „Myrer" (d. e. Molands Prestegaard, der forøvrigt sjelden kaldes med dette Navn) hørte ogsaa et „Handerband" og en Jordhandel mellem Torgjus Saaressøn, der solgte 3 Markebol i østre Nape, og Biu (Bjug eller Biulv) Halvorssøn, der kjøbte dem (Dipl. Norv. VII, 793). Medens han var i Fyresdal, blev han ogsaa Provst; thi paa en „Qvittanse" fra 1564 nævnes han som „Prest i Fyresdal og Provst paa Skatlandet" (d. e. øvre Telemarken, — ifølge en Optegnelse i Mo Kaldsbog af S. O. Wolff). Men endnu i dette samme Aar synes han atter at have efterfulgt sin Fader i Embedet og være bleven Sogneprest i Hviteseid, hvis han ikke tilfældigvis har opholdt sig der enten i Egenskab af Hviteseidsprestens Søn eller som Provst; thi han afgav i dette Aar følgende Erklæring paa et Hviteseidsdokument: „Ego, Johannes Jacobi, testor signeto meo, hæc prescripta verba meis auribus audivisse a prescripto

Digitized by Google

viro.“ Er det uvist, at han allerede i 1564 var Sogneprest i Hviteseid, saa er dog sikkert, at han nogle Aar senere var det; thi ifølge et Skiftebrev fra 1577 var Hans Jakobssøn i alle Fald da „Guds Ords Tjener i Hvidesiø“. (Optegnelse af M. B. Landstad i Hviteseids Kaldsbog). I 1582 maatte han, som Prest i Hviteseid, indfinde sig i Hiterdal hos Biskopen, Jens Nilssøn, og forpligte sig til ikke at forsømme Tjenesten i sin Kirke over en Søndag uden at skaffe en anden i sit Sted. (Se Dr. Y. Nielsen i Indledningen til hans Udgave af Biskop Jens Nilssøns Visitatsbøger og Reiseoptegnelser, S. CXCI). Mærkeligt er det, at han endnu engang, nemlig i 1584 nævnes som Sogneprest i Fyresdal. Da Fyresdal dengang havde en anden Sogneprest, som sandsynligvis var Prest der baade før og efter dette Aar, synes dette ikke at kunne forklares anderledes end, at Hans Jakobssøn af en eller anden Grund, nærmest maaske i Egenskab af Provst midlertidig har overtaget Bestyrelsen af Fyresdals Sognekald under en længere Fraværelse eller Suspension af den rette Sogneprest. Hans Dødsaar er ubekjendt.

11. Jens Kristenssøn.

Jens Kristenssøn er det sandsynligvis, som under Navn af „Hr. Jens“ aabner den af Sogneprest Lund omkring 1806 forfattede series pastorum i Fyresdals Kaldsbog. Om Hr. Jens staar da i Kaldsbogen: „Meget bekjendt og omtalt i hans Tid; men den egentlige Tid, han levede, ved man ikke.“ Heraf sees, at hans Navn endnu var kjendt af Almuen i Begyndelsen af dette Aarhundrede. Og allerede for 200 Aar siden eller i 1684 begyndte Fyresdals Presterække „udi Formaals Tid“, saavidt Almuen huskede, med Hr. Jens. I et Indlæg til Overhofretten paa Akershus, dateret 11te Februar 1884 og undertegnet af 12 Bønder i Fyresdal, opregnes saa-

Digitized by Google

ledes „de forrige Sogneprester her udi Gjeldet, som vare disse hæderlige Mænd: Hr. Jens" o. s. v.

Jens Kristenssøn har formodentlig efterfulgt Hans Jakobssøn ved dennes Forflyttelse til Hviteseid i 1564 eller senere. Wolff nævner ham i (Optegnelser i Mo Kaldsbog) som som Sogneprest til Fyresdal i 1587 ifølge en Qvittance af det Aar for Skafse Kirkeregnskab.

Den 16de Juli 1595 kom Biskop Jens Nilssøn paa Visitats til Fyresdal. Visitatsen holdtes den paafølgende Dag i Hovedkirken, ved hvilken Leilighed Jens Kristenssøn (Kristjernssøn) prædikede over Rom. 8: „Jeg holder det saa fore, at denne Tids Pinagtighed er ikke" o. s. v., hvorpaa Biskopen blandt andet formanede Almuen til, „at de skulde bygge og forbedre Kirken og deres Kirkegaard og de Hus paa Prestegaarden at forbedre og holde ved Magt." „Siden gik han ind til Hr. Jens til Bords. Ok Hr. Jens lod samme Tid kalde 3 eller 4 til sig af sine Grander til Gjest. Ok Bispen udi deres Nærværelse taled til Hr. Jens om den Kjørmesse, som de holde i Telemarken, ok om Sjon ok Erve, som de bruger efter deres døde." Kjørmessen eller Kirkemessen var en Høitideligholdelse af Kirkens Indvielsesdag. Sjon eller Sjauend var, efter Landstad, Gravølet, som holdtes syvende Dag efter Dødsfaldet; Ervi det Lag, som Arvingen holdt, naar han overtog Gaarden og den dødes Efterladenskaber. Ved alle disse Leiligheder gik det oftest meget vildt til med Drik og Slagsmaal. „Haand i Haar og Kniv i Strube", hvorfor ogsaa Bispen befalede Hr. Jens, at han „for ingen Del skulde tilstede sit Sognefolk saadanne Ting herefter".

„Samme Tid kom Bispen i Tale om Hr. Jens's Daatter ved Navn Maren Jensdatter, ok spurde, om hun var gift. Da sagde Hr. Jens ok hans Kvinde Karen: nei; men at en Degne, ved Navn Erik Lauritssøn, som der for nogen Tid siden læste for hans Søn, belaag hende ok rømde sin Kaas.

Digitized by Google

Ok var samme Erik fød straks inde udi Sverige ok havde tilforn gaaet i Skole udi Oslo. Samme Tid taled Hr. Jens om den Jørgen, som var Skolemester i Skien, at han havde stedt hannem til at læse for sin Søn et Aar; men Jens i Holden ok Søren i Bø tog ham til sig at læse for deres Børn, uanset at Hr. Jens havde stedt ham til sin Søn, ok hans Søn blev forsømt.“ (Se Jens Nilssøns Visitatsbøger og Reiseoptegnelser, S. 380 fl.

Den følgende Dag Kl. 4 om Morgenen reiste Biskopen til Hviteseid, og Hr. Jens fulgte ham til Vraaliosen, ligesom han havde mødt ham i Laardal.

Efter et af Jens Kristenssøn egenhændigt udsteds Dokument, som er opbevaret paa Gaarden Brekke i Fyresdal, var han Prest paa Moland endnu den 9de Juli 1601; men i et ligeledes paa Brekke beroende Dokument af 18de Juli 1613 vidner Lagrettesmændene Halvor Moghus og Olav Svalestu, at „den hæderlige Mand, vores Sogneprest Hr. Jens, salig hos Gud“, brugte Ødegaarden hunder nogle Aar før sin Død og Afgang. Han var, som antydet, gift med Karen eller Karine Sørensdatter, der, som „salig Hr. Jens's Efterleverske“, under 8de Oktober 1622 afgav et Vidnesbyrd om Landskylden til Fyresdal Prestembede, saaledes som hendes Mand indkrævede den. Enken boede dengang i Fyresdal. Da Eftermanden blev Sogneprest i 1611, er Hr. Jens sandsynligvis død samme eller Aaret forud.

12. Hans Amundssøn.

Han blev valgt til Sogneprest i Fyresdal i 1611; men to Aar efter fragik Almuen sine i Valgkontrakten indgangne Forpligtelser, og „oprettede en ny Kontrakt med Hr. Hans under nogle sære Klagters Angivelse.“ Hvori disse Klagter eller Klager nærmere har bestaaet, kjendes ikke; men Hans Amundssøn fik sine oprindelige Rettigheder stadfæstede ved

Digitized by Google

en Lagmandsdom af 1620, der lagde hans Kaldsbrev af 1611 til Grund for sin Afgjørelse. Denne Lagmandsdom er ikke opbevaret; derimod findes endnu i Fyresdals Prestearchiv et tre Aar yngre Dokument, som omhandler en Aastedssag mel-mellem Hans Amundssøn og hans Nabo, den før nævnte Olav Svalestu. I Forretningen, som nærmest bestod i at granske og forfare nogle „Deler" eller Mærkeskjel og fandt Sted den 9de September 1623, deltog foruden 6 Lagrettesmænd og Lensmændene Gjermund Nesland samt Hans Johanssøn, „so-sen Tingskriver i Vesterfjeld", ogsaa Fogden, „ærlig og velagt Mand" Anders Mikkelssøn, Borger og Raadmand i Skien Jørgen Skriver og endelig Lambert Rodt, hvis Bestilling ikke nævnes. Efterat alle Deler imellem „Prestebollens Eiger" og Olav Svalestu var gjort „gilde", „foregav dernæst og beklagede hæderlige og vellærd Mand Hr. Hans Amundsen sig, at Olav Svalestu vilde formene hannem sin Kjørselveig om Vaaren og Høsten med sit Bufæ nordover Marken og til Skovs. Derom bleve de venligen og vel forligte udi saa Maade, at Hr. Hans skulde have sin Buveig nede mod Vatnet og saa nord ad Moen og til Skovs om Vaaren, saa at Olav ikke i nogen Maade sker Forkort enten paa Aaker eller Eng. Mens om Høsten, naar Høi og Eng er afhøstet og vel kommet i Hus, daa maa den Dannemand Hr. Hans gjerne have sin Kjørselveig nord over Marken og til Skovs, og skal di begge være om at gjøre Bro over det onde Dige" o. s. v.

Der er flere Grunde til at antage, at Hans Amundssøn er en Sønne- eller Datersøn af sin anden Formand Hans Jakobssøn. Faderen Amund kjendes ikke; men han er i alle Fald Stammefader til en hel Række Prester og andre Embedsmænd i Telemarken.

Hans Amundssøn synes at være død omkring 1630.

Digitized by Google

13. Anders Pederssøn.

Om ham har S. O. Wolff optegnet, at hans Navn var udskaaret paa Altertavlen i Mo (gamle) Kirke med Aarstallet 1650, og at han er nævnt i et Brev fra 1657. Hvis han er nævnt som endnu levende i 1657 og det ikke er en Feillæsning for 1651 eller 1652, skulde man snarest tro, at han tilsidst er bleven afsat fra sit Embede; thi omkring 1653 blev (efter Willes utrykte Optegnelser over Telemarken, udgivne af Dr. Ludvig Daae i Historisk Tidsskrift for 1881) Jakob Hanssøn Morland, sandsynligvis Hans Amundssøns Søn, Sogneprest i Fyresdal (afsat i 1672).

II. Hviteseid.

Hviteseids Prestegjeld udgjorde ligeledes en Tid fem Sogne. Hovedsognet Hvideseid, opkaldet efter Prestegaarden, der igjen har sit Navn af Fjorden (Hvitir), hvori den stikker ud, med Hviteseids Kirke (Hvitiseiðs kyrkja). Denne Kirke, der er af Sten, er ikke alene øvre Telemarkens ældste Kirke, men ogsaa, som alt nævnt, den første Kirke, som blev bygget i øvre Telemarken. Annekserne er: Vraadal (Róadalr) med Rolts Kirke (Róholta kyrkja), Nissedal (Nizisdalr efter Vandet Nizir, ligesom Fyrisdalr efter Vandet Fyris) med Tvets Kirke (Þveita kyrkja), Treungen ligeledes med Tvets kirke (Þveita kyrkja i þriðjunginum) og Brunkeberg, der oprindelig hørte til Silgjord og til Hamars Bispedømme, medens Hviteseid forøvrigt laa under Oslo. Kirken kaldtes Bruggaberga kyrkja à Bulandi. Ved Reskript af 24de August 1810 udsondredes Nissedal til eget Prestegjeld med Treungen som Anneks. Tre Aar efter, ved Reskript af 17de September 1813, deltes den til Hviteseids Hovedsogn hørende Flaabygd (Flóabygd), og dens nedre Del oprettedes til et eget Sogn, ytre Flaabygd, der ved Kngl. Resolution af 7de Juni 1845 lagdes til Bø i nedre Telemarken. Hvorvidt Tørdal (Tyri-

Digitized by Google

eller Tyrisdalr), skjønt det regnedes til Telemarken, hørte til Hvideseid, som det nærmest støder til, er vel tvivlsomt, da det hørte til Gjerpens Prestedømme, som muligvis Hviteseid ikke gjorde. Det har vel ogsaa havt Prest i Fællesskab med Drangedal (Drangadalr á Grenlandi) og ikke med Hviteseid [1]). Kirken hed Bø Kirke (Bjár kyrkja i Tyrisdal á Þelamørk, i Modsætning til Bjár kyrkja á Grenlandi, d. e. Bøherreds Kirke).

Følgende Prester kjendes:

1. Arne.

Arne „a Bruggabergum“ udfærdigede det senere, under Laardal, anførte Drabsprov fra Høidalsmo af 12te September 1358.

Arne har altsaa overlevet den sorte Død. Da Brunkeberg den Tid hørte til Silgjord, burde han maaske heller været opført blandt Presterne i Silgjord.

Mærkeligt er vistnok, at der ved denne Tid tales om en „Bonde paa Hviteseid“, hvorved vel ikke kan være forstaaet Presten sammesteds, men snarere Leilændingen paa Prestegaarden; Bjørn, Bonde paa Hviteseid og gift med Aaslaug fra Næting i Fyresdal, tildømtes ved Lagmandsdom af 26de Marts 1342 tre Markebol i Næting som Aslaugs Odel.

2. Henrik Hermanssøn.

„Henrik Hermanssøn a Hviteseid“, den 3*te Marts 1406. (Se No. 4 under Fyresdal).

3. Torstein Bjørnssøn.

Han var som „prester a Hviteseid“ den 31te Marts 1433 (36 ell. 37) sammen med Fogden Gudulv Kristjarnssøn paa Tvet i Treungen. (Dipl. Norv.).

---

[1]) Cfr. Den røde Bog XVII, 4, 571 og 572. (Note af Dr. A. Chr. Bang).

Digitized by Google

4. Ulv Torgjerssøn.

Han nævnes i Kaldsbogen som Prest paa Hviteseid i 1443; men dette er vistnok Skrivefeil for 1473, i hvilket Aar han var tilstede ved den vestre Dør i Hiterdals Kirke tilligemed Presten i Silgjord Paal Matissøn og Presten i Saude Olav Askjelssøn, da Presten i Hiterdal Audun Aasmundssøn lyste i Kuld og Kjønket Barn, som han havde avlet med en Pige, saaat Barnet skulde komme til at arve Auduns Moder, medens Kirken og Paven arvede ham. (Wille, Silgjords Beskrivelse; Glükstad, Hiterdals Beskrivelse, S. 17).

5. Gerke Klaussøn.

Han var Prest paa Hviteseid 29de Mai 1506 (Dipl. Norv.), ligeledes 20de Juli 1518, da han solgte til Aslak Leidulvssøn Ødegaarden Nes, som han tidligere havde kjøbt (Dipl. Norv.). Naar M. B. Landstad i Kaldsbogen anfører „Jørgen Knudssøn“ som Prest i Hviteseid i 1522, da er Jørgen Knudssøn sandsynligvis kun en Feillæsning for det usædvanligere Gerke Kloussøn, der altsaa har levet endnu 1522.

6. Mikkel Lauritssøn.

Mikkel Lauritssøn var en af de Prester, som underskrev de oprørske Telers tvungne Forlig med Peder Hanssøn og Klaus Bilde paa Hjertdals Prestegaard Tirsdagen efter St. Olavsdag 1540. Tidligere samme Aar, 25de April 1540, havde han udstedt et Brev om, at hverken Gunlek Oppetøien eller hans Værfader (Svigerfader) Bjørn Sæmundssøn nogensinde havde flyttet Delestenen mellem Kirken og deres egen Jord. (Dipl. Norv. IX, 760). Den 26de Januar 1549 var han „provest paa Hvitessø,“ [1]) og forfattede et Handelsdokument

[1]) „Hvidessø“ eller „Hvidesø“ var den almindelige Skrivemaade fra 16de Aarh. til nyeste Tid istedenfor Hviteseid, ligesom man skrev Hereksø for Herekseid om Drangedals Prestegaard. Sml. ogsaa Svensø Lunde i for Svinseid.

Digitized by Google

vedkommende Gaarden Rollevsstad i Tyresdal. (Dipl. Norv. IX, 769, se ogsaa VII, 776). Aaret efter, 6te Juni 1550, var han paa Tveten i Skafse, Anneks til Fyresdal, og forfattede der sammen med tre andre Mænd et Forligsbrev mellem (Lensmanden i „Vesterlen") Odin Bjørnssøn og hans Søster Gudbjørg Bjørnsdatter, der synes at have boet paa Upsvind i Hviteseid, men havde ogsaa Eiendomme i Skafse. „Mikkel Laurrissøn, prest paa Hvitesø og provast i Telemarken" hængte til Stadfæstelse sit „insegli" for Brevet, som gjort var „aar och dau, som fooræ stor." (Dipl. Norv. X, 735). 25de Januar 1556 satte „hederlig mand Michel Laussøn, provest paa Hvidesø", igjen sit Segl under en Jordhandel. (Dipl. Norv. VII, 783). Ligesom Henrik Hermanssøn har han saaledes flere Gange været Aastedsvidne til Jordhandler i Fyresdal.

Efter Kaldsbogen levede Mikkel Lauritssøn endnu i 1560. Han har sandsynligvis været en Broder af Presten Jens Lauritssøn i Silgjord og Søn af den tidligere Prest sammesteds Laurits Jakobssøn. (Se under Silgjord).

Mikkel Lauritssøn har været Hviteseids sidste katholske og første lutherske Prest.

Anmærkning. Torgils Tolleivssøn var prester i Tyredalle a Thelamarkinne" 26de Oktober 1441. Samtidig kaldes han dog ogsaa Prest „uti Drangedalle" (Dipl. Norv I, 778). I et Brev af 25de Marts 1442 kaldes han Prest „a Hereseid", d. e. Herekseid, Drangedals Prestegaard. Han nævnes paa samme Maade 9de November 1448. Albret Jenssøn nævnes som Prest i Drangedal 1465 og 1482, hvilket sidste Aar han den 31te Marts skrev et Brev „a Bøø hii Tyrædalæ hi Skidæ ssyslæ." I 1540 nævnes baade Vilhelm Matssøn og Peder Jenssøn som Prester i Drangedal. Den første nævnes ogsaa som saadan 25de Januar 1547 (Dipl. Norv. XI, 670). Skjøn Biskop Øistein Aslaksson i sit Brev til Telerne i Oslo Stif

dateret 11te November 1395, baade i sin Hilsen til Menighederne stiller Tyrisdal imellem Hviteseids Sogn og Nissedal og ligeledes i sin Afladsmeddelelse til Kirkerne sætter disse i saadan Orden: Hvitiseids, Bjár (d. e. Tørdals), Þveita (d. e. Nissedals) ok kirkjunne á Róholti (d. e. Vraadals), — saa synes dog ovenstaaende at bevise, at Presten i Tørdal har boet paa Herekseid og ikke paa Hviteseid (Dipl. Norv. IX, 186).

7. Jakob Anderssøn.

I Hviteseids Kaldsbog findes hans Navn med tilføiet Aarstal 1564, der muligvis er hans Dødsaar. Se forøvrigt om ham under Fyresdal (No. 9).

8. Hans Jakobssøn.

Han var sikkert Prest paa Hviteseid 1577 og 1582. Se forøvrigt ogsaa om ham under Fyresdal (No. 10).

9. Hans Bentssøn.

Ligesom over hans Formand Hans Jakobssøn, har Almuen ogsaa ført Klager over Hans Bentssøn, og svære Klager. Han blev paa Grund deraf 16de Mai 1590 suspenderet af Statholderen Aksel Gyldenstjerne og Biskopen Jens Nilssøn, indtil han havde renset sig fra de mod ham fremsatte Klagemaal. (Biskop Jens Nilssøns Visitatsbøger, udg. af Dr. Yngvar Nielsen, CXCI, efter Dokumenter i Kristiania Bispearkiv). Dette maa han ikke have kunnet; men Suspensionen maa ved Undersøgelsen være gaaet over til Afsættelse, thi allerede samme Aar synes en anden at have faaet hans Embede, maaske dengang dog kun foreløbig.

10. Krisjern Olavssøn.

Kristjern Olavssøn nævnes 1590 som „Guds Ords Tjener til Hvidesiø“ (Kaldsbogen).

Digitized by Google

Hr. Kristjern var Prest i Hviteseid, da Biskop Jens Nilssøn kom did paa Visitats fra Fyresdal 18de Juli 1595. Han synes at have været en ordentlig og dygtig Mand. Saaledes staar der i Visitatsoptegnelserne, at Hviteseids Hovedkirke havde været „saa godt som nedfalden paa den søndre Side; men nu (1595) er det opmuret, og de have begyndt at færde (= udfærde, d. e. fuldføre) Taget.“ Dog føies der til: „Men indeni har den god Hjælp behov, baade med Stoler og andet.“ Om Prestegaardens Tilstand heder det ligeledes, at den „er nu vel forbedret baade med Hus og andet, som der hør til.“ Om Visitatsen, der blev holdt 19de Juli, siges, at der var nogle flere af Almuen tilstede, end som det pleier, naar der visiteres; dog var der saare mange borte af Gjældet, synderlige unge Folk og Kvindfolk.“ De laa vel denne Tid paa Sætrene, og Visitatsvarslet havde ogsaa været meget kort. Om Hr. Kristjerns Stilling i sin Menighed i Modsætning til Formændene kan det maaske være noget oplysende, at der til Middag for Bispen var „en stor Hob af Sognebønderne, baade Lensmændene og andre, til Gjest.“ Ellers var der i de andre Prestegjeld i Telemarken kun en 3—4 Bønder tilstede ved Bispemiddagen. Kristjern var gift med Maren Sørensdatter, Datter af Hr. Søren i Bø. Bispen skjænkede hende ved Afskeden en Daler, „hvilken Daler Hr. Kristjern igjen overantvorded Bispen for den Daler, Bispen udlagde paa Hr. Kristjerns Vegne for hans Kollats“. (Se Biskop Jens Nilssøns Visitatsbøger, S. 387 fl.). Det maa have været smaat med Penge for Hr. Kristjern. Muligvis har han været en bekjendt af Bispen, en tidligere Elev fra Oslo Skole.

Kristjern Olavssøn efterfulgte lidt senere Jens Jakobssøn i Hiterdal i Provsteembedet, hvortil denne ogsaa særlig havde anbefalet ham.

Kristjern Olavssøn døde antagelig i 1609.

Digitized by Google

11. Søren Hanssøn.

Søren Hanssøn kom fra Oslo til Vinje og forflyttedes 18de Februar 1610 derifra til Hviteseid, hvor han neppe har levet i mange Aar. (Se om ham under Vinje).

12. Jens Mikkelssøn.

Han nævnes som Prest i Hviteseid i 1622. 1630 var han ogsaa Prest paa „Skatlandet". Han levede endnu i 1634; men han maa da i flere Aar have været aldrende eller svagelig; thi allerede i 1624 var hans senere Eftermand bleven hans Medhjælp i Embedets Bestyrelse.

13. Peder Povelssøn Vinje (Vindius).

Han nævnes som Sogneprest i Hviteseid allerede i 1624; men det har vel kun været paa expectance, saa han dengang i Virkeligheden blot var Kapellan hos Jens Mikkelssøn. Peder Vindius fulgte ogsaa denne sin Formand i Provsteembedet og døde 23de Juli 1653, 63 Aar gammel. Han ligger begraven i Koret i Hviteseids Kirke. Hans Hustru Johanne Madsdatter blev et Par Aar efter hans Død, 18de November 1655, gift med Eftermanden i Sogneprestembedet og tredje Eftermand i Provsteembedet Amund Hanssøn Morland, en Broder af Fyresdalspresten Jakob Hanssøn Morland og død Aar 1700.

Vindius's Efterkommete kaldte sig Paus. (Se Løvenskiold, Beskrivelse af Bratsbergs Amt). Sønnen Povel Pederssøn Paus var Prest i Hjertdal, død 1682, og Sønnesønnen Hans Povelssøn var gift med sin Stedbedstefader Amund Morlands Datter og var denne sin Stedbedstefaders Kapellan og Eftermand, død 1715. Den sidstes Broder Kornelius Povelssøn Paus, hans Søn Peder Hanssøn Paus og Sønnesøn Hans Pederssøn Paus var efter hverandre Sorenskrivere i vestre Telemarken.

Digitized by Google

III. *Laardal.*

Laardal, hidtil almindelig skrevet Laurdal, udgjorde oprindelig fire Sogne: Hovedsognet Laardal (Lágardalr) med Prestegaarden Ek og Annekserne Eidsborg med Eidsborgs Stavkirke (Eiðsborgar kyrkja). Høidalsmo og Ødefjeld eller Øiefjeld (Eyja- eller Elgjarfjal). De to sidste Sogne hed tilsammen Þilskan. Øiefjelds Kirke (Elgjarfjalls kyrkja á Þilskunni) er ligeledes meget gammel. Sognet er ved Kngl. Res. af 3dje Oktober 1859 skilt fra Laardal og forenet med Raudland.

Følgende Prester kjendes:

1. Guttorm Torlakssøn.

Sira Guttorm var 23de November 1354 eller, som det med en noget egen Tidsangivelse heder: „at lidnum fra burdar tid vares herra Jesu Christi mcccl ok fjorer vetter a Clemez messo dag“, i Silgjord, hvor han i Provsten, Korsbroderen Baard Bjørnssøns Nærværelse og med ham som Vidne opsatte et Dokument, ved hvilket han gav og afhændede til sin Deie eller Husholderske Gunhild Aslesdatter „atta merkr forngildar.“ I samme Brev nævnes ogsaa, hvor meget Gods Gunhild eiede, da hun kom til ham, nemlig „tolf merkr bugildar ok umfram eina seng albuna ok øll igangu-klæde sin.“ (Dipl. Norv.). [1])

Om Sira Guttorm haves fremdeles følgende, meget inter-

[1]) Ligesom Wille feilagtig omsætter de Penge, hun før eiede, med dem, hun nu fik af Presten, opfatter han ogsaa urigtig, „albuna“ om „et sølvbelagt skarlagen Haarbaand“, som han kalder „Olbun.“ Dette er vistnok en rent vilkaarlig Gjætning af ham, da albuna vel kun er et Adjektiv til Seng og „seng albuna“ betyder en fuldredet, fuldt udstyret Seng, Seng med alt Tilbehør. Han gjengiver ogsaa Aarstallet feilagtig.

Digitized by Google

essante Brev, der her skal gjengives i sin Helhed, men uden at vi nøiagtig vil afkopiere Originaldokumentets Retskrivning. Brevet er dateret 12te September 1358 og lyder saaledes:

„Sinom heiderlegom herra, herra, Hakone (d. e. Haakon Magnussøn), med Guds nad Noregss kounnge, senda sira Arne a Bruggabergum, Vigleikr a Haþveit, þrondr Reidarsson i umbode Bergs Hermundar sonar, Svein i Akrenom æverdelega heilsu med varom herra ok sina viljulega Þjenosto (Tjeneste).

Ydr, min herra, gerom mer (vi) kunnigt, at a midvikudagen (Onsdagen) nesta firir krossmessa um haustit varo ver a Eik i Lardale a fjorda are rikis ydars (i Eders Regjeringsfjerde Aar. Tok ek prof sira Gudþorms Þorlaugssonar, er aftok (dræbte) þorer Rofsson (Rolvsson) ufyrsynju (uforsætlig), logliga firirstemdom ærfingjom hins dauda (efterat den dødes Arvinger iforveien var lovligen stevnede). Var þetta uphaf ok vidratta þeira. (Dette var Begyndelsen og hvad de havde med hverandre), at a Olafs vaukudagen um aret adr (Aaret før, altsaa 29de Juli 1357) komu gangande heim til sira Gudþorms til Ar (Aa), er liggr i Heydalsmos sokn, Þorer Rolfsson ok fader hans ok Asmundr, broder hans. Baud þa sira Gudþormr þeim til matar ok drykkjar. Talade þa Rolfr til sira Gudþorms ok bad gefa ser ein lja, ok sira Gudþormr gaf honom. Eiptir þet bad Rolfr seilja ser eit alreip (d. e. Læderreb; Aal eller Aale betyder et Læderbaand); en sira Gudþormr svarade: „Aldre er ek van at selja reip; en fyr gefr ek Þer þet.“ Eiptir þet kastade optnemndr sira Gudþormr i fanget a Rolfe ok bad han eiga; en Rolfr reiddist (vrededes) ok tok up ein stein, er la a arnenum (Arnen) ok vildi slegit hafa presten. Eiptir þet var Rolfr tekin ok halden. En þa gek sira Gudþormr ut ifra hanum ok kom in aptr a golfet. En Rolfr leypr imot hanum ok skyfir hanum. „Skyf eikki mer (mig)!“ sagde sira Gudþormr, „eikki vil ek þer (dig)

Digitized by Google

skyfa.“ Eiptir þet gripr Rolfr i høfudsmottena (Nakken?) a sira Gudþorm, en annare til høfudsins (men med den anden Haand i hans Hoved.) Eiptir þet tok up sira Gudþormr eit tre ok slo til Rolfs, ok kom (Slaget) a handena a hanum. En Rolfr talade til sunar sinni (for sona sinna?): Eru þit (I) nokokot (?) inne?“ sagde Rolfr; „nu ero af mer badar handaner“ (begge Hænderne.) Eiptir þet lep up Þorer, sun hans, ok hjogge (hug) til sira Gupþorms firir brjostet, en annat hogg (kom) a handena; en Asmundr, broder hans, slo han a handena med eiksi (Øksen), sva ut stak blodet um armen a hanum. Ok sira Gudþormr oks (trak sig) undan agugr (?) up i pallen ok tok op eiksina ok hjogge til Þores Rolfs sonar eit hogg i høfudet, ok deraf do (døde) han. Ok derom tok ek tveiggja annarra vitni, er sva heita: Neiridr Halsteinsson ok Lif Gunnarsdotter, er sva soro a bok, at sva var, ord eiptir orde, sem fyr segir. Tok ek ok viglysingar vitni sira Gudþorms (S. G.s Drablysningsvidner), er sva heita: Asbjørg Þoresdotter ok Gunna Geirulfsdotter, at sira Gudþormr lyste vigi a sik samdøgers a nesta by (Gaard), sem vigit var unnit (samme Døgn, som Drabet var gjort). Er nu optnemdr sira Gudþormr þurfande Guds ok ydara nada, min herra, um landsvistena (Sikkerhed i Landet). Var þetta vig unnit i heimili sira Gudþorms ok þo utan alla adra greidastada (Fredsteder). Ok til sans vidnesburdar, at ek fek eigi sannare prof a þessu male (om denne Sag) seitti mer var incigli firir þetta bref, er gert var a tima ok are, sem fyr segir.“ [1])

Bagpaa Brevet staar angivet den Bod, som Sira Guttorm blev dømt til at betale: sex merkr i Þegn ok fjorar merkr i fridkaup.“

---

[1]) Dette Brev findes foruden i Dipl. Norv. i „Samlinger til det norske Folks Sprog og Historie“, 3dje Bind, 2. Hefte, S. 356.

Digitized by Google

Man ser af dette Brev, at Sira Guttorm har opholdt sig til forskjellige Tider baade paa Aa, som endnu er Prestens Underbrug og i Høidalsmo, og paa Ek, som er den egentlige Prestegaard og ligger i Hovedsognet. Naar han i det førstanførte Brev fra 1354 kaldes „Prest paa Eidsborg" (prester a Æidzburgh), som er Laardals andet Annekssogn, saa ligger altsaa ikke deri, som man kunde ville antage, at han alene har været Prest ved denne Kirke; han har meget mere, som man kan se, været Prest i alle disse tre Sogne.

Sira Guttorm kar været af de Prester, som overlevede den sorte Død.

2. Øgmund.

Han medgav 16de Juli 1396, sammen med Tolleiv Eivindssøn og Tjostolv Toressøn, en Sognemand („sonknærman") en Anbefalingsskrivelse, hvori det blandt andet heder om denne Mand: „ok ætloz at fara nordr i landæth sær (sig) till nærengs. Ok er han dygr ok skirikær i allæ sinæ framfærah hæær mædt oss. Þvi bidjum mær allæ godæ menn, horræ som han kan fram koma, at þær styrkyr han ok græider han ok værer hanum godviljugir" o. s. v. (Dipl. Morv. III, 529).

3. Gotskalk Kønikssøn.

Efter Wille (Sillejords Beskrivelse) var Gotskalk Prest i Laardal i 1420. I et Brev, skrevet i Eidsborg Andendag Paaske i Kong Eriks 35te Regjeringsaar, d. e. 24de April 1424, kalder han sig selv: „Gotskalct Kæniksason, prester i Lardall" (Dipl. Norv. I, 498); i et lidt senere Brev af 8de September 1427 „Gotskalk Kønekason, prester i Lagardalæ" (Dipl. Norv. I, 695).

I et Brev af 11te Juni 1441 heder det: „Ollom monnom døm, som detta brev sea eder høire, sender Nerid Redarsson

og Nerid Tollevsson q. g. ok sina, kunnokt gerande, at mid vorom i Orm Torgerssons brydlop, den tid, han det gjorde. Kan det ok svaa verda, at nokor vil det sigja, at han ei sit brydlop gjort haver, da siger han honom uret yver. Vi viljom det sanna med honom, at han sit brydlop gjorde som en dande man efter sina fatige formaage. Item varom mid ihjaa (hos), da han blev i minne med Sire Godskalk om huvudtiunden, ok han betalade honom til nøigjes, svaa at Sire Godskalk gav honom qvitan fore da foreskrivne hovidtiund, ok til sannindr herom ok ret vidnesbord, da hengjom mer" o. s. v. (Dipl. Norv. XI, 169). „Hovedtienden" er en Afgift til Presten, som endnu i øvre Telemarken ydes af hver Ungkarl, som staar Brudgom. Den ydes kun en Gang, altsaa ikke af Enkemænd.

Ved denne Tid var Gotskalk forøvrigt hverken længer Prest eller i Laardal, men udnævnt til Biskop paa Hole paa Island; dog var han endnu i Norge og havde ikke tiltraadt sit Embede Sommeren 1440. Juli og August, var han tilligemed mange af de øvrige Bisper og Rigets mægtigste Mænd i Oslo som Medlem af Norges Riges Raad (Keysers Kirkehistorie, II, 522). Ligeledes var han tilstede og deltog i det store Møde af alle tre Rigers Raad, som var samlet i Lødøse Juni 1442 (Keysers Kirkehistorie, II, 524.) I Mellemtiden havde han visiteret som Vikar for Biskop Jon af Oslo og titulerer sig: „Wij Gotschalch med gudz nadh biskopper i Hollom ok vicarius wors virduligx brodhers med gudh biskop Jens i Oslo". Han skriver — Retskrivningen ikke fulgt —:

„Da ver visteredom uti Tyredale Þorsdagen nest fore omnium sanctorumdag anno domini m c d x l primo (20de Oktober 1441), gjordom ver da þette jordeskipte mellom sire Þorgils Þollevsson, prester der sammestades, ok Svenung Þorbjørnsson i saa maate, at sire Þorgils ok preste hvor (hver) epter annen, som sjunge uti Tyredal, skal fylgje ok frelselige

heden ifra markebol jorder uti nordre garden uti Reidersdali, en Svenung skal fylgje i same maate markebol i nedre gardenom Haaþveit i Nissedal, som Aslaug Herbjørnsdatter (Sveinung var hendes Søstersøn) havde givet til prestebolsens (Prestegaarden) i Tyresdal, ok abøtte („lagde mellem"?) Sveinung fornemdr IV verhkyr (kyreværd?) millom jorderna. Item gjordom ver enn jordeskipte millom fornemde Svenung ok Þveitekirke (Nissedals Hovedkirke) i saa maate, at Sveinung skal fylgje IV løpeland uti forn. Haaþveit i Nissedal, som givet havde Roaldr i Kilenom (i Fyresdal), Aslaug fornemd Þveitekirke i Nissedale, en Þveitekirke fek þeratr imote V løpeland uti Grimsþveit" o. s. v. (Dipl. Norv I, 778).

Fogden Herlog Pederssøn kalder 26de November 1447 et Brev fra Gotskalk „opet brev hederligs faders med gud, biskop Gotskalk af Holum a Islande. Ifølge Keyser tiltraadte Gotskalk ikke før 1444 sit Bispeembede, der indtil den Tid bestyredes af den anden Biskop paa Island, Gotsvin af Skaalholt. Efter Gotsvins Død i 1448 kom igjen Gotskalk til gjennem flere Aar at bestyre begge Bispedømmer og øvede saaledes „en stor baade geistlig og verdslig Myndighed paa Island." (Keyser II, 562). Golskalk døde om Høsten 1457 og skildres af Finn Johnsen som en af de bedste Biskoper i Hole i 15de Aarh. Efter en Del Optegnelser om Biskop Gotskalk, som Professor Munch fandt i Kjøbenhavn, var hans Fader Kønik Gotskalkssøn en norsk Ridder, den islandske Biskop Jon Skalle en Broder af hans Bedstefader Gotskalk, ligesom hans Brodersøn Olav Røgnvaldssøn blev Biskop efter ham og ligeledes senere igjen dennes Brodersøn Gotskalk Nikolaussøn. Biskop Gotskalk Kønikssøn lod opbygge Midtkirken og hele Muren omkring Kirken i Hole. Han døde pludselig i Hole, og de sidste Ord, han sagde, var: Min

Digitized by Google

Kirke! min Herre!“ Endnu mere om ham se hos Keyser (Kirkehistorie, II, 888 fl.).

4. Jon Erikssøn.

Efter et Rrev af 29de Oktober 1436 var han allerede dengang „prester i Lagerdall“ (Dipl. Norv. XI, 160). Hvad og hvor Gotskalk har været, nærmest efter at have forladt Laardal, er vel ubekjendt. Hole Bispestol blev nemlig allertidligst ledig i 1438 og rimeligvis først i 1440, da Gotskalks Formand i Hole i alle Fald først døde. 1441 nævnes Jon Erikssøn igjen som „prester i Lardall“ i et Brev uden Dato (Dipl. Norv. XI, 171). 1443 kaldes han Prest „i Høidalsmo.“ (Dipl. Norv. I, 787); ligeledes i 1447 (Dipl. Norv. XI). Endnu i 1454 nævnes Jon i et Brev som Prest „a Høydalsmonom“ (Dipl.). Et Brev fra Haukom i Høidalsmo, dateret 25de Marts 1446, slutter paa en usædvanlig Maade med Ordene: „Orate pro scriptore.“ (Dipl. Norv. IX, 182). Mon denne scriptor ikke ogsaa er Jon Erikssøn?

5. Hans Lauritssøn (Lorentssøn).

Hans „Larenson“ kalder sig „prester i Laugherdal“ helge Korsdag, d. e. 3dje Mai eller 14de September, 1492; men omtrent samtidig, nemlig Mandagen næst efter Korsmesse, 7de Mai eller 17de September, s. A. kalder han sig „prester a Vinji“ (Dipl. Norv. I, 973 og 974). Sandsynligvis har han kun været Prest i Laurdal midlertidig under en Ledighed i Embedet. Han var nogle Aar før bleven Prest i Vinje, tidligere var han i Silgjord. (Se under disse Prestegjeld i det følgende).

6. Laurits Jenssøn.

Han nævnes allerede som Prest paa „Egh“ den 6te December 1511, da han var paa „Agrum y Lauerdale“ (d. e.

Digitized by Google

paa Gaarden Akeren i Laardals Hovedsogn i Nærheden af Prestegaarden) og saa og hørte paa, at Aslak Torgjerssøn solgte til „fornomsto“ (d. e. „fornumstig“) Sven Klaussøn Skøtte (Skytte) Landsverkedal i Høidalsmo. (Dipl. Norv. IX). Den 17de Mai 1545 var han fremdeles Prest paa Ek og tilligemed Nils Skriver, „Ridefoged“ i vestre Telemarken, atter Vidne til en Gaardhandel i Høidalsmo. Den tyske Bergmester Johan Glaser nævner i sin Indberetning til Kristian den Tredje om sin Undersøgelsesreise i Telemarken i 1537 „Hr. Lorents i Laurdal“, hos hvem der, som noget selvsagt, var Herberge at tage for reisende til Moysesberg Kobberverk i Fyresdal.

Hr. Lorents eller Laurits levede endnu 21de Mai 1547 som Prest i Laardal, hvor han saaledes dengang mindst maa have været Prest i 36 Aar. Han maa saaledes ogsaa have været Laardals sidste katholske og første lutherske Prest.

7. Anders Anderssøn.

Han var „Prest i Lauerdal“ Korsmesse 1557, men alligevel var han denne Dag, 3dje Mai eller 14de September, tilligemed 5 Lagrettesmænd Vidne til Salget af 3 Markebol i Gaarden Nape i Fyresdal. (Se under Fyresdal, No. 9 Jakob Anderssøn).

8. Søren.

„Søren paa Ek“ havde ifølge en Optegnelse i Laardals Kaldsbog, som igjen grunder sig paa et Kalveskindsbrev, i 1565 kjøbt en rød Hest af Presten paa Vinje Nils Erikssøn, men endnu ikke betalt den.

9. Peder Simonssøn.

Han nævnes som Prest i Laardal i 1594 i en Kvittering fra Provst Jens Jakobssøn til Bjug Heggtveit for aflagt

Digitized by Google

Kirkeregnskab. Ligeledes nævnes han som Prest i Laardal ved Jens Nilssøns Visitats dersteds i 1595. (Se nævnte Bog S. 376 fl.).

Peder Simonssøn var gift med Maren Jensdatter, en Datter af forannævnte Provst Jens Jakobssøn i Hiterdal. Hun havde først været gift med Hr. Søren i Vinje.

10. Fredrik Johanssøn Blom.

Ifølge Kaldsbogen skal han have været Prest i Laardal omkring Aar 1600.

Han er Stamfader for den i forrige Aarhundrede fornemmelig i Laardal og Hviteseid bosatte Familie af dette Navn, der ogsaa udbredte sig til Skien og videre.

11. Ole Meissel.

Kaldsbogen nævner ham som Bloms Eftermand; men den ved ellers intet at berette.

12. Iver Jenssøn Thisted.

Han kunde efter Sagnet binde og løse den Onde, ligesom han var bekjendt for sin Lægekunst. Han skal have levet omkring 1650. (Laardals Kaldsbog).

Det er vel et Spørgsmaal, om ikke alle de tre sidstnævnte Prester, i alle Fald den første og den tredje, Blom og Thisted, snarere tilhøre anden Halvdel af 17de Aarh. Lensmand i Laardal Kristofer Fredrikssøn Blom, der boede paa Bjaaland og derfor i nogle gamle, af Landstad optegnede Stev kaldes Kristofer Bjaaland, døde saaledes først 1735, men siges dog at have været en Søn af Presten Fredrik Blom (Sml. Landstad, Norske Folkeviser, S. 407). Iver Thisteds Eftermand siges at have været Hans Posth; men denne levede ind i 18de Aarh. Nøiere Oplysninger har dog ikke været at faa.

Digitized by Google

IV. Vinje.

Vinje Prestegjeld udgjorde oprindelig tre Sogne: Hovedsognet Vinje (Vinjar) efter Prestegaarden af samme Navn (á Vinjum) og Annekserne Nesland og Raudland (Rauðaland eller Rauðalandsstrønd, ved Totakvand). Af Hovedsognet udskiltes Grungedal i 1813 og oprettedes til et eget Sogn, medens Raudland i 1859 sammen med Øiefjeld, der tidligere hørte til Laurdal, gjordes til et eget Prestegjeld. Hertil lagdes ogsaa som et eget Anneks Mjøsstrand (Mjørsstrønd, ved Mjørs eller Mjørsstrandarvatn), der tidligere havde ligget dels til Vinje dels til Silgjord, dels til Tinn.

Følgende Prester kjendes:

1. Hans Olavssøn.

Han skal efter et i Kaldsbogen optegnet Sagn være den første *kristne* Prest i Vinje. Muligvis har han været den første *lutherske* Prest i Vinje og den samme Hans, som den, der omtales saaledes i Hjertdal. (Se under dette Prestegjeld i det følgende). Allerede Navnet er vistnok afgjørende mod hint Sogn.

2. Guttorm Ivarssøn.

Skjønt han levede temmelig langt ned i Tiden, er dog Guttorm Ivarssøn den første „prester a Vinjom,“ som nu sikkert kjendes. Han nævnes som saadan 15de September 1455 i et Pergamentbrev, skrevet paa Haukom i Høidalsmo. (Dipl. Norv. IX, 337). Den 7de Oktober 1464 var han „prester a Nørdrof,“ d. e. Njardarhof (nu Norderhov) og „profastr a Thelemarkinne,“ Som saadan udstedte han nævnte Dag en Kvittering paa Biskopen af Hamars Vegne. Ligeledes kvitterede han i samme Egenskab 8de Oktober 1470 Gunulv, Jenssøn for Sudulands (Saudlands) Kirkeregnskab (Dipl. Norv).

Digitized by Google

Han levede endnu 3dje Juni 1477 og var Prest i Hjertdal (Dipl. Norv.).

3. Hans Lauritssøn.

Han var tidligere Prest i Silgjord og nævnes som Prest paa Vinje i 1490. Da der 1ste Juni 1489 var en anden Prest i Silgjord, er Hans Lans Lauritssøn formodentlig allerede før denne Tid kommen til Vinje. I 1492 havde han, som anført, ogsaa Bestyrelsen af Laardals Sognekald. (Se No. 5 under Laardal; se ogsaa under Silgjord i det følgende).

4. Peder Nilssøn.

Ligesom Hans Lauritssøn var ogsaa Peder Nilssøn først Prest i Silgjord, hvor han nævnes som saadan i 1511. Senere, 27de Mai 1528, var han Prest eller, som han kalder sig, „Kirkeherre“ („Kyrckoherre“) paa Slidre (Slidra) i Valders. (Dipl. Norv. VII, 654). Den 24de Februar 1538 var han derimod „Kirkeherre“ paa Vinje og satte tilligemed to andre Mænd sit Segl under paa, at Orm Eivindssøn af Hjarrand Torbjørnssøn fik et Markebol i Gaarden Midtbø—Aabø i Vinje til Bod, fordi Hjarrand „ufforsynnæ“ (d. e. af Vanvare) havde hugget Tommefingren af Orm. (Dipl. Norv. VII, 2).

Ifølge Wille var han ogsaa Provst.

5. Nils Erikssøn.

Mellem Hr. Peder og Hr. Nils burde maaske den som No. 1 anførte Hans Olavssøn helst have havt sin Plads.

Nils Erikssøn, som i 1565 havde tilgode af Søren paa Ek for den til ham solgte røde Hest, var efter et Brev fra 1567 ogsaa det Aar Prest paa Vinje („her Nijls, vor sogneprest,“ Dipl. Norv. XI, 726).

Digitized by Google

6. Søren Leivssøn. (?)

Hr. Sørens Fadersnanvn er usikkert; efter Vinje Kaldsbog hed han, som nævnt; efter Wille hed han Søren Tamssøn (Tommesen?). Kaldsbogen nævner ham som Prest paa Vinje i 1583; Wille (utrykte Optegnelser, udgivne af Ludv. Daae) saavel før, nemlig 1579, som senere, nemlig 1587. Faye har saaledes ikke Ret, naar han sætter ham samtidig i Vinje med Jens Ribers Superintendentskab i Stavanger (1558—71), ligesom Vinje prester dengang (før 1631) neppe kunde have noget med Stavangerbispen at gjøre. Da Hr. Søren eller Søvren var gift med Maren Jensdatter, Provsten Jens Jakobssøns Datter, kunde han vel ikke være ældre end denne sin Svigerfader, der var Prest i Hiterdal 1578—95 (Chr. Glükstad, Hiterdals Beskrivelse, S. 18). Tvertimod synes det heraf at fremgaa, at han maa have været en temmelig ung Mand endnu i 1587, hvad ogsaa den Omstændighed tyder paa, at hans efterladte Enke blev gift med Presten i et andet Prestegjeld, nemlig Hr. Peder i Laardal.

Almuen kaldte ham „Gampe-Søren" eller „Gampe-Sevrin", fordi han baade var Hestehandler og, hvad der var endnu værre, Hesteæder (hrossæta). De slog ham ogsaa tilsidst ihjel ved Raulands Kirke, hvor han blev begraven ved Alteret, over hvilket der til Minde hængtes et sort Klæde, som Wille endnu saa i Kirken henimod to hundrede Aar efter, da han var der i 1786.

Om en Prest i Vinje fortælles (af Sv. Bjørnsen i hans Beskrivelse af Vinje i Skiensbladet „Fremskridt" for 1886), at han i Hidsighed slog sin Tjenestegut ihjel, efterat denne først havde slaaet Presten tilblods. Sagnet er knyttet til en Vise, som Presten digtede, og hvoraf et Vers skal have lydt saa:

„Da jeg blev slagen,
Paa mig randt Blodet over Ansigt og Øine tillige;

Digitized by Google

Da fik Styrke mit store Mod;
Jeg var ikke vant til at vige.
Gud naade mig, Synder arme!“

Han fik sin fortjente Straf; men det vides ikke, hvori denne bestod En Variation af Sagnet gjør denne Prest til Gampe-Søren; men det er vistnok lidet rimeligt, Man maatte da tænke, at den dræbte Tjenestegut har havt sin Slægt og sit Hjem paa Raudlandsstranden.

7. Mads Jenssøn.

Ifølge Wille (Utr. Optegnelser) fulgte Mads Jenssøn efter Søren Tamssøn, hvilket ogsaa synes at være sikkert deraf, at han var Prest paa Vinje nogle Aar, efter at Søren sidste Gang er nævnt (1587), nemlig da Biskop Jens Nilssøn i Juli 1595 kom paa Visitats. I Visitatsoptegnelserne fortælles, at Biskopen, samme Tid (13de Juli) sagde til Hr. Mats og Lensmanden (Gunnar Smørklep), at de for ingen Del skulde tilstede Almuen at holde Kjørmesse, men den aflægge, — saa og det Sjon og Arve, som de bruger, skal slet være aflagt og ikke bruges herefter i nogen Maade“ (S. 375, sml. det samme Paalæg til Jens Kristenssøn i Fyresdal). Videre heder det, at „den 14de Juli om Morgenen tidlig lod Hr. Mats sine Drenge drage ud paa Vinjevandet og fiske, og finge de samme Tid 8 skjønne Øret, som Hr. Mats tog med sig, der vi fore fra Vinje.

Mats's Hustru hed Else, som fik en Daler af Bispen, da han reiste.

8. Søren Hanssøn.

Han kom fra Oslo til Vinje i 1601, ved hvilken Tid Hr. Mads da antagelig var død. Fra Vinje flyttede han til Hviteseid i 1610. (No. 11 under Hviteseid). Hans Hustru Kirsten Kristensdatter døde 30te Mai 1607, mens han var

Digitized by Google

paa Vinje. De havde en Datter, som hed Berte. (Wille, Utr. Optegnelser).

9. Sven Gunnarssøn.

Han var Søren Hanssøns Eftermand; ellers ukjendt.

10. Henrik.

Om ham vides kun, at han døde af „Pesten“. Wille siger, han døde i 1629; men det er vel feilagtig istedenfor 1639.

11. Ole Nilssøn.

Ole Nilssøn, almindelig kaldet „Ole Kjøbenhavn“ eller „Ole Kjøbenhavner“, var født i 1599 og blev i 1639 Prest i Vinje, efter tidligere i 14 Aar at have været Kapellan i Topdal. Han kom til Vinje paa Biskop Thomas Wegners „Befaling;“ men saa sig snart nødt til at reise igjen, da den uvillige Almue „ikke skjøttede om ham“. Han fik imidlertid Ordre af Biskopen til at begive sig derop, og Wegner selv kom did paa Visitats i Begyndelsen af Oktober 1640. Biskopen talte da med saadant Held hans Sag, at Ole Kjøbenhavner siden kunde blive paa Vinje, hvor han ogsaa snart i høi Grad vidste at vinde [Menighedens Respekt og Agtelse. (Wille, Utr. Optegnelser). Han blev paa Vinje ligetil sin Død, som først indtraf 14de December 1675, da han var 76 Aar gammel og havde været Prest i 50 Aar, deraf paa Vinje i 36.

Han omtales i Sognet som en „meget vis, gudfrygtig og hellig“ Mand, der kunde løse og binde onde Aander, lindre de syges Smerter og helbrede Sygdom. Han havde ogsaa, efter hvad der siges, fortrinlige „Talegaver“ og saa stærk Røst, at man kunde høre ham over Vandet til Gauslands-

Digitized by Google

staaen, naar han i Vinje Kirke „straffede Folkets Synder". (Vinje Kaldsbog).

Hans Søn (?) Nils var Kapellan hos ham hans sidste Aar og ønskedes af Almuen til hans Eftermand. Dette blev imidlertid den i Fyresdal i 1672 afsatte Jakob Hanssøn Morland, der nu var tagen til Naade af Kongen, men først efter ligefrem voldsom Modstand fra Almuens Side fik tiltræde sit Embede. En Datter af Ole Kjøbenhavner blev gift med Svein Svalestu paa Raudland. (Vinje Kaldsbog).

V. Silgjord.

Silgjords Prestegjeld udgjorde oprindelig, som nu, tre Sogne, der dog ikke oprindelig var de samme som nu. Hovedsognet er Silgjord, almindelig skrevet Siljord (uden g), opkaldt (ifølge Biskop Jens Nilssøn) efter Ødegaarden Silgjord (Siljugerði), der ligger ved Prestegaarden Skovenes.[1] Det ene Anneks har altid været Fladdal (Flata- eller Flatidalr), det andet Anneks oprindelig Brunkeberg, der nu hører til Hviteseid, men for nærværende Aamotsdal (Ámótsdalr), der oprindelig skal have ligget til Hjertdal (?). Hertil kom St. Laurits's Kapel, der laa 2 Mil fra Hviteseids Kirke, men 1 Fjerding fra Silgjords, var forøvrigt allerede borte i 1595. (Se Jens Nilssøns Visitatsbøger, S. 389).

Følgende Prester kjendes:

1. Nikulas.

Nikulas, der er den ældste Telemarksprest, hvis Tid med Sikkerhed kjendes, var „prester i Sæljugerdi", da Vige var Lagmand, d. e. omkring Aar 1300. (Dipl. Norv. I, 157).

---

[1]) Der findes ogsaa et Silgjord eller Siljugerdi i Hiterdal.

Digitized by Google

2. Torer Tjostolvssøn.

Han var „prester i Sæiljugerdi“ den 23de November 1354, paa hvilken Dag han sammen med Provsten Baard Bjørnssøn satte sit Segl under Eidsborgs- eller Laardalspresten Guttorm Torlakssøns Gavebrev til sin Husholderske. (Dipl. Norv. I, 342; se mere herom under Laardal, No. 1).

3. Erling Eindridessøn.

Han var efter Wille (Sillejords Besr.) Prest i Silgjord 1386.

4. Paal Mattissøn.

Han var i 1473 tilligemed Presterne i Saude og Hviteseid tilstede ved Hiterdals Kirke, da Presten i Hiterdal Audun Aasmundssøn lyste sit uægte Barn i Kuld og Kjøn. (Se mere herom under Hviteseid, No. 4).

5. Hans Lauritssøn.

Han har sandsynligvis umiddelbart efterfulgt Paal Mattissøn, da han, ifølge Wille, allerede i 1480 var Sogneprest i Silgjord. 28de Mai 1484 nævnes han atter som „soknepresther i Siljogjorde“. Et Aar efter opsatte han, 22de Mai 1485, et Forligelsesbrev paa Bjaaland i Morgedal (Dipl. Norv. I, 943). Brunkeberg, hvortil Morgedal hører, har saaledes maaske endnu ved denne Tid ligget til Silgjord.

Wille siger om hans Breve, at de røbe en for hans Levealder mere end almindelig god Tænkemaade“ (Sillej. Beskr., S. 63). Se mere om ham under Laardal, No. 5, og under Vinje, No. 3.

6. Tord Gudmundssøn.

Tord har umiddelbart efterfulgt Hans Lauritssøn, da han allerede 1ste Juni 1489 var Prest i Silgjord, medens denne

Digitized by Google

var flyttet til Vinje (Dipl. Norv. XI, 254). Tord nævnes ogsaa i Brev fra 1491, 1493, 1494 og 1495 (Dipl. Norv. Efter Wille var han endnu i 1500 Prest i Silgjord.

7. Peder Nilssøn.

Peder Nilssøn var Sogneprest i Silgjord 18de Mai 1511. (Dipl. Norv. IX, 470). Senere var han Prest i Slidre og i Vinje. (Se under Vinje, No. 4).

8. Laurits Jakobssøn.

Han var Prest i Silgjord 25de April 1522. (Dipl. Norv. IX, 506). 14de Juli 1526 tog han efter Paalæg af Biskopens Ombudsmand Broder Jørgen (Jørin) Regnskab af Gunlek Gunleksen for det Kirkeombud, han havde havt i 3 Aar, i hvilken Tid han lod gjøre „Haanden paa det ene Kors og lod male de to Kors, og Sancte Mikkel lod han male ny.“ (Dipl. Norv. XI, 451). Wille har Brevet i Sillej. Beskr. men feil dateret. Med Rette nævner Wille ham ogsaa som Provst.

9. Jens Lauritssøn.

Han er sandsynligvis en Søn af Laurits Jakobssøn, og det maa antagelig være som hans Medhjælp i Embedet, at han allerede i 1522 findes kaldt Prest i Silgjord. 21de November 1530 var Jens Lauritssøn „prest a Sillegjord“ og Vidne til et Jordbytte mellem en Mand fra Høidalsmø og en fra Morgedal. (Dipl. Norv. XI, 563). Dette tyder paa, at Brunkeberg endnu hørte med til Silgjord. 29de November 1538 var Jens „Laurisson“ Provst og Vidne til Forlig i en Drabssag. (Dipl. Norv. XI, 650). Tirsdagen efter St. Olavs Dag 1540 var han, ligesom Broderen (?) Mikkel Lauritssøn i Hviteseid (se under Hviteseid, No. 6), tilstede paa Hjertdals Prestegaard og underskrev Forliget mellem Telebønderne og

Digitized by Google

Danskerne. Stein Kivle gav ham paa sit Dødsleie Gaarden Tresland. Wille).

*

* *

*

Da Kobberværkerne paa Guldnes i Silgjord og paa Mosesberg i Fyresdal, efter Undertrykkelsen af Telernes Opstand i Slutningen af Juli 1540, igjen var komne i Drift og Orden, fik de tyske Bergmænd ogsaa sin egen Prest og skulde til til sine Gudstjenester benytte den gamle „Halvardskirke“, der kun stod en tyve Skridt fra den nyere og nuværende Silgjords Kirke, som da bar Navn efter St. Olav. Den første Værksprest hed

Morits Glasmacher.

Om Høsten 1540, da Arbeidet ved Værkerne blev gjenoptaget, fulgte Hr. Morits, som forøvrigt allerede tidligere var udnævnt til dette Embede af Kongen efter Forslag af Bergmester Hans Glaser, med til Silgjord, hvor han boede i et Hus, som stod paa „Træmærhaugen“ lige ved Kirken. Morits Glasmacher var af Fødsel en Slesviger, men ved denne Tid ansat i Oslo og saaledes istand til at prædike baade paa norsk og tysk.

Den sachsiske bergkyndige Wolf Kühn, der om Sommeren 1543 havde undersøgt Bergværkerne i Telemarken, skrev i en Indberetning til Kongen, dateret Skien Søndagen efter Jakobs Dag (25de Juli), blandt meget andet: „Paa Moysesberg maa Deres Kngl. Majest. opsende en Prest, at man kan faa Guds Ord at høre, at Folket ikke skal leve som Fæ og dø som Hunde, hvilket allerede er skeet; thi dersom man lever og priser Gud, saa giver han Lykke og Velsignelse.“ Den 30te December s. A. sendte en Del i Skien forsamlede Bergmænd

Digitized by Google

en Skrivelse til Kongen, hvori de ligner sit Ophold i Telemarken med Israels Børns i Ægypten, og blandt mange andre Ting ogsaa ansøger om at faa en tysk Prest.

Marqvart.

Wille taler (i Sillej. Beskr.) om en Prest „Hr. Marqvart“, som i Henhold til Wolf Kühns ovenanførte Forslag skulde være bleven sendt til Mosesberg, medens Brünnich („Historiske Efterretninger om Norges Bjergværker“) taler om Presten „Marqvart Glasmacher“) som en, der ved denne Tid skulde være flyttet. Sandsynligvis har Brünnich her sammenblandet og forenet de to Presters Navne, Marqvarts og Morits Glasmachers, saa at vi tør antage, at den sidstnævnte har forladt Guldnes og Silgjord omtrent ved den Tid, da den førstnævnte kom til Mosesberg, hvor han dog kun kan være forbleven i nogle faa Maaneder; thi ligesom det af hin Bergmændenes Andragende til Kongen den 30te December 1543 er klart, at der ved den Tid ikke kan have været nogen Værksprest i Silgjord, saaledes synes det ogsaa at fremgea af et nedenfor omtalt Brev fra den derefter ansatte Prest paa Guldnes, at han tillige har maattet overtage den geistlige Betjening af Mosesberg. Hr. Marqvart skulde saaledes kanske helst været opført blandt Prester i Fyresdal, men dels dannede de tyske Bergmænd en Menighed for sig selv, dels havde denne saa at sige sit Hovedsogn i Silgjord, medens Mosesberg den hele eller omtrent den hele Tid var som et Anneks til Guldnes, hvor Bergmændene ogsaa alene havde sig en virkelig Kirke.

Martin Wagner.

Den efter Morits Glasmacher (og Hr. Marqvart) ansatte nye Prest Martin Wagner eller Wegner (som Brünnich kalder ham), var ikke, som Wille mener, fra Flensborg; men han

Digitized by Google

var fra Frankfurt an der Oder og altsaa en fuldblods Tysker; derimod blev han antagen af Kongen under dennes Ophold i Flensborg 2den Juli 1544. Han havde med sig Kone og Børn og klager et Aar efter i en Skrivelse til Kongen, dateret Skien 16de August 1545, over, at han havde maattet vente et halvt Aar paa sin Betaling, at han var lovet fri Bolig, men dog fik Afdrag for Ovn og Vinduer i sin allerede før ringe Løn, ligesom han siger, at han selv maatte betale Hest saa ofte, som han red til Berget, hvormed han neppe kan mene andet end sine Reiser fra fra Guldnes til Mosesberg. Han klagede over sin bitre Nød og Mangel paa alle Livsfornødenheder, hvorfor han bad om 30 Gylden som Tillæg paa sin Løn. Kongen gav ham ogsaa et, som det synes, ikke ubetydeligt Tillæg, nemlig 12 Tønder Rug, 12 Tønder Malt og 4 „Sider“ Flesk; men endda var han ikke tilfreds; thi i et nyt Brev til Kongen fra Begyndelsen af Aaret 1546 klager han over, at faa Folk søgte Kirken, siger, at de fleste drog ud af Landet, og beder om, at han ogsaa maatte faa Lov til at reise i Følge Bergmesteren, der skulde til Danmark, samt om han maatte faa fri Skibsleilighed, da han intet eiede til at betale Fragten med. Sandsynligvis er han sluppen afsted om Vaaren. Nogen ny Prest er neppe bleven ansat, da Værkernes Drift stadig gik tilbage, indtil Kongen endelig, i Skrivelse af 16de September 1549, besluttede sig til dens fuldstændige Nedlæggelse.

10. Hans Jakobssøn.

Han var efter Wille (Sillejords Beskr. S. 64) Sogneprest i Silgjord 1552 og 1558. Straks efter flyttede han til Fyresdal og derfra omkring 1564 til Hviteseid (se No. 10 under Fyresdal).

Digitized by Google

11. Søren Pederssøn.

Han nævnes allerede 2den August 1559 som Sogneprest i Silgjord (Dipl. Norv.). 27de (?) Marts 1566 var han, „Seurenn Pedersen sogne herre wdij Sylligiordtt,“ Vidne til en Jordhandel paa Utgaarden i Silgjord. Brevet er dog skrevet paa Skovenes eller Prestegaarden. (Dipl. Norv. XI, 722).

12. Laurits Hanssøn.

Laurits Hanssøn var, efter Faye (Christianssands Bispe- og geistlige Historie, S. 147), Prest i Valle i Sætersdal 1551, hvor han, efter Wille (Sillejords Beskr.) forblev til 1570, i hvilket Aar ogsaa han, som før ham hans Formand Jakob Mikkelssøn, senere Sogneprest i Saude i nedre Telemarken, maa have forladt sit livsfarlige Embede blandt de vilde Sæbygger, da Faye (paa anførte Sted) fortæller om ham, at han flygtede fra Valle. 28de Oktober samme Aar, 1570, var han som Sogneprest i Silgjord Vidne til et Jordbytte. (Dipl. Norv. XI, 739).

Laurits Hanssøn var endnu Prest i Silgjord den 19de Juli, da Biskop Jens Nilssøn kom did paa Visitats.

Om Silgjords Hovedkirke, „St. Olavskirke,“ er noteret i Biskopens Visitatsoptegnelser, at „den er ilde holden indentil med Stoler og alt saadant“. Om den ved Siden staaende „St. Halvardskirke“ siges, at „der staar paa samme Kirkegaard i Sødoust fra Hovedkirken en anden Stenkirke imod Kirkegaardsmuren, som de Berggeseller haver i gammel Dage bygt og er nu slet forfalden; thi der er intet Tag paa, og alt Træværket er nedraad(n)et“ (S. 391). Skjønt Bispen ogsaa en anden Gang (S. 69) paa samme Maade omtaler sidstnævnte Kirkes Oprindelse og man ikke skulde tænke, der kunde være Feiltagelse heri efter ikke mer end omkring 50 Aars Forløb, nemlig siden „Berggesellerne“ eller Kristian den Tredjes tyske Bergmænd var i Silgjord, saa er dog denne

Digitized by Google

Kirke sikkerlig af en langt ældre Oprindelse, om den end kan være istandsat og have undergaaet større Reparationer ved de tyske Bergmænd, baade da de i 1540 tog den i Brug og senere, ligesom der i denne Bergværksdrifts Historie og efterladte Dokumenter sikkerlig vilde have været talt om et saa vidtløftigt Arbeide som Opførelsen af en Kirke, om det virkelig var skeet. Biskopen har derfor vistnok rigtigere ved en anden Visitats i Silgjord tænkt paa de bekjendte „Søsterkirker“ i Gran som en Analogi. (Se foranførte Sted S. 69).

Laurits Hanssøn døde som Prest i Silgjord i 1601. Han var gift med Enken efter Mikkel Otterbek i Eidanger. Hun hed Maren og skildres i Visitatsoptegnelserne fra 1595 som „noget ved Alder“, hvad ikke er underligt, da Hr. Laurits selv som den, der dengang mindst havde Prest i 44 Aar, i 1595 maatte være temmelig gammel. Ved sin Død 6 Aar efter havde han idetmindste været Prest i 50 Aar.

13. Nils Pederssøn.

Da han kaldes Nils Landskrone, har han formodentlig været fra denne By, som dengang hørte til Danmark. Han var Prest i Silgjord 1601—1612. Wille fortæller, at Hr. Nils, da han krævede sin Rettighed af Guttorm Bekhus, istedenfor Rettigheden fik Hug af dette sit Sognebarn og Prestekjolen sønderreven.

14. Mikkel Madssøn.

Han kaldtes ogsaa Mikkel Aalborg og har sandsynligvis været fra Aalborg. Efter Wille var han Prest i Silgjord 1612—1623; men det sidste Tal er antagelig feilagtig og omsat for 1632.

15. Zacharias Skanke.

Zacharias Skanke var født 4de Oktober 1601 paa Ind-

Digitized by Google

vikens Prestegaard af Forældre Sogneprest og Provst Mag. Jon Mogenssøn Skanke og Magdalene Foss, kaldet „Utro Malene,“ Datter af Biskop i Bergen Anders Foss. Om disse i høi Grad baade ugudelige og ulykkelige Ægtefolk se L. Daae, Norsk Bygdesagn, anden Saml., S. 33 fl. Zacharias Skanke var 1631—33 residerende Kapellan i Skien (i Solum og Melum). Fra 1633 til 1689, altsaa i 56 Aar, var han derefter Sogneprest i Silgjord. Fra 1653, da Peder Vindius i Hviteseid døde, var han ogsaa Provst over øvre Telemarken.

Ligesom Hans Amundssøn i Fyresdal (se No. 12 under Fyresdal) havde Zacharias Skanke straks efter sin Kaldelse Proces med Menigheden om sin Rettighed. I Fyresdal søgte dog Almuen bagefter at nedsætte den fulde Embedsindtægt, som var bleven tilsagt Hr. Hans ved hans Kaldelse; i Silgjord søgte derimod Hr. Zacharias, som ved Kaldelsen i 1632 havde gjort et Afslag i den fulde Rettighed, gjennem tvende Processer i 1633 og i 1669 at faa denne igjen; men Dommen faldt efter samme Princip, men følgelig i modsat Retning af i Fyresdal: „Hr. Skanke skal nøies med den Rettighed, som han er til kaldet.“

Illustrerende for den Tids simple Forhold er, hvad der fortælles om Hr. Skankes Liv, at han selv hug Tømmer i Skoven sammen med sine Tjenestegutter, og at han gik, klædt i sin Prestekjole og barfodet, til Annekserne om Sommeren, med Sko og Strømper paa en Kjæp over Skuldren. Hr. Zacharias var ogsaa flink til at væve Dreiel, en Kunst, som han formodentlig har lært sine Døtre, hvoraf han ikke havde mindre end 10, der for største Delen blev gifte med Bønder. En af dem, Maria Skanke, blev gift med Eftermanden Daniel Wulff. Foruden de 10 Døtre havde han ogsaa 7 Sønner, altsaa tilsammen 17 Børn. Han var ved sin Død 88 Aar, havde da været Prest mindst i 58 og Provst i 30 (1653—1683).

Digitized by Google

Der fortælles, at da Kjetil Gjermundssøn Li en Søndag i 1640(?) skulde vies i Silgjords Kirke, kom han ind i Kirken, medens Skanke endnu stod paa Prædikestolen. Han tog da sin Pikhue af og kastede den i Ansigtet paa Presten med disse Ord: „Stænde du dera ennaa, du gamle Sakkedarius! Veit du 'kje, at Kjetil Li ska vigje?" (Sml. Wille).

VI. Hjertdal.

Hjertdals Prestegjeld synes oprindelig at have udgjort ikke mindre end 6 Sogne, nemlig Hovedsognet Hjertdal (Hjartdalr) med Hjertdals eller Holms Kirke, Aamotsdal (?), Tuddal (Þufudalr) med Bø Kirke (Bjár kyrkja), Grandshered (Grandásheraðr) med Landsverks Kirke, Saudland (Suðaland og endelig Lillehered (Litlaheraðr). Af disse var Aamotsdal, som Biskop Jens Nilssøn i sit Sogneregister fra 1591 kalder kalder „Vinsdal" (?), [1]) allerede længe før den Tid lagt til Silgjord, Lillehered hørte endnu i 1507 til Hjertdal, men synes i 1515 at have tilhørt Hiterdal, som det sikkert tilhørte ved Biskop Jens Nilssøns Visitats i 1595 (se Chr. Glükstad, Hiterdals Beskr. S. 8). Ved Kngl. Resol. af 23de Februar 1859 skiltes endelig Grandshered fra og oprettedes til et eget Prestegjeld sammen med Hovin, der tidligere hørte til Tinn.

Følgende Prester kjendes:

1. Peder.

I hans Tid var Kristendommen endnu ikke fuldstændig indført i Hjertdal; men Hr. Peder, der var „en gjæv Prestemand," fik efter megen Møie „døbt, skirt og kristnet" den sidste Hedning, som kaldtes „Breidvatsherren" og efter Sagnet

[1]) Mon der her ikke kan foreligge en Sammenblanding med Sæteren Vindsjødalen, hvoraf før en Tolvtedel hørte til Hjertdals Prestegaard? Dr. Y. Nielsen identificerer Aamotsdal med Biskopens „Vinsdal" i sine Anmærkninger til Visitatsbøgerne.

Digitized by Google

skulde have dræbt to Prester før Hr. Peders Tid, (M. B. Landstad, Gamle Sagn om Hjartdølerne, S. 28 fl.).

2. Kjetil Ivarssøn.

I September 1413 eller 1414 var han med at udstede et Anbefalingsbrev for Aslak Astridssøn, der var „farende i Læredal sakar sine ærende ok i skyljum vider Gud ok helga kirkju ok konungsens umbodsmen," d. e. i sit eget Ærende og for at afgjøre sit Mellemværende med o. s. v. (Dipl. Norv. XI, 128). Han nævnes ligeledes 12te Juni 1422 (Dipl. Norv. XI, 138). 15de Januar 1423 tog Hjarrande Taraldssøn, Prest i Saude og Provst, Vidnesbyrd over ham, om hvorvidt han havde „skirth" Halvard Kjetilssøns Hustru Aslaug. Det oplystes af tre Kvinder, at dette var gjort af en Munk, som hed Broder Lydike og var kommen der. Sira Kjetil var da ikke hjemme, men i et Bryllup paa Loner, hvorfra han videre var reist til Fulseland i Grandshered i et nødvendigt Ærende. Den 8de September 1427 var Presten i Laardal Gotskalk Konikssøn (se No. 3 under Laardal) Vidne til, at Roald Audunssøn erkjendte, at Sira Kjetil havde „luket" (udbetalt) Olav Audunssøn og hans Sønnesøn fuldt Jordeværd og alt for 8 Markebol Jord i søndre Gaarden paa Flateland i Hjertdal, en Kjedel „eina mollogh" (?) og et Brødjern (Vaffeljern ?) i „yfuirgiov" (i Overgift eller paa Handelen).

3. Guttorm Ivarssøn.

Guttorm, der tidligere var Prest paa Vinje og senere paa Norderhov, nævnes som Prest i Hjertdal 3dje Juni 1477. (Se under Vinje, No. 2).

4. Anders Nilssøn.

Han var Prest i Hjertdal 21de Oktober 1493. Han nævnes ogsaa 30te November s. A. (Dipl. Norv. XI, 267) og

Digitized by Google

2den Febråar 1494 (Dipl. Norv. VIII, 436). 8de Juni 1494 solgte han som „prowast ower Tiillæmarkenæ" 2 Markebol Jord i Hagedal i Vinje paa Biskop Herman af Hamars Vegne (Dipl. Norv. IX, 418). Han nævnes ogsaa i et Brev af 26de September 1495, samt i 1498 (Dipl. Norv. VIII, 443) og endelig 1ste September 1499 (Dipl. Norv. XI, 273).

5. Mathias Olavssøn.

Matthias eller Mattis Olavssøn nævnes 30te September 1491 som „sokneprester a Tinne"; men paa den Dag var han paa Gaarden Bergeland i Kleivgrænd i Fyresdal. Hvad der har bragt ham paa den lange Reise helt til den anden Ende af Telemarken, er ikke godt at indse. Maaske har han været i Fyresdal i Vakanse efter Jon Aslakssøn (se under Fyresdal, No. 8. I Egenskab af Provst kan det neppe have været, da hans Formand paa Tinn og ældre Broder (?) Peder Olavssøn sandsynligvis var Provst i 1489 og hans Formand i Hjertdal, som nævnt, Provst i 1494. Den 11te August 1501 var han derimod, som han kalder sig, „Provst over Hjertdal og vestre Telemarken". En Mand fra Tinn (eller Hjertdal) ved Navn Torgjer paa Sunneland var ved den Tid bleven greben paa Hedemarken. Provst Matthias lagde ud Penge for ham og fik Pant i Vade paa Tinn af Tor Gudbrandssøn (Dipl. Norv. VI, 632). Muligvis allerede i 1501, men sikkert i 1503 var han flyttet fra Tinn til Hjertdal, hvor han den 29de Juni af Tone Sunneland, Torgjer Neridssøns Hustru, modtog de Penge, han havde lagt ud for „hendes Bonde den Tid, han var gripen til Akershus". „Løste jag ok Lasse skreddare honom der ut for 16 kjørlag. Dermed gav Peder Griis (daværende Befalingsmend over Bratsbergsten) honom ok kvinnen, som han har gripen med, kvit, fri, frels ok løs, at fare, hvart honom tækkis at blive". (Dipl. Norv. VI, 635).

Digitized by Google

6. Olav Jonssøn.

Han nævnes 17de Mai 1519 (eller 1520) som Prest i Hjertdal. (Dipl. Norv. XI). Den 15de Januar 1528, „die sancti Mauri abbatis“, udstedte han en Anbefalingsskrivelse for Paal Ormssøn, „som nu ær stadder i sin rette pelegrims reiisse til Sancti Birgittæ i Vadstene ok siden hem igen.“ (Dipl. Norv.).

7. Nils Jørgenssøn.

„Nylss Jørenson“ var som Prest „y Hyerdall“ 27de Februar 1536 Vidne til en Gaardhandel. (Dipl. Norv. XI, 631).

Nils Jørgenssøn var maaske den Prest, som Befalingsmanden paa Akershus Peder Hanssøn nævner i sin Indberetning til Kongen om Fordrivelsen af de tyske Bergfolk fra Telemarken. I denne Indberetning heder det: „Her er en af de Prester af Telemarken hos meg, som pleier at uptage hvis Rente (Afgift) og Sagefold, som de pleier at give Eders Naade paa Bispens Vegne. Nu have Bønderne været forsamlet ok besoret sig tilhobe, at de vil intet give Eders Naade af slig Rente, fordi de have ingen Bisp.“ Dette var vel Hr. Nils's Meddelelse til Befalingsmanden. Han var da selvfølgelig tilstede hin Tirsdag efter St. Olavsdag 1540 og underskrev med det strænge Forlig, som Klaus Bilde, Kongens Befalingsmand paa Baahus, og Peder Hanssøn paa Akershus aftvang Bønderne. (Sml. No. 6 under Hviteseid og No. 9 under Silgjord).

Den 5te November 1542 var Hr. Nils igjen Vidne til en Gaardhandel (Dipl. Norv. XI, 659), ligesaa 16de Januar 1545 (Dipl. Norv.). Den 28de Juli 1547 kjøbte han Gaarden Svartdal for 120 Lod Sølv „ij gylth graffr uijd och gijorth søll“. (Dipl. Norv. XI, 672).

Digitized by Google

Nils Jørgenssøn maa have været Hjertdals sidste katholske og (i Navnet) første lutherske Prest.

8. Hans.

Hans „den gode,“ var efter Kaldsbogen den første lutherske Prest i Hjertdal. Han fik sit Tilnavn, fordi han ikke var stræng i Indførelsen af nye Lære.

Maaske er han den samme som Hans Olavssøn i Vinje (se No. 1 under Vinje).

9. Kristofer.

Udenfor Navnet ganske ukjendt. (Hjertdals Kaldsbog).

10. Nils Olssøn.

Nils Olssøn var Prest i Hjertdal, da Biskop Jens Nilssøn kom did paa Visitats i Juli 1595. Hans Hustru hed Anne. Med hende havde han i alle Fald to Børn, en Pige, som hed Karen, og som i 1595 allerede var voksen, og en Gut, som hed Klaus. I Visitatsoptegnelserne fortælles endvidere om ham, at han i Annekset Saudland paa Gaarden Kaarshus (Kroshus) havde bygget et skjønt, nyt Hus, som han tog ind i, naar han var ved Annekset, og at han foruden sin Prestegaard i Hjertdal (Holm) og den saakaldte „Prestegaard“ (Saudland) i Saudland (den nuværende Prestegaard) ogsaa drev Gaarden Kroshus; paa sidstnævnte stod „herligt Korn,“ da Biskopen 23de Juli for der forbi.

Da Provsten Jens Jakobssøn i Hiterdal paa Grund af Svagelighed søgte Biskopen om Afsked fra Provsteembedet, nævnte han ogsaa Hr. Nils i Hjertdal som skikket til at overtage dette Embede efter ham. Maaske var Nils Olavssøn en yngre (?) Broder af Hr. Kristjern Olavssøn i Hviteseid (No. 10), som blev Provst. Et Tegn paa, at han har været en dygtig Mand og kirkelig interesseret, er vel ogsaa, at

Digitized by Google

Hovedkirken i Hjertdal i hans Tid havde „smukke Stoler ok Prædikestol ok nyt Loft nede udi Kirken.“ (Visitatsoptegnelserne S. 395 fl.).

Hr. Nils ligger begraven paa Hjertdals Kirkegaard under en stor, flad Sten, hvorpaa endnu (?) kan læses følgende Levninger af Inskriptionen: „Hic sepultus est Nicolaus Olai, pastor hujus ecclesiæ, obiit die . . . . anno 16 . . . et reqviescat in pace. Kristus, vort Haab og Saliggjører, opstod tredje Dag; derfor skal vi ogsaa opstaa paa den yderste Dag til evig Glæde, som Guds Lam med sin uskyldige Død og Blodsudgydelse haver os forhvervet. Amen“. Det maa være hans Hustru, som ligger ved hans Side; thi paa Stenen staar fremdeles: „Her ligger begraven Anne Klausdatter, som hensov i Herren den Dag . . . . Anno MDXX. Qvod tu es, ego fui, qvod ego sum, tu eris. Memento mori“. (Sml. Hjertdals Kaldsbog. Inskriptionens Orthografi ikke fulgt).

11. Povel Vindius.

Povel Pederssøn Vinje eller Vindius, Søn af Peder Vindius i Hviteseid (No. 13) blev maaske Prest i Hjertdal noget før 1650. Om ham fortæller Sagnet, at han havde for Skik hver Aften, efterat Solen var gaaet ned, at færdes paa Kirkegaarden. Der gik han frem og tilbage, op og ned, i dybe Tanker, eller stod stille med bøiet Hoved og Hænderne korslagte over Brystet. Naar man spurgte ham, hvorfor han gjorde dette, svarede han, at han bad for alle de afdødes Sjæle, som brændte i Skjærksilden. Da han ikke havde Lov til at læse Sjælemesse for dem længere inde i Kirken, maatte han gjøre det udenfor, og det kunde ret høilig behøves, mente han.“ (Landstad, Gamle Sagn om Hjartdølerne, S. 38). Hvis det ikke er den endnu katholiserende Almue, som heri

Digitized by Google

har givet hans besynderlige Adfærd sin egen Forklaring, saa er dette et paafaldende Træk af en luthersk Prest i det orthodokse Aarhundrede. Povel Vindius døde 1682.

VII. *Tinn.*

Tinns Prestegjeld udgjorde oprindelig fire Sogne: Hovedsognet Atraa (Atróðr), opkaldt efter Prestegaarden, og Annekserne Dal, Mel og Hovvin (Hofvin). Dals Kirke (Dals kyrkja á Tinni) var Lovekirke. Hovvin forenedes i 1859 med Grandshered til et eget Prestegjeld.

Følgende Prester kjendes:

1. Halvard Øistenssøn.

Han var „prester a Atrodum“ 9de April 1368. (Dipl. Norv. VIII, 183).

2. Peder Gudulvssøn.

Han var Prest paa Atrod Fredagen næstefter Kyndelsmesse i Kong Eriks 31te Regjeringsaar, altsaa omkr. 1420, efter et Pergamentsbrev i Tinns Prestearchiv.

3. Peder Olavssøn.

Peder Olavssøn var foruden Prest paa Tinn ogsaa Korsbroder i Hamar og Provst.

Han holdt i 1482 en Markegang vedkommende den under Prestegaarden hørende Eiendom Lien. Den 12te April 1489 kvitterede han paa sin Herre Biskop Karls Vegne Arne Torgjerssøn for det „qvinna maal“ (Kvindemaal, Kvindesag?), som han havde med Liv Torstensdatter, — „ok en hest

Digitized by Google

bittalæth han mik før qvittan." (Dipl, Norv. IX, 399). Ikke længe efter er han død eller flyttet.

4. Matthias Olavssøn.

Han er maaske Formandens Broder, var „sokneprester a Tinne" 30te September 1491 og maaske endnu 11te August 1501; senere flyttede han til Hjertdal. (Se No. 5 under dette Prestegjeld).

5. Jens (Kristenssøn (?).

Han nævnes i 1572 som Prest paa Tinn. (Tinns Kaldsbog).

6. Hans.

Hr. Hans var Prest paa Tinn i 1595, da Biskop Jens Nilssøn kom paa Visitats, og fornærmede Biskopen høilig ved hverken at møde ham hos nærmeste Prest eller paa Prestegjeldsgrænsen. Biskopen vilde derfor i sin Harme først ikke have taget ind paa Prestegaarden, men paa en Bondegaaard i Nærheden, „efterdi Hr. Hans ikke mødte hannem nogensteds; men der var ingen Bro over, og Elven var stor, saa at han ikke kunde komme derover. Saa vende han tilbage til Prestegaarden. Da kom Hr. Hans og mødte hannem ved Gaarden. Saa talet Bispen til hannem, hvorfor han ikke mødte ham paa Veien, som andre Prestemænd pleier at gjøre". Skjønt Bispen siden „efterlod" Hr. Hans denne Forsømmelse, afreiste han dog snarest muligt fra Atrod, nemlig allerede den følgende Morgen Kl. 9, efter at være kommen Aftenen forud Kl. 5 Han gav heller ikke Hans's „Kvinde," Karen, nogen Daler, som han synes at have givet Prestens Hustru overalt, hvor han likte sig. Karen havde forøvrigt

Digitized by Google

Barn til Daaben paa Visitatsdagen, hvilken Forretning med Indledelse udførtes af Hr. Peder fra Rollag, før Visitatsen tog sin Begyndelse. Da alt var færdigt til Bispens Afreise Kl. 9, maa de have begyndt tidlig om Morgenen. Kun ganske faa af Almuen var tilstede ved Visitatsen, hvilket vel heller ikke er noget godt Vidnesbyrd for Hr. Hans, der forøvrigt er ganske ukjendt for Tinns Kaldsbog og for Tinn. (Sml. Visitatsoptegnelse, S. 368 fl.).

7. Jens Kristenssøn.

Denne Jens Kristenssøn maa efter al Sandsynlighed være en anden end den som No. 5 nævnte, skjønt de identificeres i Kaldsbogen, ligesom de ogsaa gjøres til en Person med Jens Kristenssøn, „Hr. Jens" i Fyresdal, der dog i ethvert Fald ikke kan være den samme som den her opførte Jens Kirstenssøn. Den 20de Juni 1619 gav denne igjen Slip yaa Ødegaarden Lien, som han ved Fogden Anders Mikkelssøns Hjælp havde faaet tilbage under Prestebolet, og overlod den til Torgjer Røsland. Hr. Jens i Fyresdal var dengang forlængst død (se No. 11 under Fyresdal), og kan vistnok heller ikke have været Prest paa Tinn i 1572. Selv om om disse tre alle har hedt Jens Kristenssøn og været omtrent samtidige, maa de dog alle tre have været forskjellige.

8. Hans Jonssøn.

Hans Jonssøn, som gives Tilnavnet Gyne, klagede i 1623 over denne Formandens Opgivelse af Lien. (Tinns Kaldsbog).

I hans Tid mener man, at det store Stabbur nedenfor Alfarveien paa Atrod er opsat, da der over Døren findes

Digitized by Google

udskaaret Aarstallet 1629. (Tinns Beskrivelse i „Fremskridt“ for 1886).

9. Asbjørn Knudssøn.

Han fremlagde ovennævnte Klage af Hans Jonssøn i Retten paa Marum 25de Februar 1651. (Tinns Kaldsbog).

Digitized by Google

Jomfru Maria i Folkebotaniken.

(Brudstykke af et større Arbeide).

Af Dr. A. Chr. Bang.

Vi gaa over til at omtale den Rolle, Jomfru Maria har spillet i vor Folke-Botanik. Man støder da ogsaa her paa det Faktum, at der bag Maria skjuler sig en af de gamle kvindelige Guddomme, hvis Navn maatte vige for Kristendommen, og hvis Funktion blev overtaget af den hellige Jomfru. De Planter, for hvis Vedkommende dette lader sig eftervise inden vort Land, er følgende:

Cypripedium calceolus. [1])

Hornemann erklærer det for utvivlsomt, at denne Plante i Oldtiden bar Navn af »*Freias Sko*«. I Danmark er den bleven kaldet »*St. Oles Bolle*«, medens den hos os hedder »*Mari-Sko.*« Til denne Plante, hvis Navn man i de senere Tider søgte at forklare sig ved den formentlige Lighed mellem Blomsten og en Træsko, sees efter en Antydning hos Hammer i Topografisk Journal den Forestilling at have knyttet

---

[1]) Blytt, Norges Flora, Pag. 358. Schübeler, Die Pflanzenwelt Norwegens, Pag. 138. Gunnerus, Flora Norvegica II, 147. Topogr. Journal, Hefte 22, Pag. 188. Hornemann, Dansk økonomisk Plantelære II, 261. Dybeck, Runa, 1850, Pag. 11.

Digitized by Google

sig, at Jomfru Maria pleiede at gjemme sin Spindel i Blomsterbægeret om Natten.

Orchis maculata [1]).

Planten, der i Syden først bar Navnet *Digitus Veneris*, og senere, i Kraft af Kristendommens Indflydelse, blev kaldet *Palma Christi*, har i Norden, som det sees af dens islandske Navn: »*Friggjargras*,« oprindelig været benævnt efter *Frigg*, Avlekraftens, Frugtbarhedens Aasynje. Kristianiseret er det gjængse Navn hos os blevet: »*Mari-Haand*«; som Varianter hertil optræder ogsaa: »*Mari-Klo*« (i Beistaden) og, *Mari-Jur*« (Fosen); den sidste Benævnelse svarer til Svenskernes: »*Jungfru Marias Brøst*«. Paa Grund af Rodens Form er senere Navnet bleven udvidet til: »*Jomfru Marie og Fandens Haand*;« af de to Rodknoller er, som bekjendt, den ene lys, den anden mørkladen. De Forestillinger, som Folketroen har knyttet til denne Plante, viser noksom, hvorledes gamle hedenske Synsmaader her ere blevne repræsenterede af Jomfru Marias Navn. Ved at anbringe Rodknollerne under en sovende Mands eller Kvindes Hovedpude, har man troet at kunne tilvende sig dennes „Hug“ eller Kjærlighed, hvorfor ogsaa Blomsten har faaet Navn af „Hugvendel.“ Og endnu i forrige Aarhundrede brugte man Rødderne af Planten for med dem at befordre Kvægets Frugtbarhed. Heraf det norske Navn: „*Yksnegras* og det islandske: *Gragras*.

Primula officinalis [2]).

Denne Blomst, der hos os er almindelig kjendt under

---

[1]) Blytt, 343. Gunnerus I, 85. Schübeler, 139. Wille, Beskrivelse over Sillejord, Pag. 119. Dybeck, Runa 1850, Pag. 7. Strøm, Søndmørs Beskrivelse I, 109.

[2]) Blytt, 823. Gunnerus II, 16. Schübeler 273. Rudbeck, Runa 1850, Pag. 13.

Digitized by Google

Navnet: »*Marie Nyklebaand,*« og som Tydskerne fordum kaldte „Himmelschüssel“ eller „St. Peters Schlüssel“, maa i den hedenske Tid have baaret den norrøne kvindelige Guddoms Navn, efter hvem Jomfru Maria har arvet sit Nyklebaand, hin „Asamøi“ med 9 Hænder, som jeg tidligere har omtalt. I Lande, hvor den kirkelige Bevidsthed var mere udpræget, maatte Jomfru Maria i denne Forbindelse vige for St. Peder; hos os har hun faaet beholde sit Nyklebaand lige til denne Dag. Interessant er det at lægge Mærke til, at den Overdragelse af Nøglerne fra Maria til St. Olaf, som vi tidligere have stødt paa i Hexeformularerne, har havt den Virkning i Folkebotaniken, at Svenskerne ogsaa har kaldet Primulaen *St.* »*Olafs Nyckel.*«

Vi besidde desværre intet Middel til nærmere at kunne eftervise, til hvilken kvindelig Guddom Primulaen var helliget. Et lidet Vink i denne Henseende er imidlertid følgende Oplysninger hos Dybeck fra 1542: Mulieres formæ studentes succo e floribus illorum expresso faciem illinunt. Den har altsaa været brugt som et Skjønheds-Middel af forfængelige Kvinder. Mon ikke dette Træk skulde tyde hen paa, at Planten oprindelig havde baaret *Freias* Navn, saa at altsaa *Asamøien* i den tidligere omtalte Hexesang ikke var nogen anden end Freia?

Efter at Maria havde faaet sit „Nyklebaand,“ maatte Folkebotaniken ogsaa udstyre hende med Nøgler. Disse har man i

Botrychium Lunaria [1]),

der hos os vistnok bærer Navnet: *Muru-Nykjel,* Mare-Nøgle. men som ogsaa kaldes *Mari-Lykjur* og Maries Nøgle, et Navn, der ogsaa er knyttet til en anden Plante, Lotus cor., der paa sine Steder kaldes »*Mari-Lykle*« (Aasen).

[1]) Blytt, 29. Gunnerus II, 185. Wille 121. Dybeck, 13.

Digitized by Google

Efter at man i Kraft af oftere paapegede mythologiske Proces først havde faaet Jomfru Maria ind i Folkebotaniken, var tillige Udgangspunktet givet for en rig Nydannelse. Det fineste, det blødeste, det yndigste inden Blomster-Verdenen maatte selvfølgelig sættes i Forbindelse med den hellige Jomfru; her var hendes Krone, hendes Klæder, hendes Tøfler, hendes Sengestraa o. s. v. at finde. Der kan ingen Tvivl være om, at den poetiske Glorie, der lige til de seneste Tider har omstraalet Jomfru Marias Navn i Folkebevidstheden, for en ikke ringe Del er bleven holdt vedlige ad Folkebotanikens Vei. Vi gaa over til at omhandle de hidhen hørende Planter.

Trifolium agrarium [1]).

Det norske Navn: »*Gull-Kulla*« og »*Gull-Koll*« viser sig ved Sammenligning med det Bohuslenske: „Jomfru Marias Kruner" tidligere at have været knyttet til Maria, saa at altsaa Almuen i denne Blomst har seet hendes gyldne Krone.

Alchemilla vulgaris [2]).

Inden vistnok hele den germanske Verden har denne Plante været betragtet som Jomfru Marias Klædebon. „Vor Frues Mantel" i Tyskland har hos os først faaet Navnet: »*Marikaapa*« og senere: »*Maristakk*«. Paa nogle Steder af Landet er Marias Navn bortfaldt og erstattet med „Felle" eller „Fedle" (Folde), med Hentydning til Ligheden mellem Skjortefolder og Bladenes Form. Paa Grund af Blomstens tidligere medicinske Brug: „si mulier a balneo exiens linteum in hac aqva (sc. herbæ) intinxerit, laxisqve mammis imposuerit, duras ipsas efficiet et solidas", skulde jeg være til-

---

1) Blytt, 1203 Gunnerus II, 49. Dybeck, 8—9.

2) Blytt 1143. Gunnerus I, 71. Schübeler, 359. Schnabel, Hardangers Beskr. Pag. 31. Dübeck, 10.

Digitized by Google

bøielig til at tro, at den i Hedenskabet har været helliget Frigg eller Freia.

I *Lotus corniculatus* [1])
fandt man »*Marie Guld-Tøfler*«.

I *Parnassia palustris* [2])

saa man »*Marie Senge-Baand*« paa Grund af Blomstens formentlige Lighed med et Senge=Baand. At Planten tillige har baaret Navnene Hjerte-Blad, Kvinde-Fryd o. s. v. viser noksom, hvorledes Jomfru Maria har hævdet sin Stilling som Freias Efterfølgerske.

Galium verum [3]),

Tydskernes: „Unser Frauen Bethstroh," optræder hos os dels som »*Mari-Fegre*,« den til Maria viede fagre Blomst, og dels som »*Guld-Modra*« med Hentydning til den hellige Jomfrues bekjendte Funktion som Jordemoder, i hvilken Stilling hun selvfølgelig ogsaa er Fadder, Gud-Moder. Den ældste Benævnelse er imidlertid *Jomfru Marie Senge-Fodr* eller *Senge-Halm*, et Navn der viser tilbage den antik-hedenske Folketro, der i Planten saa et Middel mod legemlig Træthed. Man kristnede Tanken og henførte den formentlige Lægekraft til Jomfru Maria, hvis Leie den bløde, vellugtende Blomst selvfølgelig havde prydet. Efter Gunnerus (I, 78) bar paa hans Tid ogsaa en anden Blomst Navn af „Maria Seng-Fodr," nemlig Chrysanthemum leucanthemum (i Ørkedalen og Verdalen).

Bortseet fra fumaria officinalis, hvis Navn i Gryten: *Fru Mari* (Gun, Præf.) er opstaaet ad Folkeetymologiens Vei,

---

[1]) Blytt, 1209. Gunnerus I, 50.
[2]) Blytt, 1017. Gunnerus I, 30. Strøm, Søndmørs Beskr. I, 111.
[3]) Blytt, 696. Gunnerus I, 49. Dybeck, 15.

Digitized by Google

staar endnu tilbage at omtale et Par Planter, der hos os bærer Marias Navn, nemlig:

Hierochloa borealis [1]),

der hos os bærer Navnet »*Mari-Gras*«.

Polypodium vulgare [2]),

der hedder: »*Mari-Bregne,*« og som Folketroen har ladet blive til derved, at „Jomfru Maria lod engang sin Modermælk flyde ud af sine Bryster ned paa Jorden."

Chrysanthemum segetum [3]),

vort: »*Mari-Guld,*« der først skal være indkommet i Norden i Begyndelsen af det 16de Aarh., og hvis Navn sandsynligvis skriver sig fra England (Corn-Marigold).

---

1) Blytt, 66. Gunnerus, II, 117.
2) Blytt, 11. Wille, Sillejord, Pag. 123.
3) Blytt, 582. Gunnerus II, 67. Dybeck, 9.

Digitized by Google

To Ligprædikener fra det 18de Aarhundrede.

I.

Ligprædiken over Hans Christophersøn Bernhoft, Sogneprest til Ytterøen og Provst i Vestre Indherreds Provsti, død 1771.

Meddelt af Provst T. A. Solem.

Er det billigt, at Ære følger Dyden ligesom Skyggen Legemet, saa bøer og billigen et ærefuldt Navn, den bedste Salve, følge den i Døden, som i Livet har med stadige Trin følget, elsket og øvet Dyder eller meget mere den, som er alle Dyders Moder, den sande Gudfrygtighed. Dette er derfor det Æreminde, vi paa denne Dag saa billigen som sørgeligen sætte paa Graven af den her i Livet Velædle, Velærværdige og Høilærde, nu i et bedre Liv saligen hengangne, herr Magister Hans Christophersøn Bernhoft, fordum værdig Provst over Vestre Inherreds Provstie og aarvaagen Sogne-Præst for Ytterøens Menigheder. Bered af Gud til et brændende og skinnende Lys her i Verden, hvis Lys han første Gang saa den ni og tyvende September 1725 i Størens Preste-gaard i Dalernes Provstie i Tronhiems Amt. Gud havde betimelig æret ham med en hæderlig Fødsel af meget ærværdige Forældre, hvis Navn ere til Velsignelse; hans Fader var den Velærværdige og Høilærde herr Christopher Anderssøn Bernhoft, der som en aarvaagen Hyrde lysede for Størens Menighed, indtil han Aar 1754 blev af den store Overhyrde henkaldt til den Hærlighed, hvor Moderen, den Dydædle og meget hæderlige Madame Agnetha Jørgens Datter Haugs, længe forhen, Aar 1735 ved en salig Død var indgangen. Paa denne hans hæderlige Fødsel fulte efter faa Dage hans aandelige Igjenfødelse i den hellige Daab, hvor hans gudfrygtige Forældre opofrede

Digitized by Google

ham til den Gud, som han indtil Enden tjente i sin Aand. Med samlede Kræfter søgte disse eenssindede Forældre at tilbringe denne deres kjære Søn den bedste arvedeel, en god og gudelig Opdragelse. Og ligesom den ømmeste Moder sørgede fremdeles for hans Legemes Pleie, saa vaagede den omhyggeligste Fader for hans Sinds Dannelse og Forbedring ved Lærdom og undervisning saavel i Guds sande Kundskab som andre nødvendige og nyttige Videnskaber, hvis første Grunde bleve Tiid efter anden i hans spæde Sind indpræntede, og det for en god Deel, især efter hans ældre Brødres Indsættelse i Tronhiems Cathredral-Skole, ved hans Sal. Faders egen utrættelige Fliid i de faae Timer, han havde tilovers fra Embeds-Forretninger, som i det vidtløftige Størens Kald i den Tiid hvilede paa hannem allene. Til ydermeere Forfremmelse i sine Studeringer blev han i sit Fiortende Aar forsynet med en Duelig Læremæster og vel erfaren Studiosus, og siden som Cappellan i Melhuus Præste-gjeld afdøde herr Friedrich Rhein, under hvis anførsel i to Aar han gjorde den Fremgang i de lærde Sprog og Præceptis Scholasticis, at han 1741 blev af den da værende ypperlige Rectore Scholæ Nidr. Magister Benjamin Dass prøvet og Antaget i den publique Skole, hvorfra han formedelst udviste Fliid og Fremgang blev 1744 i sin alders nittende Aar med berømmeligt Testimonio Scholast. Dimiteret til Kiøbenhavns høie Skole og samme Aar til dets borgerskab indskreven af Rectore Magnifico, den vidtberømte Etats-Raad Hans Gram, og antog til privat Præceptor da værende Justitz-Raad og Professor Juris et moralium, Christ. Ludv. Scheid, af hvilken som Kongl. Hofraad, Historiographus etc. i Hannover han ti Aar derefter med glæde blev modtaget paa sin Tilbagereise fra Tydskland. Allerede strax anvendte han saa vel det første og vigtigste academiske Aar, at han 1745 med største ære og Fordeel erholdt Examen Philosophicum; og efter at han fremdeles med lige Fliid og Nytte havde hørt de Theologiske Lærere Doktor Vøldike og Holm, fuldendte han inden to Aars udgang med fuldkomneste Honneur sin berømmelige Cursus academ. og erholdt for Dimiss-Prædiken saavelsom begge Examina Caracteren Laudabilem. For nu med disse Videnskaber at lætte sin Fader og gavne sine tvende yngre Brødre, avlede af Faderen i det andet Ægteskab med Velædle, Dyderige, nu Salige Madame Susanna Evens Datter Meldal, forloed han Academiet for i Dyd og Studeringer at veilede disse sine brødre, af hvilke den eene døde i sin ungdom, den anden og yngste begræder idag sin elskværdigste broder. Her var det, han ved at lære andre lærte selv og ved at udvide deres Indsigter udvidede sine egne. Og var det ingen under, at

Digitized by Google

han ved saa tilig og flittig Øvelse i Prædike-Stolen og Catechisationen opnaaede berømmelig, til manges Nytte i begge Deele saa stoer og rar en Styrke og Fuldkommenhed, som længe vil blomstre i Guds-Kirke og alles Erindring. En saa vel anvendt Ungdom og erhvervede grundige Indsigter blev ogsaa billig skjønnet baade indenlands og siden udenlands, da han i sit tre og tyvende Aar blev antaget til Amanuensis af hans Høiædle Høiærværdighed herr biskop Harboe, da værende biskop over Tronhiems Stift, hos hvilken han forhvervede sig saadan yndest, at han Aaret derpaa i samme vigtige Post maatte geleide ham til Kiøbenhavn og Sællands-Stift, hvor hans udmærkede Lærdom og Duelighed tilveiebragte ham saa stoer Yndest og Anseelse hos universitetets offentlige Lærere, at de 1750 begavede ham med det Brochmandske Stipendium samt efter foregaaende Prøvelse fandt ham værdig til Gradum Magisteirum, ved hvilken hans Flid og Lærdom offentlig blev belønnet i Aaret 1752. Saa priselig en Konduite udvirkede imidlertid hos hans Høiærværdighed herr biskop Hersleb den bevaagenhed og Tillid til hans altid udviste stadige og roesværdige Forhold, at han i April samme Aar ansaae ham til Anfører for sin egen Søn, nu afgangne Mag. Peter Jesper Hersleb, paa hans forestaaende udenlandske Reise, med antageligste Tilbud af al fornøden understøttelse i hvad han foruden det Brochmandske Stipendium kunde behøve; hvilket Forslag han med Erkjendtlighed antog, og i saa værdige Hensigter til sin og andres Fordeel i samme Foraar tiltraadde sin Reise udenlands til fremmede Stæder og høie Skoler, hvor han flittig sankede Erfarenhed og Kundskab om den verden, i hvilken han skulle tiene og har tient sin Gud og sin Næste. Der lærte han at kiende og blev kiendt, ja elsket af mange store, berømte Mænd, af hvilke mange, som endnu leve, ville tage megen Deel i den Sorg, som vi nu føle over hans Tab, om de med os vare vidende og Vidner til denne vor sørgelige Forretning. Aldrig før saa han Hamburg, vor berømte Grændse-Stad, førend han der med sin Compagnon fandt en stoer Velynder i den berømmelige Prof. Joh. Chr. Vulf, og i den berømte og lærde Pastor primarius herr Vagner ligesaa. Nogle ugers Ophold i Leipzig tilveiebragte ham bekiendtskab og megen Høfligheds beviisning af Deilingius, Börner, Hebenstreit, Crusius, Semler, Kopp, Gottscheiden og Kæstner. Men i Jena var det egentlig, at Aaret skulle deeles mellem de vigtigste og nyttigste Videnskaber; vi undre ikke over den Afdødes ugemene Færdighed og grundige Indsigt i samme, Naar vi erindre os de store Veivisere, han i dem har fundet paa anførte Stæd, saasom i Theologi og Kirkehistorien en Professor Volk, en Koeker og

Digitized by Google

en Reusk, i den philosophiske Moral en Daries, men i Grund- og Fornuft-Læren og den naturlige Guds-Kundskab vor egen Høifortiente Høiærværdige Herr biskop Gunnerus, i det Hebraiske en Tympe, i den forsøgende Physique en Hamberger, og ved en Mulius har fundet fri Adgang til universitetets herlige bogsamling. Men hvad endnu i Jena stoed ligesom tilbage, det skulle atter vel anvendte halvandet Aar i Halle oprette ved at høre in Theologicis Baumgarten, Kopp, Semler, in Hebræis den gamle Michaëlis, in antiqvitt. Judaicis Simonis, in Philosophia Meyer, Veber, in Hist. nat. Lange. Og for ligesom paa en Gang at tilfredsstille Deres Opmærksomhed, saa maatte Goettingens mærkværdigste Ting, saasom det fortræffelige universitæts Bibliotheque, den Botaniske Have og det berømte Observatorium, saa og dens mærkværdigste Lærere, en Mosheim, Heuman, Ribov,. Feuerlin, Gebauer, Schmaus, Michaelis, Boemer, Holman, Gesner med flere, blive dem bekiendte. Nu var det, efter hans Høiærværdigheds godtbefindende, Tiid at fuldende en saa betydelig og kostbar Reise, som ogsaa over Hannover, Zelle, Harbourg og Hamborg blev i Kiøbenhavn tilendebragt sidst i Aaret 1754. Ved sin Tilbagekomst fandt den Sal. afdøde i de tvende store biskoper Hersleb og Harboe endnu fremdeles de samme store Velyndere og deres uforandrede bevaagenhed og yndest, den han og med tilbørligste Erkjendtlighed stedse erindrede, da ey allene Adgang til deres Huus, men ogsaa deres bord stoed hannem aabent. Og var det derfor de, som best kiendte hans beqvemhed, ønskede at see en saa vel begavet Arbeider udsendt udi Herrens Viingaard; til den Ende de troelig vigilerede for hans befordring, hvilket ogsaa lykkedes, da han i følgende Aar 1755 den 13de Juni blev af høist salig Kong Friderich den femte allernaadigst kaldet til Sogne-Præst for Ytterøens Præstegjeld. Til hvilket sit anbetroede Embede antage, han og i Augusti samme Aar tiltraadde Reysen op fra Kiøbenhavn.

Nu skulle altsaa Fædrene-Landet høste Frugten af den viisdom, han i fremmede Lande havde samlet; nu skulle Guds Kirke nyde Renter af det store Pund, Guds Naade havde betroet ham. Og sandelig, hvo kand sige, at han grov sit Pund i Jorden? Hvor ufortrøden satte han det ud paa Rente til sin Herres Ære og sin Menigheds Opbyggelse. Ere her ikke i Dag ligesaa mange bedrøvede som levende Vidner paa hans Aarvaagenhed og Troeskab udi alt Guds Huus? Vi sige det, vi vide, og vidne det, vi have hørt. Han som en viis Bygmester byggede sin og sine Tilhøreres Salighed paa den bedste grundvold og eeneste Hovedhiørne-Steen; han byggede paa Guds Huus ikke med Træe, Høe og Straae, men

Digitized by Google

med det uforgiengelige guld og Sølv og de rette ædelsteene; han byggede ogsaa sit eget Huus, Skiønt til altfor kort besiddelse for sig og siue efter vores Tykke. Han byggede meere for sin Eftermand, efter som Gud selv har beredet ham et Huus, som ei er giort med Hænder. Men som han udi meere end syv Aars enlig Stand immer savnede udi sit Huus den vigtigste Prydelse, saa fandt han og omsider samme efter Guds behagelige og viise Forsyn udi Sin Dydzirede, nu Sørgeligst efterladte fromme Egtefælle, Velædle Provstinde Christence Dorothea Broch, en værdig Datter af den Velædle, Velærværdige og Høilærde herr Provst Ludvig Friderich Broch, velfortiente Sogne-Præst til Nærøens Præstegjeld, med hvilken han ved en Christsømmelig Copulation blev forenet paa Hitterøens Præstegaard den 14de Julii 1763. Gud gav hende i denne Mageløse Mand den fuldkomneste, ømmeste og kierligste Ægtefælle, ja alt, hvad hun kunde ønske til sin jordiske Fornøielse, og intet fattedes i denne Forbindelse til hendes lykke, uden den alt for hastige Skilsmisse efter et kierligt Ægteskab af mindre end som otte Aar. Hvor billige ere derfore de Taarer, med hvilke hun væder hans værdige Aske. Men han forlod hende ikke venneløs, han overlod hende ved sin bortgang til den bedste ven; den herre, han saa troelig tiente, skal selv være hendes Ven og Mand og Forsvar; han efterlod hende ogsaa her i verden mange venner, ja ligesaa mange venner som bekiendtere, og har ved sin Fraskillelse givet hende en gyldig Anviisning og retmæssig Fordring paa deres venskab og Tieneste, nu hun savner blandt Mennesker den allerbedste ven og blandt Ægtevenner den allerbedste Husbonde. Hun begræder idag ikke sit Tab alleene, men og for Fire umyndige Smaae, der ikke selv kand skiønne paa sit store Tab. Disse yndige Frugter af et velsignet Egteskab, en Søn og trende Døttre, behagelige, men tillige bittre Amindelser af den bedste Egtemage, disse uskyldige og indtagende Billeder af den Salige Afdøde, der maae bedrøve, idet de glæde den ømme Moders Hierte, men i det de saare, maa tillige trøste, som de, der staae udi Guds forsyns Øie og ved deres jordiske Faders Skilsmisse ere overleverede til en bedre Fader, der ei allene har æret dem udvortes med den kiendeligste Lighed af deres uforglæmmelige Fader, men endog ved sin Aand kand giøre dem indvortes i Hierte og udvortes i Forhold til fuldkomne Efterfølgere af saa kiær en Forgiænger som alle Dyders sande og fuldkomne Mynster.

Saaledes vidste Gud at belønne hans Retsindighed inden hans eget Huus; men og hans oprigtige Iver i guds Huus og Sag skulle endog her paa Jorden ikke være ubeløonnet, idet han som en troe Tiener i det mindre blev sat over større og

Digitized by Google

ei allene saa sin egen Menighed forøget ved Verrans Annex-Sogns Tillæg af høi Kongl. Naade, men og paa samme Tiid blev af Gud betroet Overopsyn over flere Menigheder og Embeds-Brødre, da han 1766 den ni og tyvende November i hans Alders to og Fyrretivende Aar blev af Høiærværdig herr biskop Gunnerus paa Grund af herr biskopens eget og Vestre-Indherreds velærværdige Præsteskabs vota beskikket til den første værdig Provst over bemeldte Vestre Indherreds Provstie. Her var det, at en tredobbel Menigheds og et dobbelt Embedes byrder og Forretninger udkrævede en dobbel Mand og dobbelte Kræfter. Hvorfor han og saae sig om efter een troe Medarbeider, og hvad under, at hans Øine faldt paa den, hvis retskafne Sind i Christo han bedst kiendte, og hvorudi han ikke blev bedraget, da han efter Guds behag det følgende Aar 1767 gav Samfunds Høire haand til sin yngste broder, da værdig Candidatus Ministerii og nu sørgeligst efterlevende Medtiener her i Menigheden, den Velærværdige og Vellærde herr Friderich Christian Bernhoft, og med Kongl. Allernaadigst Confirmation af 18de Maii samme Aar vocerede ham til sin Capellan og Medbroder i Embedet. Det er saa Guds Maade, at tit saarer han, men hans Hænder læge, en naade, som bøer skjønnes paa, at her paa Denne dag ikke fattes i den Afdødes Sted en mand udi guds Huus og en Mand i Faders Sted udi den Afdødes Huus. Nu haabede og ønskede vi Guds Huus og hans eget Huus Længe og sildige Frugter af den bekiendte Retsindighed og nidkierhed for guds Ære, som han baade lærte andre og øvede selv. Men guds Tanker vare ikke som vore Tanker. Thi der hans ærefulde Liv var udi sin Middagsglands, da skeede der en saa sørgelig som uformodentlig Formørkelse, og som med en Hvirvel-Vind, udsendt af Livets og Dødens Herre, slukkedes saa stort et Lys for udi en større og renere Forsamling at skinne desto klarere som den, der til Retfærdighed haver oplært mange her og har derfor ivente der en desto storre Herlighed —, hvilket tildrog sig paa Fosnæs gaard i Bedstaden den anden Martii sidstafvigte, at han efter en kort og heftig Sygdom af Fire Dage omskiftede Tidens Møisomhed med en salig Evighed i en priselig, skiønt kort Alder af Fem og Fyretive Aar syv Maaneder og tre Dage, da han med berømmelig Aarvaagenhed har forestaaet dette Kald over Femten Aar og Provstiet over Fire Aar. En kort Tid i Henseende til Aars og Dages Tall, men lang nok i Henseende til gode og store Idrætter; thi Gud hastede med ham, og han hastede til Gud, som tog ham. Vi savner alle meget ved dette sørgelige Tab: Guds Huus savner en aarvaagen Samuel; Guds Sag en ivrig Moses; Guds Menighed en sagtmodig Aharon; den bedrøvede

Digitized by Google

Naomi en uforglemmelig Elimelech; den forladse Elisæus sin Elias og Forgienger; det hele Sørge-Huus sin mageløse Abraham; den Sørgende Familie sin Glands og Glæde; vore Selskaber sin Ziir og Smykke; alle Naboer en beredvillig ven; alle venner en oprigtig Jonathan; alle trængende en paalidelig Støtte; alle uerfarne en ypperlig Gamaliel; Fædrene-Landet en af de faae Trofaste, som kunde staa i gabet. Alle tabte en Menneske-ven og et rart Dyds-Exempel. Altsaa, da vi ikke kunde give hans Dyd nogen anden belønning, da han nu ikke trænger til nogen anden belønning, saa lade vi ikkun hans eftermæle vederfares Ret og give ham det ærefulde Vidnesbyrd, som han fortiener: at han blandt de Dødelige haver ikkun faa sin Lige. Hans gjerning er for hans gud; hans Navn er i velsignelse. I Dag er hans Jordiske Levninger sidste gang gaaet ind i dette Herrens Huus, for hvilket han i Livet var af Huusets Herre beskikket til en Hoved-Pillare, og hvor han efter sin Herres Forjættelse skal aldrig mere gaae ud af, førend paa hin Dag, da dette hans Støv skal opreises med ære og samles med den forklarede Siæl, som her i Livet i dette veldannede Legeme glædede ligesaa mange, som den nu har bedrøvet ved sin alt for hastige bortgang. Vi nøies med at begræde en Mand, om hvilken vi ville sige meget, om vi kunde, men om hvilken vi ikke kunde sige saa meget, som vi ville. Vi følge ham i Dag saa langt, som vi kunde; vi geleide hans Støv til sin Rolighed og Sovekammer; vi følge hans Skygge med vore Taarer; vi følge hans forklarede Siæl med vore Tanker lige ind i den Forsamling, hvor han for Guds Throne skinner iblandt Seraphinerne. Gud hielpe dem alle, som have hørt ham, at følge hans opbyggelige Lærdom. Gud hielpe os alle, som have seet ham, at følge hans ustraffelige Fodspor i gudelig Retsindighed.

Saa taer gud de Fromme bort, fordi han haver Lyst til dem, og fordi verden er dem ikke værd. Dog, den Salige Afdøde er ikke borte; han er allene gaaet hen efter sin Herres befaling: Du Menniskens Søn, gaa til Enden og hviil og staae i din Deel ved Dagens Ende!

Fracturt i Aaret 1796 af Lorentz Alexandersøn.

Digitized by Google

II.

Ligprædiken af Claus Frimann over Madame Schonvig i Rugsund, død 1781 *).

Meddelt af forhenv. Provst W. F. Koren.

Evige og udødelige Gud — for dig er een Dag som tusinde Aar, og tusinde Aar, som een Dag; du er uden Begyndelse og Ende. — I din Magt staar det derfor allene at bestemme Tider og Aldre. I din Magt staar det at afmaale Menneskenes Liv. — Fra Evighed selv har Du og tællet vore Dage — fra Evighed har Du nøye bestemt de Øyeblikke, da vi skulde gaa ind i denne Verden og ud igjen af den samme. — Vi komme efter dit Visdoms Raad ind i denne Verden. Vi begynde paa Banen. — Nogle af os giøre kun faa Skridt frem paa denne, saa kalder du dem tilbage, til en Advarsel for os, at vi ikke skulde stole paa et langt Liv. — Andre af os leder Du saa langt frem, at de trættes af Veyen og intet heller ønske sig end Hvile; Du viiser i dem din Almagt, at Du dog i saa lang en Tid kan opholde saa brækkeligt et Rør, som Mennesket er af Naturen. Men, endog disse, disse længstlevende blandt os, de finde dog paa Livets Vey den Grændse, hvor det heder til dem: saavidt skal du komme og ikke længer; den samme Grav, som modtager de yngre, modtager og de ældre. — Saa viiser Du os, o Gud, at vi ere alle dødelige og have her ingen blivende Sted; ligesaa mange Dødeligheds Exempler du stiller os for Øye, saa mange Erindringer giver Du os, at vi skulde tænke os om. — Men, o Herre, hvor lidet agte vi derpaa! — Verdens Trælle binde sig saa fast til denne Verden, som om de aldrig skulde forlade den samme. Menneskene leve saa roligt i deres Lyster, som om de havde giort Pagt med Døden. Endog de bedste blandt os glæmme undertiden det Tilkommende, i det vi see formeget paa det Nærværende. — Forlad os, o Gud, saadan vor Uagtsomhed, forlad os, at de Advarsler, du giver os ved enhver Død, saa ofte blive spildte. Ak Herre, lad da vor Dødelig heds Erindring blive ret levende i alles vores Hjerter, ret nyttig og frugtbar til Opvækkelse, Forsigtighed og en salig Beredelse til det Tilkommende. Vor Dødeligheds Erindring opvække da alle sovende Samvittigheder i tide, at de kunde sandse de Ting, som tjene til deres Fred Den standse alle Vildfarende, at de maatte erindre, at paa Døden følger Dom-

---

*) Hun døde i en Alder af 100 Aar, 6 Uger og 5 Dage.

Digitized by Google

men. Den lære os, at vi ere alle Mennesker, paa det vi ey skulde ophøye os over vore Medmennesker; at vi ere alle Syndere, paa det vi kunde ydmyge os under dig, og at vi ere alle Vandringsmænd, paa det vi kunde gaae den Vey, som fører til Livet. — — Og, naar da vor Udgangs Tid og Time kommer, lad det da kjendes, at vi forud have erindret vor Dødelighed — lad os da findes i den Stand, at vi uden Frygt kunde modtage det Bud, som Syndere allene maae bæve for. — Giv, at vi da, fornøyede med vort Livets Maal, enten kort eller langt, kunde med Haab, med Frimodighed, overlevere til dig, o Fader, vore Sjele i din Haand og saaledes beslutte et christeligt Liv med en salig Død.

Psal. 91—16: Jeg vil mætte ham med et langt Liv, og lade ham see paa min Salighed.

Exord.

At Livet i sig selv er en Velgiærning af Gud, det er noget, som vel ingen tviler om. Men, om ogsaa et langt Liv er en Velgiærning, det er et Spørgsmaal, som man skal have nødig at betænke sig, førend man besvarer. Ved et langt Liv forstaar jeg her det Liv, som haver naaet de graa Haar, og som strækker sig ud over den almindelige Grændse, med et Ord: Alderdommen. Er denne en Velgiærning? Er den at takke Gud? — I gamle og Fædre, som gaae skiælvende paa Breddene af eders Grave, I skulde bedst kunde sige os dette [Men, vi kaste kun et Øye ned paa Eder, og det første Øyekast paa eders Liv og Tilstand opvække baade Skræk og Medlidenhed hos os*)]. Hvor mange Besværligheder følge ikke med Alderdommen! Legemet er nu som et brøstfældigt Huus, der ikke meer staar til Opreysning. Foden vægrer sig for at bære det; Haanden har Møye med skielvende at bringe til Munden den Mundfuld Mad, som nu kun har liden Smag; Øyet er nu dunkelt, Naturens Yndighed kan ikke længer behage det; Øret lukker sig, Venners Samtaler ere nu et fremmed Sprog for det. — Det hele Menneske bliver sig selv til Byrde, bliver andre til Byrde; det kjædes ved sig selv og ved andre, taaler intet; ingen Ting er det til maade. Og, som det da er til Besvær for andre, maae det vel undertiden høre andres Utaalmodighed og onde Ord. Alting synes nu at være tabt for et saadant udlevet Menneske. Verden er nu ikke meer en Verden for det. Omgang er det uskikket til; Verden flyer for det, det kan neppe omgaaes med sig selv. Tankerne ere langsomme; Hukommelsen forlader. — Kommer det nu til den sidste Tid, legges det udtærede Legeme paa

*) I Marg. tilføiet: Betragter jeg Alderdommen efter sin udvortes Skikkelse og Tilstand, da finder jeg den mere ynkværdig end ønskværdig.

Digitized by Google

Sygesengen, hvilken Usselhed! Kroppen bliver Bly, Leyet Steen. Lyset selv bliver et Mørke for det. Der ligger et saadant Menneske, — er det et Barn, en Dødning, en Skygge? Dette er de Dage, Prædikeren kalder de onde Dage, dette er de Aar, hvorom Mennesket skal sige: Jeg haver ikke Lyst dem. Præd. 12. — Betragtes det lange Liv paa denne Side, jeg meener: i Henseende til dets medfølgende Besværligheder, saa synes det virkelig at være heller en Straf, end en Velgiærning, heller noget, man maatte frabede, end ønske sig. Men som de fleste Ting kan betragtes paa tvende Sider, saa kan og Alderdommen; og betragtes nu denne paa sin anden Side, saa skal vi finde, at den og haver sine Fordeele. Hvad skal vi nu da giøre for at kunde dømme om, et langt Liv her skal henregnes til de gode eller til onde Ting? Vi maa veye Fordeelene mod Besværlighederne. Jeg tror, Fordeelene skulde overstige Besværlighederne, allerhelst da disse ere dog ikke saa store, undtagen i den sidste Tid af Alderdommen, og de ere dog kuns legemlige; derimod er der ikke allene legemlige eller timelige, men og aandelige Fordeele ved et langt Liv. Det kommer nu an paa, om disse Fordele ere tillige af synderlig Vigtighed; — ere de det, saa bliver et langt Liv dog en Velgiærning. Allerede forud ledes vi til at slutte det af det, at Gud selv regner et langt Liv blandt sine naadige Forjettelser og blandt de Belønninger, som han giver de Gudfrygtige; saa giør han og i vor Text. I det næstforegaaende opregnes store Naadesbeviisninger, som Herren lover dem, ham elske; saa heder det: Efterdi han haver Lyst mig (siger Herren), saa vil jeg udfrie ham, jeg vil ophøye ham, thi han kjender mit Navn; han skal kalde paa mig, og jeg vil bønhøre ham, jeg er hos ham i Nød, jeg vil fri ham og herliggiøre ham. Hertil legges nu og dette: Jeg vil mætte ham med et langt Liv og lade ham see paa min Salighed. Den hele Psalme, som heel igjennem handler om de gode Ting, Gud lover Sine, slutter med dette Løvte om et langt Liv; dette settes som Kronen paa de øvrige Forjettelser. Men lad os nærmere prøve denne Forjettelse. Lad os komme til Sagen. Jeg vil forsøge at beviise,

At et langt Liv virkelig er en Velsignelse af Gud.

Lad os se: 1. Hvad Fordeele et langt Liv fører med sig for et Menneske i Almindelighed;

2. Hvad Fordeele det fører med sig for en Gudfrygtig i Særdelished.

1. a) Er det en Fordeel at blive hædret og æret af andre, saa bliver og dette en af Alderdommens Fordeele. Alt det, som Alderdommen setter sit Stempel paa, fører ligesom en Ret med sig til at blive æret. Endog livløse Ting, ere de

Digitized by Google

fra ældre Tider, saa blive de mere agtede, holdte i større Priis, end de Ting af de yngre Tider, omendskiøndt disse i sig selv ere mere kostbare, end hine. Det gamle Træ, som dine Forfædre have plantet, og som udbreder sin Skygge over dit Huus, fører det ikke en besynderlig Ærværdighed med sig, blot for sin Alders skyld? Saa er det og med de gamle Mennesker. Endog blot den Udseende, de ved Alderdommen faae, giør dem ærværdige; graa Haar, siger Salomo, er de Gamles Ære, Prov. 20. — De Gamle gives ofte Fortrinet for Yngre, endog blot for deres Alders skyld. Skriften selv giver dem Ret til at æres; den byder at omgaaes dem med Undseelse. Skiæld ikke paa en Gammel, men forman ham som en Fader, siger Paul. til Tim. — Dog maa herhos vides, at den Ære, som følger den Gamle, allene for hans lange Livs skyld, den er dog ikke den rette og sande Ære; den er heller en Skygge af Ære. En hæderlig Alderdom er ikke den, som haver en lang Tid, ey heller den, som er maalet efter Aars Tal, men Klogskab er det rette graa Haar for Menneskene, og et ubesmittet Levnet den rette Alderdom, Viisd. Bog 4. — Der er den Gamle, som fortjener at foragtes. En Gammel, som endnu er et Barn i Forstand, ham ærer jeg mindre, end den, som er et Barn i Alt; hans Alder, just hans Alder giør ham Skam. — En Gammel, som er bleven gammel i Synd, og hvis Hjerte er til det Gode ligesaa haardt og stivt, som hans udvortes Lemmer er hærdede og forstivnede ved Alderen, — en Gammel, som gaar paa Graven og dog ey bereder sig til Døden, til Dommen og Evigheden — med hvad Øyne skal vi ansee saadan en? En saadan fortjener at være en Afsky i vore Øyne, ligesom han og er det i Guds; de Skampletter i hans Liv og Opførsel, som ere saa sorte, de fordunkle saa aldeles den Ære, han skulde have for sin Alder, at der bliver intet mere hæderligt tilbage. — Ney det, som giør Alderdom især hæderlig, det er de Fuldkommenheder, som ofte følge med den, men som man altid kan vente at finde hos den.

b) Er det en Fordeel at kunde samle sig megen Kundskab, Indsigter og Erfarenhed, da er og dette en af de Fordele, som især høre Alderdommen til. Jeg mener her kun verdslige Kundskaber og Indsigter. Disse, vide vi, er baade fornøyelige og nyttige. Os er af Naturen indplantet Lyst at vide, at opdage, at lære; hver Gang nu denne Lyst opfyldes, fornøyes Sindet. Alt det, som er nyt, rører og behager. Jo mere vi lære, jo mere oplyses Forstanden, jo mere beriges Ihukommelsen. Og ligesom Lyset er behageligt, naar det kommer, og jo mere det voxer, saa behagelig kommer og

Digitized by Google

Sandheden og Indsigterne, og jo mere disse voxe og opklares, jo fornøyeligere. Og dette Kundskabs Lys, som man samler sig, kan man ikke allene selv bruge og fornøye sig udi, men og meddele til andre og derved giøre sig æret og anseet. — Til at samle Kundskab og Indsigter ere mange Leyligheder. Vil vi betragte Guds Gjerninger i Naturen, finde vi en Afgrund, som aldrig udtømmes; vi finde der saa mange konstige Skabninger, saa mange Ting at forundre os over. Vil vi lære andre nyttige Kundskaber, som kan være til saavel det naturlige som borgerlige Livs Fornødenheder og Beqvemmeligheder, saa er derudi Lærere for os. De Levende lære ved deres Oplysninger, de Døde tale giennem deres Skrifter. Der er saa meget at lære i dette Liv, at endog det længste Liv forslaar ikke dertil. Den, der vilde all sin Tid studere kun een Videnskab, skulde, endog naar han var bleven gammel, maatte bekjende, at det, han vidste, var Intet mod det, som stod tilbage. — Det er sandt, alle have ikke lige Adgang til Kundskabens Kilder, og de høyere Kundskaber ere mest for dem, som ere af den høyere Stand; men endog for dem i den lave Stand bliver dog altid nok at lære baade af det, som angaar deres Stand, Levemaade, og andre Ting. I det mindste kan man, i hvad Stand man er, ved et langt Liv samle sig Erfarenhed, Skjønsomhed, saa at man kan lære at skille det Onde fra det Gode, det Falske og Bedragelige fra det Sande og Ægte, Ret fra Uret. De glimrende Ting skal ikke saa lettelig forblinde den Gamle; Fristelser skal ey saa let forføre ham; han er, maaske ved Skade, bleven viis og forsigtig. Og som han saaledes har lært at kjende Verden selv, saa kan han og være en Lærer for andre, han kan nu advare for de Skjær, han selv har stødt an paa; han kan give sunde og sikkre Raad i vanskelige Tilfælde. Han har lært at kjende den Forfængelighed, det Tomme, det Flygtige i Verden; derfor setter han ey større Priis paa den, end den fortiener. Han har lært at kiende den Ufuldkommenhed i Menneskenes Gierninger, den Ustadighed i andres Løfter, og derfor bygger han ej sit Haab der, hvor han frygter at bedrages. Saadan Klogskab samles ved Erfarenhed, og saadan Erfarenhed samles ved et langt Liv, og denne Erfarenhed er de Gamles Krone, siger Syrac, c. 25.

c) Er det en Fordeel og Fornøyelse tillige, at man kan see og høste Frugter af sine Bestræbelser, da kan man ved et langt Liv helst vente dette. Mennesket giør ofte adskillige Anlæg, arbeyder for den tilkommende Tid. Men midt i Arbeydet kommer undertiden Døden og overfalder Mennesket; det maa da lukke sine Øyne, førend disse kunde see nogen Nytte af Arbeydet; det maa overlade Nytten og Frugten til

Digitized by Google

sine Efterlevende, ofte til Uværdige, til dem, som ey skiønne paa den før anvendte Flid. Saadant er en af Livett tunge Skiæbner. Men hvor lykkelig, naar man kan undgaae denne Skiæbne, naar man kan opleve det Gode, man har arbeydet for, naar man kan see det for Øyet, som man tilforn kun har seet i Haabet. Dobbelt behageligt er det Gode, man selv har arbeydet for. Du planter et Træ til at bære Frugt, du omgiærder det, freder det, opelsker det; med Fornøyelse seer du det voxe; med Fornøyelse ser du dets Frugter at modnes; med endnu større Fornøyelse smager du dets Frugter, de smage dig dobbelt sødt. Med Fornøyelse seer du det udstrække sine Greene over dine graa Haar. Dette Haab om at see Frugt af sit Arbeyde i de ældre Aar skal opmuntre Mennesket til at arbeyde i de yngre.

d) Er det et Gode og en Fornøyelse, at man ikke allene kan see Afkom af sig, men og sin Slægt og Afkom i Velstand, da er dette noget, som allene ved et langt Liv opnaaes. Børn og Afkom, lad end være, deres Opdragelse koster Møye, lad være, de undertiden kan volde mere Sorg, end Glæde, saa bør de dog i Almindelighed regnes blandt Livets Velsignelser. I dem see Forældre deres eget Billede; kan de tillige i dem see Dydens Billede, kan de see dem at voxe i Forstand og Duelighed, som de voxe i Alder, hvilken Glæde! I dem have Forældrene Hielp i deres nærværende Arbeyder, og kan haabe at understøttes af dem i den tilkommende Alderdom og da at nyde af dem den samme Ømhed og Omhyggelighed, som Børnene have nydt af dem. Og, naar Forældre betragte disse som sine Arvinger, naar de betænke, at det, de have samlet, kan blive dem til Gode, som de unde best, hvilken behagelig Erindring! — Men kan nu den Gamle ikke allene see sin første Afkom, men Afkoms Afkom i mere end 1 Leed, kan han see sig saaledes i disse ligesom at fødes paa nye; end meere, kan han tillige see disse Greene at blomstre omkring sig, hvor maa det oplive endog den allerede Udlevede. Hvor rolig gaar han da til sin Grav, naar han veed, han kan forlade disse uden Bekymring, og at han i sine Børns Arme kan lukke sine Øyne og af disse følges med Hæder til sin Grav, hvor hans Støv vædes af deres Taarer og velsignes i deres Minde. Men alt dette er nu kun saadanne Fordele, som et langt Liv kan give et Menneske i Almindelighed. Lad os nu see viidere

2. de Fordeele, det giver den Gudfrygtige i Særdelished.

a) Ved et langt Liv modtager den Gudfrygtige saamange flere Velgiærninger af Guds Haand. Jeg skal mætte ham

Digitized by Google

med et langt Liv og lade ham see paa min Salighed. Gud lader den Gudfrygtige ikke allene see Salighed, men nyde Salighed, begge Deele meenes her i Textens Ord. — Ved den Salighed, Gud lover Sine, forstaaes ikke blot den Salighed, han haver giæmt til dem hisset, men og det Gode, han lader dem vederfares her i Tiden. Dette Gode, disse Vegiærninger, ere mangfoldige; — jeg vil deele dem i 2 slags, besynderlige og almindelige. De besynderlige Velgiærninger, derved forstaar jeg dem, som Gud giver til Belønning for Gudsfrygt, og som ere for det meste naturlige Følger af Gudsfrygt Saa nyder f. Ex. den Gudfrygtige gierne Fred og Rolighed, fordi han elsker Fred og søger at undgaae Striid og Uenighed; saa nyder han en rolig Samvittighed, fordi han handler efter Samvittighed; saa nyder han Glæde i Gud, fordi han søger den i Gud og ikke i Verden; saa nyder han Trøst i farlige Tilfælde, fordi han veed, Gud er hans Fader, som ikke kan eller vil forlade ham; saa nyder han undertiden i Nøden ganske uformodentlig Hielp og Frelse, fordi han har forladt sig paa Gud og stridet under hans Skiold mod Nøden og Faren; saa seer han Lys at oprinde for ham i Sorgens Mørke, fordi han med Troens Øye har seet op til Lysenes Fader; saa nyder han Bønhørelse i de fleste Ting, fordi han beder ikke om andre Ting, end de, som Gud seer ham at være tienlige, og fordi han taalmodig opbier Guds Time. Saaledes lader Gud den Gudfrygtige se sin Salighed i besynderlige Velgiærninger. Men der ere og almindelige Velgiærninger, som ogsaa et jordisksindet Menneske kan nyde, ligesaavel som den Gudfrygtige. Solen, det vederqvægende Lys, opgaar over dem begge, Regnen befrugter saavel den enes Ager, som den andens. Græsset voxer maaske lige villigt paa begges Mark. De borgerlige Love beskytte ligesaa vel den enes Ejendom, som den andens. Gode Indretninger i Landet tiene den ene, saavel som den anden. Begge kan see deres Huuse tiltage i Velstand, begge kan see deres Familie beriget med Afkom. Guds Huus staar aabent for dem begge, Naadens Bord dækket for dem begge. Men disse fælles Velgiærninger er ikke lige agtede af begge. Et blot jordisk Menneske anseer dem maaskee ikke engang som Velgiærninger, han kalder dem kun naturlige Følger etc. En Gudfrygtig derimod anseer dem alle som Udflydelser af Guds Godhed, og da han veed at giøre den rette Sammenligning mellem sin Fortjeneste og Guds Godhed, i. e. han kjender sig uværdig endog til det Mindste og i sit Hiærte siger: Herre, hvad er et Menneske, at du tænker paa ham etc., saa skiønner han desmeere paa Guds Gaver; for ham blir de virkelige Velgiærninger, ja dobbelte Velgiærninger, store, høje, gudommelige Velgiærnin-

Digitized by Google

ger. — Nu, denne Guds velgiørende Naade udbreder sig over den Gudsfrytiges ganske Liv. Herrens Miskundhed er hver Morgen nye, den følger ham Dag efter Dag, Aar efter Aar. Altsaa, jo længer et Menneske lever, jo flere Guds Velgiærninger oplever det, og jo ældre det er bleven, jo mere benaadet tillige, jo mere har han seet og erfaret af Salighed, efter Herrens Forjættelse: Jeg vil lade ham see paa min Salighed. — Jeg synes at see en Gammel, som staar paa Bredden af Graven. Han vender sig og seer tilbage paa sit lange Liv. Allevegne seer han Herrens Miskundhed. Lige fra Vuggen, lige fra Moders Liv haver den fulgt ham. Selv i Moders Liv byggede den for ham den nu brøstfældige Bygning, som han nu snart skal flytte ud af (hans Legeme); — den aabnede Veyen for ham til Verdens Lys, den lærte ham at søge sin Næring paa Moders Bryst; den lærte hans Fod at gaa, den aabnede hans Forstand at fatte, den formerede hans Kræfter, den bevarede ham for mange skiulte Ulykker; den ledte ham nærmere ind i Verden, den skar Brødet for ham, den knyttede et lykkeligt Baand for ham med en elsket Mage, — den gav Lykke til hans Anslag, den nedlagde saa mange Gaver i hans Skiød, den kronede Aarene for ham, den kronede omsider ham selv med graa Haar, og den ledte ham indtil den Grav, han nu staar paa. Hvad maa en Gammel tænke, naar han forestiller sig alt dette? Men hvad, om han kunde erindre alt (som han dog ikke kan) — hvor mange Gange Guds Haand har været udstrakt for at frelse ham, hvor mange Gange den har mættet ham, hvor mange glade Øyeblik den har givet ham, hvor mange Gange Guds Ord har vederqvæget hans Siel etc., — hans Siel skulde blive idel Lov og Priis, — han skulde endnu opløfte sin skiælvende Stemme, sine rystende Hænder til Himlen og sige: Du haver mættet mig med et langt Liv; tusinde Gange, utallige Gange har jeg i det seet din Salighed.

b) Ved et langt Liv kan den Gudfrygtige samle sig saameget mere aandelig Viisdom og lære at kjende Gud af hans Regiæring og Forsyns Veye. Guds Veye ere ikke alle lige kjendelige; af nogle fremskinner vel strax ved første Øyekast Guds Forsyn; andre Guds Veye derimod ere mere skiulte. Derfor siger og David: hvor urandsagelige ere dine Veye! Forstanden er i Almindelighed indskrænket, kortsynet, den kan ikke see forud, hvad som følger af den og den Omstændighed, i det mindste ikke med Vished. Mennesket er og i sine Domme vildfarende, dømmer og ofte altfor hastig, endog om Guds Regiæring; det gaar med Guds Regiæring, ligesom med Regiæring i Landet; da vi ikke altid indser Aarsagerne,

Digitized by Google

Hensigterne, Følgerne saa nøye, saa kan en Lov, en Indretning, en Bestyrelse undertiden synes underlig, som dog i sig selv er meget viis; saa er og Guds Regiæring altid viis. — Den Gudfrygtige troer dette, han er forsikkret om, at Gud kan intet andet giøre, end det, som er viiseligt; han holder det altsaa Umagen værd at randsage Guds Veye, han gaar ligesom paa Sporet efter Gud, og da han giør det med Lyst og ey for at ophøje sig, men for at ophøye Gud, for at tilbede og prise hans Viisdom og Godhed, saa aabenbarer og Gud sig mangen Gang for ham, i det han lader ham see adskillige Prøver paa hans Forsyn og Viisdom. — Den Gudfrygtige lærer da saaledes at kjende Gud deels af sit eget Liv. Han lærer da, at en skiult Haand har fulgt ham giennem alle Forandringer; han bliver vaer, at Gud maaskee ved et ringe Middel haver tilveyebragt ham et stort Gode eller friet ham fra et stort Onde, han lærer at see, hvorledes Gud har vidst at sammenføye adskillige Omstændigheder for at opnaae en viss Hensigt; han lærer at see, hvorledes Gud har midt igjennem Sorg banet ham Vey til Glæde, og hvorledes de Ting, som han ansaae for Hindringer i sin Lykke, har befordret hans Lykke, og hvorledes Gud ofte hemmelig har holdt ham tilbage, for at han ey skulde lide Skibbrud paa sin Sjel. — Men han seer og udover fra sig til andre og deres Levnet, og han finder den samme Guds Viisdom i hans Førelser med dem. Han seer ikke allene Guds Viisdom i besynderlige Tilfælde med dem, men han lærer og at kjende Guds Retfærdighed mod dem, naar han seer, at de Gode, som har været nedtrykte, foragtede, igien ophøyes, og deres Haab dog bliver ubeskiæmmet, derimod de Onde, skiøndt de haver udbredet sig som Palmetræer og længe blomstret, dog omkastes til Slutning og faae en Ende, som de fortiene. Han seer, hvorledes Sandhed dog til Slutning vinder Seyer, og Løgn beskiæmmes. Og, seer han til store Tildragelser i Verden med Folk og Lande, saa vil han finde mangfoldige Spor af Guds Viisdom og Retfærdighed. — Men jo længer nu et saadant gudfrygtigt Menneske lever, jo længer kan han med sin Eftertanke følge Gud paa hans Forsyns Veye, jo mere Viisdom i Guds Giærninger kan han opdage, jo mere lærer han i denne Skole. Han seer Tildragelserne alt mere og mere udvikle sig, Guds Forjættelser eller Trudsler alt mere og mere opfyldes, og desmere voxer og styrkes hans Tro.

c) Ved et langt Liv kan og den Gudfrygtige giøre desmere Godt i Verden. En sand Christen søger ey allene at tiene sig selv, men og at tiene andre. Han anseer det ey allene som sin Pligt, han finder og Fornøyelse deri; han lader ikke gierne med Villje nogen Leylighed til at giøre godt gaae forbi, uden at

Digitized by Google

bruge den. Sin Tid, sine Kræfter, sine Midler ved han ikke at anvende paa værdigere Maade, end at opofre dem til Guds Ære og Næstens Tjeneste. Og altid, enhver Dag haver den Gudfrygtige Leylighed at giøre noget godt. Haver han Formue, saa deler han med den Trængende, ja han giør det, om han kun haver lidet; haver han saa lidet, at han ikke kan det, saa kan han dog bede for ham. Han kan give den Raad, som mangler, han kan oplyse den Vankundige, trøste den Bedrøvede, give gode Exempler i Liv og Levnet. Og hvo kan opregne alle de Maader, som den kan giøre godt paa, der kun vil? — En sand Gudfrygtig, hans Liv er nu intet andet, end en Kiæde af gode og opbyggelige Giærninger; jo længer nu hans Liv er, jo længer (saa at sige) bliver denne Kiæde. — Men dette hans Liv er da ikke allene en Fordeel for Verden, som da desmere vil begræde hans Død, jo mere Godt han har giort, men og en Fordeel for ham selv; thi jo mere forsikret er han om Guds Naade, jo gladere i sin Samvittighed. Vore gode Giærninger skal følge os efter Døden; jo flere nu af disse der kan følge os, jo flere Vidnesbyrd fører vi med os. Og hvor hæderlig blev da vor Grav, naar den kunde faae denne Paaskrift: Her hviler den, som giorde vel imod Mange. Hæderligt vilde jeg ansee mit Følge til Graven, naar de Store, de Fornemme kunde som mine Venner og Velyndere følge mig did; men langt hæderligere vilde jeg agte mit Følge, naar den Hungrige, jeg havde bespiist, den Nøgne, jeg havde klædt, den Vildfarende, jeg havde omvendt, fulgte mig til min Grav med sine Taarer. Høytidelig skulde min Indgang i de evige Boliger blive, om Englene ledsagede min Sjel til den salige Himmel; ligesaa højtideligt vilde jeg agte det, om deres Velsignelser, som jeg her havde giort vel imod, ledsagede min Sjel til den himmelske Faders Skiød.

d) Endelig fører et langt Liv og denne Fordeel med sig, at man derved baade des bedre kan berede sig til det tilkommende Liv og med større Lethed forlade det nærværende.

I den Tid, som er mellem Barndommen og Alderdommen, gjør Mennesket sig faa eller kun flygtige Tanker om det tilkommende Liv. Den Unge tumles af sine Lyster og Ungdoms Drifter; han er gierne letsindig, ustadig, flygtig, lidet skikket til alvorlige Betragtninger, helst saadanne, som en sand Beredelse til Evigheden udfordrer; han sandser neppe, at han engang skal døe, end sige, at han med Alvorlighed tænker paa de Ting efter Døden; og om disse Ting: Dom, Evighed, rinde ham i Tanker, saa flyer han for disse Tanker, helst da han stoler paa, Døden er endnu langt borte. — Den, som er kommen til Manddoms Alder, gaar det ofte ikke

bedre med. Han haver tusind andre Ting at tænke paa; han seer sig saa liden Tid, saa liden Rolighed i denne Verdens Tummel, at tænke paa sin Sjels Tilstand; Døden synes og for ham endnu at være langt borte. — Men den, som er kommen til Alderdommens Grændse, den er ligesom nødt til nu at berede sig til Døden, fordi han nu hvert Øyeblik kan vente den; han er og nu beqvemmere dertil. Nu er Ungdoms Flygtighed borte, nu skal Verden ey mere forstyrre; nu kan han i Rolighed eftertænke sin Ungdoms Daarligheder og andre Feyltrin i det øvrige Liv; nu kan han med et stadigt Sind fortryde og afbede de samme, nu har han intet andet at tænke paa, end Gud og ham selv, og, saa at sige, ingen anden at omgaaes med, end Gud i sine Tanker. Nu er han udgaaen af Verden; derfor skal han nu gaae i denne stille Helligdom, hvor Gud og han er ene, og nu saameget mere opofre sit ganske Hiærte til Gud, som han ganske hat opsagt Verden sin Tjeneste. — Og, naar nu Døden kommer, saa er den ham velkommen, saa finder den ham færdig. Den Unge skyer Døden, han sætter sig af al Magt imod den; den Gamle derimod, den gudfrygtige Gamle, kalder paa den, han tør see den komme, han overleverer sig til den med en venlig, rolig Smil, thi han har intet mere at leve efter, intet mere at ønske. Den Unge bestormes af Døden; hans stærke Kræfter, som giøre Døden Modstand, opvække Strid mellem ham og Døden og gjøre ofte Smerterne grumme; den Gamle, den Afkræftede, døer uden Strid, ofte ligesom uden at vide selv, at han døer; Døden omfavner ham med venlige Arme og lægger ham sagte i den stille Grav.

Saaledes har jeg da i Anledning af Textens Ord søgt at beviise, at et langt Liv er en virkelig Velsignelse af Gud. Jeg har til den Ende viist og forklaret baade de Fordeele, et langt Liv fører med for et Menneske i Almindelighed, og de, som det medfører for en Gudfrygtig i Særdelished. Ingen Text har jeg troet bedre at kunde passe sig paa vor Salig Afdøde, end den, jeg har valgt. Kan det siges om nogen, da kan det tilvisse siges om hende, at Gud har mættet hende med et langt Liv og ladet hende see paa hans Salighed. Og er et langt Liv en virkelig Velsignelse af Gud, da har og Gud paa en besynderlig Maade velsignet vor Afdøde dermed. Hun har opnaaet saa langt et Liv, at vi andre i denne Verdens Alder, naar vi have opnaaet endog kun det halve af hendes Levetid, kan vi allerede siges at være bleven gamle. Anlangende vore Aars Dage, da ere de halvfiersindstyve og, om nogen haver megen Styrke, Firsindstyve, siger allerede Mose i sin Tid, Ps. 90de; vor Afdøde har ey allene opnaaet denne Alder, men en Alder, hvilken en blandt mange 1000de siel-

Digitized by Google

den naaer — en Alder over 100de Aar er en af de yderste Livets Grændser i denne Verden. — At jeg kalder denne vor Afdødes Alder en Velsignelse af Gud, vil vel ingen undres over, men hvad, om jeg og lægger den Afdøde selv denne hendes Alder til Roes? Mon vi ikke selv kan giøre meget til vort Livs Forlængelse ved nyttig Arbeydsomhed, Maadelighed, Ordentlighed? Ogsaa for disse Dyder er vor Afdøde bekjendt — og intet hindrer, at vi jo kan ansee hendes høye Alder som en Følge af disse. Men havde jeg ikke andet at prise den Afdøde lykkelig udi, end det, at hun med graa Haar er kommen til Graven, da var det kun lidet. Hun har og tillige opnaaet alle de Fordeele, et langt Liv fører med sig. Foruden Ære af Stand og Fødsel haver Alderdommen paa sin Side sat hende højt blandt de ærværdige Gamle. Foruden Kundskab og Indsigt i huuslige og nyttige Ting har hun ved et langt Liv samlet sig Erfarenhed i Verden og den Klogskab og Forsigtighed i Liv og Levnet, der især pryder de Gamle.

Er det en Fordeel ved et langt Liv at see og høste Frugt af sine Bestræbelser, da har hun nydt denne. Hun har seet sine Hænders Giærning at lykkes og sit Huuses Velstand at tiltage, under Guds Forsyn samlet med hendes egen Flid, Forsynlighed og Omhyggelighed. — Er det en Fordeel ved et langt Liv at see Afkom og Slægt i Velstand og Ære omkring sig, da er og dette et Gode, som hende er tilfalden forsaavidt, at hun ey allene har seet talrig Afkom, men og mere end 1 Green at blomstre baade i Velstand og Ære. — Ikke mindre haver hun nydt af de Fordele, et langt Liv føre med for den Gudfrygtige i Særdelished. Mange Velgiærninger haver hun modtaget af Guds Haand; Gud har kjendelig i mange Ting ladet hende see paa hans Salighed. — Af mange Ting har hun lært at kjende Gud i hans Regiæring og Forsyns Veye og i saadan Guds Kundskabs Skole samlet sig aandelig Viisdom og Forstand til at prise hans Navn og ære og tiene ham i Liv og Levnet. — Er det en Fordeel ved et langt Liv, at man haver desmere Leylighed og Tid at giøre vel, da vil vi ikke heller tvile paa, at hun jo som en god Christen saaledes har anvendt Herrens Gaver til hende og saaledes forholdt sig mod andre, at hun derfor kunde have en god og trøstefuld Samvittighed. — Og, endelig da et langt Liv er saa fordeelagtigt til en god Beredelse til Døden, saa tvile vi ikke paa, at hun jo dertil især har anvendt den Tid, da hun endnu havde Sinds Kræfter dertil og sine Sandsers Brug. Med Haab og Frimodighed kunde hun da see henover til Evigheden og vente sin Forløsnings Stund, den hun saa meget mere har med Længsel sukket efter, jo mere hendes jordiske Tabernakel

Digitized by Google

hældede til Undergang. Endelig har Gud bønhørt hendes Suk og i en salig Stund kaldt hende til sig, efter at hun var bleven mættet med et langt Liv og havde seet Guds Salighed. Og haver hun allerede seet Guds Salighed her, hvormeget mere skal hun ikke see af Guds Salighed hisset, der, hvor det evige Lys skinner, der, hvor Gud læres at kjende i all sin Herlighed, saa at, ligesom hun her er bleven mættet med et langt Liv, skal hun der mættes af Salighed.

Vel os, om vi kunde efterfølge vor Salige Afdøde. Hvad enten vi med eller uden graa Haar skal komme i vore Grave, kan vi overlade til Guds Vilje; — dette staar og kun lidet eller intet i vor Magt Men lad os giøre det, som staar i vor Magt! Lad os arbejde paa, at vi med Hæder og Ære kan komme i vore Grave. Lader os beflitte os paa et saadant Levnet, at vi kan elskes af vore Medlevende, velsignes af vore Efterlevende, saa leve, at vi leve i Herren, saa døe, at vi døe i Herren — Min Sjel døe de Retfærdiges Død, og mit Endeligt vorde som deres! Amen!

Digitized by Google

Vor Høimesse-Gudstjenestes Historie siden Reformationen.

Af Oscar Moe, Sogneprest.

Motto: Det er ikke min Mening, at hele Tyskland paa samme Maade skulde antage vor wittenbergske Ordning. Men det vilde være smukt, dersom Gudstjenesten foregik paa samme Maade i hver Provinds eller Landsdel, og de omliggende Flækker og Landsbyer stemmede overens med Kjøbstaden.

Luther: Den tyske Messe 1526.

Den kristne Kirkes Gudstjeneste antog efterhaanden forskellige Former. Af disse er den græske og den romerske Kirkes de vigtigste, da de blev brugt af det største Antal Menigheder. Mens der i Østerlandene endnu bestaar andre Liturgier ved Siden af den græske, fortrængte den „romerske Messe“ efterhaanden alle andre Former[1]), hvad der hænger sammen med Pavedømmets Seir i Vesteuropa. Antagelsen af den romerske Messe og det latinske Sprog i Gudstjenesten var det ydre Tegn paa Tilslutning til Rom og Anerkjendelse af Pavens Overherredømme. Da denne Form saaledes ogsaa fandtes i de nordlige Lande før Reformationen, hidsætter vi her en kort Oversigt over Messen, saaledes som den brugtes og endnu bruges i de almindelige Sognekirker. I Klosterkirkerne og i Kathedralerne fandtes derimod en rig Mangfoldighed af

---

[1]) Med Undtagelse af den mailandske Liturgi, der endnu benyttes i Ambrosius gamle Stad.

Digitized by Google

særegne Former; men det er af den almindelige Messe, at vor evangeliske Gudstjeneste har udviklet sig.

1. Introitus eller Indgangen, bibelske Sprog, som passer til hver Dags Evangelium eller Stilling i Kirkeaaret.
2. Confiteor eller en Syndsbekjendelse af Presten og Messetjenerne, hvori de udtaler sin Uværdighed til at nærme sig Alteret, og derfor paakalder Marias og Helgenernes Forbøn [1]).
3. Kyrie eleison, sunget ni Gange af Presten med forskjellig Tone paa de forskjellige Tider, tilligemed Englenes Lovsang, Gloria kaldet, som Presten begynder og Choret fortsætter. Til Englesangen Luc. 2.14 slutter sig en Hymne (Laudamus) for den treenige Guds store Gjerninger.
4. Hilsen til Menigheden: Dominus vobiscum! med en eller flere Collekter, som vexler efter Tiden. Paa Helgeners Festdage fremhæves deres Dydsexempel og paakaldes deres Forbøn.
5. Dagens Epistel med Gradualsalmen, saakaldet fordi Choret afsynger den, medens Diaconen bestiger Alterets Trappe, med Hallelujah og Tractus, en langsom Melodi (i

[1]) For dem, som ikke kjender dette confiteor, hidsættes det her. Sacerdos: Confiteor deo, beatæ Marie, omnibus sanctis et tibi, pater! quia peccavi — precor te: ora pro me. Minister: Misereatur tuo omnipotens Deus per intercessionem beatæ Mariæ et omnium Sanctorum et dimittat tibi omnia peccata tua et perducat ad vitam æternam. Sacerdos. Amen. Minister: confiteor — ut supra. Sacerdos: Misereatur — ut supra. Minister. Amen. Sacerdos: Indulgentiam et remissionem omnium peccatorum nostrorum tribuat nobis omnipotens et misericors Dominus. Minister: Amen.

Sacerdos: Aufer a nobis Domine: cunctas iniquitates nostras, *ut ad sancta sanctorum* puris mereamur mentibus introire per Jesum Christum, dominum nostrum. Minister: Amen. Det er taget af en Messebog før Luthers Tid. Nu ender Bønnen med en Slags Absolution, et Vidnesbyrd om Reformationens Paavirkning paa Romerkirken, da Reformatorerne betragtede alle Naades Ord, ogsaa Sacramenternes, som forskjellige Former af Absolution eller Naadestilsigelse.

Digitized by Google

Fasten) og Sequenter eller Følgesange til Hallelujahets mange Tonerækker.

6. Dagens Evangelium, der messes, ligesom Collekt og Epistel.
7. Credo, der begyndes af Presten og synges videre af Choret.
8. Herpaa følger saa *Offertoriet* eller Brødets og Vinens Ofring. Dètte er den romerske Messes Hoveddel, Messeofret, hvoraf det Hele har faaet sit Navn. Det indledes dels med lydelige, dels med tause Bønner.
9. Først *Præfationen* med Hymnus angelicus ellør Englenes Hilsen: Hellig, hellig o. s. v., der synges af Prest og Chor sammen. Høidepunktet er den tiende
10. *Kanon*, saakaldet, fordi Bønnerne da skeer i Stilhed. Herunder foregaar Forvandlingen af Brødet og Vinen, der varsles med Ringning af en Alterklokke, hvorpaa hele Forsamlingen knæler ned, mens Presten løfter de hellige Kar over sit Hoved.
11. Herpaa følger Herrens Bøn og Agnus Dei eller O, du Guds Lam o. s. v. samt Uddelingen af Brødet, der brydes i 3 Stykker over Kalken saa, at lidt deraf falder ned i samme. Som bekjendt meddeles ikke Kalken til Lægfolket, trods Herrens Befaling.
12. Efter Offertoriet følger Takkebønner for Communionen, Hilsen til Menigheden: Pax vobiscum og Læsning af Joh. Ev. 1ste Cap., Begyndelsen. Herpaa siger han: Gaar, det er Messe (Ite Missa est).

Alt foregaar som sagt paa Latin, og Menigheden er siden Gregor den stores Dage udelukkende Tilhører, ogsaa af Sangen [1]) Prædiken sker især paa Høitider og Festdage [2]).

---

[1]) At der mange Steder synges paa Modersmaalet i de romerske Kirker, skyldes Reformationen. Det sker især i Kirker, som ligge nær de evangeliske Lande eller i dem. — [2]) At der nu ofte prædikes i de

Digitized by Google

Det var Helgenpaakaldelsen, Messeofferet eller den ublodige Gjentagelse af Christi blodige Offer samt Lægfolkets Berøvelse af Kalken, Reformationen især her stødte sig ved, og under Luthers Ophold paa Wartburg afskaffede Augustinerklosteret i Wittenberg Privatmesserne, forkastede Helgenpaakaldelsen og uddelte Nadveren under begge Skikkelser. Da Andreas Karlstadt og Tilhængere gik videre og nedrev Billederne i Kirkerne m. m., kom Luther til Wittenberg i Marts 1522 for at standse Urolighederne, mens han derimod billigede Privat Messens Afskaffelse og Sacramentets Uddeling under begge Skikkelser. Det følgende Aar 1523 ordnede han med Bugenhagens Hjælp Gudstjenesten i Wittenberg og indrettede en daglig Sammenkomst Morgen (Kl. 4 eller 5) og Aften (Kl. 5 eller 6) med Læsning af Skriften og en kort Udlægning med Salmesang [1]). Søndagstjenesterne skulde blive, som de var, kun at der prædikedes saavel ved Høimesse som ved Aftensang. Derimod skulde de daglige Messer være afskaffede, thi „det kom an paa Ordet og ikke paa Messen“.

Hermed har han udtalt, at Guds Ord er Hovedsagen i Gudstjenesten, og herfor paaberaaber han sig Apost. Paulus Ytring i 1 Cor. 14 26 [2]). Men for nu at bringe Søndastjenesten eller den Messe, vi ovenfor har aftrykt, *i Overensstemmelse med Guds Ord*, udkaster han nu en Plan til en revideret Høimesseliturgi til Brug i Wittenbərg, hvilken Plan vi kjender af Luthers Brev til hans Ven Hausmann, Sognepr. i

---

romerske Kirker, skyldes Reformationen. Katholikerne besøgte de evangeliske Kirker, fordi de droges did af Prædiken. „Wir predigen ja auch“, sagde de romerske. — [1]) Om Morgenen foreslaar han Læsning og Forklaring af det gamle Test. om Aftenen af det nye Test. Se Von Ordenung gottis dienst ym der Gemeine 1523. Riehler: Die evang. Kirchenord. — [2]) Der hvor Guds Ord ikke bliver prædiket, er det bedre, at man hverken synger eller læser er eller kommer sammen, thi Paulus siger i 1 Cor. 14,31, at der i Menigheden skal profeteres, læres og formanes.

Digitized by Google

Zwickau, 1523. Den bærer Navn af *Formula missæ* eller Høimessegudstjenestens Form. Den er altsaa en Del af den hele Ordning i Wittenberg fra 1523.

Denne *Formula missæ* forudsætter, at Gudstjenesten holdes paa Latin; kun at der prædikes paa Modersmaalet. I de daglige Møder skulde ogsaa Læsningen og Sangen være paa Latin, men Udlægningen paa Tysk [1]), I Formula missæ findes derfor omtrent alle de Stykker, der er opregnede ovenfor *uden confiteor og Messebønnerne.* Nadveren uddeltes under begge Skikkelser. Kyrie og Gloria skal være valgfri, og Presten bestemmer, naar de skulde bruges. Prædiken kan holdes før Messen, eller først efter Sangen af Troen. Helst burde vel Prædiken holdes først, før Messen begynder, mener han, „da Evangeliet er en Røst, som raaber i Ørkenen og kalder de Vantro til Troen, men Messen eller Nadveren er Evangeliets Brug og Delagtighed i Herrens Bord. Dog faar dette være overladt til hvers Frihed, ligesom alt, der forekommer før Symbolet eller Troen, „da det ikke hører Messen til med Nødvendighed“ [2]).

Denne Ordning staar nu ved Lag nogle Aar, men det var en Ordning, som bar Spiren i sig til Opløsning. *Thi Prædiken paa Modersmaal med Salmesang paa Latin var som Raab uden Svar.* Der begyndte ogsaa saa smaat at voxe Salmer frem paa Modersmaalet. Luther udgav sin første „Sangbog“ 1524 med 8 Sange, og denne fulgtes Aaret

[1]) Derfor sammenligner han Læsningen og Sangen med Tungetalen, som ingen forstod uden Prædiken og Udlæggelse. 1 Cor. 14— [2]) Disse første Stykker er i Virkeligheden Levninger af Missa catechumenorum og staar derfor foran Offertoriet, som er de Gamles *missa fidelium.* Disse to sloges sammen meget tidligt til en Tjeneste. Biskop Damasus (omkr. 370) siges at have tilsat confiteor, Cölestin (omkr. 400) Introitus, Hieronymus (omkr. 400) Epistel og Evangelieafsnittene, Gregor den store (omkr. 600). Kyrie eleison osv., der er taget fra den græske ligesom Hallelujah fra den jerusalemske Kirke.

Digitized by Google

efter af en ny med 16 Salmer eller Sange. Disse Sange fandt slig Udbredelse, at der i Erfurt Aarene 1524 og 25 var 4 Bogtrykkere sysselsatte med at trykke dem. Men som de lød paa Folkemunde — paa Gader og Torve, i Huse og Værksteder — saa er det klart, at de ligesom krævede Ret ogsaa til at lyde *i Herrens Hus paa Menighedens Læber*. Hidtil var Salmer paa Modersmaalet kun tilladt ved religiøse Optog og Lignende *udenfor Kirken*, men *der* var de banlyste. Nu skulde det snart blive anderledes.

Hvad der maaske mest bidrog til, at Luther ikke kunde blive staaende ved den Ordning, han havde istandbragt 1523, var Omsorgen for Ungdommen, som bar Fremtiden i sig. De, som var opfødte i det Gamle, var der lidet Haab om, men Ungdommen!

Hvorledes vinde den? De bøhmiskmæhriske Brødres Katechismus var kommen ham i Hænde i disse Aar (1523); den havde tændt gamle Tanker, men hvorledes virke paa Ungdommen uden Skoler?

Hertil kunde Gudstjenesten bruges. Først saa, at Katechismen eller de ti Bud, Troen, Fadervor, Daab og Nadver skulde indøves to Dage ved Gudstjenesten om Morgenen, og dernæst saa, at man skulde søge at drage Ungdommen til og kalde de Enfoldige. „Derfor maa“, siger han, Gudstjenesten indrettes for Ungdommen og de Enfoldige, som tilfældig kommer til. Hos de andre vil intet hjælpe, dem skal man opgive“. [1])

Derfor gjaldt det at forsøge hele Gudstjenesten paa Modersmaalet [2]). Den 29de Oktober blev Gudstjenesten for første

[1]) Tyske Messe, Slutn. Af samme Sted sees, at den tydske Prædiken hidtil ikke havde draget til Kirken, ligesaalidt som Messen før. Om Katechismens Optagelse i Gudstjesten se mit Skrift: *Om Katechismen og K.undervisningeu siden Reformationen.* — [2]) Før Luther havde Waldezierne og Wieklefs Tilhængere samt Husiterne benyttet Modersmaalet, men det var først Luther, som bragte det til noget mere end Forsøg og Begyndelse.

Digitized by Google

Gang holdt paa Tysk i Wittenbergs Bykirke og fra 1ste *Juledag blev det fastslaaet, at de sædvanlige Søndagsgudstjenester skulde holdes paa Modersmaalet!* Evangeliet, det glade Budskab, blev sjunget efter Luthers egne Anvisninger og Melodier, saa alt Folket kunde forstaa Ordene: Eder er idag en Frelser fød, den Herre Christus i Davids Stad! Hvilken stor Time for Nordeuropa, og hvilken beleilig Stund for den nye Gudstjenestes Fødsel, at det tog sin Begyndelse en Juledag. I Sandhed, det var en glædelig Jul for mange. Denne nye Ordning for Høimessen udgav han det følgende Aar 1526 under Navn af „Den tyske Messe“ forat den kunde tjene Andre „ikke som en Lov, men som en Hjælp,“ da Mange her og der forsøgte at omdanne den gamle Messe efter sit eget Hoved. Og hvor besindigt han gik til Værks, og hvilket Blik han havde for det Væsentlige i Gudstjenesten, viser bedst den Betydning, som den „tyske Messe“ har havt for store Dele af Nordeuropa; thi den blev lagt til Grund for de fleste Kirkeordninger, som ei fulgte Schweitzerne og deres Reformation. Vi hidsætter derfor her de vigtigste Bestemmelser.

Om Gudstjenesten.

„Fordi det at prædike og lære Guds Ord, heder det, er den største og vigtigste Del af al Gudstjeneste, bære vi os saaledes ad med at prædike og lære“, hvorpaa følger en Del Bestemmelser om den daglige Sang og Læsning i Kirken i de Byer, hvor der fandtes (lærde) Skoler. Saa heder det om Søndagstjenesten for Lægfolket.

1. *Først* synge vi en aandelig Sang eller en tysk Salme: Jeg vil altid Herren love osv.
2. Derpaa „Kyrie eleison“ ogsaa i samme Tone tre Gange, ikke ni Gange (som i Romermessen).

Digitized by Google

3. Derefter læser Presten en Kollekt unisont[1]) saaledes: Almægtige Gud, du som beskytter alle dem, som haaber paa dig, uden hvis Naade ingen formaar noget ei heller gjælder noget for dig, lad din Barmhjertighed rigelig vederfares os, paa det at vi ved din hellige Tilskyndelse tænke det, som rigtigt er og ved din Kraft ogsaa giøre det, for Jesu Christi vor Herres Skyld, amen.
4. Saa læses Epistelen i Octaven, saa at den bliver lig Collecten, der læstes unisont. Her følger musikalske Regler for Læsningen, Exempel 1 Cor. 4, 1—5. Epistelen læses mod Folket, men Collekten mod Alteret.
5. Folket synger nu en tysk Salme, „Nu beder vi den Hellig Aand" eller en anden og det med hele Koret.
6. Derefter læser han Evangeliet vendt mod Folket i Kvinten: Saaledes skriver den hellige Johannes o. s. v.

   Herpaa følger musikalske Regler anvendt paa Joh. 1, 19—28. 4 S. i Adv.[2]).
7. Efter Evangeliet synger hele Kirken „Troen" paa Tysk: Vi tror vi alle tror paa Gud.
8. Derefter Prædiken, hvorom Luther ytrer den Mening, at Postillen til hver Søndag bør læses, selv om Prædikanten selv kan lægge ud, for at hindre Secter og Sværmere og selvraadig Lære.
8. Efter Prædiken følger der en Omskrivning og kort Udlæggelse af Fadervor, for at dette skal „altid blive i Folket[3]), samt en Formaning til dem, som ville gaa til

---

[1]) Ynns Ffaut. in unisono: betyder rimeligvis: unisont i Primen. Se Reglen om Epistelen. — [2]) Disse musikalske Regler er det, vi kjender under Navn af den gamle lutherske Messe. De er opsatte af Luther med Bistand af Conrad Rupf og Johan Walther. Fr. Storms Træk af den religiøse Musiks Historie, Throndhjem 1845. Hvor deiligt Jule- og Paaskeevangeliet lyder sunget saaledes, er vel bekjendt. — [3]) Fadervor var Luther saare kjært og han vilde gierne, at Børnene skulde bede det. Deraf det gamle Ord: Jo flere Børn, jo flere Fadervor. Den reformerte Kirke bruger helst frie Bønner, sætter derfor heller ikke den Pris paa Fadervor.

Digitized by Google

Guds Bord. Disse to Stykker vil han have brugt med de samme Ord for Folkets og de Enfoldiges Skyld. Herpaa følger *Indstiftelsesordene*, hvortil Luther ogsaa har sat Musik, og Uddelingen af Nadveren først til Mænd saa til Kvinder, som skulle staa hver til sin Side mod Alteret. Imedens synges det tyske Sanctus [1]) eller Sangen: Lovet være Gud o. s. v. eller det tyske Agnus.

10. Tilsidst den endnu hos os brugte Kollekt: Vi takker dig Herre, almægtigste Gud! at du med disse salige Gaver har os vederkvæget; nu bede vi din Barmhjertighed at du lader os disse samme ret bekomme til vor Troes Styrkelse paa dig og til en brændende Kjærlighed mellem os alle for vor Herres Jesu Christi Skyld. Amen".

Herpaa følger saa *Velsignelsen*, som vi alle kjende, og som er tagen af det gamle Testamente, 4 Mos. 6.24 følg. Det er først Luther, som har optaget den til Brug i den kristne Kirkes Gudstjeneste, hvorfra den vel aldrig vil forsvinde.

Dette var Luthers tyske Messe for Menigmand. Men de var dengang slet ikke hans Tanke at afskaffe Formula missæ eller den latinske Gudstjeneste. Tvertimod! Han siger endog, at han af og til ønskede at kunne holde Gudstjeneste paa Græsk og Hebraisk for Ungdommens Skyld, som saaledes kunde blive nyttig i fremmede Lande: Hvo ved, hvorledes Gud vil bruge dem i Tiden? Derfor er det billigt, at man øver Ungdommen i mange Sprog [3]). Ja selv denne tyske Messe maatte finde sig i at vige paa Høitidsdagene, saa Lægfolket da altsaa maatte høre Latinsk Sang og Læsning, thi

[1]) Dannet efter Jesaias Cap. 6. det saakaldte Trishagion eller tredobbelt Rnab, Hellig, hellig, hellig er den Herre Zebaoth. Hos os har er det i Landstad No. 5. — [2]) Landstad No. 65: O Guds Lam uskyldig o. s. v. — [3]) Dette viser Luthers omfattende Blik; han tænkte uden Tvivl paa Muligheden af at udstrække Reformationen baade mod Syden og østover Landene.

Digitized by Google

siger han: Vi har endnu ikke tyske Sange nok til de forskjellige Høitider. [1])

Men hvad de ikke havde, skulde man snart faa. Det begyndte som en Susen, det steg snart til en Brusen; ja netop saaledes gik det med den evang. Kirkesang. Guds Ords Prædiken paa Modersmaalet fremkaldte en frisk Flod af Salmer, Lovsange og aandelige Viser, og allerede 1533 kunde Gudstjenesten i Wittenberg ordnes saaledes, at der vexledes med tyske og latinske Sange paa Høitiderne. De latinske Salmer beholdtes nemlig paa Festdagene, især for de mange Studenters Skyld, som paa hin Tid strømmede til Byen fra nær og fjern. Mærkeligt er det, at Kyrie og Gloria ikke fik nogen fast Plads i Wittenbergerordningen. De var foreslaade valgfri i Formula missæ, og Gloria var udeladt i tyske Messe. 1533 forordnes det, at man efter det nøgne Kyrieraab ikke skulde synge Gloria, men derimod efter Salmer, som endte med Kyrieelleis [2]). Dette forelaaes især gjort for Høitidernes Messe; paa almindelige Søndage alene Kyrie eleison 3 Gange, paa Høitiderne en Kyriesalme og derpaa Gloria in excelsis. Af saadanne Kyriesalmer fandtes der dengang allerede flere. Grunden til, at Reformatorerne ikke lagde nogen stor Vægt paa disse to gamle Stykker, var vel den, at de er for ulige og kommer for braat og uformidlet paa hinanden, hvad der strider mod Gudstjenestens jevne og fremadskridende Gang. Derhos ønskede de at bibeholde den gamle Forskjel paa Tiderne og Kirkeaarets festløse Del. Det store Glorie levnedes da til Høitiderne og fulgte passende paa Kyrie, naar denne var iklædt Salmens Karakter, hvor Nødraabet ikke udeluk-

— [1]) Formula missæ var altsaa nu for de Lærde eller dem, som kunde Latin, men det kunde dengang en Mængde. Tyske Messe var for Lægfolk, som paa Høitidsdagene altsaa maatte høre latinsk Gudstjeneste.
[2]) Se Wackernagel, das deutsche Kirckenlied. Wittenbergs Kirkeordn. findes hos Richter.

Digitized by Google

kende kunde raade. Troen blev derimod sjunget ved hver Gudstjeneste som *Menighedens* Svar paa Evangeliets glade Budskab [1]).

Som før omtalt, havde Luther istandbragt en ny Kirkesang for Epistel og Evangelium. Ogsaa Fadervor og Indstiftelsesordene var særskilt udstyrede med ny Musik. Udrustningen skyldes vel de før nævnte musikalse Venner, men Ideen er Luthers. Kirkekollekten synges forskjellig fra Epistelen og denne igjen forskjellig fra Evangeliet. Kollekten synes at være læst med faa Modulationer, mens Evangeliet er udstyret med rigere varieret Sang, hvor Evangelistens, den talende Persons og Christi Stemme alle er forskjellige. Det er en genial Tanke af Luther dette saaledes at udmærke Evangeliet. *Derved fremtræder det i sin Høihed og Herlighed som det glade Budskab, og som den nye Gudstjenestes fornemste Del.* Hvor langt er ikke saaledes Luther fra med den reformerte Kirke at drage alt ned i den tørre Forstandigheds „Einerlei", idet denne forkastede Alterlys, Orgel og Altersang, og læste Evangeliet ligesaavel som Kollekterne. Ja, der var et andet Syn hos ham end hos Zwingli.

Kommer nu til denne Ordning af Høimessen Ottesang og Aftensang, saa har vi den evangeliske Ordning i Reformationens Vugge, Wittenberg, i de vigtigste Træk.

Et vigtigt Stykke, som hører nær sammen med Høimessen, nemlig Skriftemaalet, maa dog endnu omtales.

Det var afskaffet i 1521 og havde i Karlstadt sin ivrige Modstander. Hans Indvending var: Naar vi i Sacramentet — Nadveren — modtager Syndsforladelse, hvortil skal da Absolutionen tjene?

---

[1]) Efter 100 Aar eiede den lutherske Kirke omkring 40,000 Salmer og Sange, et Bevis paá, at vor Kirke her faaet Sangens Gave, og kunnet giøre, hvad der staar i Ps. 135,3; Lovsynger hans Navn, thi det er lifligt.

Digitized by Google

Luther tænkte nu anderledes og vilde beholde Skriftemaalet for Absolutionens Skyld.[1]) Han ivrede kun mod Ørebigten eller det tvungne Skriftemaal med Syndernes Opregnelse. 1523 indførte Luther og Bugenhagen det igjen i Wittenberg, og til Veiledning udgav Luther et lidet Skrift om lønligt Skriftemaal, som 1525 optoges i hans bekjendte Bønnebog. 1528 fik Skriftemaalet Plads i hans lille Katechismus eller „Enchiridion for enfoldige Sogneprester“, først *efter*, dernæst *foran* 5te Part eller Alterens Sacramente[2]) og er siden en organisk Del af dette vort Bekjendelsesskrift, ligesom den Augsburgske Confession Art. 12 hævder, at den evangeliske Kirke ingenlunde har afskaffet Skriftemaalet. Dette har den reformerte Kirke derimod gjort, og istedet derfor optaget *inden selve Gudstjenesten* en særskilt Syndsbekjendelse, ofte forbundet med en almindelig Afløsning som Forberedelse før Nadveren.[3])

Ved dette Luthers Arbeide havde den ev. Kirke faaet en Hjælp til at ordne og fremføre en Gudstjeneste, som snart satte den i Stand til at drage Folket til sig i store Skarer.

---

[1]) Om denne Ting ytrer Luther sig gjentagende i Tiden fra 1517 eller efter hans første offentlige Opteæden. Se Jenaer Udg. Luthers Wercke Tom. I. — [2]) Se nærmere derom min Kathechismeundervisningen siden Reformaiionen. — [3]) Den romerske Kirke havde ingen Syndsbekjendelse som fast Led af Gudstjenesten. Confiteor er nemlig Prestens og Messetjenernes Bekjendelse om sin Uværdighed til at nærme sig Helligdommen. Det cr Menighedens Mellemmænd, som der renser sig før Tjenesten. Smlign den gamle Pagt og Yppersteprestens Offer for sig og for Folkets Synder. Naar der blev prædiket, skeede der paa Prædikestolen en Opregning af Synder, mest for Bodsdisciplinens Skyld, da der opregnedes de forskjellige Arter af Synder: Himmelraabende Synder, Dødssynder osv., for at vise, hvilke udelukkede fra Sacramentet og krævede Anger, Bekjendelse og Fyldestgjørelse. Denne Skik i de romerskn Kirker gik i mange evangeliske Kirker over til en Syndsbekjendelse paa Prædikestolen „die offene Schuld“. Da alt skeede paa Latin, saa var Prædikenen det eneste, de kunde forstaa, men der prædikedes skjeldent; Kyrie eleison var saaledes det mest forstaaelige Ord af hele Messen, unægteligt et Nødraab!

Digitized by Google

Den var forstaaelig, thi den lød paa Modersmaalet; den var vækkende, thi Menigheden kunde være med i Salmer og Lovsange, og den var smuk, thi den havde en Altersang, som søger sin Lige. Tillige var den jevn og simpel, som det maa være, der skal tale til Alle, store og smaa, fattige og rige.

Og den var kirkelig og fast, thi Kristendommens Grundsandheder lød hver Søndag i Forsamlingen, reguleret af Guds Ord, som var Centret i den hele Organisme. Testamentets Ord, som de kaldtes, eller Indstiftelsesordene lød jo efter Evangeliet og Troen foran Prædikenen. Men om denne faste Stamme voxede der op i Frihed en Rigdom af Salmer, der udsang i broget Mangfoldighed Menighedens vexlende Liv fra Vuggen til Graven, og dens Haab hinsides denne[1]). Menighedens Mund var opladt, og Koret var vist tilbage til at lede Menighedssangen der, hvor Koret fandtes. Kun i den latinske Sang fik det Lov at optræde *istedetfor* Menigheden.

Der skulde en Mand med mange Slags Gaver til for at gjøre et saa lykkeligt Arbeide. Men saa rig en Gave herovenfra havde Luther faaet, at han kunde digte Salmer, som endnu synges, tilsætte Melodier, der endnu bruges, ordne Altersang trods nogen, skrive liturgiske Bønner, der endnu bedes og indrette nye liturgiske Stykker —, Vielsesritual Formaningen til Nadvergjesterne og Velsignelsen fra Alteret — som sent vil gaa af Brug, hvor de engang er benyttede.

2.

I Danmark begyndte det ligesom i Tyskland med Guds Ords

[1]) Salmen i den forreformatoriske Romerkirke var jo en Parafrase over enkelte Bibelord, ikke en Rosenkrands om det hele Evangelium. *Derfor har heller ikke den enkelte Salme nogen Ret til at synges hver Søndag i den evang. luth. Kirke,* uden Troen, og Luther har heller ikke givet nogen anden denne Ret end ikke Agnus Dei eller Sanctus.

Digitized by Google

Prædiken; saa kom Salmerne efter. Det var Hans Tausen, som her førte an og virkede især i Viborg. Saa blev det rensede Evangelium forkyndt i Malmø 1527 og fremkaldte der allerede det følgende Aar den første Salmebog (Haandhog) i Danmark. Samleren heraf var Malmøs første evangeliske Sogneprest [1]). Det var en Oversættelse dels af Luthers Salmer, dels af de gamle latinske Kirkesalmer, tilsammen i et Antal af omkring 100. Messen blev afskaffet, og Gudstjenesten indrettet paa evangelisk Vis, dog saa, at Nadveren tænkes som Hovedbestanddelen ligesom i Romermessen. Haandbogen blev optrykt i Rostock 1529, og i denne Udgave fandtes en Fremstilling af „thet hellige Evangeliske Messeembede, som niv (nu) y then Christne forsamling sjunges". Det stod uden Tvivl i Originaludgaven 1528 og er saaledes en Ordning af Claus Mortensen Tøndebinder og Hans Spandemager. Enkelte Ting er laant af Luthers tyske Messe, men det Meste er en Tillempelse af den gamle Messe. Det vil uden Tvivl interessere at høre om denne første evangeliske Gudstjenesteordning i Skandinavien, og det saameget mere, som den er af de ældste i hele Nordeuropa:

1. Salme 124 V. 8 og 106 V. 1 [2]). 3. Evangelisk Aflæsning over Menigheden [3]). 4. Introitus, som er Salmen: Af Dybsens Nød (De profundis). 5. Kyrie eleison, en Salme: Vor Herre Gud Fader (Landstad 2). 6. Gloria, en Lovprisning. 7. Hilsen til Menigheden med Collekt om Nadveren eller Luthers Collekt i tyske Messe. 8. En Epistel, især 1

---

[1]) Pontoppidan, Annales II 809. Thomissens Salmebog 1569 Fortalen. — [2]) Med Overskrift: Adjutorium nostrum: Vor Hjælp er i Herrens Navn, som skabte Himmel. Bekjender Herren fordi han er god, og hans Miskundhed er evig. — [3]) Se første Stykke om Romermessen. Den evangeliske Afløsning over Menigheden er en Omdannelse af den Bøn om Syndsforladelse, hvormed det romerske Confiteor ender.

Digitized by Google

Cor. 11, om Nadveren [1]). 9. Halleluja [2]). 10. Evangeliet, et vilkaarligt, især dog Joh. 6. 11. Credo synges med nok en Salme. 12. Prædiken. 13. Salme: Nu er os Gud miskundelig. 14. Luthers Omskrivning af Fadervor (tyske Messe) 15. Sanctus. 16. Indstiftelsesordene, med Agnus Dei. Derefter Luthers Formaning til Nadvergjesterne og Uddeling af Nadveren; Takkesang efter Nadveren. 17. Hilsen til Folket med Collekt før Nadveren (Luthers tyske Messe). 18. Velsignelsen, og 19. De 10 Guds Bud udsat paa Vers [3]). Undertiden kunde man da ogsaa synge Præfationen foran Nadveren: Sursum Corda eller Opløfter Eders Hjerter osv. [4]).

Særskilt blev denne Messeordning trykt i Malmø 1529 og 1535 rimeligvis paa Foranstaltning af Claus Mortensen [5]) for at skaffe den videre Udbredels, hvorfor den var forsynet med Nodelinier for at Melodierne kunde skrives til. Da Hans Tausen Sommeren 1529 blev kaldt til Kj.havn for at prædike i Nicolaikirken, saa er det rimeligt, at han indrettede Gudstjenesten efter Malmømessen, da Salmerne i ethvert Fald dengang maatte hentes fra Mortensens Bog af 1528 [6]). Det samme kan vel antages om Olaus Chrysostomus, som samme Aar kaldtes fra Malmø til Fru Kirke i K.havn — den Kirke, som senere blev Normalen for Liturgien i Danmark og Norge. Der var saaledes ikke ringe Udsigt til, at Malmømessen kunde have trængt igjennem i begge Søsterkirker, da den efter al Sandsynlighed ogsaa blev benyttet i Viborg, ligesom den utvivlsomt ligger til Grund for den svenske Kirkes Liturgi [7]). I Viborg blev Aar 1530 indført evangelisk Gudstjeneste i

[1]) Nadveren tænkes som Hovedbestanddel af Gudstjenesten. — [2]) Gladelig vil vi Haleluja sjunge, Landstad 512. — [3]) Forfattet af Claus Mortensen, Landstad 228. — [4]) Den samme, som nu er foreslaaet indført i den nye Høimesse-Liturgi. — [5]) Chr. Bruun, Salmebøger fra Reformationstiden. Efterskriften. — [6]) Pontoppidan Annales II 827. — [7]) Rostocksudgaven af 1529 ender med 3 Salmer, som er taget af „thet Swenske Exemplar“ Olaus Petri Svenska messan udgaves 1531.

Digitized by Google

Lud. Samf. Bibl.
Domkirken, og Ordningen af denne var indsendt til Kongen til Vedtagelse eller Godkjendelse [1]). Da Protestanterne nylig havde samlet sig om de 43 Kjøbenhavnerartikler og deri udtalt sin fælles Tro, er det ikke usandsynligt, at de ogsaa søgte at holde Gudstjenesten paa samme Vis, som den nu holdtes i de vigtige Stæder, Malmø og Kjøbenhavn. At der dog ikke var den Fasthed i denne Malmømesse som i Wittenhergerordningen, kan let sees, naar man gjennemlæser det ovenanførte Udkast, hvor endog Kirkeaarets Perikoperække er forladt. Det er derfor muligt, at man forsøgte sig frem indenfor den givne Ramme, hvad der ogsaa synes at fremgaa af Paul Eliesens Ord i hans sidste Stridsskrift fra 1534 [2]), hvor det heder, at „den danske Messe er ofte forandret baade frem og tilbage“. Til denne Usikkerhed bidrog ikke lidet Raadvildheden med Hensyn til Skriftemaalet og dets Plads i eller udenfor Gudstjenesten. Man befandt sig her i Norden paa denne Tid, 1530, omtrent paa det samme negative Standpunkt, man indtog i Wittenberg omkring 1521, da Skriftemaalet var afskaffet [3]). I den 29de Artikel af den Kjøbenhavnske Bekjendelse *raades* den enkelte til at melde sig hos Presten og søge Raad, samt annamme den evangeliske Afløsning, men det var kun et Raad. Som en Erstatning for det tabte Skriftemaal blev derfor det latinske confiteor omdannet til en Syndsbekjendelse, hvorefter fulgte evangelisk Afløsning af hele Menigheden, saaledes som det findes i Malmømessen. Derfor kunde Kapitlet i Lund, som endnu 1543 holdt hart ved den gamle Messe, sige, at de Evangeliske i Førstningen intet Skriftemaal havde, uden hvad hver bekjendte sig for Gud; da kunde Presten høre 400 eller 1000 Menneskers Skriftemaal paa en Gang og give dem en Absolutz [3]).

---

[1]) Münter, Dansk Reformationshistorie 2, 148. — [2]) En kort Undervisning til kristelig Forening osv. — [3]) Karlstadt havde virket i Kjøbenhavn. . [4]) Münter, Dansk Reformationshistorie II, 595.

Digitized by Google

Denne Raadvildhed fremgaar tydeligt af en Messeordning, som findes i en Salmebog eller Haandbog fra 1533 [1]).

Der var foruden Skriftemaalet og Afløsningen i Messens Begyndelse tillige optaget nok et evangelisk Skriftemaal, nemlig paa Prædikestolen. Ligesom det første er en Omdannelse af Romermessens Confiteor, saa er det sidste, som før antydet, en Omdannelse af den offentlige Opregning af Synder, som fandt Sted efter Prædiken i den romerske Kirke, og som havde Hensyn til Bodspraksis og Adgang til Kommunion [2]). Ligesom nu dette romerske Skriftemaal — publica confessio — havde Hensyn til Kommunionen, saaledes er det evangeliske Skriftemaal med paafølgende Afløsning, som Haandbogen af 1533 indeholder, ogsaa nærmest beregnet for Kommunikanterne. Men dette kommer af, at man følte Trang til en Erstatning for det Skriftemaal, man ellers havde afskaffet [3]).

Denne Haandbog af 1533 er forøvrigt mærkelig i flere Henseender. Den er uden Tvivl samlet af den bekjendte Christian Pedersen. Texterne 1 Cor. 11 og Joh. 6 — de faste Læsestykker, er her tagne af hans Oversættelse af det nye Testamente, mens Claus Mortensen havde holdt sig til Hans Mikkelsens Tekt. Videre indledes Skriftemaalet før

---

1) „Haandbog“ er Navnet paa Claus Mortensens fra 1528, hvorved betegnes, at den især skulde tjene Presten til Veiledning ved Messens Udførelse. Men den tjente tillige til Salmebog, da de sædvanlige Salmer til Høimesse var indtagne i Messeordningen. — 2) Som før nævnt mener Luther, at det offentlige Skriftemaal før Nadveren var en Omdannelse af den Formaning til værdig Nadvernydelse, som Oldkirken brugte. — 3) Paa samme Vis har den reformerte Kirke idelig søgt efter Surrogater for den Trosvished, som den savner fordi den har bortkastet Skriftemaal og Absolution. Dels har den søgt denne i Udvælgelsen, den calvinske Del, dels har den armininske Del, som Methodisterne, søgt den i særskilte Dogmer, Aandens Vidnesbyrd eller ydre Formsætninger, som Bodsbænk, stærke Udbrud af Naadefølelse osv.

Digitized by Google

Nadveren med Forsagelsen og Troens Bekjendelse. saaledes at *Boden sættes som en Frugt af Troen.* Denne Læreform, der som bekjendt var Luthers uudviklede Standpunkt i Theserne af 1517, fastholdt den bekjendte Joh. Agricola i Modsætning især til Melanchton, som med Luther i Visitationsartiklerne af 1528 og den Augsb. Confession sætter Syndesorgen foran Troen. Nu havde Chr. Pedersen 1533 oversat Joh. Agricolas Katechisme (130 Spørgsmaal), hvor A's Antinomisme kommer frem, og Agricolas Læreform kommer atter tilsyne i Haandbogen af 1533. Agricolas Salme: Gladelig vil vi Haleluja (Landstad 512) var fast Salme efter Epistelen, baade hos Claus Mortensen og Chr. Pedersen [1]).

Betydningsfuld for den senere Form af vor Kirkes Gudstjeneste er Chr. Pedersens Haandbog derved, at Luthers Formaning til Nadvergjesterne her er udvidet og foreligger som et Udkast til den senere (1539) bearbeidede Form. Videre har Pedersen tilføiet to Kyriesalmer, hvoraf den, som er bestemt til Juletiden, ogsaa siden kom i Brug. Ligesaa har han sammensat en almindelig Kirkebøn at bedes efter Prædiken, hvad der atter faldt væk ved Ordinantsen af 1537 [2]). I Bogens Slutning fremstilles saa den Aftensangsliturgi, som dengang brugtes i Jylland (Viborg), hvad der støtter den her udtalte Formodning, at de Evangeliske søgte at holde sammen, hvad Gudstjenestens Form angaar. I Skaane skulde de bruge samme Aftensang som i Jylland og der igjen samme Høimesse som i Skaane.

En liden Notits om Hans Tausens Indretning af Gudstjenesten i Nicolai Kirke [3]) lader os formode, at han har brugt

[1]) En Ytring af Claus Mortensen, anført hos Pontoppidan II 800, viser os. at man heroppe tænkte om Boden som Agricola. Claus Mortensen forklarede en Munk, at Boden var at afstaa fra det Onde. netop som Agricola senere præciserede sin Mening. — [2]) Her paalægges Presten at bede for Kongen, Rigets og Ordets Fremgang m. m. ved Alteret for sig selv, mens Folket synger de første Salmer. — [3]) Anført af Chr. Bruun, Psalmebøger fra Reformationen. Efterskrift.

Digitized by Google

Chr. Pedersens Haandbog. Han hrugte nemlig den Redaktion af Troessalmen: Vi tro osv., som fandtes hos Pedersen. Da nu denne Redaktion er mer beslægtet med Agricolas Opfatning af Tro — Bod (Troen som en Kraft, der virker Bortvendelse fra Synden eller Bod) end Luther-Melanchtons, der har faaet sit Udslag i Luthers bekjendte Omdigtning, kunne vi saa ikke tænke os, at Tausen ogsaa havde fastholdt dette ensidige og halve Standpunkt indtil 1537 og at han af den Grund udelukkedes af Bispestolen, ligesom Chr. Pedersen af samme Grund førte et halv forglemt Liv [1])?

Den Udbredelse, Malmømessen gjennem Haandbogen af 1528, optrykt 1529 og 1534 samt ved Pedersens Haandbog af 1533 syntes at skulle faa ogsaa i Danmark, led nu et Afbrek ved en i 1535 udgivet Haandbog, hvori Gudstjenestens Form bliver adskilligt forandret og det efter Luthers tyske Messe [2]). Udgiveren har foruden denne tillige kjendt Luthers Enchiridion eller lille Katechismus, da den nævnte Haandbog indeholder Anvisning til Brudevielse efter Luthers Ritual; men dette stod i hans lille Katechismus [3]).

Foruden Messen indeholdt Haandbogen nemlig Anvisning til Daab, Brudevielse, Syges Besøgelse og Dødes Begravelse samt en Del Kollekter og Bønner. Den er saaledes nærmest

---

[1]) I denne Betragtning dæmrede den Antinomisme, som hos Agricola netop det Aar 1537 slog ud i en aaben Feide mod Luther selv, der dog længe havde fordraget ham, ligesom Agricola selv siden 1527 havde feidet mod Melanchton. Den omtalte Version af Troen hos Pedersen lyder saa: „Vi tro oc paa den Hellig Aand . . . . . . som os en Christen Samfund sambler och fryder mangelund, *wochter os fra syndelig id*, *udi vort brøst er han os blid*, osv. F. Wormordsen havde ogsaa udført et Skriftemaal paa Prædikestolen 1537. Men der var Boden sat *foran* Troen. Se min Kathechismusundervisningen siden Reform. — [2]) Som indeholder det hellige evangeliske Messeembede med sine Formaninger og Brug osv. Se Stemmer fra den danske Reformationstid Side 47 følg. Münter antager, at den er udgivet af Mortensen eller Hans Spandemager. 2, 276, hvad der er høist sandsynligt. — [3]) Derom min Katchismeundervisningen fra Reformationen. Luthers Enchiridion eller Kathechismus var dengang endnu ikke nogen symbolsk Bog.

Digitized by Google

for Presterne og udfylder de før udgivne Salmebøger, som nu mere bliver for Menigheden alene.

Hvad nu Gudstjenesten angaar, saa betegner denne Bog Omslaget i Retning af mere Overensstemmelse med Luthers Messe.

Den begyndte nemlig med en Salme. derefter Kyrie, som jo ogsaa var en Salme, saa følger Gloria, ogsaa Salme. Saa gaar Presten for Alteret og læser Kollekten (tyske Messe, efter den sædvanlige Hilsen, og *Degnen* svarer Amen. Epistelen, der ledsages af Haleluja, som synges af Degnen. Presten siger: Disse efterfølgende Ord beskriver Evangelisten, hvorpaa Degnen svarer: Gud være Lov for sit glædlige Budskab [1]). Derefter følger Evangeliet og Credo samt Prædiken.

Denne ender med den Kirkebøn, som findes i Chr. Pedersens Haandbog af 1533 samt et almindeligt Skriftemaal. Dette ligner Pedersens deri, at man *først fremsiger Troen*, saa de ti Bud og de vigtigste almindelige Overtrædelser af den første og anden Tavle — mod Gud og Næsten —, hvorpaa den samme Absolution følger som hos ham.

Efter Prædiken kommer Salmen: Nu er os Gud miskundelig, Formaningen til Nadvergjesterne samt Kommunionen. Formaningen er den samme som i Pedersens Haandbog, kun noget udvidet, og Nadveren forrettes som i tyske Messe: først indvies og uddeles Brødet, dernæst Kalken med dens Velsignelsesord. Luthers Nadverkollekt og Velsignelsen slutter Messen.

Denne Haandbog maa have havt en forberedende Betydning for Ordinantsens Ordning af Gudstjesten. Det er nemlig ikke tænkeligt, at Prædikanterne, der i et Antal af 26 deltog i

---

[1]) Det er saavidt jeg skjønner første Gang dette for vor Kirke særegne Responsum findes. Hvor svarer det ikke til *Evangeliet* det gode Budskab. Interessant er det ogsaa, at det er Degnen, som her svarer, thi saa blev det jo i Virkeligheden siden, der hvor der ei er Kor. Saa havde det vel ogsaa været paa Landet før Reformatienen.

Digitized by Google

Udkastet til en ny Kirkeordning, skulde have opgivet den til 1535 vistnok almindelig brugte Form for Gudstjenesten, der lignede den gamle Messe mere, end den nye Ordning gjør det, og det saameget mere, som der deltog 2 Udsendinge fra hvert Domkapitel i Udkastets Udarbeidelse, dersom der ikke imidlertid var fremkommen en ny Form, der i sig selv var mere ensartet og sammenhængende og dertil havde „saadan Autoritet at støtte sig til som Luthers tyske Messe.

Grevens Feide var endt, Kjøbenhavn indtaget, og Bisperne bleve fangne 1536; en ny Kirkeordning besluttedes indført over hele Riget.

Prædikanterne fra Sjælland, Skaane og Jylland samlede sig i Kjøbenhavn 1536 og henvendte sig til Kongen med Begjæring om, „at Guds Ord maatte prædikes i hele Riget uden Vold“, og at alle Ting i den hellige Kirke maatte i god Maade komme til sin rette Brug og blive derved efter Guds Ords Lydelse [1]). Som det viser, at de holdt sammen som før i Kjøbenhavnerartikelerne, tyder deres Bøn om, at Ceremonierne „maatte bringes til Enighed i Riget“, at det saavidt det stod til dem ogsaa selv havde søgt at bruge samme Form og da vel Malmømessen af 1535.

Da Kong Kristian den IIIde selv havde samme Ønske som Prædikanterne, samlede han disse og Udsendinge fra Kapitlerne i Kjøbenhavn, for at de kunde enes om en ny Kirkeordning. Der mødte to Mænd fra hvert Kapitel [2]) foruden en hel Del „evangeliske Prædikanter“, som de kaldtes, og deres Udkast [3]) oversendtes Kongen, som korrigerede det ved sin Skriver Jesper Brochmand, Erkedegn i Aarhus og derpaa

---

[1]) Helveg, den danske Kirkes Historie efter Reform. I, 3 følg. — [2]) Münter, den danske Reformationshistorie 2. 344. — [3]) Udkastet findes i Kirkehistoriske Samlinger 1, 55—116.

Digitized by Google

sendte det til Wittenberg ved sin Hofprest Andreas Jædike. Denne skulde altsaa indhente Reformatorernes Bifald og tillige faa med sig Melanchton eller Bugenhagen for at sætte den dansk-norske Kirke i Orden efter evangeliske Principer. Melanchton kunnde og turde ei reise, men Wittenbergs Sogneprest Dr. Bugenhagen kom da endelig paa Kongens gjentagne Anmodninger og havde med sig Udkastet, der var billiget af Luther i sine Hovedtræk. Efter Bugenhagens Ankomst var det paany Gjenstand for Overveielse og den endelige Form, Ordinantsen fik, bære tydelige Mærker af Bugenhagens Aand. For kun at nævne et Par Ting: Daaben betegnes som en Besegling paa de Stykker, hvilke vi tro om Christo, ja en Pagt, som Gud har gjort med os udi Christo, styrkende Troen og bemærkende Ponitents, hvilket kræver et kristeligt Liv, og om Skriftemaalet siges det, at det fører en Synder (om han ellers tror) igjen til den Pagt, udi Daaben blev gjort m. m. m.

Hvad vort Spørgsmaal angaar, saa blev Hovedgudstjenesten ordnet som følger: Presten knæler ved Alteret og læser confiteor ved sig selv. Siden beder han for Ordet, Landet og Kongen, den Tid Folket synger.

1. Folket synger en Salme til Indgang. 2. Kyrie eleison under forskjellige Noder paa de forskjellige Tider (ligesom i den romerske Messe) tilligemed Gloria in excelsis, den engliske Lovsang, som Presten skal begynde paa Latin eller Dansk, og siden skal Kirken forfølge den. 3. Hilsen, Herren være med Eder, hvorefter Presten læser en eller i det høieste to Kollecter, hvortil Folket skal svare Amen. 4. Epistelen, hvorefter følger Haleluja, „som altid synges i den christne Kirke". 5. En Gradualsalme paa et Par Vers og paa Høitiden en Sekvents eller kort Salme. 6. Evangeliet, som indledes saaledes: Disse fterfølgende Ord osv. 7. Dernæst vender Presten sig til Alteret og begynder: Credo in unum Deum etc.,

Digitized by Google

hvorefter Troen synges paa Modersmaalet. 8. Prædiken. 9. Formaning til Communicanterne. 10. Fadervor og Indstiftelsesordene med Communion, hvorunder der synges en dansk Salme, som Jesus Christus er vor Salighed eller lignende. 11. Hilsen, Herren være med Eder og Kollekten, for en Taksigelse, hvortil *Folket svarer Amen.* 12. Hilsen med Velsignelse, der besvares med Amen. Tjenesten endes saa med en Salme.

Som man ser, er denne Ordning meget forskjellig fra Malmømessen af 1528 og 1533, og i høi Grad tillempet Wittenbergerordningen. Den Syndsbekjendelse, hvormed hin begyndte, er forsvunden[1]), ligesaa det Skriftemaal, som Chr. Pedersen havde faaet med i sin Haandbog. Det lader sig let indse, hvorfor disse Stykker blev udeladte, naar man gjennemlæser Ordinantsens Bestemmelse om Skriftemaal. Her er nemlig aabnet en Adgang baade til særlig Undervisning, særlig Formaning og Selvprøvelse, ligesom ogsaa til Bekjendelse, som var af adskillig større kirkelig Værd end det offentlige Skriftemaal Malmømessen havde anordnet baade i Begyndelsen og Midten af Gudstjenesten. Skriftemaalet kan ved at skilles fra Gudstjenesten nemlig lettere blive *den Enkeltes Sag*, end naar det helt lægges ind i Gudstjenesten. Da bliver det Presten, som bekjender for de andre, og det bliver altid en Tilfældighed, om Menigheden følger med. Faar Menigheden derimod Anledning til at begynde med Salmer der har mer eller mindre af Bodskarakteren, da faar den umiddelbart Anledning til at klage sin *fælles* Nød for Herren, hvad der jo er *Gudstjenestens* Opgave [2]).

---

[1]) Det er netop den samme Syndsbekjendelse, som man nu foreslaar optaget i vor Gudstjeneste ved den nye Høimesseliturgi. Skal vi saa gjenoptage Malmømessen og forkaste Reformationens Ordning af Gudstjenesten. — [2]) Den er jo ikke indrettet for den Enkelte, men for Menigheden, hvorfor det heder: Vi. Vor Kirkes Ordning med særskilt Skriftemaalshandling er saa-

Digitized by Google

Men paa den anden Side var der ogsaa enkelte Ting, som vidner om Compromis ligeoverfor Kannikerne, som deltog i Udarbeidelsen. Hertil hører det tause Confiteor, som Presten skal læse knælende ved Alterets Epistelside (venstre Side). I det i kirkehistoriske Samlinger offentliggjorte Udkast sees det, at Kongen har slettet det ud og *istedet* indsat, at Presten skal bede for Evangeliet, Riget og Kongen. Den endelige Redaktion har beholdt baade dette confiteor og disse Bønner. Kyrie eleison havde nu været sunget i henved 10 Aar som en Salme: I Ordinantsen indføres den romerske Skik, at synge det nøgne Kyrie paa forskjellig Tone til de forskjellige Tider, og hvad Troen angaar, saa skulde Presten intonere credo paa Latin og derpaa Klokker eller Kor fortsætte; først då skal Salmen synges paa Modersmaal.

Endelig skulde der ringes med Klokker, naar Indstiftelsesordene læstes, ligesom det sker i Messen ved Forvandlingen, altsammen Ting, som udtrykker den Tanke, der laa i det Forbehold, hvormed en af Kannikerne underskrev Ordinantsen: indtil noget bedre til Guds Ære og Pris kan blive anordnet og fastsat af et almindeligt Concil [1]).

Høitidsdagene skulde udmærkes med latinsk Sang af Introitus, Gloria in excelsis og Præfationerne, [2]) men dette var overladt til den enkelte Prests Afgjørelse. For Latinskolebørnenes Øvelser var der fastsat daglig Sang i Kirken

---

ledes beregnet for den *Enkelte*, Gudstjeneste med Salmesang, Lovsang osv. for de Mange. Skriftemaalshandlingen sigter til at klare *Erkjendelsen* og fremlokke *Bekjendelsen*; Gudstjenesten med fælles Salmer af Klage og Glæde, Synd og Naade, omfatter Gemyttet eller Sindet og samler dets Kræfter — Erkjendelse, Følelse og Vilje — til Gudhengivelse. Smlgn. Natan til David: Du er Manden (Skriftemaal). Derefter kommer Davids Klage, Bøn og Fortrøstning til Orde i Salmen, der ,som No. 6 viser var bestemt til at *synges* i Gudstjenesten. — [1]) Pontop. Annales III 223. — [2]) Det er den Vexelsang, som i den nye Høimesseliturgi foreslaaes anvendt foran Nadveren.

Digitized by Google

paa Latin osv., ligesom disse i Byerne skulde lede Kirkesangen.

Ordinantsen publiceredes 2den Septbr. 1537. Aaret efter udkom Luthers Enchiridion paa Dansk ved Plade med Fortale af Bugenhagen. Den skulde være en Haandbog alene for Prester. Den indeholdt nemlig foruden Katechismen Døbe og Vielsesbogen, saaat man nu kunde udføre Messe med Communion, Daab og Brudevielse paa evangelisk Vis. Kollekter og Texter forøvrigt maatte hentes dels fra de gamle Missaler, dels fra de før omtalte Haandbøger, ligesom adskilligt andet endnu var uklart og ufuldstændigt. For at raade Bod herpaa, udgav Frantz Wormordsen og Claus Mortensen 1539 en ny Haandbog, hvori Messen var optaget efter Haandbogen af 1535 med nogle smaa Forandringer [1]). Videre var Luthers Døbe og Vielsesbog fuldstændig indtaget, da Ordinantsen udtrykkelig havde henvist til Luthers Enchiridion, Anvisninger til Syges Behandling osv. Derhos var de gamle latinske Kirkebønner, som brugtes foran Epistelen, oversat og renset fra papistiske Lærdomme, men Texterne maatte tages af Bibelen, som Presten derfor maatte se at skaffe sig.

Endnu en Haandbog omtales i Plades „liden og nyttelig Bog om lønligt Skriftemaal“, udgiven af Kjøbenhavns Prester; der begyndte at blive saa mange af dem, at Ordinantsen af 1539, da den vedtoges i Odense, forbød at udgive i Trykken nye Kollekter osv. uden Universitetets og hver Superintendents Samtykke.

---

[1]) For Prestens tause confiteor var forordnet en latinsk Syndsbekjendelse at læses af ham i Stilhed. Det almindelige Skriftemaal paa Prædikestolen, som fandtes i Haandbogen af 1834, er bortfaldt, og i dets Sted er Katechismens Læsning paabudt efter Ordinantsen af 1537. I Døbebogen er hele anden Artikkel bibeholdt, mens den hos Luther var forkortet, og saaledes er den bibeholdt hos os ved Daaben hidtildags. For Kyrie findes Kyriesalmen, som synges af Degnen, derefter Hymnen: Gloria ære oc pryss wære Gud osv.

Digitized by Google

Saadanne Fordehold var rettede mod den enkeltes Lyst til at ordne alt efter sit eget Hoved; man ønskede at fremme Enhed i Hensyn paa Gudstjenesten. Men det var ogsaa rettet mod Papismen, som levede endnu.

Budet med det tause confiteor blev tilsidesat. Prest og og Klokker læste som før det gamle ugudelige confiteor, som de Evangeliske kaldte det, af Missalet, som endnu laa paa Alteret.

Synoden i Antvorskov 1546 forordnede derfor, *at Klokkeren skulde begynde Sangen, medens Presten stod ved Alteret* og der læste et confiteor ved sig selv. De, som ikke kunde dette (uden Læsning i Missalet) kunde læse det confiteor, som findes i „danske Haandbog [1])“. Dette er efterhaanden bleven den sædvanlige Indgangsform indtil Ritualet af 1685. Messeordningen af 1569 i Thomissons Salmebog begynder saaledes umiddelbart med en Salme.

Imidlertid vilde dog Reformatorerne, at Folket skulde bede, naar de kom i Kirken. I sin Visitatsbog raader derfor Plade Geistligheden til at formane Folket til Bøn, naar de kom ind i Kirken. Den Bøn, han beder Menigheden om at læse, naar de kom ind i Guds Hus, var — — Fadervor! [2]) Derefter skulde de bede for sig og sine, Legem og Sjæl osv. Denne Bøn blev forrettet, naar den Enkelte kom i Kirken, før Presten kom for Alteret.

Mærkeligt er det, hvorledes Ordinantsens Bestemmelser om Kyrie snart maatte rettes efter Forholdene. Kyrie skulde synges 3 Gange, heder det paa Synoden i Kjøbenhavn 1540. Allerede 1546 blev det stillet valgfrit, om man i Byerne vilde synge det nøgne Kyrie eller Kyriesalmen, mens denne blev forordnet for Landets Vedkommende. Paa Landet skulde ligeledes Alene Gud altid bruges, medens man i Byerne

[1]) Pontop. Annales III, 291: manuali Danico, hvormed menes Haandbogen af 1539, hvor der findes en Formular opsat af Wormordsen paa Latin, altsaa til Brug for Presten. — [2]) Netop den samme Bøn, som i den nye Liturgi er borttaget fra Indgangen. 5 Ting skulde Presten lære Folket: 1. At bede.

Digitized by Google

skulde synge det latinske Gloria paa Festerne for at opøve Ungdommen i Latin [1]). Grunden til, at Kyrie saa snart blev opgivet, var den, at Degnen og Folket skulde synge det, ikke Presten som i den katholske Messe. Nu kunde Folket mangesteds udenad disse Salmer, som brugtes mest, og saa fortsatte man med at synge dem, og Bestemmelserne kom saa efter [2]).

Det Skriftemaal, som fra gammel Tid af brugtes paa Prædikestolen og sigtede til ved at opregne Dødssynder osv., at advare mod uværdig Nadverbrug, var i Haandbøgerne af 1529 og 1535 gaaet over til en almindelig Syndsbekjendelse. Ogsaa denne var faldt ud ved Ordinantsen af 1537, ligesom Syndsbekjendelsen i Begyndelsen af Gudstjenesten. Den brugtes dog fremdeles paa Prædikestolen, men blev forbudt paa Synoden i Kjøbenhavn 1540. At den dog her og der har holdt sig opover i Tiden, fremgaar af et Forbud mod dette offentlige Skriftemaal, som udstedtes paa Synoden i Roskilde 1575 [3]). Her angives ogsaa Grunden til Forbudet: man var bange for, at denne Skik skulde fortrænge Privatskriftemaalet, der ledsagedes af privat Absolution og tjente til en alvorlig Syndens Erkjendelse, Samvittighedens Trøst og Syndernes Forladelse.

Tiltalen til Nadvergjesterne fik sin nuværende Form i en Haandbog, som udkom 1539, og blev anbefalet til Brug paa Synoden 1540 ved Siden af de øvrige (Mortensens, Pedersens og Wormordsons af 1539) og udelukkende foreskrevet ved Alterbogen af 1555 [4]). Til Fadervor og Indstiftelsesordene indeholdt Ordinantsen Noder, hvorved den af Luther for tyske

---

[1]) Derfor blev der indsat Noder for Gloria i Alterbogen og Gradualet 1555 og 1565. — [2]) Chr. Pedersen siger i sin Haandbog af 1533, at mange kunde Salmerne „uden til offuer alt Riget", et mærkeligt Vidnesbyrd om Betydningen af den evangeliske Salmesang. — [3]) Pontop. III 448. — [4]) Det er rimeligt, at den Manual som omtales Pontop. III 251 er den af Prester-

Digitized by Google

Messe ordnede Sang ogsaa kom til Anvendelse i vor Kirke. Synoden i Kjøbenhavn indskjærper Brugen af denne Sang og forbyder at synge dansk efter latinske Noder eller den i Messen brugte Sangmaade. Da nu Ordinantsen ikke indeholdt Anvisninger til Epistel og Evangeliesang, blev Texterne sandsynlig læst og ikke sunget der, hvor Synodens Anvisninger blev fulgte.

Ved disse og flere Synodalbestemmelser ordnedes nu den evangeliske Gudstjeneste, som altsaa allerede strax efter Reformationens offentlige Indførelse fik den Skikkelse, som den i det væsentlige har beholdt til vore Dage. Imidlertid var, som naturligt er, endnu ingen Fasthed vundet, saa at man maa tænke sig baade, at romerske Kirkeskikke endnu fandt Sted [1]) og at den ældste evangeliske Messeordning, Malmømessen her og der benyttedes. Denne stod jo i de dengang benyttede Salmebøger eller Haandbøger, og den fandtes optrykt i den 1553 udkomne Salmebog, hvis Forfatter man endnu ikke har kunnet udfinde. Bogen indeholdt foruden mange nye Salmer, en Bearbeidelse af de gamle Kollekter, som siden optoges i Plades Alterbog af 1555. Den maatte saaledes være udgivet af en Mand med Anseelse, og jeg tror nu, at det er Hans Tausen, som har havt Haand i med denne Bog [2]). Plade kan det ikke være, da den da brugte Messeform for en Del var hans Værk, og han saaledes umuligt kunde virke for Malmømessens

---

i Kjøbenhavn udgivne; Plade tør have havt Haand med i samme, og maaske redigeret Tiltalen, som den nu er, siden han optog den i Alterbogen. —
[1]) Hvad man ser af de hos Pontoppidan anførte Synodaldecreter. — [2]) Hvis Salme- eller Haandbogen er et Optryk af Hans Tausens Salmebog af 1544, som nu er tabt, hvad der er det rimeligste, (se Brandt & Helvig) da Bogen er navnløs, saa beviser det, at Hans Tausen har fastholdt den Form for det offentlige Skriftemaal, som findes hos Chr. Pedersen 1533. Thi i Salmebogen af 1553 begynder die offene Schuld paa Prædikestolen med Troen, saa kommer de ti Bud. Men dette er Agricolas Læreform, Boden er Troens Frugt, ei dens Forudsætning.

Digitized by Google

Gjenindførelse. At dette ogsaa laa i Planen med Salmebogen er sandsynlig deraf, at Malmømessen her er bearbeidet. Indgangen, Vor Hjælp er i Herrens Navn osv. er omdannet til en Salme, Kyrie er gjengivet i de 3 senere brugte Kyriesalmer, Gloria er Hymnen: Gloria, Ære og Pris m. v., ikke Salmen: Alenest Gud, som bestemt af Synoderne. Hvis det forholder sig saa, som der er stor Sandsynligked for, at Malmømessen fremdeles brugtes i enkelte Stifter, som Ribes og Lunds, og der er gjort Forsøg paa en Propaganda for den ved Salmebogen af 1553, saa har det dog ikke lykkedes.

Thi Aaret efter Kjøbenhavnerconsiliet af 1555 udkom Plades Alterbog med hans „Embedsbrødres Raad og Samtykke“ og rimeligvis efter fælles Forhandlinger paa Mødet Aaret i Forveien. Den skulde hjælpe Presten af med de smaa Kollektbøger, som mange ikke kunde se at læse i og befri dem fra at føre Bibelen med sig for Alteret og paa Prædikestolen for at faa Texterne oplæste. Alterbogen indeholdt derfor Søndagstexterne, Døbe- og Vielsesbogen og Nadverliturgien. En latinsk Bøn (et Slags confiteor) fandtes optaget til Brug for Presten, naar han stille knælede ved Alteret, ligeledes nogle Bønner for Ordets Fremgang at bede før Prædikenen. Derhos optoges Kollektrækken i den Redaktion, hvor den findes i Salmebogen af 1553 og som ny Række er videre tilføiet Veit Diderichs Kollekter, hentede af hans Postille, som samtidig blev oversat paa dansk af Peder Tidemand. Den ældre Kollektrække blev snart udeladt, og de nye Kollekter bruges endnu hos os. Til Brug efter Prædikenen,

Imidlertid viser det sig, at Hans Tausen ei har trukket Agricolas Konsekventser med Hensyn paa Lovens Prædiken, og dette er vel Grunden til at han blev antaget til Bisp i Ribe 1542. At Salmebogen af 1553 hidrører fra Tausen, synes at fremgaa deraf, at Kollektsamlingen har to Kollekter for Juledag: en for Christmesse og nok en, men Tausens Postil skiller mellem Christmesse og Høimesse paa nævnte Dag. Se Engelstoft Liturgiens Historie Side 139 og 164.

Digitized by Google

naar der ei var Kommunion, fik man en Kollekt, som brugtes ud i det følgende Aarhundrede, da man ved Ritualet af 1685 fik den nu brugelige Kollekt for Ordet.

Herved havde Gudstjenesten faaet større Fasthed, og Alterbogen blev efterhaanden bindende Norm for, hvorledes og hvad der skulde læses og bedes. Gudstjenestens Gang blev derimod ikke bestemt i Plades Alterbog, men denne fastslaaes saa ved Kongens Bestemmelse af 13de Januar 1568, at Universitets-Kirken, Vor Frue Kirke i Kjøbenhavn skulde være Normalkirke i liturgisk Henseende. Det blev under streng Straf forbudt at afvige fra Samme.

Sognepresten der, Thomisson, udgav 1569 den Salmebog, han som Rektor i Ribe under Tausen havde paabegyndt. *Den blev gjennemseet af Professorerne og ved Kongebrev af 5te November 1869 befalet indført i begge Riger.* Den skulde findes i hver Kirke og være lænket til Degnestolen. I denne Bogs Slutning findes nu den danske evangeliske Messe beskreven, og da naturligvis saa, som den holdtes i Vor Frue Kirke, og som den skulde holdes i begge Riger herefter. Jeg hidsætter den derfor her i de væsentlige Træk:

1. Introitus. Af Dybsens Nød eller en anden dansk Salme, som kommer overens med Høitidens eller Dagens Evangelium. 2. Kyrie eleison: 3 Salmer til de forskjellige Tider: Gud Fader af Himmerig i Juletiden, Kyrie Gud Fader i Paasketiden og Kyrie Gud Fader, du vor allerhøieste Trøst [1]), Pintsen og Trinitatitstiden. 4. Gloria: Alenest Gud i Himmerig [2]) osv. som intoneres af Presten. 5. Kollekt og Epistel. 6. Halelluja f. Ex. Gladelig vil vi Haleluja kvæde. [3]) 7. Barnedaab. Derefter en Salme (Gradualsalme). 8. Evangelium og Vi tro vi alle tro osv. 9. Prædiken med Prædikestolvers. 10. Salme. 11. Formaning til Nadvergjesterne med

---

1) Landstad No. 2. — i 11. — 3) ibid 512.

Communion. 12. Collekt efter Nadveren og Velsignelsen. Til Slutning foreslaaes saa sunget de ti Bud, udsat paa Vers ligesom i Malmø 1529 forordnet, hvorved den hele Katechismus bliver sunget i Gudstjenesten. Ligesom Salmerne var forsynede med Noder, saa var og Messen det. Responsorirne[1]) havde Noder, ligesaa Fadervor og Indstiftesordene. Endvidere havde Thomisson opført de kirkelige Accenter efter Luthers Anvisning til Sang af Kollekt, Epistel og Evangelum. Det er sandsynligvis, at der heraf har *udviklet* sig den Messesang, som har holdt sig op til vore Dage, da den saakaldte Lutherske Messe er indført ved L. M. Lindmaner og nu bruges af Mange. Herved foreslaaes da den Sangmaade, som Luther anvendte for tyske Messe, og som var forskjellig for Epistel og Evangelium, som før sagt.

Ved denne Ordning er Luthers tyske Messe trængt igjennem i Danmark og Norge. Det er kun den Forskjel, at Kyrie her er Salmer og Gloria synges hver Søndag ogsaa som Salme. Men saa blev den latinske Sang paa Høitiderne ogsaa mere udvidet hos os ved Jespersens Graduale, der udkom 1573 og ligeledes skulde findes i hver Kirke. Blev den latinske Sang end overdrevet efter denne Tid, saa var dog Ideen om en Udmærkelse af Høitiderne til „Festforsamling" god og af meget gammel Datum.

Salmesangen er saaledes trængt igjennem til officiel Anerkjendelse, medens det er utvivlsomt, at der i Virkeligheden havde været det bærende Element ved Siden af Prædikenen ligefra Aarene omkring 1530. Hvor høit man dengang satte Salmesangen, fremgaar af Thomissons Fortale, hvor det heder: „Om Prædikenen end blev forbuden, om alle evang. Bøger blev brændte og sønderrevne, saa kan den Forstand, som ved gudelige Viser er indgroet i Hjertet, ikke saa snart bortrykkes".

---

[1]) Om disse heder det udtrykkeligt, at Degnen og Folket skal svare.

Skjønt nu Chr. IV norske Kirkeordinants ved Beskrivelse af Messen ikke bruger ovennævnte Fremstilling, men holder sig til Ordinantsens Udtryk fra 1537, saa er det utvivlsomt, at Thomissons Salmebog har været Norm ogsaa her i Norge. Man vilde nemlig forandre saa lidet som muligt i den norske Udgave, og Bestemmelserne hos Thomisson kunde ansees som Fortolkning af Ordinantsen [1]).

3.

Vi har nu ingen Forandring i Høimessegudstjenesten før ved Ritualet af 1685, som dog i alt væsentligt stadfæster det, der fik Lovskrift ved Salmebogen af 1569. Da nævnte Ritual enten direkte eller indirekte ved vor nuværende Gudstjeneste er kjendt af de Fleste, skal jeg indskrænke mig til at fremhæve Forandringerne.

Disse bestaar især i de nu brugelige Indgangs- og Slutningsbønner, som læses af Klokkeren i Kordøren og ender med Fadervor. Allerede Plade formanede Folket til at knæle ned ved Ankomsten i Guds Hus og bede et Fadervor. Dette er vel efterhaanden bleven mer og mer almindelig; i Salmebøgerne fra den Tid finder man en hel Del Bønner at bruge, før man gaar i Kirke; en og anden af disse er maaske bleven læst høit enkelte Steder af Klokkeren, medens Presten knælede, og saa er dette bleven lovfæstet.

Indgangsbønnerne er Udtryk for, hvorledes Guds Ord havde trængt sig frem til at blive Kjernen og Stjernen i Gudstjenesten. Medens Ordinantsen af 1537 endnu kalder

---

[1]) Vi har før hørt, at Salmesangen stod høit i Danmark, og at Folket kunde Salmerne udenad. Her i Norge stod det selvfølgelig ikke saa godt til, men Folket kunde dog følge med i Gudstjenesten, da Degnen foruden Katechismen ogsaa lærte Ungdommen en Del Salmer, hvoraf flere desuden stadig brugtes hver Søndag, eller til visse tider af Aaret.

Digitized by Google

Messen „Herrens Nadveres Brug“ og betragter Nadveren som det egentlige Midtpunkt, saa er det nu anderledes. Guds Ord eller Evangeliet det er Centret i den Ordning, som Ritualet af 1685 foreskriver, hvorfor der ogsaa en enkelt Gang istedetfor Høimesse staar *Høiprædiken*, og der siges udtrykkelig, at der da skal holdes fuld Messe, nemlig for at udmerke Evangeliets Prædiken. Ritualet af 1685 er saaledes i fuld Overensstemmelse med Luthers tyske Messe, hvor det heder, at det *fornemste Stykke i al Gudstjeneste er at høre og forkynde Guds Ord.* Derfor skal Folket fra Prædikestolen formanes til Bøn om Guds Hjelp for denne hellige Forretning, der er forberedt fra Indgangsbønnen af gjennem Salmerne [1]), Kollekten og Epistelen. Thi man merke sig vel, at Veit Diderichs Kollektert ager Sigte *paa Dagens Evangelium*, hvad de gamle Kollekter ikke gjør, idet de holdt sig til almindelige religiøse Forestillinger. Ved at indføre disse Kollekter istedetfor de gamle har vor evangelisk lutherske Kirke hævdet, at Evangeliet og dets Udlæggelse, det er Centret i Gudstjenesten; Sakramenterne træder til som Segl paa Guds Naadeløfter i sit glædelige Budskab [2]). Men Evangeliets Udlæggelse, Ordets Brydelse og Uddeling til den Enkelte, det hører hjemme paa Prædikestolen, hvorfor Evangeliets stadige Plads i den evangeliske Kirke er Prædikestolen. *Der maa det* være, medens det baade kan være og ikke være ved Alteret. Vistnok vilde dets Læsning der forberede Udlægningen og Uddelingen til den Enkelte, og det var vel under den Synsmaade Ritualet beholdt den dobbelte Læsning ved Alteret og paa Prædikestolen, hvor det nu udtrykkelig blev paabudt at læses, mens man før skulde „fortælle Texten“, altsaa havde Frihed til at læse eller referere [3]).

---

[1]) Især Gradualsalmen og Salmen før Prædikenen. — [2]) Plades Betegnelse af Sakramenterne i sin Katechisme for norske Prester. [3]) Dog forordner Synoden 1540, at Texten skal oplæses, før den udlægges.

Digitized by Google

Naar saa Indgangsbønnen i almindelige Træk[1]) peger hen paa Ordets Prædiken, forbereder den Kollekten, og naar saa Slutningskollekten og Udgangsbønnen atter peger tilbage paa Evangeliet med Tak for Ordets Naadegave og Bøn om Frugt deraf, saa forekommer det mig idetmindste, at Ritualets Ordning er helt igjennem organisk bygget og saaledes sammensat, at den maa kunne betegnes som *en fornuftig Gudsdyrkelse.*[2]) Som Messen er Romerkirkens Centrum, er Evangeliet det her, og det er et Spørgsmaal, om der er saa stor indre Sammenhæng i Romermessen som i vor gamle Gudstjeneste.

Ritualets Ordning maa saaledes betegnes som den rette Udvikling af de reformatoriske Principer, mens det selvfølgelig kan være Tvivl om, hvorvidt Enkelthederne er heldige.

Hertil hører især Optagelsen af Velsignelsen paa Prædikestolen. Dette har vistnok sin Grund i Ønsket om at gjøre Prædiketjenesten saa fyldig som muligt og omgive den med alt, som kunde fremhæve dens centrale Stilling. I Velsignelsen er jo ligesom Evangeliets hele Fylde koncentreret, i den er Syndernes Forladelse tilstede som Moment (Herren være dig naadig), men her er ogsaa Liv og Salighed; derfor er det forstaaligt, at den blev optaget paa Prædikestolen.

Men dette har ogsaa havt en anden Grund, nemlig at adskille Gudstjenesten i to Hoveddele, *Ordets Afdeling og Sakramenternes Tjeneste.* Ved at forhøie Prædiketjenesten og sætte Evangeliet som Centrum, traadte Sakramentet selvfølgelig tilbage fra den Stilling, det indtog i Romermessen, men ogsaa fra den Førstestilling, det indtog i de ældste evangeliske

[1]) Naar man nu har anket over, at Indgangsbønnen er misvisende, fordi den udelukkende peger paa Prædikenen med Udelukkelse af de andre Cultusmomenter, saa tør det være en Misforstaaelse. Her nævnes den fornemste Opgave (denominatio fit a parte potiori) uden at de øvrige derfor er glemt. Dette fremgaar af Slutningskollekten og Udgangsbønnen, der begge accentuerer Takken og Lydighedens Offer. — [2]) Engelstoft kalder „den simple og smukke Indgangsbøn en opbyggelig Begyndelse paa Gudstjenesten“. Liturg. Historie 61.

Digitized by Google

Ordninger, hvor som i Ordinantsen Gudstjenesten egentlig bestemtes som det at *feire Nadvere*.

Men det var paa den anden Side ingenlunde Ritualets Tanke at nedsætte Sakramentet. Dette tremgaar især deraf, at Nadverens Liturgi i Ritualet fremstilles i et særeget Kapitel, ikke under Fremstillingen af Høimessegudstjenesten; dets Forvaltning skulde ske med stor Høitidelighed: Presten skulde være iført Skjorte og Hagel, synge med høi Røst Testamentets Ord, og Folket skulde dels knæle, dels i Stilhed paahøre Altersangen. Ved at beholde Velsignelsen efter Kommunionen afsluttedes denne Del paa samme Vis som Prædiketjenesten: derved blev de hverandre ligestillet, men ved at Udgangsbønnen ogsaa i Tilfælde af Kommunion fremhæver Guds Ord eller Evangeliet, viser det sig, at dette er pars potior eller den fornemste Del.

Daabens Flytning og Henlæggelse til Tiden efter Prædikenén tør hænge sammen med denne Deling af Gudstjenesten i *Ordets og Sakramenternes Tjeneste*. Maaske har og Analogien med Katechismen bidraget hertil, da denne ogsaa har Inddelingen Ord og Sakramenter, der jo er den eiendommelige eller ægte lutherske Sammenstilling. Men denne Afslutning af Prædiketjenesten med Velsignelse har visselig bidraget til, at Folket da har fjernet sig fra Kirken, naar man ei skulde kommunicere eller være med i Daabshandlingen; og den er ligefrem uheldig, naar der ei er Kommunion, thi den frister dog til at gaa, før Tjenesten er til Ende.

Man har anket over de 4 faste Fadervor i vor Guds tjeneste: I Indgang og Udgangsbønnerne samt paa Prædikestolen. Fadervor ved Indgangsbønnen skriver sig ligefra Reformationen. Det sidste Fadervor paa Prædikestolen er foreskrevet i Ordinantsen [1]), men synes af Ritualets Ord at være

[1]) Det er vel en Erstatning for den udeladte Parafrase af Fadervor, som Luther havde anbefalet at læse fra Prædikestolen i tyske Messe.

Digitized by Google

læst i Stilhed. Det første Fadervor paa Prædikestolen er kommen af sig selv og lovfæstedes ved Ritualet; saaledes er det vel og med det i Udgangsbønnen. Man kan vel sige, at en Gang paa Prædikestolen er nok; Fadervor 3 Gange i Gudstjenesten, Begyndelsen, Midten og Enden vilde da være som Morgen-, Middag- og Aftenbønnen.

Folkets Deltagelse i Gudstjenesten har her som før sin Tyngde i Salmesangen. At den er rig, følger af, hvad der før er sagt om vor Kirkes Salmerigdom og Sangsalighed [1]). Kun to Salmer er faste, nemlig Troen og Alene Gud, forresten vexles der. Af Kyriesalmerne er der tre til de forskjellige Tider. Men da der er flere Salmer, som bliver faste eller halvfaste for visse Tider af Aaret, blev der kun Salmefrihed for Salmen før og tildels efter Prædiken samt Slutningssalmen [2]). Følgen deraf, var at Folket stadigt sang de samme Salmer og kunde dem selvfølgelig godt. Naar dertil kom, at Sangen gik i hurtigt Tempo, saa var Tjenesten ikke saa lang, som den efter Ritualet ser ud.

Ved Indgangsbønnen skulde Menigheden knæle ved [3]); under Ordets Læsning og Velsignelser reiser Menigheden sig. Med Hensyn til Kirkesvarerne, saa var det før forordnet, at Degnen og Folket svarer, ligesom Ordinantsen bestemmer, at Folket svarer Amen til Bønnerne og Velsignelsen. Man skulde nu efter Ritualets Bestemmelser tro, at det havde udviklet sig saaledes, at der, hvor der var Kor i Kirkerne, navnlig i Byer med Latinskoler, der svarede Koret paa Hil-

---

[1]) Ritualet henviser til Thomissons Salmebog. 1699 udkom Kingos berømte Salmebog, hvori den dansk-norske Menighed fik en Forsanger med Orgelrøst. Dens Betydning for *vor* Kirke er vel neppe endnu udredet. — [2]) Indgangssalmen faldt væk ved Ritualet, men trængte igjen frem af sig selv. Indgangsbønnen skulde erstatte den. — [3]) Det er vel nu aflagt. Men lad os lære Menigheden at bøie sig ned under Bønnerne, og staaende med *bøiet Hoved* at modtage Velsignelsen.

Digitized by Google

senen: Herren være med Eder, og paa: Det hellige Fvangelium skriver Evangelisten, medens Folket svarede sit Amen sammen med Koret paa Kollekten, Velsignelsen og Fadervor i Kommunienen. Men i Nadverliturgien sees det, at Menigheden skal svare paa Hilsenen: Herren være med Eder, saa der neppe kan have været nogen Forskjel med Hensyn paa Deltagelsen. Det er vel Ordinantsens Bestemmelser om Folkets *Amen* til Kollekten og Velsignelsen [1]), som optoges i Ritualet ved Siden af Koret, som forøvrigt vel har udført Kirkesvarene der, hvor Kor fandtes, medens Degnen samtidig har gjort det, som han endnu gjør det paa Landet den Dag idag. Ritualet har dog villet, at Folket skal svare med, ligesom Ordinantsen; men det er blevet med et fromt Ønske hidtildags. Og dog bør Choret i dette Tilfælde kun lede Menigheden ligesom i Sangen, være i Spidsen for det, thi der maa være nogen, som fører an enhver Mængde [2]).

Ved Ritualet af 1685 bortfaldt den latinske Sang paa Festtiderne, og det eneste disse fik til Forskjel fra Søndagene var et Prædikstolvers [3]) samt Ringning med de største Klokker og Kimen. Kun i Fasten skulde dette ikke finde Sted ligesaalidt som Orgelspil. Forskjellen paa Festerne udtryktes ved de forskjellige Texter og dertil svarende Salmer. Alene Langfredag skulde der være Forskjel: Ingen Messe, men

---

[1]) Responsorierne omtales ei i Ordinantsen, men de beholdtes efter Bestemmelse af Synoden i Kjøbenhavn 1540. — [2]) Den flerstemmige Korsang er en Levning af den før brugelige latinske Sang. Ligesom denne i den evangeliske Kirke især var indtkrænket til Festdage, saa bør ogsaa flerstemmig Korsang indskrænkes til de store Festdage. Et unisont Amen fra en hel Menighed er tifold smukkere end et flerstemmigt Amen fra et Kor. Og hvad skal vi sige til, at den ganske Meninghed hilser sin Prest med et enstemmigt: (Herren være) og med din Aand? — [3]) Ved Ritualets Indførelse frygtede man for, at der skulde ske store Forandringer især i Retning af at indføre reformeret Gudstjeneste. Det er vel Sløifningen af den latinske Sang paa Høitiderne, som gav Anledning til denne Frygt. Sml. Baggers Fortale til Alterbogen.

Digitized by Google

kun den af Bugenhagen sammenstillede Lidelseshistorie med en kort Tale. Denne Mangel paa Forskjel paa Søn- og Festdage samt mellem Festtiderne indbyrdes er vel den største Brist ved Ritualet af 1685 [1]), der forøvrigt kun fastslog og fuldendte, hvad Reformationen havde begyndt, og søgte at ordne en evangelisk *Menighedsgudstjeneste med Ord og Sakrament*, omgivet af Bøn og Salmesang.

Denne Høimesseordning staar saa urokket i over 100 Aar. I Kristian den 6tes Dage, da der var saa mange nye Tanker oppe, afskaffedes Frouprædikenen, Tolvprædikener og Ugeprædikener undtagen for enkelte Kirkers Vedkommende. Det var nær ogsaa gaaet ud over Skriftemaalet, men Kongens sunde Sands holdt her igjen[2]). Det var først hen mod Aarhundredets Slutning, at der skeede nogen Forandring i Hovedgudstjenesten, thi Festdagenes Reduktion 1770 hører ikke hid ligesaalidt som Exorcismens Afskaffelse og Forandringen af Indledningen til Daaben 1783. Vi kan vel heller neppe regne det blandt Forandringer, at de Menigheder, som antog Guldbergs Salmebog, mistede de to Kyriesalmer og beholdt alene denne: Herre Gud Fader allerhøieste Trøst [3]). Det var først den evangelisk-christelige Salmebogs Indførelse, som bevirkede Forandring nemlig i de Menigheder, som antog denne. Dette var nemlig en fri Sag, som beroede paa vedkommende Menighed selv. Men der hvor Salmebogen indførtes, maatte Gudstjenesten forandres, da denne Salmebog ikke indeholdt de Salmer, som Ritualet foreskrev. Den var som bekjendt præget af Tidens Aand, og undgik omhyggeligt

---

[1]) Alene Søndagene mellem Paaske og Pintsen fik et særeget Præg derved, at der da skal kimes hver Søndag for at betegne dem som *Glædesdage*. — [2]) Jeg saa Erklæring derom i Geheimearchivet for Aarene omkring 1740, men har ei afskrevet samme. — [3]) Jeg nævner kun her Bastholms Forslag til ny Liturgi og den dermed forbundne liturgiske Feide, hvorom henvises til Nissens nordiske Kirkes Historie 480 flg., ligesom Boyesens 1806. Der kom Intet ud af begge.

Digitized by Google

alt, som angik Satan og hans Rige. Den er, hvad man kalder *neologisk*, men den nægter ingenlunde Kristi Guddom, Forsoningen og Dommen; dog er den mat og svævende der, hvor de gamle Salmer tale rent og tydeligt med Bibelordets klare Tunge.

Denne Bog blev nu autoriseret og tilladt indført i Menighederne. Samtidig forordnedes det ved de kongl. Rescript af 8.11 1800 og 18.6 1802, at der, hvor den indførtes, skulde Gudstjenesten ordnes paa følgende Maade.

1. Bøn i Chordøren. 2. Salme 1: Vi tro, vi alle tro osv. 3. Salme 3: Alene Gud i Himmerig, hvilke begge Salmer intoneres af Presten og fortsættes af Menigheden. 4. Kollekt og Epistel. 5. Hovedsalme paa mindst 3 Vers. 6. Evangeliet, der synges ligesom før. 7. Salme 235: Dig bede vi, o Hellig Aand (den gamle: Nu bede vi den Hellig Aand, som før blev sat efter Epistelen de fleste Søndage i Kirkeaaret. 8. Prædiken og derpaa som før.

Men saa blev det tilladt Presten, naar han saa syntes, at udelade Evangeliet for Alteret samt Salmen 235 og efter „Hovedsalmen“ lade synge en Salme paa mindst 2 Vers som Indledning til Prædiken. Videre tillodes det Presten at benytte den gamle Skik efter Ordinantsen at begynde Salmen efter Prædikenen ved paa Prædikestolen at oplæse første Vers af samme.

Dette er det saa meget omtalte Indgreb i vort Ritual. Det kom ikke uforberedt, da man i Slutningen af forrige Aarhundrede her og der tillod sig Forandringer især ved Valget af Salmerne. Guldbergs Salmebog havde foranlediget Forandring med Hensyn til første Salmen, da den kun havde 1 Kyriesalme (Kyrie fons bonitatis, Landstad 2). Istedetfor de 3 Kyriesalmer traadte nu ofte en Indgangssalme, der gjentog de i Indgangsbønnen ombedte Ting, saa at der i Almindelighed begyndtes med en Bedesalme, under hvilket Synspunkt

Digitized by Google

ogsaa den tiloversblevne Kyriesalme maa sees. Rescriptet af 1802 søger nu at fastholde den almindelige Indgang til Gudstjenesten, som havde været brugelig siden Reformationen, og som *strækker sig fra Bønnen i Kordøren til Collekten*, hvor det for hver Søndag eiendommelige begynder, men med den Forandring, at man istedetfor Kyriesalmerne, som Ritualet forordner, skulde begynde med *Troen*.

Den vigtigste Grund til denne Omsætning af de første Salmer tør vel være den Forkortning, som var tilladt Presterne ved den nævnte Resolution. Forkortningen bestod i, at man kunde sløife Sangen af Ev. for Alteret. For at dette nu ikke skulde drage efter sig Sløifningen af „Troen“, saa blev denne sat først for fremdeles at være en fast Salme, ligesom Gloria, der saa skulde følge efter Troen, hvilke begge skulde intoneres af Presten. Og man troede vel saa meget lettere at kunne flytte Troen hen til Indgangsbønnen, som Salmen der ved den sidste Tids Praxis var bleven valgfri.

Men saa kunde det ikke gaa. Den faste Indgangsform for Gudstjenesten skulde altsaa fremdeles som før bestaa af to Salmer: Troen og Gloria, mens det for hver Søndag skiftende kunde afkortes med Evangeliet og den derefter kommende faste Salme. I Tilfælde af Forkortningen blev Indgangen for lang, hvortil kom, at Troen ei passede som Indgangssalme. Efter Bønnen i Kordøren er det naturligt, at den samlede Menighed gjenoptager Bønneraabet i Salmeform, thi saaledes kan Menigheden bedst bede med én Mund. Det var med indre Magt, at Indgangssalmen havde trængt sig frem i det forrige Aarhundrede, og som saadan var den ene Kyriesalme bibeholdt, da den dertil passer fortræffelig. Naar man vilde sætte Troen paa Indgangssalmens Plads, saa kunde ikke det gaa — den matte vige derfra for at give Plads for Indgangssalmen, og naar saa Troesalmen blev flytbar, saa fulgte selvfølgelig Gloria efter. Dette er ogsaa saa meget

Digitized by Google

lettere at forstaa, som umuligt to faste Salmer kunde danne Indgangen, naar Messen for Alteret blev forkortet saa, at en Salme var nok fra Collekten til Prædikenen.

Paa denne Vis har Forordningen om Høimessetjenesten af 1800 og 1802 kun *indirekte* foraarsaget Udeladelsen af Troen og Gloria, som imidlertid mange Steder blev brugt hver Søndag ligeop til 1820 og maaske længere *ogsaa der*, hvor den ev. kr. Salmebog blev benyttet[1]). Man kan jo nok saaledes paa en vis Maade sige, at „Troen" sløifedes med Sangen af Evangeliet, men ikke at Gloria faldt med Kyrie[2]). De faste Salmer faldt efterhaanden væk, fordi de var en i sig selv uholdbar Ting og stod i Strid med Salmefriheden, som efterhaanden blev et Princip i den evangeliske Kirke *indenfor den Begrændsning, som den autoriserede Salmesamling selv afgav.*

Den romerske Kirke benyttede kun nogle faa Salmer eller Hymner til visse betydningsfulde bibelske Ord. Den evangeliske Kirke begyndte og maatte begynde paa samme Vis, allerede af den Grund, at Salmerne maatte læres udenad for at kunne synges af Menigheden. Saaledes begyndte Malmøbogen af 1529 med 9—10 faste Salmer; Hans Thomisson med 3—4 faste og nogle halvfaste eller paa visse Tider tilbagevendende Salmer. Ritualet har 3 faste og ligesaa mange halvfaste; Forordningen af 1802 søger endnu at fastholde 2 og ved fuld Messe 3 faste Salmer. Da Troen faldt væk som Indgangssalme, blev der tilbage 1 — en fast Salme nemlig Gloria, der tilsidst ogsaa maatte dele Skjæbne med de øvrige og blev ansat efter Valg, især paa Høitiderne. Man kan derfor sige, at de faste Salmer aftog, efterhvert som

---

[1]) Saa i Christianssand. Fr. Storm: Træk af den religiøse Musiks Historie Side 27. — [2]) Hesselberg & Jensen, Udkast til ny Høimesseliturgi Side

Digitized by Google

det hele Folk lærte at læse og bruge Salmebogen. Saaledes er det gaaet, og saaledes burde det ogsaa gaa i denne Sag af indre Grunde. Thi man maa dog med Rette spørge: Hvad Ret har dog disse Salmer, Kyrie, Gloria, Sanctus, Agnus, Dei, Magnificat osv. — Troen maaske alene undtagen — til at synges *hver Søndag* fremfor sine jevnbyrdige Sødskende?

Prises Gud da mere ved, at man synger: Gloria ɔ: Alenest Gud, end ved at man synger: Min Sjel, min Sjel lov Herren? Er ikke begge digtede over herlige Bibelord? Har ikke det sidste, den 103die Salme, en længere Brug i Gudstjenesten at rose sig af, end det første Ord? Eller paakaldes Gud bedre ved: Kyrie Gud Fader end: Nu bede vi den Hellig Aand eller: Herre Jesus Christ dig til os vend, hvor det oldgamle Trishagion forekommer?

Sagen er, at vi istedetfor at larme over Tidernes Daarlighed hellere skulle takke Gud for, at vi har en *saadan Mangfoldighed af herlige Salmer og Lovsange, at vi hver Søn og Helligdag kan kvæde for Herren en ny* Sang, en Lovsang for Herren vor Gud! Lader os saa arbeide af al Magt paa at lære Menigheden at *synge* disse Sange, ikke bare at læse eller i det Høieste nynne lidt med! Intet er herligere end en lovsyngende Forsamling; det er en Gjenklang af Englehærens evige Tjeneste deroventil.

Mer at beklage er Sløifningen af Evangeliets Messe baade for sin egen Skyld som ogsaa derfor, at det indirekte virkede til, at Troen ogsaa faldt væk. Det turde nemlig være muligt, at denne Salme nok da havde holdt sig paa sin Plads ogsaa paa almindelige Søndage [1]). Det er dog bare en Mulighed; thi senere Tiders Subjektivisme vilde vel have fundet sig trykket af, at man sang: Vi tro, vi alle tro

---

[1]) Som før omtalt findes denne Salme som fast i Tyske Messe, i Wittenbergerordningen ligesom i alle lutherske Kirkeordninger.

Digitized by Google

paa Gud o. s. v. og været bange for, at det kunde virke sløvende.

Sløifningen af Evangeliet for Alteret har forøvrigt kun havt til Hensigt at forkorte Tjenesten. Man havde det jo paa Prædikestolen, og man fandt Gjentagelsen unødvendig. Evangeliets Plads paa Prædikestolen er jo ogsaa Reformationens Formaal, og dets faste Plads der er Resultatet af det Princip, som Luther opstiller, naar han siger, at *Guds Ords Hørelse og Prædiken er den fornemste Del af Gudstjenesten.* Ved Alteret kan det være, og vi lægger til, det *bør være ogsaa der*, men paa Prædikestolen *maa* det være[1]. Desværre havde hin Tid ikke det fulde Syn for Evangeliet og dets Herlighed; naar dertil kom, at mange Prester forsømte Messen, saa blev det jo kun en gjentagen *Læsning*, hvorfor man uden Savn lod det falde.

Havde dette saa end uheldige Følger for Ordningen af Gudstjenesten, saa havde det og den Fordel, at der blev nogen større Forskjel paa almindelige Søndage og Festtiderne. Her havde som før sagt Ritualet en Mangel. Det havde sløifet den latinke Sang paa Festerne og ikke sat noget istedet. Dette kommer nu saaledes igjen, at man gjør Søndagstjenesten til Festtjeneste og laver en egen for Søndagene. At der er Enhed, Orden og Plan i den sidste, lader sig ikke nægte, naar man er upartisk og bedømmer den efter *evangeliske Principer om Ordets centrale Stilling i Gudstjenesten* [2], og betragter denne som et Møde med Herren i, med og under Ord og Sakrament. Men naar man erindrer, at vor Festliturgi ikke er ganske det samme som Ritualets Søndags-

---

[1]) I Resolutionen om den nye Liturgi af 1887 er dets Læsning for Alteret tilladt sløifet de Aar, de gamle Texter bruges. Rigtignok skal Texten *læses* for Alteret efter nævnte Liturgi og da er det jo kun en Gjentagelse, anderledes naar det synges: Da betegnes det som det *sakramentale Ord.* [2]) Anderledes, naar mnn gaar ud fra Messeordningen i den romerske

tjeneste, saa er det ogsaa ret mærkeligt, at denne Festliturgi er ganske smuk og tiltalende, idet Gloria her først kommer til sin. Ret med sin høit stemte Tone om „disse signede Dage“, ligesom Troen da faar sit fuldtonende Udtryk ved, at selve Festen minder om den treenige Guds store Gjerning. Naar Indgangssalmen paa disse Festdage i Almindelighed er en Festsalme, der bringer Festens Begivenhed frem for Menigheden som f. Ex. Julesalmen: Fra Himlen høit vi kommer her, saa passer først hertil Gloria, hvorfor ogsaa Luther og Bugenhagen, som før omtalt, helst ønskede denne Salme eller Hymne brugt paa de store Festdage. Den rette Plads for Gloria er da efter Indgangssalmen, og de to Salmer *der* er da ikke for meget ligeoverfor den øvrige Tjeneste, der faar sit rette Præg ved den Rigdom af Lovsange, som da med Rette anvendes; „Alene Gud“ bør da intoneres fra Alteret. Presten optræder derved som Foregangsmand i at love Gud; han begynder paa denne hellige Gjerning, og Menigheden fortsætter, hvorved alle mindes om, at her maa ingen søge sin Ære, men Faderens, som er i Himlene [1]).

Saaledes har forrige Aarhundredes bekjendte Rationalisme her i Norge og Danmark gjennemført Salmefriheden og derved i Grunden tjent Kirken og Menigheden. Dette er da ikke saa at forstaa, som om Salmefriheden fastsloges ved Lov. Som vi saa, var det ingenlunde Tilfældet. Men Salme-

---

Kirke som Norm, da er vor Søndagsliturgi bare Stumper og Stykker. Ved Forkortningen har Indgangen faaet den faste Form, at *Bønnen i Kordøren gjentages af den hele Menighed i Indgangssalmen.* Collekten peger paa Dagens Evangelium, Epistelen viser, hvorledes Evangeliets Lov, den Kristnes sædelige Opgave skal virkeliggjøres. Høimessesalmen danner Baandet mellem Collekt, Epistel og Evangelium, hvor Naaden tilbydes og deles til de Enkelte, Naade til at tro Ev. og Naadeskraften til at gjøre den Guds Vilje, som Epistelen har fremholdt for Dagen. Salmen derpaa er helst en *Takkesalme,* som saa gjenklinger i Collekten osv. — [1]) Til Forhøielse af Festdage havde den ev. kr. Salmebog Vexelsange til Jul og Paaske mellem Chor og Menighed, en Levning af de gamle Seqventser.

Digitized by Google

friheden fulgte indirekte af nævnte Forordning, især deraf, at der udgaves en ny Salmebog (1798) strax efter Guldbergs Salmebog af 1778 med Frihed til at bruge disse samt endnu et Par andre Redaktioner (Kingos og Pontoppidans). Det bedste Bevis for, at saavel Salmefriheden og dermed Forkortningen af Gudstjenesten var et Fremskridt i vor Kirke, kan sees deraf, at den til Antagelsen af den ev. kr. Salmebog knyttede Forkortning ogsaa trængte igjennem i Menigheder, hvor aldrig hin Salmebog blev indført, saa at den nu maa ansees for at være den fælles Form for Gudstjenesten i vor Kirke [1]).

Men med Salmefriheden fulgte tillige et betydeligt Onde, nemlig en Nedgang i Sangdygtighed, som vistnok ogsaa har andre Aarsager. Men det er let at forstaa, at Salmer, som blev sungne hver Søndag, tilsidst maatte læres, og denne Sangdygtighed maatte dernæst komme de valgfri eller bevægelige Salmer til Gode. Naar nu Salmerne blev valgfri, og nye Texter kom til, nye eller varierede Melodier ligesaa, saa er det ikke vanskeligt at indse, at Kirkesangen maatte gaa tilbage og dette igjen indirekte paa Kirkesøgningen. Salmesangen ved Husandagten gik ligeledes agterud ved de mange forskjellige Udgaver, og Følgen var en Tilbagegang over hele den Del af Kirken, hvor man ei beholdt Kingos Salmebog.

---

[1]) 1855 brugtes Kingos Salmebog i 342 Sogne, Guldbergs i 260, og den ev. kr. ligesaa i 260, Nissen, nord. Kirkers Historie 568. Hvor ganske anderledes Rationalismen fik virke paa de gudstjenstlige Former i andre Lande kan sees af Sveriges Kyrkohandbok i de endnu derværende mange Bønner, samt i Daab og Konfirmationsritulet, hvor Forsagelsen af Djævelen er udeladt osv. I Tyskland gik man videre: Daab, Nadvere, Vielse o. s. v. maatte føle Tidens Haand og Aand, ja man forandrede endog Troesbekjendelsen og lavede nye af den gamles Stykker. Der er saaledes ganske andre Grunde i saadanne Kirker til Ritualrevisioner end hos os, hvor Reformationsordningerne i alle væsentlige Stykker endnu staar ved Lag. Her trænges hovedsagelig Redaktionsforandringer og en ny Ordning af, hvad Ritual og Alterbog bør indeholde.

Digitized by Google

Paa Landet, hvor man ei havde Orgel, beroede Sangen ofte alene paa Kirkesangeren, og var Forsangeren da uheldig, saa laa det Hele nede. I Byerne blev det efterhaanden Skik, at man mødte op strax før Prædiken, og forlod Kirken strax efter samme. Latinskolegutterne var bleven fritagne for Sangledelsen i Kirken, og Almueskolens Børn havde faaet Forpligtelsen: Det blev Almuens Sag at synge Salmer, om de saa ønskede. Salmepoesien laa nede, og Salmesangen gik af Mode.

Den nye Almueskolelov af 1827 nævner Sang efter Salmebogen blandt Undervisningsfagene. Byloven af 1845 ligesaa. Kantor Roverud reiste rundt og gav Undervisning i Cifferskrift og Salmodikon. O. A. Lindemanns (den ældre) Koralbog fortrængte Zinck og Schörrings, og en bedre Tid begyndte efterhaanden at oprinde for Kirkesøgningen og Salmesangen[1]. Især har dog her Indførelsen af Landstads Salmebog givet Sangen et mægtigt Fremstød, da her den gamle Salmepoesi mødte os i ædle og simple Former. Men for den egentlige Sangs Vedkommende tilkommer Organist L. M. Lindemann Tak af den hele norske Kirke for sit Arbeide. Et mægtigt Kirkekor høres nu mangesteds i vort Land, og det er en Lyst at se, hvorledes mange Menigheder nu møder ved Tjenestens Begyndelse og bliver til dens Slutning; men det er Salmesangen, som her lokker og binder dem, thi man føler, at det er lifligt at synge Salmer for Herren og saaledes love, takke og prise ham for alle hans Velgjerninger.

Har Menigheden saaledes end igjen *begyndt* at synge Salmer her i Norden, saa er den endnu fremdeles lige taus ligeover Kirkesvarene eller de saakaldte Responsorier. Tiltrods for, at det i over 300 Aar har staaet i Ordinants og

---

[1]) Om disse Ting se Fr. Storms Træk af den religiøse Musiks Historie possim.

Digitized by Google

Ritual, at Menigheden svarer *Amen* til Bøn og Velsignelse, saa tier Folket fremdeles stille. I Byerne synger et leiet Kor *istedetfor* Menigheden flerstemmige Svar, paa Landet lyder Klokkerens enslige Røst opimod Alteret, mens der dog mangesteds findes frivillige Kor bestaaende især af Ungdom, der som en Art Repræsentation for Menigheden svarer for denne. Naar skal da dette blive anderledes, naar skal Menigheden samlet hilse Ordets Forkynder med Bønneraabet: (Herren være) Og med din Aand?! Naar vil den lægge et lydeligt *Amen* til Herrens Velsignelse? [1])

Ved kgl. Res. af 12—10—86 er der anordnet to nye Textrækker til alternativt Brug ved Gudstjenesten: Evangelium som Prædikentext ved Høimesse og Froprædiken, Epistel og Lektie som Prædikentext ved Altersang samt til Læsning fra Alteret ved Høimessen [1]).

Disse Texter er tagne for det Meste fra den svenske

---

[1]) I Sverige staar det enda daarligere til med Deltagelsen i Gudstjenesten. Kyrkohandboken havde nemlig forbudt at svare Kirkesvarene, naar Presten *læste* og og ikke *messede*, hvad der i Sverige er valgfrit. Følgen var, at mange Prester læser ved Alteret og Folket taug stille. Ligeledes møder mange der fremdeles frem i Kirken strax før Prædiken og forlader den strax efter. Kirkesangen er mindre god især paa Landet, hvad der skriver sig fra manglende Ledelse og Mangel med Hensyn til Enhed i Melodierne. Se Forhandlingerne ved de sv. Kirkemøde 1873, Side 4, hvor det heder, at Menigheden er paa det nærmeste et stumt Vidne til det, som foregaar og en passiv Tilhører til det, som siges; Side 8 ibid., hvor det staar i en anden Klage over Mangel paa Deltagelse i Gudstjenesten. at det staar langt bedre til i Danmark. Den Svenske Kirkes vidtløftige Liturgi har saaledes hverken formaaet at samle Folket i Kirken eller faa det til at deltage saa godt, som den danske og norske Kirkes kortere Gudstjeneste. Et mærkeligt Vidnesbyrd ikke *for* men *mod* en Forlængelse af vor Søndagsgudstjeneste.

Senere er det tilladt, at Forsamlingen svarer, selv om Presten læser, men at det fremdeles er liden eller ingen Deltagelse fra Menighedens Side, derom vidner den i 1887 afholdte Sv. Prestekonferents og Forhandlingerne der. Se Luthersk Ugeskrift Oktbr. 1887. Den megen Læsning for Alteret gjør den sv. Gudstjeneste monoton og trættende. — [2]) Ved kongl. Res. af 2—12—86

Digitized by Google

Kirkes nye Rækker. Men medens de nye Perikoper i Sverige samtidigt foranledigede Gjenoptagelse af den gamle Rækkes Evcngelier for Alteret ved Forordn. af 26de Oktbr. 1860 for at beholde Kirkeaarets Sammenhæng og de gamle Søndagsnavne, saa er der hos os ikke alene intet Hensyn taget til Kirkeaarets Beholdelse, men man har 1) forordnet den den nye Epistel læst; 2) intet sagt om, hvilket Evangelium der skal bruges for Alteret paa de Dage, da der holdes fuld Messe, hvorved det kan hænde, at man læser den nye Epistel og det nye Evangelum og 3) dog beholdt de gamle Collekter, som udtrykkelig bærer Merker af at sigte paa et ganske bestemt Evangelium. Vistnok er der foretaget nogle Tillempninger her og der, men den oprindelige Karakter af at være *Collekter for Dagen* har de beholdt. Se f. Ex. Collekten paa 1ste og 2den Søndag efter H. 3 Konger. Naar saaledes de nye Texter benyttes med den gamle Liturgi, saa er *Collekten det eneste, som i Gudstjenesten minder om Dagen.* Det tager sig virkelig underligt ud at bede Collekten paa første Søndag efter H. 3 K. og om en velsignet Børneopdragelse og saa høre Evangeliet Joh, 7 14—18. Det er ganske overladt til Presten, om der bliver Sammenhæng i det!

Med Hensyn til, hvilket Evangelium der skal læses fra Alteret, naar der benyttes fuld Messe, kan man vel i denne Sag slutte, hvad der er Meningen, af en Litra i Res. om ny Høimesseliturgi. Res. af 8—1—87, der tillader de Menigheder, som derom fatter Beslutning, at benytte en af Presterne Hesselberg og Jensen udarbeidet og paany overarbeidet Liturgi, indeholder nemlig en Litra C, hvor det heder, at ved Indførelsen af de nye Texter læses fra Alteret *den gamle Rækkes*

---

er det bestemt, at en lydelig Syndsbekjendelse skal læses efter Skriftetalen før Absolutionen. Dette var endnu brugt mange Steder i vort Land, saa Enhed er opnaaet ved denne Forordn. om Skriftemaalet. Men samtidig gaves Skriftemaalet selv frit, tvertimod norske Lov 2, 1 og 2, 5. 16.

Digitized by Google

Evangelier, men Aarets Epistel. Vistnok er denne Bestemmelse formelt knyttet til Bestemmelser om Indførelsen af den nye Liturgi, men det kan dog i ethvert Fald heraf sees, hvad Meningen er, og derefter faar man ordne sig i de Menigheder, som benytter den gamle Liturgi, naar der holdes fuld Messe.

Den omtalte nye Høimesseliturgi giver sig efter Forordene i Udkastet af 1883 ud for at være Gjenindførelsen af den lutherske Kirkes ved Pietismen og Rationalismen nedbrudte Former for Gudstjenesten [1]). Undersøger man nu, hvad der foreslaaes indført, saa er det: 1) En Syndsbekjendelse. 2) Kyrieraabet, Litaniets første Vers eller andet Vers. 2) Gloria i Vexelsang, blot Englehilsenen. 4) Credo, læst fra Alteret. 5) Præfationen indsat foran Nadveren. Samtidigt foreslaaes Fadervor sløifet ved Bønnerne i Kordøren og ved Indgangen til Prædiken, den aronitiske Velsignelse paa Prædikestolen ombyttet med den apostoliske, nogle Forandringer i Nadverformaningen samt Afskaffelse af *Sangen af Epistel og Evangelium for Alteret.*

Den, som har gjennemlæst den her givne historiske Fremstilling, vil vide, at vi paa vore Høitidsdage har den samme Liturgi, som faktisk blev benyttet efter Reformationens Indførelse i Danmark-Norge 1537, og som endelig blev lovfæstet ved Bestemmelsen om Fru Kirke som Normal og Hans Thomissons Salmebog af 1569 [2]). Den nye Høimesseliturgi er saaledes ingenlunde nogen Restitution af den Ordning, som Dr. Bugenhagen sammen med Plade indførte her 1537; meget mere maa den ansees som et Mosaik af forskjellige ældre og

---

[1]) Se Forord Side 8, 12, 26 og fl. St. — [2]) Det eneste Stykke, hvis Form har vaklet noget, er Kyrieraabet, som efter Ordinantsen af 1537 Degnen skulde udføre 3 Gange. Muligt er det, at man i Byerne forsøgte herpaa, men det er sikkert nok, at den allerede længe benyttede Kyriesalme snart seirede, fordi Menigheden kunde overtage det Parti at synge Salmer.

Digitized by Google

yngre Bestanddele [1]). Den Syndsbekjendelse, den har optaget som Led af Indgangen, er hentet fra Malmømessen og er den samme, som blev afskaffet ved Reformationens Indførelse 1537, ligesom alt offentligt Skriftemaal i Gudstjenesten blev forbudt for ikke at fortrænge det udenfor Gudstjenesten liggende private Skriftemaal. Kyrie har fra 1528 været en Salme, Gloria ligesaa, da deres Bearbeidelse allerede forekommer i Haandbogen af 1529, og de Forsøg, man gjorde paa at indføre Hymnen *Gloria, Ære og Pris* o. s. v. mislykkedes.

Troen har altid været sunget, og Præfationen kun benyttet paa Høitidsdage. Ja det er saa langt fra, at den nye Liturgi indfører Reformationsordningen, at den meget mere afskaffer Ting, som Reformationen selv har udformet, saaledes Fadervor i Indgangsbønnen og den smukke Altersang af Epistel og Evangelium, som skriver sig fra Luthers egen Haand og Aand. Det er den halv reformerte Prøisiske Agende, som her har paavirket Forslaget, ligesom det samme er Tilfældet med Forslaget om Optagelsen af en Syndsbekjendelse i Gudstjenestens Begyndelse; da de reformerte Kirker intet særskilt Skriftemaal har, saa lægges ofte et saadant ind som Led af Gudstjenesten [2]) — en Art Erstatning for det forkastede særskilte Skriftemaal.

Den omtalte Præfation foran Nadveren er stillet som

[1]) Naar Forfatterne i Fortalen har søgt at finde en ny Inddelingsgrund for Gudstjenestens Bestanddele ved at indramme det Hele i Bod, Tro og Kjærlighed, da har de ikke gjort og ei kunnet gjøre en saadan Inddeling gjældende ligeoverfor den lutherske Kirkes Gudstjeneste, hvor disse Stykker ei er *holdt absolut eller væsentlig ude fra hverandre.* Det sees ogsaa, at Forfatterne i de historiske Bemærkninger er kommen tilbage til den gamle lutherske Inddeling i Ord og Sakrament, med Indledning og Afslutning eller *Indgang* og *Udgang* saaledes, som netop vor Gudstjeneste vil fremstilles.

[2]) Saaledes og den halvreformerte engelske Kirke m. fl. Det er ret mærkeligt, at samtidig som Skriftemaalet gjøres frit, indfører man en Syndsbekjendelse i Gudstjenesten. Den reformerte Kirke har trængt sig langt frem hos os.

Digitized by Google

valgfri Del af den nye Liturgi; dette er nu en Nødvendighed, da den kun kan synges af et Kor; men det er et Spørgsmaal, om man ikke overskrider Grændserne for den lutherske Kirkes Principer for Benyttelsen af den liturgiske Sang, naar man ordner denne saa, at den *hver Søndag* maa synges af et Kor, der svarer *for* Menigheden, ikke bare *leder* Menigheden [1]). Vor Kirkes Ordninger har i alle Fald aldrig havt en saadan Praxis, og det vil ogsaa tage sig høist uderligt ud, naar Presten siger: Opløfter Eders Hjerter! da at høre *Koret* svare: Vi opløfter vore Hjerter! Her nytter det lidet at Resolutionen forordner: Menigheden svarer, naar Sangen i Virkeligheden ikke vil kunne udføres af nogen norsk Menighed [2]).

Vil den nye Liturgi i Byerne saaledes forøge den Korsang, vi allerede har, og paa Landet give Klokkeren noget mere Solosang, saa indsees det let, at den ikke vil forøge, men snarere *formindske* Menighedens selvstændige Deltagelse. Skal der saa skaffes Plads for de nye Tillæg paa Bekostning af Salmesangen, saa er dette enda mere indlysende. Det er jo ved Salmesang, at Menigheden har erobret sin nuværende Deltagelse i Gudstjenesten, og det er jo at indføre et af vor Kirke forladt Princip dette at lade hver Søndag afsynge visse faste Bibelord i eller uden Salmeform. Kunde man ikke fastholde det i den forbigangne mere umyndige Tid, vil man endnu mindre kunne haabe det nu, selv om Ordene er saa gammelkirkelige som Kyrieraabet og Englesangen. Menigheden

---

[1]) Smlgn. hermed Biskop G. D. Bjørcks Motion om Altersangen „Kyrkomötesforh, 1878 Motion No. 42. — [2]) I den før omtalte proisiske Agende var der i første Udgave en hel Del Korsang, der kun blev afbrudt af mellemkommende Salmer. Ideen til denne Korsang i den prøisiske Agende, som er bleven Forbillede for Liturgirevisionen, skal Forfatteren, en prøisisk Konge, have faaet ved i Petersburg at høre den græsk-russiske Kirkes Prestekor. De tiltalte ham saa meget, at han besluttede at indføre dem i sit eget Lands Kirke.

Digitized by Google

vil atter forlange at bede, love og takke med al den Mangfoldighed af Salmer, vor nye herlige Salmebog raader over. Derimod tør det nok være, at „Troen“ atter erobrer sig en fast Plads i Gudstjenesten, hvad enten det nu bliver for Alteret eller paa Prædikestolen, thi der er den hele Bibel i en kort Sum. Reformationsordningerne søgte overalt at fastholde den, efter Romerkirkens Vis, i Sangform, forat hele Menigheden kunde tage Del i samme; muligt er det dog, at man kunde faa den inddelt i en Slags rytmisk Læsning. der ligner Alterlæsningen, uden dog at være Sang: saaledes kunde en hel Menighed *fremsige* den paa opbyggelig Maade, hvad der ellers neppe nogensinde vil ske [1]).

Efter denne historiske Oversigt vil jeg til Slutning tillade mig at henvende nogle Ord til norske Embedsbrødre, som benytter den gamle Liturgi.

Det er nemlig af Vigtighed for saadanne Menigheder, hvor den nye Liturgi ikke indføres, at de holder Gudstjenesten saa vidt ensartet, som den bør være i Menigheder, som tilhører samme Landskirke. Saavidt mig bekjendt er ogsaa dette Tilfældet i det Store og Hele taget; kun er der nogen Vaklen mellem, hvilke Dage der skal regnes for Festdage og hvilke ikke. Nogle Menigheder benytter derfor fuld Messe oftere end andre.

Ritualet kan her hjælpe os til Enighed. Det opregner

---

[1]) At Presten *læser* Troesbekjendelsen umiddelbart ovenpaa Evangeliet som i den nye Liturgi foreslaaet, er jo ikke *Menighedens* Svar til Evangeliet. Det er jo kun en fortsat Læsning og er en af de Ting, som gjør den svenske Liturgi monoton. Denne har den Fordel, at det er valgfrit, om „Troen“ skal synges af Menigheden (Salme) eller fremsiges af Presten. I den romerske Kirke synges Credo af et Cor; Presten intonerer.

Digitized by Google

først de 3 Christi Hovedhøitider, og derpaa Nytaarsdag eller Chr. Omskjærelsesdag, Maria Bebudelsesdag, Christi Himmelfartsdag og Alle Helgensdag som Reformationsfest. Enkelte af disse Dage var udmærkede ved særskilt Bøn, som alle H. Dag og Nytaarsdag, og de har siden været anseede som Festdage i vor Kirke. Trefoldighedssøndag udmærkedes ved, at Predikestolverset gjentoges 3 Gange, idet denne Dag maa regnes med til „Pintsefestdagene.“

Af disse Festdage falder Maria Bebudelsesdag i Fastetiden og bør vel saaledes ikke særskilt fremhæves, hvor smuk end Forbindelsen er mellem Herrens *Kjødspaatagelse og Lidelse.* Der bliver saaledes tilbage: De to Juledage, Nytaarsdag, de to Paaskedage, Christi Himmelfartsdag, de to Pintsedage, Trefoldighedsfest og Alle Helgens Søndag. Kunde den norske Geistlighed, som ikke benytter den nye Liturgi, enes om at betragte disse som Festdage og lade det komme tilsyne ved Kimen efter de 3 Ganges Ringning om Formiddag samt ved fuld Messe, saa var det meget ønskeligt i flere Henseender. Fuld Messe blev i saa Fald brugt omtrent $^{1}/_{6}$ Del af Aarets Prædikedage. De tre store Høitider kunde saa videre udmærkes, som hidtil skeet, med en flerstemmig Festsang: I Julen, Jeg synger Julekvad, i Paasken, Krist stod op fra Døde eller lignende, samt ved et flerstemmigt Halleluja efter Evangeliet [2]).

Som her fremhævet, bør Gloria eller Alene Gud da synges efter Indgangssalmen. Den passer først her som Begyndelsen til Menighedens Lov for al Guds Naade, mens den ikke rimer sammen med det nøgne Kyrieraab, hvad man her og der

---

[1]) Kirkeaarets Begyndelse 1ste Adventssøndag regnes i Sverige som Festdag. — [2]) I Lindemanns Koralbog er Salmerne som bekjendt harmoniserede. Derimod findes intet særskilt udsat Halleluja udenfor Salmen No. 64.

Digitized by Google

begynder at anerkjende [1]). Skal der være luthersk Gudstjeneste, bør Epistel og Evangelium messes, hvis Presten kan synge, og da helst med Luthers Messesang. Men da bør Collekten læses (eller messes unisont) som Luther anordnede det i tyske Messe for at gjøre Forskjel paa Menighedens Bøn, det sacrificielle Ord, og Herrens Tale, det sacramentale Ord eller *Ordet som Naademiddel* [2]). Bliver saa Luthers Sang anvendt, fremtræder Forskjellen mellem Epistel og Evangelium, Apostelens og Christi Tale, ved selve Foredraget, paa en Maade, som paa en Gang er i høi Grad *skjøn* og *kirkelig*. Dette forøges saa endmere derved, hvis der synges et Takkesvar efter Evangeliet (et Halleluja), men en Salme alene efter Epistelen.

Hvilken ellers forøvrigt denne Salme bør være, derom vil Meningerne deles. Nogle vilde i Lighed med Ritualet synge en Salme, der stemmer med Epistelen og gjemme Troen efter Evangeliet. I saa Tilfælde maa Høimessesalmen deles saa, at der før Prædiken synges 2—3 Vers og Resten efter Prædiken. Hovedsalmen kommer saa til at omslynge Prædikenen som Gudstjenestens Centrum. Andre finder Troen vel anvendelig efter Epistelen, hvorved Høimessesalmen kommer til at danne Forbindelsen mellem Ev. for Alteret og Prædikenen. De gamle Epistler er, som Luther fremhæver, væsentlig Formaninger og representerer saaledes Loven i nytestamentlig Form. Evangeliet kommer da med Naaden og Kraften til at gjøre, hvad Epistelen byder, efter den Norm, at „*Herren giver, hvad han kræver*“. Men Troen bliver saaledes paa en høist eiendommelig Maade Baandet mellem begge, idet Formaningen optages i *Tro*, uden hvilken den falder død til

---

[1]) Men med en saadan Erkjendelse kommer man kun tilbage til, hvad Luther og Bugenhagen begyndte med i tyske Messe 1526. — [2]) Den nye Liturgi vender her fuldstændig op og ned paa Forholdet.

Digitized by Google

Jorden, (Vor egen Kraft er intet værd) osv. men Troen henter igjen sin Saft og Kraft fra Evangeliet. (At vi ved Ordets Saft i Vext fra Kraft til Kraft osv.). Høimessesalmen varierer saa Evangeliets Indhold med Tak for Gaverne og Bnn om Naade til at bruge dem, hvad der saa kommer til erkjendelsesmæssig Udfoldelse i Prædikenen, som bringer Ordet nær den Enkelte, til Lærdom, til Overbevisning, til Rettelse, til Optugtelse i Retfærdighed.

Saaledes er der en god Sammenhæng i vor gamle reformatoriske Gudstjeneste, og denne Sammenhæng er ikke brudt ved, at Evangeliets Læsning for Alteret er bortfaldt; men den er da ikke saa fyldigt og klart fremhævet. Vor Gudstjeneste er heller ikke da nogen Ruin, men et Møde med Gud *ved Ord og Sakrament.* Noget værre vil dog Forholdet stille sig efter Indførelsen af de nye Pericoper for de Menigheder, som beholde den gamle Liturgi, med Hensyn til Gudstjenesten paa almindelige Søndage. Som før nævnt peger nemlig Collekten paa Dagens gamle Evangelium, som dog de to Aar ikke kommer til at lyde. De nye Epistler er ofte vanskelige at forbinde med Dagens Collekt og Evangelium og har mer af Læreindhold end de ældre. Naar saa det gamle Ev. ikke læses, *saa hænger det hele ikke sammen.*

Nu staar jo Ritualet ved Magt, og formelt seet har hver Prest i vort Land Ret til hver Søndag at synge Evangeliet for Alteret. Men i Virkeligheden forholder det sig anderledes. Det kan være en Skjønssag, hvormange Dage der bør regnes til Festdage, hvor fuld Messe saa kan anvendes. Derimod kan ikke en mere end 50 aarig Praxis forkastes uden Menighedernes eller Kirkestyrelsens Bifald. Uagtet den gamle Rækkes Evangelium godt kunde gjenoptages blot med *Tillæg af en Salme mellem det, Epistelen* og Hilsenen[1]): Pris og

[1]) Denne Salme burde vel være „Troen". Man kunde vel og stille til Valg det andet Vers af: Frygt mit Barn den sande Gud; Jeg paa Gud

Digitized by Google

Ære være dig Christo, saa er dette dog ikke tilraadeligt uden nærmere Bestemmelse fra Kirkestyrelsen. Vilkaarligheder turde ellers tage Overhaand. *Vi faar indtil Videre hjælpe paa Mangelen paa Sammenhæng, ved i de Aar, da de nye Texter benyttes, at minde om det gamle Evangeliums Indhold og Sammenhæng med det nye i Prædikenens Indledning.*

Vor Gudstjeneste er en Tjeneste om Ord og Sakrament. Ordet og Velsignelsen ledsages af Responsorier, derimod ikke Nadveren. Denne og Daaben er kun ledsaget af en Tiltale og Salmer, naar undtages, at Fadervor i Nadveren ledsages af Menighededs Amen.

Her tør være et Hul at udfylde, saa at Nadveren idet Mindste indledes med en Antiforie eller Hilsen foran Nadverformaningen, men saa kort og simpel, at Menigheden selv kan synge Svaret og ikke bare et Kor eller Klokkeren. Da Velsignelsen efter vor Ordning slutter den hele Gudstjeneste, vilde det maaske være passende at afslutte *Communionhandlingen* med det gamle: Fred være med Eder (pax vobiscum), der saa kunde optages af Communikanterne og Menigheden med et: *Fra nu og til evig Tid, amen* [1]). Men indtil Videre bør vi Prester arbeide af al Magt til at faa Menigheden med paa de Kirkesvar, vi har. Disse er de bekjendte: *Amen*, sml. 1 Cor. 14--16, der synges til Collekt, Fadervor og Velsignelsen, *Herren være med Eder*; Ruth. 2.4 og Svaret: (Herren være) *og med din Aand*, 2 Tim. 4.22 samt: *Gud*

---

den Fader tror osv. eller den gamle Luthers Salme, som stod i hans Katechisme: Hold oppe Gud hos os dit Ord osv.

[1]) Naar Daaben endtes med Jesaias 54,10: Bjergene skulle vige og Høiene rokkes, men . . . . min *Fredspagt* den skal ei rokkes, saa vilde dette *Fred være med Eder* ved Nadverens Slutning paa en smuk Maade pege tilbage paa Naades og Fredspagten i Daaben.

være lovet for sit glædelige Budskab. Disse kan snart læres, naar man faar Kirkesangeren eller en anden sangdygtig Mand til at tage sig af Sagen [1]). Presten maatte da personlig henvende sig til nogle *faste Kirkegjængere* af begge Kjøn, bede dem at fordele sig i Kirken og efter nogen Øvelse at deltage i Svarene. Det vilde snart gaa saa, at flere og flere kommer med, thi de første vil være Mellemmænd baade til at forklare Sagen og faa den i Gang. Menigheden vil saa snart lære at skatte vore simple Kirkesvar, som ei fremtræder som selvstændige Stykker af Gudstjenesten, idet de kun tjene til at ledsage Bønnerne, Ordet (Nadveren) og Velsignelsen, og saaledes fremhæver især Naademidlernes Herlighed. Derfor burde Evangeliet ikke blot indledes med en Hilsen, men i alle Fald paa Høitidsdagene sluttes med et 3-foldigt Halleluja [2]).

Det er ofte her sagt, at vor Gudstjenestes Princip er, at den er et Møde med Herren ved Ord og Sakrament. Men derfor hører Daaben ogsaa rettelig hjemme i Gudstjenesten efter Prædikenen i den sakramentale Del. Naar det har været fremhævet, at Daaben egentlig ikke tilhører Gudstjesten,[3]) men bør ligge udenfor denne som i den gamle Kirke, saa kan det være sandt, naar der er Tale om Voxnes Daab; men det er ikke Tilfældet med Barnedaaben. Denne er ikke blot eller i særdeles Grad en individuel Handling, som den Voxnes Daab, men den er fortrinsvis en Samfundshandling, fordi Forældrene tilhører det Samfund, som Barnet optages i. Medens den Voxne derfor rettelig døbes ved Kirkedøren

---

[1]) Noder findes i Lindemanns Koralbog. — [2]) Halleluja skulde efter Ordinantsen af 1537 være en „evindelig Ljud i den kristne Kirke“ og der brugtes i lange Tider *efter Epistelen* flere Hallelujasalmer, hvoraf der findes en hos Landstad No. 512. Den egner sig godt nu og da efter Prædiken eller paa Høitidsdage efter Evangeliet, hvor den passer bedre end til Epistelen. — [3]) Hesselberg og Jensen Udkastet til Høimesseliturgi Side 66 følg.

Digitized by Google

eller udenfor Menighedens gudstjenslige Møde, hvor Opholdelsens Sakrament forvaltes, da han tilforn har staaet udenfor dette Samfund, saa døbes Barnet rettelig *indenfor* Gudstjenestens Ramme, fordi det er Forældrene og Menigheden, der frembærer Barnet og derigjennem øver en Lydighedshandling mod Herren, et Sacrificium, som ret betragtet, er en ikke ringe Del af Gudstjenesten. Men forholder dette sig saaledes, da bør den ogsaa af denne Grund henlægges efter Prædikenen, hvor Offeret hører hjemme. Det heder jo ogsaa: Dette Barn ofre vi dig efter dit eget Ord osv. Men dernæst bør Barnedaaben beholdes paa sin nuværende Plads fordi den er et mægtigt Middel til Tak for den Naade, at Gud har villet samle sig en kristen Kirke iblandt os, gjøre os til sit Folk og slutte en Naadespagt med os fra vor Barndom af saa fast, at Bjergene skulle vige, Høiene skulle bevæges, men Guds Fredspagt, den skal ikke rokkes, siger Herren vor Forbarmer. Barnedaaben har saaledes ligesom Communionen en dobbelt Side, nemlig at være Menighedshandling ved Siden af at være en Kristushandling eller Sacrament, og de gamle lutherske Fædre har derfor ikke taget Feil ved at sætte den efter Prædiken, foran Nadveren, hvor Guds Naadepagt fornyes ved Pantet paa den Naade, Gud gav os i Daaben. Lad os fastholde den paa denne Plads der, hvor den har den; *thi faar Barnedaaben en tilbagetrængt Plads i Gudstjenesten, saa faar den ogsaa lettelig en saadan Plads i Menighedens Hjerteliv.*

Digitized by Google

Biskop Hans Rosings Erklæring mod Hugenotterne, afgiven til Kong Kristian V i 1680.

Meddelt af J. Belsheim.

Blandt endel af Pastor C. T. Schmidts for Norske Videnskabers Selskab i Throndhjem tagne Afskrifter af Haandskrifter i det Kgl. Bibliothek i Kjøbenhavn er ogsaa ovennævnte Erklæring.

Da en Del af de franske Reformerte, som led Forfølgelse under Ludvig XIV, allerede før de bleve ganske fordrevne ved Ophævelsen af det Nantiske Edikt i 1685, søgte hos Kristian V om Tilladelse til at nedsætte sig i Danmark, og Dronningen Charlotte Amalie, som selv var opdragen i den reformerte Religion, talte deres Sag kraftigt hos Kongen, lod denne indhente Erklæringer fra 4 af Rigernes Biskoper nemlig fra Hans Bagger i Kjøbenhavn, Hans Rosing i Christiania, Søren Glud i Viborg og Erik Grave i Aarhus. Disse Erklæringer gik alle imod de Reformerte, og disse fik dengang ingen Tilladelse til at indflytte i Danmark. De fire Erklæringer findes alle — ifølge Helvegs »Danske Kirkes Historie efter Reformationen« 1ste Udg. I (Kbh. 1851) S. 457 — 2den Udg. I (ib. 1857) S. 502 paa det Kgl. Bibliothek i Kjøbenhavn. Den udførligste af dem, Baggers nemlig, har været trykt 2 Gange, nemlig i »Minerva« III 1790 og i Fallesens »Theol. Qvartalsskrift« XII, (1811).

Rosings Erklæring meddeles her. Den indeholder visselig lidet mærkværdigt; men selv det kuriøse kan have sin Interesse. Den viser, hvorledes Folk paa den Tid kunde ræsonnere om Anderledestroende. Det svulstige Smiger til Kongen hørte til den Tids Maade at udtrykke sig paa. Erklæringen er neppe til stor Ære for sin Forfatters Minde.

Biskop *Hans Rosing* var født $^{8}/_{9}$ 1625 i Brønø Prestegaard i Nordland, dimitteredes 1645 fra Throndhjems Skole, reiste udenlands fra 1649—52, var først Prest til Tureby og Dalby i Sjælland, 1660 i Kallundborg og 1664 Biskop i Christiania, død $^{13}/_{4}$ 1699. Han udgav et Par Ligprædiker over Adelige, noget, som var almindeligt i Brug paa den Tid.

Digitized by Google

Naar netop Hans Rosings Erklæring blev indhentet ved den nævnte Leilighed og ikke de andre norske Biskopers, end sige de danske Biskopers, paa to nær, foruden Sjællands Biskops, da havde dette ikke sin Grund i det, at Hans Rosing skulde gjælde for en fremragende Mand fremfor de andre Biskoper, men fordi han var Biskop i Agershus, og stod altsaa efter Rangforordningen i Rang næst efter Sjællands Biskop. (Se E. Holms Danmark-Norges indre Historie under Enevælden 1660—1720. I S. 72). Biskopen i Agershus maatte saaledes være med ved alle vigtige Leiligheder for ligesom at repræsentere Kongeriget Norge, saaledes ved Kongernes Salvning. Uagtet Fastsættelsen i 1536 paa Herredagen i Kjøbenhavn under Kristian III, at Norge alene skulde være »et Ledemod« af Danmark, kom der dog siden under Fredrik III ind i Kongeloven som Modsætning hertil Fremhævelsen af de 2 Kongeriger, »disse vore Arvekongeriger Danmark og Norge.« Denne Rangstilling for Biskopen i Agershus blev iagttagen lige til Rigernes Adskillelse i 1814. Da saaledes Sjællands Biskop Münter 24de Februar 1812 indgav til Cancelliet en Forestilling om en ny Lov om Kirketugt, lod han, for at give den større Vægt, medunderskrives af Biskopen i Agershus F. J. Bech (L. Helveg Danske Kirkes. efter Reform. 1ste Udg. II, S. 390 2den Udg. II, S. 361).

Biskop i Agershus Stift Hans Rosings Erklæring til Kristian V 1680 om Hugenotterne kunne tillades at nedsætte sig i Danmark (efter Haandskriftsamling i Kong. Bibliothek i Kjøbenhavn, afskr. til Thj. Vidensk. Selsk. af C. T. Schmidt).

Allernaad. Arve-Konge og Here. E. Kgl. Mas. allern. Brev og Befaling allern. at efterkomme har jeg allerunderd. ved største Flid overveiet den allern. tilstillede Extrakt af et Forslag angaaende for de Reformerte (som i Frankrig lide største Forfølgelse) i deres Religions Øvelse og de deri indførte Argumenta betragtet som med en god Samvittighed bedst kunde skjønne.

Dersom D. Kgl. M. tager slig høivigtig Sag med dens vide Udseende i allern. grundig og god Betænkning, saa har jeg allerunderd. den faste Tillid, at Gud skal ogsaa bøie E. Kgl. Ms. Hjerte til det, som kan geraade den allerhøieste Gud til Ære, E. Kgl. M. til tro Tjeneste og E. Kgl. Ms. Riger og Lande til Bedste. Med et allerunderd. Betænkende om den foreslagne Religions fri Øvelse for de Reformerte at indføres og forundes paa nogle faa Steder i Danmark, vil jeg til efterfølgende 5 Punkter have min Henseende nemlig 1) Hvad Samvittigheden deri kan taale, da er det en betænkelig Samvittigheds Sag at tilstede den reformerte Religion nogen fri Øvelse i Eders Kgl. Ms. Riger og Lande (hvor den tilforn aldrig har været bevilget og brugt) eftersom det ikke kan ske uden den evangeliske Kirkes Bekymring, Uro og Fare. Thi siden de tvende Religioner, den evangeliske og Reformerede, og er saa vidt fra hin

Digitized by Google

anden, at de ogsaa ere stridige om den saliggjørende Troes Grundvold, som er Jesus Kristus, baade hans Person og Embede angaaende, og med det samme ogsaa om Synderes Retfærdiggjørelse for Gud (flere Stridigheder om mange Troens Artikler denne Gang ubenævnede), da vilde deraf voxe enten megen Strid, Gud til Fortørnelse, eller derpaa kunde følge i Længden en Blanding af ulige Religioner og syndig Synkretismus, som Gud i høieste Maade mishager. Ved denne førstes Punkt vil jeg intet videre andrage, efterdi jeg allerunderd. i mit Hjerte er forsikret, at Gud og Jesu Kristi rette Kundskab, sande Frygt og rene Dyrkelse er (til E. Kgl. Ms. Arve Undersaatteres, ja den hele evangeliske Kirkes største Glæde) saa grundfæstet og rodfæstet i E. Kgl. Ms. Hjerte, at E. Kgl. Ms. ikke med Villie og Forsæt bevilger og tillader noget, som kunde gjøre det ringeste Skaar i Guds Ære og den evangeliske Religions Øvelse og Samvittighederne nogen Anstød tilføie.

2) Hvad Nytte E. Kgl. Ms. tro Tjeneste deraf kan have? da er der til det faste Fundament, lagt af Gud selv, som E. Kg. M. saa høilig har velsignet, at den eneste evangeliske Religion og Sandheds Ord og Saliggjørelsens Evangelio efter den uforandrede Augsburgske Konfession i alle Kirker i E. Kg. Ms. Riger og Lande øves og bruges, hvilket i fredelige Tider foraarsager en umistelig Fortrolighed og i feidende Tider en uskatterlig Sikkerhed, i den Sted, hvor flere Religioner bruges, jevnlig indfalder Mistanke og Mistro. Det er i mange Maader betænkeligt at bevilge nogen fremmed Religion fri Øvelse at indføres; thi den Uleilighed, deraf vilde følge, er langt vissere, end den timelige Vinding derhos kunde være at formode. Med hvor skarpe Kauteler en fremmed Religions Øvelse end kunde restringeres, saa griber den dog hemmelig om sig og er forsaavidt ubetvingelig; den evangeliske Kirkes Modstandere kunde det end ikke med nogen Føie benægte, at jo den evangeliske Religion fremfor alle andre driver paa Troskab og Lydighed imod den høieste Øvrighed; i den Sted de Reformerte (særlig i Frankrig) ikke altid have havt det bedste Rygte for Lydighed imod deres Konge; at der ellers intet skal røres med den Rod, af hvilken de mange hadelige (for Gud og alle Potentater) Sekter i de unierede Provinser og andre flere i England monne have deres Udspring. 3) Hvad Fordel E. Kgl. Ms. Riger og Lande derved skulde tilvoxe? Da er det efter mit ringe allerunderd. Tykke vel at paatvile, at den frie Religions Øvelse i Danmark af de franske Reformerte skulde komme E. Kgl. Ms. Riger og Lande noget til Fremtarv og Bedste, idet bemeldte Reformerte skulde snarere søge at berige sig der, end store Midler der at indføre. Thi de formuende Familier skulde helst søge deres Bopæle i England eller de forenede Nederlande, samt under reformerede Herskaber i Tyskland, end at de længere imod Norden skulde flytte, og blandt de Evangeliske under en limiteret Religions Frihed nedsætte sig. Til hvilket allerunderd. at foredrage Aarsag gives, ved

Digitized by Google

det i lige Fald i E. Kgl. M. høilovelige Forfædres Tider er forefaldne, medens den store Forfølgelse graserede mod de Reformerede i Nederlandene. Da blev nogle Gange gjort Ansøgning og Forslag om Religions Frihed i Dannemark og Norge at nyde med Foregivende, at mange velhavende Familier did vilde flytte. Men der alting nærmere blev efterseet, er befundet, at de rige Familier toge deres Tilflugt til England, saa og til Embden og Bremen. Men de til Danmark og Norge stundende befandtes af ringe Vilkaar og derover skulde være Landet til mere Tyngsel end Nytte. Formedelst Guds runde Velsignelse (hvilken Gud Aar efter Aar formerer til Livets Ophold i Dannemark) samt Motiver til Manufakturer og god Leilighed til Kommerce og Skibsfart, skulle vel en stor Del af de Evangeliske, som leve iblandt fremmede Religioner, begive sig ind i Dannemark, dersom det allern. behage E. Kg. M. dem med fornøden Friheder allerunderd. at forsyne. 4) Hvad den kristelige Kjærlighed deri tilsiger? Da er det af Guds Ord vissest at fornemme Uaar, naar Klinten er kommen blandt Hveden, faar fæstet Rødder og opvoxer, kan den ei uden Hvedens Skade oprykkes, naar den derfor som vor Frelser i Lignelsen lærer, bliver staaende til Høsten. Saa maa og stundom fremmede Religioner tolereres, naar de ved Længden af Tiden er saa indgroede, at de ikke kan eller maa afskaffes. Men Gud vil dog ikke, at Klinten skal saaes, mens Folket vaager, eller at vrang Lærdom skal indføres med deres, som det kunde og bør hindre, Vidskab og gode Villie. Den kristne Kjærlighed befaler at gjøre vel imod alle Mennesker og at bevise alle Kristne meget godt; men Troens egne Husfolk bør, som Guds Aands Formoner allermest godt betees. Næst den allerhøieste naadefulde Guds Forsyn er det E. Kgl. Ms. høilovelige Forfædres høipriselige Forsorg at tilskrive, at siden den augsburgske Konfession er vedtaget, slet ingen vrang Lærdoms Klinte har faaet Rod, og Fremvext blandt Evangelii Hvede eller nogen fremmed Religion nydt fri Øvelse i Eders Kgl. Ms. Riger og Lande. Til E. Kgl. M. som sin rette Fosterfader og høieste Forsvarer næst Gud, har den evangeliske Kirke endnu fremdeles den sikre Tilflugt og Tillid, at E. Kgl. M. med høist berømmelig gudelig Nidkjærhed saaledes holder over den evangeliske Religion, at alle derimod stridende Religions Øvelser afværges og ingen Indgang tillades, paa det alle Menigheder i E. Kg. Ms. Riger og Lande maa stedse blive stadige og sunde i Troen og Kjærlighed, rolig i Guds Tjeneste og Gud med en Siæl ære og dyrke.

5) Hvad derpaa kan følge for de evangeliske, som bo blandt andre Religioner? Gud være æret, at E. Kgl. M. i ingen Maade er forbunden til at forunde enten de Reformerte eller nogen anden fremmed Religion fri Øvelse, thi efterdi hverken E. M. elller E. Kgl: Ms. høilovlige Forfædre haver nogen Tid tilladt de Reformerte liberum Religionis Excercitium, de det og heller ikke nogensinde have havt,

saa haver de slet intet enten de jure eller facto eller nogen Billigheds Grund at paastaa. Dette understaar jeg mig herhos allerunderd. at forestille, at det lader sig saaledes anse, at dersom de Reformerte skulle i E. Kg. Ms. Lande nyde nogen fri Religions Øvelse, særlig fordi de Evangeliske, som bo blandt de Reformerte, nyde i saa Maade Frihed, da skulde snart ogsaa de romersk Katholske efter lige Reciprokation tage Anledning om deres Religion hos E. Kgl. M. at gjøre Ansøgning, og naar det dem blev nægtet, skulle de deraf tage Aarsag til Forfølgelse mod de Evangeliske, som i Schlesien, Preussen og andre Steder under Romerskkatholske Regenter bo og bygge. Men al den Stund den ene af bemeldte fremmede Religioner ingen fri Øvelse tillades, har den anden ingen Adgang til en saadan Frihed at anholde.

Gud give E. Kgl. M. vilde i Naade anse denne min allerunderd. Betænkning, hvilken om denne vigtige og vidt udseende Sag (som Guds og E. Kg. Ms. egen Sag) efter flittigste Overveielse (dog uden at lade mig i allerringeste Maade for noget Menneske derom mærke), saavidt jeg kan forstaa og for Gud med en god Samvittighed ansvare, har forfattet og E. Kg. M. i allerdybeste underd. tilstiller. Den hellige Kirkes Hoved og Herre beskjærme E. Kg. M. mod al List og Fare og Kongernes Konge og Jesus Kristus lade E. Kgl. M. med frydefuld Krone og blomstrende Scepter paa bestandig Throne regjere og længe leve.

Min allern. Arve Konge og Here allerunderd. Tjener og trolydigste Arveundersaat.

Christiania 25de Septbr. 1680.

Hans Rosing

Digitized by Google

Sammenlignende Fortegnelse

over

Norges Kirkebygninger i Middelalderen og Nutiden.

Af Prof. Dr. L. Dietrichson.

Stud. Samf. Bibl.

III. Throndhjems og Tromsø Bispedømmer.

Digitized by Google

Fylke og Provsti.	Middelalderen. Kirkens Navn.	Kilder og Literatur.	Materiale.	Opførelsestid.	Nedrivelsestid.
Nidaros.	**Nidaros Erkebispedømme III** (fortsat).				
	597. Christkirkja. (Trefoldigheds, Olafs) K.	Ol. H. S. c. 225 259. Ol. Kyrr. S. c. 6. 10. Magn. Barf. S. c. 2. 23. 24. S. Jors. S. 19. 22. 26. 37. Sig. og Inges S. c. 23. Magnus Erl. S. c. 7. 26. Sv. S. c. 23. 36. 38. 62. 68. 107. 108. 117. H. d. 3's S. c. 11. Haak. 4 S. 17. 89. 168. 239. 242. 264 o. m. fl. St. N. F. 596. ff. 831. Abr. 1866 p. 6. 1867 p. 112. 1868 p. 175. 1871 p. 158. 1872 p. 7. 145. 1876 p. 198. 1881. 164. 1882. 213. o. fl. St. foruden de bekjendte Separatverker.	Sten.	c. 1077 1161 1248	
	[St. Olafs Gravcapel ved Olafskilden.	Ol. d. H.s S. S. c. 259 S. Ol. svenske rimede Krøn.	Stav.	c. 1035	c. 1077]
	Ældre Mariakirke (Elgeseter-Kirke)	Har. Haardr. S. c. 39. 104. Magn. Barf. S. c. 18. Sv. S. 80. 156. Haak. 4 S. c. 214. 221. 222. 240. 241. 243. A. B. J. 115. N. F. 609.	Sten.	c. 1050	1564
	598. Yngre Mariakirke	Sv. S. c. 80. Inge Baards. S. c. 11. N. F. 607.	Sten.	c. 1183	
	[Ældre Clemens K.	Ol. Fr. S. c. 133. 160	Stav.	996	1015
	Yngre Clemens K.	Ol. H.s S. c. 51. 258. Magn. G.s S. c. 28 Har. Haardr. S. c. 29. Magn. Barf. S. c. 2 Laxdæla S. c. 74? Dept. II. 9 (1252).	Stav.	1016	eft. 1380
	599. Nonneseter Kloster K. á Bøkkum.	Fornm. Søg. VII. 355. Sv. S. c. 80. Dipl. II. 354 (1359) A. B. J. 114. N. F. 614.	Sten.	c. 1152	1564
	St. Olafs K. . .	Ol. d. H. S. c. 259. Har. Haardr. S. c. 39. Sv. S. c. 154. Dept. II, 9 (1252). N. F. 609.	Sten.	1035—47	1531 ?
	St. Gregorii K. .	Har. Haardr. S. c. 39. Haak. 3 S. c. 11. Dipl. II. 94 (1309) N. F. p. 609.	Sten.	c. 1045	eft. 1349
	St. Margaretha K.	Ol. Kyrr. S. c. 2. N. F. 612	Sten.	1067—93	?
	St. Martins K. .	Dipl. III. 16		f. 1280	?
	St. Benedicti K. .	Thr. Bylov ved Paus II, 57 .		f. 1300	?
	St. Petri K. . .	Norg. g. Love I. 312. Haak. 4 S. 14.	Stav.	f. 1150	e. 1217
	St. Stefani K. .	Thr. Bylov ved Paus II, 57 .		f. 1300	?
	St. Johannes K. .	Magn. Erl. S. c. 38		f. 1176	?
	St. Michaels K. .	Dipl. III no 16		f. 1280	?
	Postola K. . . .	Sv. S. c. 159		f. 1199	?
	St. Nicolai K. .	Eyst. Magnus S. c. 15. Haak. 4 s S. c. 12. 222. 242. N. F. 610	Stav.	1107—11	?
	St. Andreæ Kirke	Inge Baards. S. c. 11. Dipl. III, 16 (1280).		f. 1206	e. 1280

Digitized by Google

Anmærkninger.	Provsti.	Nutid. Kirkens Navn.	Materiale.	Form.	Opførelsestid.	Størrelse efter Siddepladsenes Antal.
Udv. fra c. 1161. Vestskibet grundlagt 1248. Treskibet. Br. 1328, 1482, 1531 5/5, 1708, 1719. Restaureret. Tværskibet benyttes nu som Kirke. Rundbuet og spidsbuet.	Throndhjems Stiftsprovsti.	597, *Throndhjems Domkirke*	Sten.	Korsk.	1161	850 (i Tverskibet).
Treskibet. Flyttet til Elgeseter c. 1178. Br. 1240.						
Br. 1531 5/5, 1598, 1651, 1681, 1708. Restaureret. Rundbuet og spidsbuet.		598. *Vor Frue Kirke*	Sten.	Langk.	c. 1183	1220
brændt.]						
		599. *Baklandets (Annæ Dorotheæ) Kirke.*	Træ.	Ottek.	1714	742
Brændt. Minoriterkirke før 1313 (Lange).						

Digitized by Google

Fylke og Provsti.	Middelalderen. Kirkens Navn.	Kilder og Literatur.	Materiale.	Opførelsestid.	Nedrivelsestid.
	Erkebiskopens Capel i Erkebiskopsgaarden.	Biskupasøg. I, 800. Abr. 1867 p. 114.	Sten.	f. 1296	
	Haakon 4's Capel i Kongsgaarden.	Haak. 4 S. c. 333. N. F. 610.	Sten.	c. 1250	1531 5/5
	Mariacapellet . .	Dipl. III, 90. N. F. 610 . .		f. 1310	
	Prædikebrødrenes Klosterkirke.	Haak. 4 S. c. 239 (1240). Dipl. I, 44 (1250). N. F. 611.	Sten.	1230—40	c. 1537
	Krosskirkja . .	Sv. S. c. 68, 160. Haakon 3.s S. c. 11. Haak. 4 S. c. 10. Dipl. II, no. 9. (1252) N. F. 611.	Sten.	f. 1182	1531 5/5
	Allraheilagra K. .	Dipl, III. 16	Sten.	f. 1280	
	St. Laurentii Klosterkirke paa Nidarholm (Munkholmen).	Matth. Paris. ed. Wats p. 505 f.? Magn. Bl. S. c. 12. Sig. og Inges S. c. 2, Fornm. Sog. VII, 40. Haak. 4.s S. 214, 215, 246. Dipl. I, 23. 1241) II, 37 (1296). N. F. 615.	Sten.	1028?	c. 1537
	600. Hospitalskirken paa Ilevolden.	Norg. g. Love II, 481 Lange Klhist. p. 196.		f. 1277	
Raumsdælafylke.	601. Grjótar K.. . .	Dipl. III. 341. A. B. J. 75, 115. Thr. R. 397. N. F. 537.	Stav.	f. 1364	f. 1829
	602. Ísfjarðar Andreas K.	Thr. Ref. 397. N. F. 541 . .	Stav.	f. 1589	e. 1660
	603. H. Kross K. (Flote K.)	Dipl. I. 990. Thr. R. 397 . .		f. 1497	f. 1797
	Fossemarks K. .	Schønings Rejse II. 132. Abr. 1878 p. 153.		?	?
	604. Eiðs K. . . .	Thr. R. 397. N. R. 537 Abr. 1878. 126.	Stav.	f. 1589	
	605. Valla K. . . .	Thr. R. 397		f. 1589	?
	606. Rjoðra K. i Langafirdi.	Dipl. IX. 402. Ths. 397. N. F. 541. Abr. 1878, p. 126.	Stav.	f. 1490	
	607. Vistidals K. . .	Thr. R. 397			f. 1668
	608. Sira K. i Eikisdal (»Erichsfjord«)	Dipl. III, 325? Thr. R. 397. N. F. 541.	Stav.	f. 1362?	f. 1708
	Veey Petrskirkja.	Dipl. III. 966 (? 1488). N. F. 543.	Sten.	f. 1400	?
	609. * Veey H. Kross (Mariu?) K,	Dipl. I, 285 (1343 Dedic.) A. B. J. 115 Thr. R. 396. N. F. 542. Abr. 1878. 132.	Sten.	f. 1250	
	610. Refundar K. . .	Thr. R. 396. N. F. 544. Abr. 1878 p. 127.	Stav.	f. 1589	

Digitized by Google

Anmærkninger.	Provsti.	Nutid. Kirkens Navn.	Materiale	Form.	Opførelsestid.	Størrelse efter Siddepladsenes Antal.
brændt.						
Sæculariseret.						
brændt, nedbrudt før 1578.						
(gjen)oprettet c. 1104? br. 1210, 1317, 1531 5/5 sæculariseret 1537. Rester findes					1028?	
		Ilens Kirke (under Bygning).	Sten.		1888	
Den nyere Kirkes Klokker har Aarstal: 1653 og 1706.		600. *Hospitalskirken* .	Tøm.	Ottek.	?	300
	Indre Romsdals Pr.	601. *Gryten Kirke* .	Træ.	Ottek.	1829	300
		602. Heen K.	Sten.	Langk.	1831	220
		603. Kors K. . . .	Træ.	Korsk.	1797—99	120
Kun enkelte Dele af den gamle K. ere bevarede efter Restaur. og Nybygn. 1796, 1872 og 74.		604. *Ejd Kirke*. . .	Stav.	Langk.	f. 1589	250
		605. Vold K.	Træ.	Korsk.		
Tilbygget 1633 og 1802. Den ældre K. staar endnu.		606. *Røds Kirke* (*Næsset*).	Stav.	Langk.	1878	530
stod oprind. paa Nerland, En ældre K. bygg. 1668.		607. Vistdal K.. . .	Træ.	Langk.	1869	200
Ældre K. bygg. 1708.		608. Erisfjord (Sira) K.	Træ.	Ottek.	1868—69	400
		Eikisdals Capel .	Træ.		c. 1865	
Menes af Kraft at være = den nu exist. K. Fylkeskirke.		609. *Veø Kirke*. . .	Sten.	Langk.	f. 1250	
If. Indber. af 1885 fra 1182?		610. Rødven K. . .	Stav.	Langk.	f. 1589	
		Vaagstrandens K.	Træ?	Langk.	1869	

Fylke og Provsti.	Middelalderen. Kirkens Navn.	Kilder og Literatur.	Materiale.	Opførelsestid.	Nedrivelsestid.
	611. Vestnes K. . .	Thr. R. 396. N. F. 536 . . .	Stav.	f. 1589	eft. 1660
	612. Sulta K. i Tresfirði.	Thr. R. 397. N. F. 537. . .	Stav.	f. 1589	eft. 1660
	613. Bylingseyjar K. .	A. B. J. 78. Thr. R. 396. N. F. 544.	Stav.	f. 1432	1660—1727
	614. Kleifa Petrs Kirkja á Fannestrønd	Dipl. X. 166. Thr. R. 396. N. F. 545. Abr. 1878—79 (Bendixen).	Stav.	f. 1438	1660—97
	615. Ókreyjar K. . .	A. B. J. 115. Thr. R. 395. Thr. Vid. Selsk. Skr. 19de Aarh. I, 337. N. F. 545.	Stav.	f. 1432	c. 1711
	Oneyjar K. (Oven?)	Thr. Ref. 395, Thr. Vid. Selsk. Skr. 19 Aarh. I, 320.		f. 1589	c. 1810
	Hareyjar K. . .	Thr. Ref. 395.		f. 1589	c. 1804
	616. Sandeyjar K. . .	Thr. Ref. 395. Thr. Vid. S. Skr. 19 Aarh. I. 320.		f. 1589	f. 1810
	617. Vágeyjar K. . .	Dipl. IX. 105. Thr. R. 395. N. F. 546.	Stav.	f. 1336	1660—1700
	618. Buðar K. . . .	Thr. Ref. 395. N. F. 546 . .	Stav.	f. 1589	1709
	619. Hústaða K. á Stim	Dipl. XI. 652. Thr. Ref 395. N. F. 547.	Stav.	f. 1539	1718 $\frac{1}{1}$
	Frekeyjarsunds K?	Haak. 4 S. c. 316		f. 1262	?
Nord-	620. Kvernnes K. . .	A. B. J. 115. Thr. R. 398. N. F. 548.	Stav.	f. 1432	
mæra-	621. Brimsnes K. . .	Thr. R. 398. N. F. 548. . .	Stav.	f. 1589	1768
fylke	622. Kaurekstaða K. .	Thr. R. 398. N. F. 550 . . .	Stav.	f. 1589	1871
	623. Fræði K. . . .	Dipl. X, 261. Thr. R. 399. N. F. 551.	Stav.	f. 1483	1766 $\frac{14}{10}$
	624. Gripa K. . . .	Thr. R. 398. N. F, 554. Abr. 1878 p. 125.	Stav.	f. 1589	
	625. Mariu K. á Aurum	A. B. J. 115. Dipl. V. 976 (Dedic.) Thr. R. 402. N. F. 561. Kraft: Rettelser.	Stav.	f. 1432	1726
	Oðrar K. (Odden)	Thr. R. 402. N. F. 561. . .	Stav.	f. 1589	e. 1660
	Løfald, K. paa, i Auredalen.	Schøning Rejse II. 33. Abr. 1378 p. 153.			f. 1775
	626. Ædeyjar K. . .	Thr. R. 402. N. F. 560. Abr. 1878 p. 127.	Sten.	f. 1250	
	627. Brjótvers K. . .	Thr. R. 402. N. F. 561. Abr. 1878 p. 147.	Stav.	f. 1589	1660—1709

Digitized by Google

Anmærkninger.	Provsti.	Nutid. Kirkens Navn.	Materiale.	Form.	Opførelsestid.	Størrelse efter Siddepladsenes Antal.
		611. *Vestnes Kirke* .	Tøm.	Langk.	1872	500
		612. Sylte (Tresfjord) K.	Træ.	Ottek.	1825	
		Fiksdal K.	Tøm.	Langk.	1866	310
	Yttre Romsdals Pr.	613. *Bolsø Kirke* . .	Tøm.	Korsk.	1727	
Ældre Træ-Korsk. opf. 1697.		614. Kleve K. . . .	Tøm.	Ottek.	1857	690
Ældre Korskirke (475 Pl.) opf 1661, brændt 17/5 1885.		*Molde Kirke* . .	Bndv.	Langk.	1887 23/3	675
brændt. Ny Kirke opført 1712, br. 1774, ny Korsk. af Træ atter viet og afløstes af den nuv. 1835		615. *Akerø Kirke* . .	Tøm.	Ottek.	1835	750
Flyttet til Sandø c. 1700. (Se Sandø K. no. 616).		Oterø K. . . .	Tøm.	Langk.	1878	350
Den ældre Trækirke var c. 1700 ført did fra Oney. og reves vistnok, da den nye K. opførtes. Udv. 1880.		616. Sandø K. . . .	Tøm.	Ottek.	1810—12	350
		Frænen (indre) (Myrbostad) Kirke.	Tøm.	Langk.	1880	500
		617. Vaagø (yttre Frænen) K.	Tøm.	Korsk.	1660—1700	349
brændt ved Lynild.		618. *Bod Kirke* . .	Tøm.	Korsk.	1717	315
brændt. En ældre Træ-Korsk. bygg. 1738.		619. Husstad K. . .	Tøm.	Langk.	1874	450
Hvis »Gudstjeneste« her forud sætter Kirke?	Yttre Nordmøres Pr.	620. *Kvernes Kirke* .	Stav.	Langk.	f. 1432	273
eller 1769 brændte Kirken. Repar. 1869.		621. Bremsnes K. . .	Træ.	Korsk.	1770	547
		622. Kornstad K. . .	Træ.	Langk.	1870	489
		Ejde K. . . .	Træ.	Langk.	1870	421
Ældre Kirke bygget 1725.		*Christianssunds Kirke.*	Bdvk.	Langk.	1876	1150
brændt.		623. Frædø	Tøm.	Korsk.	1767	200
ombygget 1631? Paa en Bjelke og »paa Taarnfløjen« (?) staar dette Aar.		624. Grip. K. . . .	Stav.	Langk.	f. 1589	120
brændt.		625. *Aure Kirke* . .	Træ.	Korsk.	1726	750
		Valsøfjordens K. .	Tøm.	Langk.	1863	300
Den gamle Kirke, beskad. v. Lynild 20/2 1851 og 14/1 1887 staar endnu som Ruin.		626. *Edø (Smølen) Herre Zebaoths Kirke.*	Tøm.	Langk.	1885	380
Ældre Træ-K. b. 1709.		627. Bratvær. . . .	Tøm.	Langk.	1885	425

Digitized by Google

Fylke og Provsti.	Middelalderen. Kirkens Navn.	Kilder og Literatur.	Materiale.	Opførelsestid.	Nedrivelsestid.
	Veiđu K. (Vejen)	Thr. R. 402. N. F. 561. . .	Stav.	f. 1589	eft. 166[illegible]
	528. Hólsynjar K. . .	Dipl. II, 70. Thr. R. 401. N. F. 560.	Stav.	f. 1303	1660—1724
	629. Rindals K. i Súrnadal.	Dipl. I, 1011; Thr. R. 401. N.-F. 560.	Stav.	f. 1504	eft. 1660
	630. Eyja K. i Súrnanadal.	Thr. R. 401. N. F. 560 . . .	Stav.	f. 1589	1660—1724
	631. Skeiđis K. i Súrnadal.	Thr. R. 401. N. F. 560. . .	Stav.	f. 1589	c. 1704
	632. Moa K. i Súrnadal	Thr. R. 401. N. F. 560. . .	Stav.	f. 1589	1660—1728
	633. Stangarvíkr K. .	A. B. J. 115. Dipl. IX 264 (1435) IV. 930 (1471) Thr. R. 401. Schøning Rejse. N. F. 558.	Stav.	1407	1783 27/11
	Leikvinjar (Leykinar, Løken) K.	A. A. J. 72. 115. Thr. R. 400 N. F. 557.	Stav.	f. 1432	c. 1700
	634. ● Hofs K. i Sunndal.	Dipl. IX. 174. A. B. J. 73. Thr. R. 400.		f. 1380	c. 1726?
	635. Mosagerđis K. i Sunndal.	Thr. R. 400. N. F. 557. . .	Stav.	f. 1589	c. 1700
	636. Husabjár K. i Usmudal.	Dipl. II. 94. A. B. J. 73. Thr. R. 400. N. F. 556.	Stav.	f. 1309	c. 1712
	637. Ölfundar K. . .	Dipl. II. 94. A. B. J. 74 . .		f. 1309	f. 1589?
	638. * Þingvalla K. .	Dipl. IV, 206 (133), II, 508 (1387). A. B. J. 115. Thr. R. 399. N. F. 554, Abr. 1869 p. 160. 1878 p. 128.	Sten.	f 1250.	
	639. Straumeyjar K. (Kanestrøms Capel).	Munch 88. Abr. 1874 p. 166. 1878 p. 150.			
	540. Eyra K. i Barknarfirđi.	Dipl. II, 70. Thr. R. 399. N. F. 556.	Stav.	f. 1303	e. 1660
Orkdælafylke I.	641. Grjótar K. i Orkadal.	A. B. J. 114. Thr. R. 372. N. F. 577.	Sten.	f. 1250	
	642. Grjótar K. i Međaldal.	Dipl. III. 88. A. B. J. 114. Thr. R. 371.		f. 1310	f. 1651
	643. Hørundsstađa Petrs K. i Rennabui.	Dipl. III, 650? V. 610. (1432) Thr. R. 371 N. F: 578.	Stav.	f. 1422?	f. 1668

Digitized by Google

Anmærkninger.	Provsti.	Nutid. Kirkens Navn.	Materiale.	Form.	Opførelsestid.	Størrelse efter Siddepladsenes Antal.
Har virkelig baade Hopens og Edø K. hedt Herre Zeb. K?		Hopens Herre Zebaoth K.	Tøm.	Ottek.	1749	300
		628. *Halse Kirke* . .	Tøm.	Korsk.	1724	450
		Tusteren K. . .	Træ.	Langk.	1867	400
Udvidet med Tømmerfløje efter Reform.	Indre Nordmøre Pr.	629. *Rindalens Kirke*	Tøm.	Langk.	1874	700
Ældre Træk. bygg. 1724 (»Tøndebygn.« Kraft)		630. *Øje (Surendalens) Kirke.*	Tøm.	Langk.	1870	400
En ny Træk. bygget 1704 if. Indb. af 1713.		631. Rannes K.. . .	Tøm.	Langk.	1869	700
Repar. 1867.		632. Mo K.	Tøm.	Korsk.	1728	500
brændt. Kors-Stavekirke.		633. *Stangvik Kirke* .	Tøm.	Korsk.	1784	550
		Todals K. . . .	Tøm.	Langk.	c. 1863	250
		Aasgaard K. . .	Tøm.		1875	350
En Korsk. opf. 1726. En nyere opf. 1864, blæste ned Febr. 1885.		634. *Sundals (Hof) Kirke.*	Tøm.	Langk.	1887	
Indb. af 1713 taler om en »ny« Kirke.		635. Romfog K.. . .	Tøm.	Ottek.	1820—24	375
		636. *Øxendalens Kirke*	Tøm.	Korsk.	1712	
siden den ikke nævnes i Thr. Ref.		637. Ulvundejdet . .	Tøm.	Ottek.	1848	
Fylkeskirke.		638. *Thingvold Kirke*	Sten.	Langk.	f. 1250	570
		639. Strømsnessets K.	Træ.	Langk.	1864	700
		640. Øre K.	Træ.	Langk.	1865	c. 800
Fylkeskirke. Restaur. 1864.	Søndre Dalernes Pr.	641. *Orkedals Kirke* .	Sten.	Langk.	f. 1250	500
Ældre K. bygg. 1818.		(Svork-) Mo Capel	Træ.	Langk.	1864	700
		642. *Meldalens Kirke*	Tøm.	Langk.	1651	600
Den nyere K. kaldes »trekantet Kors K.« hos Kraft.		643. Rennebo K. . .	Tøm.	Korsk.	1668	500

Digitized by Google

Fylke og Provsti.	Middelalderen. Kirkens Navn.	Kilder og Literatur.	Materiale.	Opførelsestid.	Nedrivelsestid.
	Lo K. i Uppdal .	Haakon 4.s S. c. 33		1217—63	f. 1589
	644. Vangs Jatmunds K. i Uppdal.	A. B. J. 114. Thr. R. 371. Abr. 1882 p. 212.	Stav.	f. 1432	1654
	Stavaa Rundkirke	Schønings Rejse	Stav.		f. 1707
Gauldælafylke I.	645. Holtáls K. . . .	Dipl. XI, 311? Thr. R. 370 .	Stav.	f. 1523?	
	646. ● Hofs K. i Ali.	Dipl. IX, 176. Thr. R. 370. N. F. 584. Abr. 1881, 170.	Stav.	f. 1381	1881
	647. Singisakrs K. . .	Thr. R. 370			?
	648. Staurinar K. . .	A. B. J. 114. Thr. R. 369 .		f. 1432	?
	649. Grinda K. . . .	Dipl. V. 1102. Thr. R. 369. N. F. 586.		f. 1540	c. 1661
	650. ● Hofs K. i Soknardal.	Thr. R. 369			c. 1659
	651. * Međalhúss K. .	Dipl. III, 30 (1291). A. B. J. 114. Thr. R. 368. N. F. 587.	Sten.	1200—1250	
	Grjótar K. (Grøte)	Thr. R. 368		f. 1598	?
	St. Evens Capel .	A. C. Bang, Hellige Kilder .	Sten.		f. 1718
	652. Fláa K. . . .	Dipl. V. 610. Thr. Ref. 368 .	Stav.	f. 1432	f. 1794
	Fors K.	Thr. Ref. 369		f. 1589	c. 1661
	653. KolbrandsstađaK. i Heyløndum.	Thr. Ref. 368		f. 1589	f. 1728
	654. Leinastrandar K. .	Dipl. XI, 655. Thr. R. 368 .		f. 1541	f. 1771
Stjordælafylke. I.	655. Nestinar K. i Sælabui.	Dipl. I, 618 (1409). A. B. J. 114. Thr. R. 381. Aarsb. 1866 p. 77.	Sten.	f. 1250	
	K. i Bjørdalen .	N. F. 590			f. 1773
	656. Kirkjuvalla K. i Tyđdal.	Thr. Ref. 381.		f. 1589	f. 1696
Orkdælafylke. II.	657. Viggjar K. i Birgsa	Thr. Ref. 367		f. 1589	?
	658. Vinjar K. i Skaun	Dipl. II, pag. 400. Thr. Ref. 372. N. F. 575.	Sten.	eft. 1200	
	Husabjár (Skogn) K.	Aarsb. 1848 p. 4 f.	Sten.	f. 1250?	

Digitized by Google

Anmærkninger.	Provsti.	Nutid. Kirkens Navn.	Materiale.	Form.	Opførelsestid.	Størrelse efter Siddepladsenes Antal.
		Bjerkaker Capel .	Træ.		1878	300
e Besigt. af 1665.		644. *Opdals (Vangs) Kirke.*	Tøm.	Korsk.	1654	825
Eldre Korsk. opf. 1770 —74.		Lønset Capel . .	Tøm.	Ottek.	1863	
lyttet til Throndhjem 1881.		645. *Holtaalens Kirke*	Tøm.	Langk.	1881	360
Enkelte Partier indfældte i Holtaalens K.		646. Aalens K. . . .	Bndv.	Langk.	1881	500
Eldre Trækirke reves 1884.		647. Singsaas K. . .	Tøm.	Langk.	1884	500
		648. *Støren Kirke.* .	Tøm.	Ottek.	1817	700
		649. Horg K. . . .	Tøm.	Korsk.	1670	400
		650. Soknedalens K. .	Tøm.	Langk.	1864	700
Trearmet.		Budals K. . . .	Tøm.	Korsk.	1753	250
En ældre K. nævnes i et senere Tillæg til Thr. Ref. Denne K. synes if. dette at være bygget 1650.		*Røros Kirke* . .	Sten.	Langk.	1780—84	1400
		Brækkens Capel .	Tøm.	Langk.	1878	200
i Forbindelse med Skolehus.		Elgaaens Capel .	Træ.			
Fylkeskirke. Rundbuet og spidsbuet.	Nordre Dalernes Pr.	651. *Melhus Kirke* .	Sten.	Langk.	1200—1250	519
		652. Flaa (Leer) K. .	Tøm.	Langk.	1794	325
Ældre Kirke opf. 1728.		653. Højland (Krokstad) K.	Tøm.	Korsk.	1848	600
If. en anden Opgave er K. opf. 1784.		654. Leinstrandens (Nypen) K.	Tøm.	Langk.	1771	375
Thr. Ref. kalder K. »Nested«. Østre Del tilbygg. 1806.		655. *Selbo Kirke* . .	Sten.	Langk.	f. 1250	1000
Efter en anden Opgave er Kirken fra 1730.		656. Tydals K. . . .	Tøm.		1696	275
Thr. Ref. »Byssen«.		657. *Børsen (Viggen) Kirke.*	Tøm.	Langk.	1857	700
		Gjetestrands Capel	Tøm.	Langk.	1859	350
Spidsbuet.		658. Børseskogns K. .	Sten.	Langk.	e. 1200	450
Ruinen kaldtes før »Einar Thambarsk. Borg«.					f. 1250?	

Digitized by Google

Fylke og Provsti.	Middelalderen. Kirkens Navn.	Kilder og Literatur.	Materiale.	Opførelsestid.	Nedrivelsestid.
Gauldælafylke. II. Strindafylke I.	659. Steins Michaels (Petri?) K. à Nesi	Dipl. II, 9 (1252) III, 4 (1253). A. B. J. 114. Thr. R. 367. N. F. 572, 829.	Sten.	f. 1250	
	Hangra K. á Nesi	Dipl. III, 4		f. 1253	f. 158
	660. Saltnes K. i Bođvik	Thr. R. 367		f. 1589	f. 181
	661. Bæjar K. i Kleppabu.	Dipl. V, 595. Thr. R. 367 . .		f. 1430	f. 178
	662. Tildra K. . . .	Thr. Ref. 367		f. 1589	f. 180
	663. ● Hlada K. à Hof	Dipl. II, 161 (1327) A. B. J. 114. Thr. R. 366. N. F. 591.		f. 1250	
	664. Manvikr K. . .	Thr. Ref. 366		f. 1589	?
Gauldælafylke. III. Nordmærafylke II.	Mođstađa K . .	Thr. Ref. 366.		f. 1589	?
	665. Bratsbergs K. .	Thr. Ref. 366.		f. 1589	f. 1850
	666. Dólmu K. i Hítrum	Thr. R. 406. N. F. 562 . . .	Sten.	f. 1250?	
	Folskn (Fólsn, Fosen) K.	Haak. 4 S. c. 202 (1239) . .		indv. 1236	f. 1589
	Ulfa K. à Hítrum	Thr. R. 406		f. 1589	?
	Súlvers K. (Sulen)	Thr. R. 407		f. 1589	?
	677. Kvennavers K. .	Thr. R. 407		f. 1589	f. 1763
	668. Titra K. á Frey .	Dipl. V. 630. Thr. R. 407. .		f. 1433	f. 1762
	669. Amundarás Margareta K. á Kirkjusetri i Hefni.	Dipl. III, 660. V, 630 (1433) A. B. J. 115. Thr. R. 407. N. F. 562.	Stav.	f. 1422	1815
	Sellnes K. á Hefni	A. B. J. 62		f. 1432	c. 1432
	670. S. Andreæ K. á Vinju i Fjølni.	Thr. R. 407		f. 1589	f. 1820
	671. Alfshougs K. á Stad.	Dipl. X, 738. Thr. R. 403. N. F. 569.	Stav.	f. 1550	1656
	672. Rissen (Reen) K.	Thr. Ref. 403	Stav.	f. 1589	c. 1650

Digitized by Google

Anmærkninger.	Provsti.	Nutid. Kirkens Navn.	Materiale.	Form.	Opførelsestid.	Størrelse efter Siddepladsenes Antal.
staur. 1861.		659. *Bynesets Kirke* .	Sten.	Langk.	f. 1250	361
		660. Budvikens K. . .	Tøm.	Ottek.	1819	274
		661. *Klæbo Kirke* . .	Tøm.	Ottek.	1789—92	300
n ældre K. opf. 1801 sank ved Jordfald.		662. Tiller K. . . .	Tøm.	Ottek.	1820	200
ylkeskirke.		663. *Lade (Strinden) Kirke.*	Sten.	Langk.	f. 1250	320
		Havstens Capel .	Sten.	Langk.	1856	250
sliens *K.*, Stiftamtmand Kaas' Privatcapel c. 1692—1700. Se Abr. 1871 p. 157 og Kraft, reves kort efter.		664. Malvik K. . . .	Tøm.	Korsk.	1846	480
		Hommelvikens Capel.	Bndv.	Langk.	1887	
		665. Bratsberg K. . .	Tøm.	Korsk.	1850	300
	Fosens Pr.	666. *Hitteren (Dolmø) Kirke.*	Sten.	Langk.	f. 1250?	400
irken laa paa Stor-Fosen.		Fillan K. . . .	Træ.	Korsk.	1739—91	332
benaadningskirke«.		667. Kvenvers K. . .	Træ.	Langk.	1763	253
ldre »Benaadningskirke« bygget 1762.		668. *Frøien (Sletten) Kirke.*	Tøm.	Langk.	1880	700
		Søndre Frøien .	Tøm.	Langk.	1881	370
ændt,		669. *Hevne Kirke* . .	Tøm.	Ottek.	1817	
		Heim K. . . .	Tøm.	Langk.	1883	
		670. Vinje K. . . .	Tøm.	Ottek.	1820	
dblæst. Ældre K. opf. c. 1660.		671. *Stadsbygdens (Elshoug Kirke).*	Tøm.	Langk.	1842	
		672. Rissen K. . . .	Træ.	Korsk.	1650?	350
scapellet paa Austraat er opf. 1656.		Meland (Lensvik)	Tøm.	Langk.	1863	350

Digitized by Google

Fylke og Provsti.	Middelalderen. Kirkens Navn.	Kilder og Literatur.	Materiale.	Opførelsestid.	Nedrivelsestid.
	Reins Andreæ Klosterk.	Haak. 4 S. c. 71, 188, 194, 242 A. B. J. 115. N. F. 571. Abr. 1864 og 1871 p. 39 ff.	Sten.	c. 1226	
	673. Veiklinar K. á Yrjum.	Dipl. II, 250. A. B. J. 115. Thr. B. 404. N. F. 563.	Sten.	f. 1342	1853
	Agdenes K. . .	Eyst. Magn. S. c. 15, 24. N. F. 828. Abr. 1868. 174.	Sten.	1107—11	?
	674. Nes Andreæ K. .	Thr. R. 404. Hist. Tidsskr. Bd. IV p. 493.		f. 1589	f. 1766
	675. Ar Joh. Baptiste K.	Thr. R. 404. Hist. Tidsskr. Bd. IV p. 493.		f. 1589	f. 1772
	676. Jussunds K. i Seljuhverfi.	Thr. R. 405		f. 1589	?
	677. Bjarnaura K. . .	A. B. J. 115. Thr. R. 405. .		f. 1432	1690½
Naumdæla-fylke I.	678. Óss K.	Thr. R 406		f. 1589	?
Nordmæra-fylke III	679. Stokksunds K. á Repseidi.	Thr. R. 406		f. 1589	f. 1824
Stjordæla-fylke II.	Skeljastaða K. .	Thr. R. 380			c. 1589
	680. Varnes K. . . .	Dipl. II, 527 (1391). A, B. J. 114. Thr. R. 380. N. F. 615.	Sten.	1200—50 f. 1589	
	681. Lexudals K. . .	Thr. R. 380		f. 1589	?
	682. Skatvalar K. . .	Thr. R. 380		f. 1589	f. 1767
	Fljóða K. (Mellemflø).	Thr. R. 380. N. F. 618. . .	Laft.	f. 1564	1849—50
	Aura K. . . .	Thr. R. 380			c. 1589
	683. Hegrinar K. . .	Dipl V. 766. Thr. R. 380. .		f. 1450	f. 1783
Strindafylke II.	684. * Lagatúns (Frosten) K.	Dipl. III, 661 (1422) A. B. J. 114. Thr. R. 372. N. F. 610.	Sten.	1200—1250	c. 1862
	Vangs K.	Thr. R. 372		f. 1589	?
	685. Aasens K . . .	Dipl. XI, 278.		f. 1500	f. 1589
	Tautra Mariæ Kloster K.	Manrique Ann. Cist. III, 280. Dipl. I, 23 (1241) Haak 4 S. c. 240. N. F. 621. Abr. 1879 p. 301, 1884, 120.	Sten.	c. 1207	e. 1532

Digitized by Google

Anmærkninger.	Provsti.	Nutid. Kirkens Navn.	Materiale.	Form.	Opførelsestid.	Størrelse efter Siddepladsenes Antal.
Treskibet, spidsbuet; br. 1317, restaur. Kl. sæcul. 1532. Ruinen bevares.			Sten.	Korsk.	c. 1226	
brændt. Tidligere br. 1766.		673. *Ørlandets (Veklems) Kirke.*	Sten.	Korsk.	1856	500
		Sør- og Vasbygdens (Vernes) K.	Tøm.	Korsk.	1857	329
»Benaadningskirke«.		*Bjugn Kirke* . .	Tøm.	Korsk.	1630—40	360
En ældre Træk opf. c. 1766.		674. Nes K.	Tøm.	Langk.	1879	500
		Skjørn K. . . .	Sten.	Langk.	1857	485
Ældre Træ.K. bygg. 1772.		675. *Aafjord (Aa) Kirke.*	Tøm.	Langk.	1879	650
Den 1876 revne Kirke var af Træ.		676. Jøssund K. . .	Tøm.	Langk.	1876	550
brændt. Var af Træ og rimeligv. ident. med den middelalderske. Rest. 1884.		677. *Bjørnør (Roan) Kirke.*	Sten.	Langk.	1704	480
En ældre Træk. blæste ned c. 1690, men opsattes atter.		678. Osen K. . . .	Træ.	Langk.	1840	440
Udvidet 1885.		679. Stoksunds K. . .	Træ.	Ottek.	1824	600
Fylkeskirke. Rund- og spidsbuet.	Søndre Indherred Pr.	680. *Nedre Stjørdals (Vernes) Kirke.*	Sten.	Langk.	1200—50	610
		681. Lunke K. . . .	Tøm.	Langk.	c. 1750	370
Udvidedes til Korskirke 1854.		682. Skatvold K. . .	Tøm.	Korsk.	1767	750
Nedlagt c. 1589.						
blev den nedlagt.						
Restaur. 1876.		683. *Øvre Stjørdalens (Hegre) Kirke.*	Tøm.	Korsk.	1783	1000
If. en anden Opgave bygget 1793. Flyttet og udvidet 1874.		Meraker K . .	Tøm.	Langk.	1774	500
		Stordalens Capel .	Tøm.	Langk.	1863	250
Rundbuet og spidsbuet.		684. *Frosten (Logtu) Kirke.*	Tøm.	Korsk.	1863—66	900
Vangs Annex ex. 1832.		685. Aasens K.. . .	Tøm.	Langk.	1858	574
Spidsbuet. Dele af Kirken findes i Frosten K. Brændt 1251, rest. Sæcul. 1532. Ruinen existerer.					f. 1207	

Digitized by Google

Fylke. og Provsti.	Middelalderen. Kirkens Navn.	Kilder og Literatur.	Materiale.	Opførelsestid.	Nedrivelsestid.
	Loar K. . . .	Thr. R. 372 (?)		f. 1589	e. 1832
	686. Lexuvikr K . .	Dipl. X, 738? Thr. R. 372 .		f. 1550	f. 1668
Nord-mæra-fylke IV	687. Hindarheims K. á Strønd.	Dipl. X, 738? Thr. R. 372. Abr. 1886.	Stav.	f. 1550	e. 1616
Skeyna, fylke I.	688. Ölvishougs Petrs K.	Dipl. III, 16 (1280) A. B. J. 114. Thr. R. 379. N. F. 623.	Sten.	f. 1250	
	Veiginar K. . .	Thr. R. 379			c. 1589
	689. Vestrheims K. .	Thr. R. 379		f. 1589	c. 1630
	Sveingards K. .	Thr. R. 379			c. 1589
	690. Lifangrs K. . .	Dipl. XI, 305 (1519) Thr. R. 379. N. F. 628.	Sten.	f. 1250	c. 1868
	Munkabyjar K. .	Thr. R. 379. N. F. 628 . .	Sten.		c. 1589
Værdøla-fylke.	691. Stiklastađa K. .	(Erkeb. Eysteins) Passio S. Olavi p. 94. Dipl. V, 193 (1347) Thr. R. 378. N. F. 632 Abr. 1870 160, 1881 p. 165.	Sten.	f. 1158	
	Auglu (Aulle) K.	Thr. R. 378			c. 1589
	692. Vøku K.	Thr, R. 378		f. 1598	c. 1655
	Leikaleinar K. .	Thr. R. 378. Abr. 1867 p. 114			c. 1589
	*Haugs Andreas K.	Dipl. I, 61. A. B. J. 114. N. F. 635.	Sten.	f. 1267	c. 1500
	693. Halla Egidius K.	Dipl. VIII. 480. (Dedic). Thr. R. 378.		f. 1513	?
	Lyngs K. . . .	Dipl. V, 12. Thr. R. 378 . .		f. 1280	c. 1589
	Skeneyjar (Austskin) K. . . .	Thr. R. 378			c. 1589
Egna-fylke I.	694. Solberga K. á Beitstøđ.	Dipl. II, 161 (?) A. B. J. 114. Thr. R. 374.		f. 1327?	?
	Lagatúns K. ved Beitissjór.	Thr. R. 374		f. 1589	
	695. Ejd K.	Thr. R. 374		f. 1589	f. 1700
	696. Forr (Stod) K. .	Thr. R. 376. N. F. 652. . .		f. 1589	c. 1648

Digitized by Google

Anmærkninger.	Provsti.	Nutid. Kirkens Navn.	Materiale.	Form.	Opførelsestid.	Størrelse efter Siddepladsenes Antal.
Et Lo Capel af Træ exist. endnu 1832.		686. *Lexvikens (Rødstad) Kirke.*	Tøm.	Langk.	1668	340
»Dragestranden«). En Opgave om at en ny Kirke var bygget 1616 neppe rigtig.		687. Stranden (Hindrem)	Tøm.	Langk.	c. 1664	200
Fylkeskirke.		688. *Skogn (Alfstadhoug) Kirke.*	Sten.	Langk.	f. 1250	250
		Markebygdens Capel.	Tøm.	Langk.	1880	300
nedlagdes den.						
kaldes »Ethne« i Thr. R. om den nyere K. siger Indb. af 1885 »c. 250 Aar gml.«		689. Ekne K. . . .	Tøm.	Langk.	1630	220
nedlagdes den.						
Ældste K. brændt 1692, men restaur. Den 1868 byggede K. br. 1877.		690. *Levanger Kirke* .	Bndv.	Langk.	1878	1050
nedlagdes den.						
		691. *Værdalens (Stiklestad Kirke.)*	Sten.	Langk.	f. 1158	698
nedlagdes den.						
Den nyere Kirke rammet af Lyn 1844.		692. Vuku K. . . .	Tøm.		1655	
nedlagdes »Leklem« K.						
Fylkeskirke; gik ud ved Elvebrud, de sidste Rester reves 1784						
En ældre Kirke ødelagdes 1812 ved Lynild.		693. Vinne (Halle) K.	Tøm.	Ottek.	1814	230
nedlagdes den.						
nedlagdes den.						
	Nordre Indherreds Pr.	694. *Beitstaden (Solberg) Kirke.*	Tøm.	Langk.	1869	1100
En ældre Langk. af Tøm. flyttedes og repareredes 1851. Et »Bartnes Annex« exist. endnu 1834. »Eid« i Thr. R. svarer i Beliggenhed til »Eilden«.		Malmø K. . . .	Træ.	Langk.	1886	400
En ældre K. b. c. 1700		695. Eilden (Aas) K. .	Tøm.	Langk.	1858	700
En ældre Kirke bygget 1648.		696. *Stod (Forr) Kirke*	Sten.	Langk.	1846	400

Digitized by Google

Fylke og Provsti.	Middelalderen. Kirkens Navn.	Kilder og Literatur.	Materiale.	Opførelsestid.	Nedrivelsestid.
Sparbygjafylke I.	697. Hvams K. . . .	Thr. R. 375 f. Disse to Kirker lagder ved Thr. Ref. fra Snaasen til Stod Prgd.	Stav.	f. 1589	f. 1671
	Als Capel . . .	Thr. R. 375 f.		f. 1589	
	698. Forengjar K. . .	Thr. R. 376. N. F. 658 . . .	Stav.	f. 1589	1720
	699. *Mærinnar Mariæ Qvintini & Huberti K. i Sparbui (Margarethæ K?)	Dipl. II, 37 (1296). Thr. R. 376. N. F. 646.	Sten.	f. 1250	
	700. Skeiđis K. i Ógnardal.	Thr. R. 377		f. 1589	f. 1664
	701. Bagabu K. (Heding).	Thr. R. 377		f. 1589	f. 1742
	702. Eggjar K. . . .	Thr. R. 376. N. F. 653 . . .	Stav.	f. 1589	1675
Eynafylke II.	703. Saurshang K. . .	Dipl. III, 34 (1293). A. B. J. 114. Thr. R. 378. N. F. 640 Abr. 1868 p. 177.	Sten.	1184	
	704. Ryrinar K. . .	Thr. R. 378. N. F. 644 . . .	Stav.	f. 1589	1644
	705. * Husastađa K. á eyunni inri.	Thr. R. 378. N. F. 642 . . .	Sten.	1200—50	
	Ulfvin K. . . .	Thr. R. 377			c. 1589
	Kirkenes K. . .	Thr. R. 377. Abr. 1879 p. 294	Stav.		c. 1589
Skeynafylke II.	706. Eids K. paa Ytterøen.	A. B. J. 114. Thr. R. 373. N. F. 644.	Stav.	f. 1432	c. 1651
	Ryđvikr K. . .	Thr. R. 373. N. F. 645. . .			c. 1589
Eynafylke III.	707. Vera K. . . :	Thr. R. 378		f. 1589	f. 1824
Skeynafylke III.	708. Vinjar K. i Másarvik.	Thr. R. 373. N. F. 646. . .		f. 1589	e. 1664
	Meltingen K. . .	N. F. 646	Stav.		f. 1589
Sparbygjafylke II.	709. Snasar K. . . .	Thr. R. 375. N. F. 658 . . .	Sten.	f. 1250	
	710. Finnlid K. . . .	Thr. R. 375		f. 1589	1613
	Capel paa Megaarden ved St. Olafs Kilde.	Thr. Vidsk. S. Skr. 19 Aarh. I, 211 ff.	Sten.		1563—1633

Digitized by Google

Anmærkninger.	Provsti.	Nutid. Kirkens Navn.	Materiale.	Form.	Opførelsestid.	Størrelse efter Siddepladsenes Antal.
Eldre K. bygget 1621.		697. Kvams K. . . .	Tøm.	Langk.	1880	500
horet allerede opført 1646 og Vestenden 1614 (Besigt. 1664).		698. Følling K. . . .	Tøm.	Langk.	1720	160
'ylkeskirke.		699. *Sparbuens (Mære) Kirke.*	Sten.	Langk.	f. 1250	600
		700. Sked K. . . .	Træ.		1664	
Eldre Trækirke bygget 1742.		701. Henning K. . .	Tøm.	Langk.	1872	420
		Stenkjær Kirke	Tegl.	Langk.	1865	400
En ældre K. bygg. 1769 — og formodentl. en endnu ældre, da Stavekirken blev revet.		702. Egge K. . . .	Tøm.	Langk.	1870	560
Alderen if. Indskr. Den ældste Spidsbue i Norge Ruinen bevares.		703. *Inderøen (Sakshaug Kirke.*	Sten,	Langk?	1869—71	1200
se Besigt. af 1664.		704. Salberg K. . .	Tøm.	Langk.	1644	250
Fylkeskirke? Rundbuet og spidsbuet. Ny Trækirke skulde bygges 1885.		705. Husstad K. . .	Sten.	Langk.	1200—50	c. 200
nedlagdes den.						
nedlagdes den.						
se Besigt. af 1654.		706. *Ytterøens (Eid) Kirke.*	Tøm.	Langk.	1651	300
nedlagdes den.						
		707. Verran K. . . .	Tøm.	Langk.	1824	350
Delvis nybygget 1652.		708. Mosviken (Vinje) K.	Tøm.	Langk.	1884	400
brændt 13/4 1613, restaur. 1615.	Indre Namdals Pr.	709. *Snaasen Kirke* .	Sten.	Halvkorsk.	f. 1250	600
Ældste Træk. bygg. paa Skjelbred 1636, og en senere 1689 paa Bratlandssandet, den tredie før 1812 i Sandviken (Thr. V. S. Skr. 19 Ah. I 213 f.)		*Liernes (Nordli) Kirke.*	Tøm.	Langk.	1873	300
		Tunsjø Capel . .	Tøm.	Langk.	1876	100
brændt. En ældre Træ-K. opf. 1616 (se Thr. V. Skr. 19 Aarh. I, 213 ff.		710. Sørli	Tøm.	Langk.	1873	300

Fylke og Provsti.	Middelalderen. Kirkens Navn.	Kilder og Literatur.	Materiale.	Opførelsestid.	Nedrivelsestid.
Naumdælafylke II. Efri hálfa.	711. Ranheims K. . .	Dipl. III. 144 (1326). A. B. 115. Thr. R. 409. N. F. 663.	Sten.	f. 1250	
	Hunnar K. i efri hálfu.	Munch 70			?
	712. Skage K . . .	Dipl. X, 298. Thr. R. 409. .		f. 1507	c. 1680
Eynafylke IV.	Eids K. . . .	Dipl. X, 738		f. 1550	?
Naumdælafylke III.	713. Sævíkr K. . . .	Dipl. XI, 710. Thr. R. 410 .		f. 1563	e. 1589
Njardeyjarsyssla I. Efri hálfa 2	714. Grođingja K. . .	Dipl. X, 342. Thr. R. 409 .		f. 1523	
	Glađshaug K.. .	Thr. R. 409			e. 1589
	715. Raumastađa K. (Højland).	Thr. R. 409		f. 1589	?
Njardeyjar Syssla 2.	716. Vikr K. . . .	Thr. R. 410. N. F. 662. . .	Sten.	f. 1589	c. 1856
	717. Fósnes K. . . .	Dipl. II, 326. Thr. Ref. 410 .		f. 1354	?
	718. Hálmeyjar K.. .	Dipl. I, 884. Thr. R. 410 . .		f. 1468	f. 1779
	719. Skeiđis K. á Leku	Thr. R. 408. Namdals Beskr. af 1597. (Thr. Vid. S. Skr. I)		f. 1589	e. 1597
	720. Foldinnar K. á Kolfareiđi.	Thr. R. 408. Namdals Beskr. af 1597.		f. 1589	e. 1597
	Laugsnes K. (Varø)	Thr. R. 408			e. 1589
	Kolvereids Korshus	Namdals Beskr. 1597. . . .		f. 1597	
	721. Njarđeyjar K. .	Dipl. III, 34. P. N. R. A. B. J. 116. Thr. R. 408. Namd. Beskr. af 1597. N. F. 669.	Sten.	f. 1293	
	722. Vikten K. . . .	Thr. R. 408. Namd. Beskr. af 1597.		f. 1589	f. 1856
	Vardø Gravstedkirke.	Namd. Beskr. af 1597 . . .		f. 1597	

Digitized by Google

Anmærkninger.	Provsti.	Nutid. Kirkens Navn.	Materiale.	Form.	Opførelsestid.	Størrelse efter Siddepladsenes Antal.
Fylkeskirke.		711. *Overhalvden (Ranem) Kirke.*	Sten.	Langk.	f. 1250	650
Indb. 1885 c. 200 Aar gml.		712. Skage K. . . .	Tøm.	Korsk.	c. 1680	330
Den ældre K. brændte 1872 27/6.		*Namsos Kirke* .	Tøm.	Langk.	1874	800
		Vemundsvik . .	Tøm.	Langk.	1875	450
		713. Sævik (Klingen) K.	Tøm.	Langk.	1866	400
		714. *Grong Kirke* . .	Tøm.	Langk.	1875—77	500
		Harran K.. . .	Tøm.	Langk.	1874	390
		715. Hølandets K. . .	Tøm.	Langk.	1859	300
Den kongl Res. for Opf. er af 14/11 1822.		Throndenes Capel	Tøm.	Langk.	1823?	100
Den kongl. Res. for K.s Opf. er af 16/2 1828.		Rørvik K. . . .	Tøm.	Langk.	1828	80
Var i 1598 Annex K.	Ytre Namdals Pr.	716. *Fosnes (Vik) Kirke.*	Tøm.	Ottek.	1856	300
Var i 1598 Hovedkirke.		717. Fosnes Annex K.	Tøm.	Langk.	1872	300
En ældre Træ K. bygg. 1779.		718. *Syd Flatanger (Halmø) Kirke.*	Tøm.	Langk.	1873	300
		Nord Flatanger K.	Tøm.	Langk.	1872	260
		719. Lekø K. . . .	Tøm.	Langk.	1867	400
En ældre K. revet 1874.		Gravik K. . . .	Tøm.	Langk.	1874	400
		720. *Kolvereid Kirke*	Tøm.	Langk.	1874	400
En ældre, didflyttet Kirke if. Indber. af 1885. Hvorfra?		Opløfjordens Capel	Tøm.	Langk.	1881	
		Folderejd K. . .	Tøm.	Langk.	1863	250
Brændt 1847. Ruinen staar.		721. *Nærø Kirke* . .	Tøm.	Langk.	1885	600
		722. Vikten (Garstad) K.	Tøm.	Langk.	1856	400

Digitized by Google

Fylke og Provsti.	Middelalderen. Kirkens Navn.	Kilder og Literatur.	Materiale.	Opførelsestid.	Nedrivelsestid.
	Nærø Fiskeværs Capel.	Namd. Beskr.		f. 1597	?
	Fruholmens Fiskeværs Capel.	Namd. Beskr.		f. 1597	?
	Homleværs Fiskeværs Capel.	Namd. Beskr.		f. 1597	?
	Frelsøens Fiskeværs Capel.	Namd. Beskr.		f. 1597	?
	Slinden Fiskeværs Capel.	Namd. Beskr.		f. 1597	?
	723. Mariukirkja (Christkirkja) juxta paganos (Trumsar) K.	Haak. 4 S. c. 333 (Christk.) Dipl. I, 113 (1308). A. B. J. 101. Thr. R. 428.		c. 1250	?
	724. Vatsáss K. i Birnudal.	Thr. R. 411		f. 1589	f. 1732
	725. Sunds Korshus .	Thr. R. 411		f. 1589	1734
Hálogaland. Hereyja. Halvfylke.	726. S. Knuts K. i Harmi	Dipl. II, 208. A. B. J. 90 Thr. R. 411. N. F. 676.	Sten.	f. 1334	1867
	727. Vika K. i Sæfninni	A. B. 89. Thr. R. 411 . . .		f. 1432	?
	728. Nøstvikens eller Velfjord Korshus	Thr. R. 411: »Nostningen«.	Stav.	f. 1589	c. 1661
	729. Gladstada K. i Veigu.	A. B. J. 90. Thr. R. 411 . .		f. 1432	?
	730. Þjóttu K.	Thr. R. 413. N. F. 676 . . .	Sten.	f. 1589	c. 1843
	731. Dolstad K. i Vefsen	Thr. R. 414		f. 1589	c. 1726
	732. Heimness K. i Ráđund	Thr. R. 413		f. 1589	?

Digitized by Google

Anmærkninger.	Provsti.	Nutid. Kirkens Navn.	Materiale	Form.	Opførelsestid.	Størrelse efter Siddepladsenes Antal.

F. Tromsø Bispedømme.

Anmærkninger.	Provsti.	Nutid. Kirkens Navn.	Materiale	Form.	Opførelsestid.	Størrelse efter Siddepladsenes Antal.
No. 13 af de 14 KK. En ældre Kirke er flyttet til Tromsøsundet (se dettes Kirke).	Tromsø Stiftpr.	723. *Tromsø Kirke* .	Tøm.	Langk.	1861	1200
If. Indber. er den nye K. b. 1780.	Søndre Helgelands Pr.	724. *Bindalens (Vatsaas) Kirke.*	Tøm.	Korsk.	1732	450
efterat være flyttet til Solstad 1643.		725. Solstad K. . . .	Tøm.		1734	180
brændt.		726. *Brønø Kirke* . .	Sten.	Korsk.	1870	650
		627. Viks K. . . .	Tøm.	Korsk.	1876	700
Indber. 1885 siger »c. 200 Aar gml«. Rep. 1885 Altertavlen er fra 1641.		728. *Velfjordens Kirke*	Tøm.	Korsk.	e. 1661	450
c. 1863 nedblæste den ældre Kirke.		729. *Vegø (Vegen) Kirke.*	Tøm.	Langk.	1863	460
brændt (se Tegnesk. D. $^{6}/_{12}$ 45).		730. *Tjøttø Kirke* . .	Sten.	Langk.	1851	600
Forlænget 1871.		Vivelstad K. . .	Tøm.	Langk.	1796	300
	Indre Helgelands Pr.	731. *Vefsen (Dolstad) Kirke.*	Tøm.	Ottek.	1726	900
		Grane Capel . .	Tøm.	Langk.	1860	330
		Drevjens Capel .	Tøm.	Langk.	1883	460
		Hatfjelddalens Kirke.	Træ.		1790	
		732. *Hemnes Kirke* .	Tøm.	Korsk.	1872	800
		Korgen K.. . .	Tøm.	Korsk.	1863	800

Digitized by Google

Fylke og Provsti.	Middelalderen. Kirkens Navn.	Kilder og Literatur.	Materiale.	Opførelsestid.	Nedrivelsestid.
	733. Sandnes K. i Aløst	Haak. 4 S. c. 203 med Munthes Anm. i Aalls Overs. Thr. R. 413.	Stav.	f. 1239	f. 1661
	734. Alastarhaug Margaretæ K.	Dipl. II, 144 (1321). P. N. R. A. B. J. 116. Thr. R. 413. N. F. 677. Abr. 1868, 183. N. Rigsreg. II, 700.	Sten.	f. 1250	
	735. Hereyjar K. . .	Asl. B. J. 35, 51. Thr. R. 413. N. F. 678.	Sten.	c. 1100	
	736. Nesna K. . . .	Thr. R. 413		f. 1589	
	737. Dynjarnes K. . .	Bjarne Erlingssøns Test. af 1308. Dipl. II, 276 (1346). Thr. R. 413. N. F. 680.	Sten.	1200—1250	
Raudeyjar Halvfylke. (Raudeyjar Sysla)	738. Luđreyjar K. . .	A. B. J. 91. Thr. R. 415. N. F. 682.		f. 1432	f. 1812
	739. »Treens Korshus«	Thr. R. 415		f. 1589	f. 1773
	740. Rauđeyjar K. . .	Dipl. V, 616 (1432) 692 (1440 »Randey«) A. B. J. 91. Thr. R. 415. N. F. 683.	Stav.	f. 1432	c. 1666
	741. Mjølu K. . . .	A. B. J. 91. Thr. R. 415 . .		f. 1432	?
	742. Gildisskála K. .	A. B. 91. Dipl. II, 1134 (1540) VI, 805 (1570). Thr. R. 416. N. F. 684.	Sten.	f. 1250	
(Bođingjar Sysla)	743. Bođingjar K. . .	Dipl. II, 144. P. N. R. A. B. J. 92. 116. Thr. R. 417 (Salten) N. F. 684.	Sten.	1200—1321	
	744. Skerjastađa K. .	Thr. R. 417		f. 1589	?
	745. Reyrstađa K. . .	Thr. R. 417		f. 1589	f. 1761
	Hvalvág, Krossen	A. B. J. 92		f. 1432	?
	746. »Kjerlingø Korshus«.	Thr. R. 417		f. 1589	?

Anmærkninger.	Provsti.	Nutid. Kirkens Navn.	Materiale.	Form.	Opførelsestid.	Størrelse efter Siddepladsenes Antal.
ln ældre K. bygg. 1724. Udvidet 1860.	Nordre Helgelands Pr.	Mo K.	Tøm.	Korsk.	1803	660
ln Tømmerkirke flyttedes til Stamnes hvor ny Kirke byggedes 1775.		733. *Stamnes (Alstahaug) Kirke.*	Tøm.	Korsk.	1882	550
		Lerfjords Capel .	Tøm.	Korsk.	1867	450
idligere Hovedkirke. Udvidet 1865.		734. Alstahoug Annex K.	Sten.	Langk.	f. 1250	450
lderen if. Indb. 1885. Forfalden f. 1428. Udvidet 1879—80.		735. *Herø Kirke* . .	Sten.	Langk.	c. 1100	800
		Nordvikens K. .	Tøm.	Langk.	1871	400
		736. *Nesne Kirke* . .	Tøm.	Korsk.	1880	1000
lundb. men med Overgangsformer. (Kløverbuer og Hundstandsornam.) Ombygg. 1866.		737. Dønnes K.. . .	Sten.		1200—50	500
		Bardals K. . .	Træ.		1887 $\frac{4}{10}$	
		738. *Lurø Kirke* . .	Tøm.	Korsk.	1812—14	800
		739. Trænen K. . .	Tøm.	Korsk.	1773	200
Den ældre Træ-Korsk. fra 1667 staar endnu.		740. *Rødø Kirke* . .	Tøm.	Korsk.	1885	700
	Søndre Saltens Pr.	741. Melø K. . . .	Tøm.	Langk.	1867	800
Den ældre Stenkirke (Kors) bevares.		742. *Gildeskaals Kirke*	Tøm.	Langk.	1881	750
		Saure (Nordfjord) K.	Tøm.	Langk.	1884	250
		Bejeren Kirke .	Tøm.	Langk.	1873	400
pidsbuet. Oprindelig Langk.		743. *Bodø Kirke* (Landsognets.)	Sten.	Korsk.	1200—1321	400
		Bodø (Byens) K..	Træ.	Langk.	1888 $\frac{6}{1}$	1100
Resol. for Annexets Oprett. er af 1885).		Saltstrømmens Capel.	Træ.		1886	
		744. *Skjærstad Kirke*	Tøm.	Langk.	1877	950
: Pladsantallet er Galleriet ej medregnet.		Fauske	Tøm.	Langk.	1869	350
Den ældre K. flyttedes til Skaanland (se dette.)		Saltdalen . . .	Tøm.	Langk.	1864	500
Den ældre Tømmerkorsk. fra 1761 stod endnu 1885.		745. *Sør-Folden (Rørstad) Kirke.*	Tøm.	Langk.	1883	650
		Nord-Foldens K. .	Tøm.	Langk.	1884	430
naaske identiske?		746. Kjerringø . . .	Tøm.	Langk.	1883	350

Digitized by Google

Fylke og Provsti.	Middelalderen. Kirkens Navn.	Kilder og Literatur.	Materiale.	Opførelsestid.	Nedrivelsestid.
(Steigarsyssla).	747. Steigar K. . . .	Dipl. II, 144 (1321) P. N. R. A. B. J. 94. Thr. R. 419. N. F. 686.	Sten.	f. 1250	
	Leifnes K. . . .	Thr. R. 419		f. 1589	?
	748. Hamareyjar K. .	A. B. J. 94. Thr. R. 419 . .		f. 1432	?
	749. Lođingjar K. . .	A. B. J. 94. Thr. R. 422. N. F. 687.	Stav.	f. 1432	1666—17[illegible]
	750. Hóls K. (Korshus) i Tjaldasundum.	Dipl. II, 641. A. B. J. 94. Thr. R. 422.		f. 1417	?
	751. Ofótar K. . . .	Haak. 4 S. c. 333. A. B. J. 95. Thr. R. 422.		1217—1263	f. 1800
Lofota Syssla).	752. Veđreyjar K. . .	Thr. R. 420		f. 1589	f. 1799
	753. Røst, K. á . .	Thr. R. 420		f. 1589	1715
	754. Fløgstađa K. i Vargfot.	Dipl. D. 597. A. B. J. 97. Thr. V. 421.		f. 1430	c. 1780
	755. »Moskenes Korshus«.	Thr. R. 421		f. 1589	f. 1809
	756. Boknes K. i Lófót	Dipl. I, 175. A. B. J. 97. Thr. R. 420.		f. 1324	f. 1802
	757. Hóls K. i Lófót .	A. B. J. 97. Thr. R. 420 . .		f. 1432	f. 1806
	758. Borga K. . . .	Dipl. IV, 217. A. B. J. 95. Thr. R. 421.		f. 1335	f. 1799
	Skrofa K . . .	Thr. R. 422		f. 1589	1653—[illegible]
	759. Vága K. . . .	Eyst. Magn.s S. c. 15. Dipl. II. 144 (1321) A. B. J. 98, 116. Thr. R. 422.	Stav.	1107—1110	1714
	760. Unna K. i Gimistu.	A. B. J. 98. Thr. R. 422 . .		f. 1432	f. 1800
	Sands K. á Foxstrønd.	A. B. J. 98. Thr. R. 425. . .		f. 1432	e. 1599
(Ylfes Syssel).	761. Høfdasegls K. á Ylfi.	Dipl. II, 144. P. N. R. A. B. J. 99, 116. Thr. R. 425.		f. 1321	f. 1824

Digitized by Google

Anmærkninger.	Provsti.	Nutid. Kirkens Navn.	Materiale.	Form.	Opførelsestid.	Størrelse efter Siddepladsenes Antal.
ændt 1657, restaur. 1658. Ombygg. 1869.	Nordre Saltens Pr.	747. *Stegen Kirke* . .	Sten.	Langk.	f. 1250	600
		Ledingens K. . .	Tøm.	Korsk.	1801	350
		748. *Hammerø Kirke*	Tøm.	Langk.	1885	760
		Sagfjordens K. .	Tøm.	Langk.	1886	
		749. *Lødingens Kirke*	Tøm.	Korsk.	1756	350
		Vestbygdens (Voje) K.	Tøm.	Langk.	1885	250
		750. Hol K.	Tøm.	Langk.	1863	380
en ældre didflyttet Kirke. Hvorfra?		*Tysfjord Kirke* .	Tøm.	Langk.	1830	200
st. 1850.		751. *Ofotens (Evindnes) Kirke.*	Tøm.	Korsk.	1800	600
st. 1880.		Ankenes . . .	Tøm.	Ottek.	1840	500
ab. 1828—30, Flyttet il Værø fra Vaagen. Erlandsen tror, at den ndeholder Rester af K. Eysteins K. i Vaagen.	Lofotens Pr.	752. *Værø Kirke* . .	Tøm.	Langk.	1799	200
endt. En ældre Træ-K., ødel. ved Storm 1835 $^{5}/_{2}$ var opf. c. 1785. Før denne var der en 1716 opf. Træ Kors-Kirke.		753. Røst K. . . .	Sten.	Langk.	1839	110
st. 1873.		754. *Flakstad Kirke* .	Tøm.	Korsk.	1780	384
		755. Moskenes K. . .	Tøm.	Korsk.	1809	250
ldre Træ-K. opf. 1802.		756. *Buksnes Kirke* .	Tøm.	Korsk.	1885	650
tertavlen sign. 1766 fra den ældre K.		757. Hol K.	Tøm.	Korsk.	1806	300
		Stene K. . . .	Bndv.	Langk.	1853	500
st. 1879—80.		758. *Borge K.* . . .	Tøm.	Korsk.	1799—1801	325
		Valberg K. . .	Tøm.	Langk.	1819	120
Indb. af 1666 byggedes i disse Aar ny K. rken af 1714, hvori Dele af den ældste, lyttet til Værø 1798 se Værø).		759. *Vaagen Kirke* .	Tøm.	Korsk.	1798	475
ldre Træk. bygg. 1800.		760. Gimsø K. . . .	Tøm.	Langk.	1876	350
	Ve-	761. *Hadsel Kirke* .	Tøm.	Ottek.	1824	770

Digitized by Google

Fylke og Provsti.	Middelalderen. Kirkens Navn.	Kilder og Literatur.	Materiale.	Opførelsestid.	Nedrivelsestid.
	Verø Korshus.	Thr. R. 426		f. 1589	?
	Tindens Korshus.	Thr. R. 425		f. 1589	?
	Melbo Korshus	Thr. R. 425		f. 1589	?
	762. Svartalands Michaels & Dionysius K.	Dipl. II, 468. Thr. R. 425.		f. 1381	f. 180
	763. Bæjar (Bjár) K.	Dipl. II, 468. Thr. R. 426		f. 1381	f. 1824
	764. Malnes K.	Thr. R. 426		f. 1589	f. 1829
	765. Yxnes K. á Skogsey.	Dipl. II, 458. Thr. R. 425		f. 1381	f. 179
	766. Langanes K.	Thr. R. 425		f. 1589	f. 179
(Andenes Syssel). Þrandarnesfylke.	767. Dvergabergs K.	Thr. R. 424		f. 1589	f. 173
	768. Andarnes K.	Thr. R. 423		f. 1589	f. 183
	769. Bjørnskind Korshus.	Thr. R. 424		f. 1589	f. 174
	770. Rár K. i Kviđjufirđi.	Dipl. VI, 198. A. B. J. 100. Thr. R. 427.		f. 1350	f. 176
	771. Ivarsstađa (Árnastađa) K.	Dipl. VI, 302. Thr. R. 427. N. F. 700.	Sten.	f. 1380	?
	772. * Þrandarnes K.	Dipl. I, 163 (1321), 144. P. N. R. A. B. J. 116. Thr. R. 427. N. F. 695. Abr. 1869, 166, 1876, 189.	Sten.	1200—1321	
	773. Sands K.	Dipl. VI, 198. Thr. R. 427.		f. 1350	f. 1765
	Bjarkeyjar K. (?)	Dipl. VI, 302 (p. 348) Kraft VI. 504. Ikke nævnt i Thr. R.		f. 1264	e. 1700
	774. Traneyjar K.	Dipl. VI, 198. Thr. R. 427		f. 1350	f. 1775
	775. Dyreyjar K.	Thr. R. 427		f. 1589	f. 1771
	Eyjafjarđar K.	Thr. R. 427		f. 1589	?
	Baltastađa K.	Thr. R. 427		f. 1589	?
	Midfjarđar K.	Thr. R. 427		f. 1589	?
	Grýflufjarđar K.	Thr. R. 427		f. 1589	?

Digitized by Google

Anmærkninger.	Provsti.	Nutid. Kirkens Navn.	Materiale.	Form.	Opførelsestid.	Størrelse efter Siddepladsenes Antal.
	Vesteraalens Pr.	Ejdsfjordens K. .	Tøm.	Langk.	1881	260
...b. siger, at K. er ombygget« 1800 Kraft ... 1803.		762. *Sortland Kirke* .	Tøm.	Korsk.	f. 1800	300
		763. *Bø Kirke* . . .	Tøm.	Korsk.	1824	600
		764. Malnes (Ejde) K.	Tøm.	Langk.	1829—30	130
...ber. mangler.		765. *Øxnes Kirke* . .	Træ.		1796	
...ber. mangler.		766. Langenes K. . .	Træ.		1796	
		767. *Dverberg Kirke* .	Træ.		1736	
		768. Andenes K. . .	Træ.		c. 1830	
... ældre Trækirke bygget 1740.		769. Bjørnskind . . .	Tøm.	Langk.	1885	340
... ældre Kors-K. af Træ bygget 1764.	Throndenes Pr.	770. *Kvæfjord Kirke* .	Tøm.	Langk.	1867	550
...stadfjord«. Thr. R.		771. *Ibestad Kirke* .	Sten.	Langk.	1881	950
		Salangen K. . .	Tøm.	Langk.	1864	400
...lkeskirke.		772. *Throndenes Kirke*	Sten.	Langk.	1200—1321	750
...ent. med Saltdalens ældre K., som flyttedes hid.		Skaanlands Capel	Tøm.	Korsk.	1868	360
...l flyttes til Bjarkø 1886). ...edregaard«?		773. Sand K. . . .	Tøm.	Korsk.	1765	239
... Indb. er den nyere K. bgt. 1730. Rest 1871.	Senjens Pr.	774. *Tranø Kirke* . .	Tøm.	Korsk.	1775	300
...ldre Træ-Korsk. b. 1777.		775. Dyrø K. . . .	Tøm.	Langk.	1880	450
		Sørrejsens K. . .	Tøm.	Ottek.	1842	600
... ældre 8kantet Træk. 1820—25.		Maalselvens K. .	Tøm.	Langk.	1883	800
		Bardodalens K. .	Tøm.	Ottek.	1825—1829	300
		Øvrebygdens K. .	Tøm.	Langk.	1866—77	600

Digitized by Google

Fylke. og Provsti.	Middelalderen. Kirkens Navn.	Kilder og Literatur.	Materiale.	Opførelsestid.	Nedrivelsestid.
	776. Lengjuviks K.	Dipl. VI, 198 Thr. R. 427		f. 1350	e. 1589
	777. Helliseyjar K.	Thr. R. 427		f. 1589	f. 1760
	778. Bergs K.	Thr. R. 427		f. 1589	f. 1781
	779. Þorskanna K.	Thr. R. 427		f. 1589	f. 1784
	780. Karlsø K.	Thr. R. 428		f. 1589	f. 1854
	781. Helgø K.	Thr. R. 428		f. 1589	f. 1800
	782. Skjærvø K.	Thr. R. 429		f. 1589	f. 1730
	Thorsvaag K.	Thr. R. 428		f. 1589	?
	Melvik K.	Thr. R. 428		f. 1589	?
	Vandvaag K.	Thr. R. 428		f. 1589	?
	Hvidnes K.	Thr. R. 428		f. 1589	?
	783. Loppen K.	Thr. R. 430		f. 1589	f. 1745
	Sørvær K.	Thr. R. 430		f. 1589	?
	784. Hasvik (Hadsvog) K.	Thr. R. 430		f. 1589	f. 1861
	Meifjord K.	Thr. R. 430		f. 1589	?
	785. Ingø K.	Thr. R. 430		f. 1589	?
	Opnen K.	Thr. R. 430		f. 1589	?
	Hellenes K.	Thr. R. 430		f. 1589	?

Digitized by Google

Anmærkninger.	Provsti.	Nutid. Kirkens Navn.	Materiale.	Form.	Opførelsestid.	Størrelse efter Siddepladsenes Antal.
… ældre K. var otte-kantet.	Tromsø Pr.	776. *Lenvik Kirke.*	Tøm.	Langk.	1879	750
…ttet.		Roksfjord Capel	Tøm.	Langk.	1885	350
		777. Hillesø	Tøm.	Korsk.	c. 1760	150
…nbygget 1884.		778. *Bergs Kirke*	Tøm.	Langk.	1781	200
		Senjens Nikkelverks Capel.	Tøm.	Langk.	1877	410
		779. Torsken K.	Tøm.	Korsk.	1780—84	310
		Balsfjordens Kirke.	Tøm.	Langk.	1856	227
		Malangens K.	Tøm.	Langk,	1853	193
…entisk med Tromsø …ældre Kirke (S. d.)		*Tromsøsundets Kirke.*	Tøm.	Korsk.	1863	450
		Lyngens Kirke	Tøm.	Korsk.	1740	
		Sørfjordens K.	Tøm.			
		780. *Karlsø Kirke*	Tøm.	Langk.	1854—55	570
		781. Helgø K.	Tøm.	Langk.	1700—1800	115
		782. *Skjærvø Kirke*	Tøm.	Korsk.	c. 1730	400
		Nordrejsens K.	Tøm.	Langk.	1756	350
		Kvænangen K.	Tøm.	Langk.	1850	200
	Altens Pr.	783. *Loppen Kirke*	Tøm.	Korsk.	1742—45	222
		784. Hasvik K.	Tøm.	Langk.	1861	342
	Hammerfest Pr.	Øksfjord K.	Plankek.	Langk.	1742—50	108
… ældre K. b. c. 1730		*Talvik Kirke*	Tøm.	Langk.	1883	400
		Alten Kirke	Tøm.	Langk.	1858	400
		Kaafjord Capel	Tøm.	Langk.	1837	500
		Kautokeino Kirke	Tøm.	Langk.	1701	140
		Hammerfest Kirke.	Tøm.	Korsk.	1837	650
		Kvalsund K.	Tøm.	Langk.	1763	110
		Maasø K.	Tøm.	Langk.	1765	250
		785. Ingø Capel.	Tøm.	Langk.	1883	300

Digitized by Google

Fylke og Provsti.	Middelalderen. Kirkens Navn.	Kilder og Literatur.	Materiale.	Opførelsestid.	Nedrivelsestid.
	786. Kjelvik K.	Thr. R. 430		f. 1589	?
	Hjelmsø K.	Thr. R. 430		f. 1589	1747
	Skytningsberg K.	Thr. R. 431		f. 1589	?
	Tuenes K.	Thr. R. 430		f. 1589	?
	Stappen K.	Thr. R. 430		f. 1589	?
	Omgang K.	Thr. R. 431		f. 1589	?
	787. Vargeyjar K.	Thr. R. 431. G. Storm i N. hist. Tidskr. 1885.		1307	?
	788. Vadsø K.	Thr. R. 431		f. 1589	?
	Madkorf K.	Thr. R. 431		f. 1589	f. 1777
	Kyberg K.	Thr. R. 431		f. 1589	?

Digitized by Google

Anmærkninger.	Provsti.	Nutid. Kirkens Navn.	Materiale.	Form.	Opførelsestid.	Størrelse efter Siddepladsenes Antal.
n ældre Træk. (fra c. 1847? se Tegnesk. D. 11/6 47) nedblæst i Orkanen 1883.		786. Kjelvik (Honningsvaag) K.	Tøm.	Langk.	1885	300
		Kistrand Kirke .	Tøm.	Langk.	1856	240
; »Skarsvaags Capel« var bygget f. 1698. ast. 1843 og 1850.		Lakselvens Capol	Tøm.	Langk.	1865	150
		Karasjok Kirke .	Tøm.	Korsk.	1807—10	140
ldre K. b. c. 1720.		*Lebesby Kirke* .	Tøm.	Langk.	1880	200
op *K.* b. f. 1700 exist. ikke mere. *Sverholt K.* b. f. 1709 exist. ikke mere.		Kjøllefjord K. .	Tøm.	Langk.	1698	60
ldre Træ-K. var b. c. 1720 (1790?), flyttet til Gamvik.	Varanger Pr.	*Tanen Kirke* . .	Tøm.	Korsk.	1851	300
lentisk med Tanens ældre K.		Gamvik K. . .	Tøm.	Langk.	1858	70
n ældre Kirke reves c. 1869.		787. *Vardø Kirke* . .	Tøm.	Korsk.	1869	500
		788. *Vadsø Kirke* . .	Tøm.	Korsk.	1861	600
n ældre K. bygg. c. 1720.		*Næsseby Kirke* .	Tøm.	Langk.	1858	250
		Polmak K. . . .	Tøm.	Langk.	1853	250
ladkorf nyere K. bygg. c. 1777, exist. ikke mere.		*Sydvaranger Kirke.*	Bndv.	Langk.	1852	306
		Oscar II.s Capel i Jacobselven.	Sten.	Langk.	1869	100

Tillæg.

Katholske Kirker i Norge.

(efter velvill. Meddelelse af Hr. Pastor Wang).

1. St. Petri K. paa Fredrikshald . . . . Sten.
2. Stæ Brigittæ Capel i Fredriksstad . . . . Træ.
3. St. Olafs K. i Christiania . . . . Sten.
4. St. Pauli K. i Bergen . . . . Sten.
5. Jesu hell. Hjertes K. i Trondhjem . . . . . . Sten.
6. Mariæ ubesmittede Undfangelses K. i Tromsø . . Træ.
7. St. Josephs Capel i Alten . . . . Træ.
8. St. Michaels K. i Hammerfest . . . . Træ.

Digitized by Google

Bilag I.

Kjendte norske Kirkededicationer i Middelalderen.

Sta Agatha (2) Bergen. Haugvoldstad (?)
St. Albanus (3) Bergen. Fimreite. Selje.
Allehelgener (3) Stavanger. Bergen (ældre og nyere) Throndhjem.
St. Andreas (11) Komnes (?) Stokke. Kvelde (sammen med Maria). Hof paa Toten, Borgund i Sogn, Throndhjem, Heen, Vinje i Hevne, Haug, Reins Kl. K. Nes i Bjugnen.
Sta Anna (3) ved Oslo, Tomter (med Maria og Olaf), Bergen (?)
(St. Antonius Hamar beror paa en Misforstaaelse).
SS. Apostoli (2) Bergen (ældste, mellemste og yngste) Throndhjem.
St. Bartholomeus (1) Kjose.
St. Benedict (1) Throndhjem.
St. Blasius (2) Megaarden i Gudbrdal, Løken i Valders.
St. Botolf (2) Enebak, Slagn.
Christus (10) Skjeberg (med Maria og Petrus) Hamar, Stavanger, Bergen (store), Bergen (lille) Etne, Selje, Borgund paa Søndmøre, Throndhjem, Tromsø.
St. Clemens (6) Oslo, Vang, Bru, Bergen, Utver, Throndhjem (ældre og yngre).
St. Columba(n) (1) Bergen.
St. Dionysius (1) Sortland (med Michael).
St. Egidius (1) Halle i Verdalen.
St. Even (1) Melhus.
St. Fabian (1) Asker (med Maria og Sebastian).
St. Gertrud (1) Bergen.
St. Gregorius (1) Throndhjem.
St. Gudmund (1) Jasheim i Ullensaker.

Digitized by Google

St. Halvard (6) Oslo, Hval i Lier, Sylling (med Margretha) Løvø (med Martin), Opstad i Odalen, Bergen.

St. Hubertus (1) Mære (med Maria og Qvintinus).

St. Jacob (2) Bergen paa Nordnes. Bergen paa Børneskjær. Ejdfjord.

St. Jetmund (Edmund) (3) Hovedøen Kl. K. (med Maria), Vanelven, Opdal.

St. Johannes Døberen (14) Rødenes (med Margretha og Katharina), Verne Kl. K., Ullensaker (med Olaf), Nannestad, Lier (med Maria) Sandsver (med Maria), Vinger, Grue, Lom (med Maria og Olaf), Solum, Lunde, Bergen, Throndhjem, Aafjord i Bjugn.

St. Johannes Evangelist (1) Giske (med Maria og Nicolaus Confessor).

St. Jørgen (Georg) (3) Tunsberg (med Stephan), Hamar, Bergen.

Sta Katharina (5) Rødenes (med Margaretha og Joh. Døber); Nes i Brandbo, Dvergsten, Bergen (ældre og yngre) Manger (?)

St. Knut (?) Brønø.

Kors, det hellige (11) Oslo, Ejdsvold (med Petrus og Paulus), Hamar, Capel i Vang, Nesland (med Olaf), Bergen, Fane, Ørsten, Kors Annex i Romsdalen, Veø, Throndhjem.

St. Laurentius (24) Oslo, Aremark, Trømborg, Klund (med Petrus), Garder, Blaker, Hakedal, Holter, Tunsberg, Styrvold, Berg, Brandvold, Tønset (med Thomas Confessor og Margaretha) Sandøkedal, Mælum, Romenes, Saude, Silgjord, Huseby, Ekersund, Utstein, Bergen, Skodinjar K. i Indviken, Nidarholms Kl. K.

St. Ludvig (1) Thyssisey.

Sta. Margaretha (19) Gjurdeim, Rødenes (med Joh. Døb. og Katharina), Holleby Capel (?), Nordby, Haabøl, Urskoug, Lund i Kisa, Hurdal, Sylling (med Halvard), Egge, Berg i Eker, Hildestad, Eyjasetr i Odalen, Tønset (med Laurentius og Thomas Confessor), Kljufa K. i Sandøkedal, Borgund paa Søndmøre, Throndhjem, Hevne (Mære?) Alstahaug.

Sta Margaretha af Norge (1) Bergen.

Digitized by Google

Sta Maria (60) Oslo, Nonneseter i Oslo, Hovedøen (med Jetmund) Skjeberg (med Christus og Petrus), Ødemark (med Michael), Rakkestad, Folkinsberg, Askim, Sarpsborg, Aas, Vestby, Skibthvet, Tomter (med Olaf og Anna), Høland, Imishaug. Heni (med Michael), Hofvin, Asker (med Fabian og Sebastian), Tanum, Lier (med Joh. Døb.) Hof, Sandsver (med Johannes), Sande, Andebo (med Nicolai), Tunsberg, Nøterø, Sandeherred (med Olaf), Tjølling (med Michael), Kveld (med Andreas), Berg i Solør, Aasnes, Vaaler i Solør, Eyra Capel (med Olaf), Lom (med Joh. Døb. og Olaf), Gran, Slidre, Skien, Ejdanger, Holden, Gaarde, Hitterdal, Tonstad, Ekersund, Stavanger, Hundvaag (?), Bergen, Nonneseter i Bergen, Lyse Kl., Selje, Eid i Nordfj., Hjørendfjord. Vigerø, Giske (med Joh. Evang. og Nicol. Confessor), Throndhjem (ældre og yngre), Capel i Throndhjem, Veø, Aure, Tantra, Mære (med Qvintinus og Hubertus), Tromsø.

St. Martin (4) Løvø (med Halvard), Stavanger, Bergen, Throndhjem.

St. Matthias (1) Borgund paa Søndmøre.

St. Michael (28) Ødemark (med Maria), Hovin, Gudleifs-Asak, Heni (med Maria), Kjos, Bjerke, Tranby, Røken, Hedinstad, Undrumsdal, Foden, Tunsberg, Tjølling (med Maria) Hedrum, Vang, Ingra-Mo, Roko, Aas paa Toten, Slemmedal, Bjergkirken ved Nordsjø, Fenes, Bergen, Munkeliv i Bergen, Vossevangen, Selje, Throndhjem, Byneset, Sortland (med Dionysius).

St. Nicolaus (af Bari) (13) Oslo, Sarpsborg, Strømmen, Botne, Borre (med Olaf), Nykirke, Andebo (med Maria) Gran, Bergen, Herle, Underdal, Giske (med Joh. Evang. og Maria), Throndhjem.

St. Olaf (49) Oslo, Borge, Ejdsberg, Thrygstad, Sarpsborg, Soner, Hemnes, Nitedal, Tomter (med Maria og Anna), Ullensaker (med Joh, Døb.) Fors, Huseby, Fiskum, Skouger, Vaale, Borre (med Nicolai), Sæm, Tunsberg, Tjømø, Arendal, Sandeherred (med Maria), Brunlaugnes, Varnes, Svarstad, Hæm, Hamar, Nordre Odal, Søndre Odal, Ulleren, Ejdskog, Ejdskogs Korshus, Hof i Solør, Rings-

Digitized by Google

aker, Eyra Capel (med Maria) Lom (med Joh. Døb. og Maria), Bamble, Helgen, Bø, Silgjord (?) Nesland (med hell. Kors), Stavanger, Vonster, Avaldsnes, Holmen i Bergen (ældre og yngre), Bakken i Bergen, Vaagsbotn i Bergen (ældre og yngre), Søvde, Throndhjem, Throndhjems Domkirke.

St. Paulus (alle tillige indviede til Petrus) (13) Thenol, Kraakstad, Sørum, Gjerdrum, Ejdsvold (dertil med Korset), Fegring, (dertil med Thomas Cantabr.), Eker, Ramnes, Vivestad, Ske, Mo i Grue, Gjerpen, Nes i Thelemarken.

St. Petrus (30) Skjeberg (med Christus og Maria) Thenol (med Paul), Klund (med Laurentius), Kraakstad (med Paul), Sørum (med Paul), Gjerdrum (med Paul), Ejdsvold (med Paul og Korset), Fegring (med Paul og Thomas af Canterbury), Eker (med Paul), Ramnes (med Paul), Vivestad (med Paul), Tunsberg, Ske (med Paul) Mo i Grue (med Paul), Nedre Rendalen, Romedal, Thingelstad, Vaage, Gjerpen (med Paul), Nes i Thelemarken (med) Paul), Stavanger, Sørby, Bergen, Borgund paa Søndmøre, Stranden, Throndhjem, Veø, Kleve, Byneset, Alfstadhoug.

St. Qvintinus (1) Mære (med Maria og Hubertus)-

St. Sebastian (1) Asker (med Maria og Fabian).

St. Simon (1) Øvre Rendalen.

St. Spiritus (Hellig Aand) (2) Hamar, Halsnø Kl.-K.

St. Stephanus (2) Tunsberg (med Jørgen), Throndhjem.

Sta Sunniva (3) Istre (?) Bergen, Selje.

St. Svithun (1) Stavanger.

St. Tarald (1) Silgjord.

St. Thomas (Apostel?) (2) Tunsberg, Filefjeld.

St. Thomas af Canterbury (Becket) (2) Fejring (med Petrus og Paulus), Tønset (med Laurentius og Margareta).

St. Thorleif (Tollef Sal) (3) Elverum, Tin, Tolfkyrkhelleren? (Tollefskirkehulen?)

S. Trinitas (1) Hamar, Stavanger, Bergen (store), Bergen (lille) Throndhjem.

St. Wilhelm (1) Bergen.

Digitized by Google

Bilag II.

Endnu helt eller i Ruiner existerende Kirker fra Middelalderen.

(Ruinerne med *cursiv* Skrift).

A. I Christiania Stift.

I. Sten (67) *Hovedøens Klosterkirke*, Gamle Akers Kirke, Glemminge K., Hvaløernes K., Skjeberg K., Ingedals K., Bergs K., Rokke K., Id K., Rakkestad K., Ejdsberg K., Rødenes K., Thrygstad K., Vaaler K. i Smaalenene, Rygge K., Raade K., Nesoddens K., Kraakstad K., Ski K., Haabøl K., Spydeberg K., Skibthvet K., Enebak K., Sørum K., Frogner K., Skedsmo K., Lørenskogens K., *Store Nes K.*, Ejdsvold K. (delvis) Nannestad K. *Maridalens Kirke*, Tanums K., Haslum K., Lier K., Røken K., Hurum K., Fiskum K., Modum K., Norderhov K., Haug K., Hole K., Bønsnes Capel, Sandsver K., Hedenstad K., Skouger K., Hof. K., Vatsaas K., Sande K., Botne K., *Løvøernes Capel*, Vaale K., Borre K., Nykirke, Ramnes K., Fodens K., Sæm K., Slagn K., Andebo K., Kodals K., *Michaels Kirken i Tunsberg*, Nøterø K., Ske K., Tjølling K., Brunlanes K., Hedrum K., Hems K., Styrvold K.

II. Stav (7) Gol K. (ved Christiania), Thorpe K., Nore K., Opdal K., Rollag K., Flesberg K., Højgjord K.

B. Hamar Stift.

I. Sten (17) *Hamar Domkirke*, *Hamar Korskirke*, Ringsaker K., Nes K. (Hedem.), Løiten K., *Rokhougs K.*, Stange K., Hof (østre Totens) K., Balke K., Østre Gausdal K., Follebo K., Lynner K., Grans Nicolai K., *Grans Mariekirke*, Tingelstad K., Ulvnes K., Vestre Slidre K.

II. Stav (10) Ringebo K., Fodvang L., Lom K., Vaage K., Reinlid K., Hedal K., Hægge K., Lomen K., Vang K. (i Schlesien), Hurum K.

Digitized by Google

C. Christianssands Stift.

I. Sten (35) *Capitelsbjergets Capel* ved Skien, Gjerpen K. Slemdals K., Ejdanger K., *Bamble K.*, Holden K., Romenes K., Bø K., Saude K., Nes K., Silgjord K., Hviteseid K., Holt K., Dybvaag K., Indre Søndeled K., Øjestad K., Tromø K., Højvaag K., Vestre Molands K. Fjære K., Thvet K., Oddernes K., Spangereid K., Vansø K., Ogne K., Orre K., *Sole K.*, Stavanger Domkirke, Stavanger Bispegaards Capel, *Clemens K. paa Bru*, Sørbø K., *Utsten Kloster K.*, Finnø K., Talgø K., Avaldsnes K.

II. Stav (2) Hitterdals K., Ejdsberg K.

D. Bergens Stift.

I. Sten (27) Mariekirken i Bergen, Korskirken i Do., Domkirken i Do., *Nonneseter Kl.ruin i Do.*, Moster K., *Haugvoldstad K.*, Etne K., *Halsnø Kloster*, Ullensvang K., Kinservik K., Ejdfjord K, Vossevangens K., Fane K., Manger K., Hove K. i Sogn, Kvamsø K. Aurlands K., Lekanger K., *Njos K.*, Lyster K., Naustdal K., Kinn Capel, *Selje Klk.*, *S. Sunniva K. paa Selje*, Gloppen K., Borgunds K. paa Søndmøre, Giske Capel.

II. Stav (7) Røldal K., Huscapellet paa Finnin, Hoprekstad K., Borgund K. i Lærdal, Kaupanger K., Urnes K., Fortun K. (ved Bergen.)

E. Throndhjems Stift.

I. Sten (25) Throndhjems Domkirke, Do. Frue K., *Munkholmens Kloster-K.*, Veø K., *Edø K.*, Thingvold K., Orkedalens K., Melhus K., Selbo K., Børseskogns K., *Huseby K.*, Bynesets K., Lade K., Dolmø K., *Reins Kl.-K*, Vernes K., *Tautra Kl.-K.*, Alfstadhoug K., Stiklestad K., Mære K., *Saxhoug K.*, Husstad K., Snaasen K., Ranem K., *Nærø K.*

II. Stav (6) Ejd K., Rød K., Rødven K, Kvernes K., Grip K., Holtaalen K. (i Throndhjem).

F. Tromsø Stift.

I. Sten (7) Alstahoug Annex, Herø K., Dønnes K., Gildeskaals K., Bodø (Landsogns) K., Stegen K., Throndenes K.

Digitized by Google

Bilag III.

Kathedralkirkerne, Collegiatkirkerne og de 14 kongelige Capeller.

Kathedralkirker: Christkirken i Throndhjem (Trefoldigheds K.) *Metropolitankirke.*
St. Halvards K. i Oslo.
Trefoldigheds K. i Hamar.
St. Svithuns K. i Stavanger (Trefoldigh. K.)
Den store Christk. i Bergen (Trefoldigheds K.)

Collegiatkirker: Sta Mariæ K. i Oslo.
St. Laurentii K. i Tønsberg.
St. Michaels K. i »
St. Olafs K. paa Avaldsnes.
Apostelkirken i Bergen.

De 14 kongelige Capeller No. I. Apostelkirken i Bergen.
» II. Sta Mariak. i Oslo.
» III. St. Michaelsk. i Tønsberg.
» IV. St. Olafs K. paa Avaldsnes.
» V. St. Peters K. paa Sørbø.
» VI. St. Laurentii K. paa Lister.
» VII. St. Laurentii K. i Ekersund.
» VIII. Korskirken paa Fane.
» IX. Sta Katharinæ K. i Bergen.
» X. Allehelgenskirken i Bergen.
» XI. St. Ludvigs Capel paa Þyssisey.
» XII. St. Nicolai Capel paa Herle.
» XIII. Sta Mariæ K. paa Tromsø.
» XIV. St. Stephans Capel i Tønsb.

Digitized by Google

Bilag IV.

Norges Fylkeskirker.

A. Sikre:

Vingulmørk (Borgesyssel) Tune Kirke.
» (Oslosyssel) Akers Kirke.
Raumafylke: Ullensakers Kirke.
Vestfold: Sæms Kirke.
» Hedrum Kirke.
Firdafylke: Naustdal Kirke.
Raumafylke: Veø Kirke.
Nordmærafylke: Thingvold Kirke.
Orkdælafylke: Orkedals Kirke.
Gauldælafylke: Melhus Kirke.
Strindafylke: Lade Kirke.
Stjordælafylke: Vernes Kirke.
Skeynafylke: Alfstadhoug Kirke.
Værdælafylke: Haug Kirke.
Eynafylke: Husstad Kirke.
Sparbyggjafylke: Mære Kirke.
Naumdælafylke: Ranems Kirke.
Throndarnesfylke: Throndenes Kirke.

B. Usikre:

Grænafylke: Gjerpen Kirke?
Sygnafylke: Hoprekstad Kirke?
Sunnmærafylke: Bø Kirke paa Selje?

C. Ukjendte ere Fylkeskirkerne i

Hørdafylke (Etne?), Ryggjafylke (Avaldsnes?) Egdafylke, Heinafylke (Ringsaker?) Valdres (Vestre Slidre?) Haddingjadal (Thorpe?) Guđbrandsdalir. Eystridalir.

D. Sandsynlige Tredingskirker:

Heinafylke: Hof Kirke paa Toten.
Hadafylke (Søndre): Norderhov Kirke.
» (Nordre): Nicolai Kirke paa Gran.

Digitized by Google

Bilag V.

De norske Klosterkirker.

I. Oslo Bispedømme: a. Herreklostre.

1. St. Mariæ & Jetmunds Cistercienserkloster paa Hovedøen (stiftet 1147 Brigittinerkl. 1470—79, sæcul. 1532).
2. St. Olafs Præmonstratenserkloster i Tønsberg (stiftet 1300, sæcul. 1432).
3. Johanniterklosteret paa Verne (stiftet c. 1250, sæcul. 1532).
4. S. Mariæ Benedictinernonnekloster i Oslo (stiftet c. 1160, sæcul. c. 1550).
5. Benedictieernonneklostret paa Gimsø (stiftet c. 1150, sæcul 1540.)

b. Tiggerklostre

6. Dominikanerklostret (Prædike(Sorte)brødrenes Kl.) i Oslo (stiftet c. 1230, ophæv. c. 1530).
7. Franciskanerklostret (Minoriter (Graa)brødrenes Kl.) i Oslo (stiftet c. 1290, ophæv. c. 1536).
8. Franciscanerklostret i Tønsberg (Barfødderbrødre), (stiftet c. 1250, oph. c. 1536).

II. Hamar Bispedømme. Tiggerklostre.

9. St. Olafs Dominikaner (?) Kloster paa Hamar. (St. Antonii Kl. sammesteds beror paa en Misforstaaelse).

III. Stavanger Bispedømme. Herrekloster:

10. St. Laurentii Augustinerkloster paa Utstein (stiftet c. 1280, sæcul. 1537).

IV. Bergens Bispedømme. a. Herreklostre.

11. St. Michaels Benedictinerkloster i Munkeliv i Bergen (stiftet c. 1108, Brigitinerkl. for Munke og Nonner 1426, beboet af Cisterciensermunke fra Hovedøen 1470—1479. Brigitinerkloster efter 1479. Sæcul. 1531).

Digitized by Google

12. St. Johannes Augustinerkloster i Bergen (Barfødderbr.) (stiftet c. 1200, hævet c. 1489?)
13. Stæ Mariæ Bernhardinernonners Kl. i Bergen (Nonneseter) (st. c. 1150 Antonsordenens Kl. 1507—28, da Bygn. skjænkedes Vinc. Lunge).
14. Den Hellig-Aands Augustinerkloster paa Halsnø (stift. eft. 1164 (1198?) sæc. c. 1539).
15. Stæ Mariæ Cistercienser Kl. paa Lyse (st. 1146 sæc. c. 1537).
16. St. Albani Benedictiner Kl. paa Selje (st. 1103—1130).

b. Tiggerklostre.

17. Dominikanernes (Olafs?) Kl. paa Holmen i Bergen (st. c. 1235, afbrændt 1528).
18. Franciskanerklostret i Bergen (St. Olaf i Vágsbotn) (st. c. 1240, sæcul. c. 1537).

V. Erkestiftet. a. Herreklostre.

19. St. Laurentii Cluniacenser Kl. paa Nidarholm (st. 1028, fornyet c. 1104, sæcul. 1537).
20. Augustinerkl. paa Elgesæter (stift. c. 1170, sæcul. 1537.)
21. Stæ. Mariæ Cistercienser Kl. paa Tautra (st. 1207, sæcul. 1532).
22. Benedictinerindernes Kloster paa Bakke (st. f. 1157, sæcul. c. 1537).
23. St. Andreæ Nonnekloster paa Rein (st. c. 1226, sæcul. 1532).

b. Tiggerklostre.

24. Dominikanerklostret i Nidaros (st. c. 1230, sæcul. c. 1537).
25. Franciskanerklostret i Nidaros (st. f. 1280—1313, sæcul. c. 1531).

Digitized by Google

Tillæg og Rettelser.

(Se ved Slutningen af Bergens Stift, hvor en lignende Tillægs- og Rettelsesliste er leveret).

Det er en Selvfølge, at jo mere man sætter sig ind i de talrige Kirkebesigtigelser o. l. i Rigsarkivet og andre Archiver, desto flere Facta vil man kunne bringe i Dagen til Fuldstændiggjørelse og Rettelse af mange af de hidtil leverede Data. Min Sysselsættelse med den vidtløftige Gjennemgaaelse af de didhørende Archivsager, der endnu ikke paa langt nær er afsluttet, har imidlertid allerede forsynet mig med nedenstaaende Supplementer og Berigtigelser til de tidligere gjængse Angivelser, som jeg maaske endnu engang, naar jeg har afsluttet de didhørende Arbejder, skal tillade mig med den ærede Redactions Tilladelse at fortsætte og fuldstændiggjøre. Tillige benytter jeg Anledningen til at rette endel Trykfejl.

Paa Titelbladet staar »Bjørgynjar Kalffskinn« l. »Kálfskinn«.

Christiania Stift.

I Colonnen »Nutid« foran »Christiania Bispedømme« skal tilføjes Sign. A.

»Mellem Borgesyssels« Provsti skal begynde ikke ved Fredrikshalds Immanuelskirke, men ved no 15 Aremarks Kirke.

No. 21. Herulands Kirke er if. Besigt. af 1673—75 opført af Stav.

» 56. Leykini Mariukirkja á Heylandum synes if. J. N. V. 444 at have været af Stav.

» 73. Hofvinjar Mariukirkja á Jasheimi var if. et Brev fra Th. Rosing i Rigsarkivet, dateret 16 April 1695, opført af Stav, revet 1695.

Digitized by Google

No. 109. Under Nes Kirke staar »N. F. 149. 161« læs »N. F. 149. 761«.

» 135. Undrheimsdals Michaelskirkja maa if. Kirkeregnsk. for 1629 have været af Stav.

» 140. Vivestad K. tilføjes under »Anmærkninger«: En ældre Tømmerkirke nedtoges og opsattes igjen 1628«, hvorved altsaa i Nedrivningsrubriken »før 1769« bør forandres til »før 1628«,

» 151. Arendals K, i Jarlsberg under »Anmærkn.« tilføjes: If. Kirkens Regnskab for 1620 fik Sognet dette Aar ny Tømmerkirke«, hvorefter i Nedrivningsrubriken bør tilføjes: »før 1620«,

» 161. Hems Kirke under Opførelsestid staar »f. 1392« skal være »1392«.

Hamar Stift.

» 165 Deigalheims Kirkja á Furnesi synes ved Aar 1674 at have været af Træ. De følgende Kirker: Hofvinjar K., Nashaug K.. Vardheim K., Áss K., Michaels K., Kross Capella og Skattheim K. synes if. Sverdrup i Thaarups danske Magazin II. 301 at have været af Stav.

» 180. Aamot K. »Anmærkn.« tilføjer: »En ældre Kirke er if. Indber. af 1628—29 opført dette Aar«, hvorfor i Nedrivelsesrubriken »før 1769« bør forandres til »f. 1628«.

» 186. Tysludal, Ordet »Stav« udgaar.

» 191. Brottum K. Under »Anmærkn.« tilføjes: »Ny Kirke af Tømmer opført 1629 og atter 1688 (if. Kirkens Regnsk.)«, hvorefter i Nedrivelsesrubrikken »1688—1790« bør forandres til »før 1629«.

» 198. Ottestad Kirke under »Anmærkn.« tilføjes »Ny Kirkeopført 1628 af Tømmer«, hvorefter i Nedrivelsesrubr. »f. 1730« bør forandres til »før 1628«.

» 202. Birid Kirke. I Middelaldersrubriken »Materiale« tilføjes: »Stav«.

» 203. Ved Snartheimdal K. tilføjes »●« og i Parenthes »Hof K.«

Efter No. 204. Ved Braastaða K. tilføjes i Nedrivelsesrubr.: »efter 1618«.

Digitized by Google

No. 210. Fron K. omtales 1617 som nybygget, altsaa forandres »1672—1763« til f. 1617.

» 215. Fodvang K. i Rubriken »Materiale« tilføjes »Stav«, medens dette Ord stryges to Linjer ovenfor ved »Skurdala Kirkja á Fron«.

Efter 217 ved (J)orixstaðhaK. tilføjes i Nedrivelsesrubr. »efter 1620«.

No. 221. Jødrudals K. i Rubr. »Materiale« tilføjes »Stav«.

Ved Kirkerne 225—27 er hvad »Andvord Capels« Forhold til Skeiðakra K. og Hofs K. paa Lom nogen Uklarhed, der ikke for nærværende kan oplyses.

» 230. Bjølstad K. under »Kilder« tilföjes: J. N. V. p. 14.

» 231. Sil fik ny Kirke 1628.

» 241. Torpen K. under »Anmærkn.«: »Ny Kirke kort før 1674«, hvorfor altsaa i Nedrivelsesrubr. bør tilføjes: »før 1674«.

Christianssands Stift.

» 268. Solheima K. i Rubr. Materiale tilføjes: »Stav«.

» 287. Flatadals K. i Nedrivelsesrubr. forandres 1751 til 1654 og Anmærkningen udgaar.

Efter No. 289 ved Þoresmogens Kirke stryges Anm. Landstads Formodning om »Viningskyrka« er urigtig; »Viningskyrka« er = Vinje Kirke.

» 300. Þveita K. i Triðjunginum: Ordet »Stav« udgaar.

» 312. Molanda K. Nedrivelsesrubr. »f. 1806« læs »f. 1668« (se Indberetning af dette Aar).

» 317. Veikulfsdals K. Nedrivelsesrubrik staar »1867« læs »?«. Den i 1867 nedrevne Kirke var en Tømmerkirke, da en saadan allerede beskrives i det 17de Aarh.

» 331. Byglands K. maa antages af Indber. fra 1660 aarene at have været af Stav, sikkert er det dog ikke.

» 333. Osstad K. er revet efter 1668.

» 346. Bjellands K. under »Anmærkn.« tilføjes: If. Indb. af 1663 byggedes en ny Kirke »for 28 Aar siden«. Altsaa bør i Nedrivelsesrubr. »f. 1783« forandres til »f. 1635«.

Digitized by Google

No. 367. Sirunes (Sira) K. var af Stav.
» 368. Tonstada K. var indviet til Maria (se Dedicationerne i Bilag I.)

Til No. 387 »Stavanger Domkirke« rykkes Ordene »Stavanger Provsti« ned.

Bergens Stift.

Efter No. 422 ved Columba Kirkja (Steinkirkja) tilføjes i Rubriken »Materiale« Ordet: »Sten«.

No. 431. Sviđu K. under »Materiale« tilføjes: »Stav«.
» Vallestranda K. ligesaa »Stav« samt under »Anmærkn.« ny Tømmerkirke 1707 og i Nedrivelsesrubriken tilføies: »1707« (se Indber. af 1709).
» 435. I Nutidskirkens Opførselsrubrik »f.« udgaar.
» 436. Gerđis K. var af »Stav«
» 437. Skødingjarvik K. ligesaa »Stav«.
» 450. Njarđheims (Olund) K. ligesaa »Stav«.
» 452. Hardanger og Foss Pr. læs Hardanger og Voss Pr.
» 461. Ulfvikr K.: i Nedrivelsesrubr. staaet »1850« (Trykfeil for 1859) skal forandres til »1711« og i Anmærkn. tillægges: »Ny Tømmerkirke opført 1711.«
» 462. Grønvinjar K. er revet og den nye K. bygget efter 1722.
» 471. Strudshavn K. brændte den 8 Sept. 1861.
» 472. Sunds K. var af Stav. (Indber. af 1665) og var revet før 1709.
» 470 og 486. Hosanger K. og Aasene K. er ikke middelalderske. Den første er opført 1795, den 2den 1796. (I Anmærkn. staar ved denne Kirke ved Trykfejl 1799.) I Nedrivelsesrubr, tilføres altsaa: »før 1796«. Ligesaa maa Aasenes Opførelsesrubrik stryges samt ved begge Kirker Middelalders Materialet »Sten« stryges. Anmærkningerne udgaa.
» Flytningen af Utver K. til Husø skeede 1718 (se Indber. af 1722).
» 513. Flets K. er revet før 1722.
» 525. Ylmheims K. Under »Anmærkn.« tilføjes »bygget 1701«; og »?« i Nedrivelsesrubr. erstattes med »før 1701«.

Digitized by Google

No. 528, 529 og 533 Fit, Jerunga og Gaupne K. ere revne før 1722,

Efter No. 550. Askevold K. tilføies i Anmærkningsrubr.: »Et Bue Capel ude i Havskjærene nævnes i Indber. af 1709.«

No. 554. Gratla K. i Brimangri var af Stav.

No. 560. Eygis Mariuk. Under »Anmærkn.« tilføjes: »En Tømmerkirke opførtes c. 1700« (Indber. af 1709 kalder Kirken »ny«). Altsaa sættes i Nedrivelsesrubr. »før 1700«.

No. 565. Gimmestad ligesaa i Et og Alt.

» 570 og 571. Her maa if. velvillig Oplysn., ledsaget af fuldstændige Grunde fra Hr. Pastor Bolstad, Ordene: »Nesinar« og »Eiđs« bytte Plads, hvorved det hele bliver rigtigt. Da Nestryns K. if. Indber. af 1667 blæste ned 1664, kan i Nedrivningsrubr. »?« forandres til »før 1664«. Maaske sigter Hr. Pastor Bolstad hertil naar han angiver, at »en Kirke skal være ført paa Søen af Sneskred (c. 1700?)«. Det kan ogsaa være den ved 1664 opførte Kirke. der atter er strøget med.

» 574. »Volden K.« læs (cursivt og udført:) *Volden Kirke.*

» Søkelvens Kirke har jeg ikke som Nicolaysen fundet opgivet som »brændt 1606«, men derimod som »brændt 1705«, hvor Aarhundredet ikke kan være en Skrivfejl af Nedskriveren i 1709 (Garman), da han siger, at det er skeet »i min Tid«. 1709 omtales Kirken ogsaa som »ny«. Herefter forandres det didhørende.

Efter No. 591 staar ved »St. Petrs Kirkja á Strøndinni i Nedrivelsesrubr. »eft. 1722«, skal være »før 1589«. Kirken nævnes nemlig ikke i Throndhj. Reformats og heller ikke i senere Besigtigelser.

No. 595. Sunnifli K. var af Stav.

Stud. Samf. Bibl.

Digitized by Google

Biologi og Teologi.

Af Stiftsprovst Fred. Helveg.

Et forsøg paa at forsone tro og viden ad erfarings-vejen nemlig gennem naturvidenskab i dennes videreførelse til åndsvidenskab, er nok egnet til at vække opmærksomhed, ikke blot som i sin art enestående, men især da man fra den kant, naturvidenskaberne, ellers imødeser helt et andet, indsigelse mod troen. Det er kun spørgsmål om en sådan bestræbelse kan nå hvad den tilsigter, så at intet går tabt af hvad der er led i troen, umistelig for den. Vilkårene for denne vej til målet, som er forsoning for menneskets åndeliv, ere forskellige fra den som tidligere og tit har været forsøgt: den spekulative. Den gamle vej med de rige spor førte ovenfra nedefter, der var lagt an på at omfatte det hele, så vist som den havde retningen: *a majori ad minus.* Er man først på det rene med begrebet Gud, hvad skulde saa tænkningen ikke kunne magte! Et andet er det, når udgangspunkt og det vej-brydende søges i erfaringen, sådan som flag er tonet i H. Drummonds skrift: „*Naturens lov i åndens verden*“; den vej er trang, lover ikke mere end fremgang skridt for skridt; den kan tilstræbe forsoningen, men kun som mål; hvad bestræbelsen giver i øjeblikket, er ikke ud over håb, indtil målet måtte være nået. Det er sagen, om troen ved hjælp af erfaringen kan komme helt med. Om det, som ligger

Digitized by Google

udenfor vor erfaring, saadan som erfaringen bestemmes naturvidenskabelig, kan denne intet have at sige. Men såvist troen er en oplevelse, altså en erfarings-sag, saavist er den mere end det; den omfatter „hvad intet øje har set, ja intet øre hørt og som ikke er opkommet i noget menneskes hjerte“, og netop det måtte betinge den erfaring, troen vedkjender sig som sin egen.

Det er livet som vi alle leve og som vi ene ere skikkede til at leve, hvorom livs-læren (Biologien) kan tale. Den påstand, som opstilles og her skal belyses, er den: alt liv er ét; hvad der gør forskellen, er udviklingen; forskellen er trinfølgen, som selvfølgelig går nedenfra opefter. Naturlivet kan — og får livet kun lov til at følge sin egen lov, *vil* det — udvikles til åndsliv, saa at end ikke det højeste bliver udenfor, og det vil befindes at være det kristne liv. Tanken er ny, allermest dens udførelse. Den må ikke forveksles med den velkendte analogi, som har udtryk i lignelserne, Jesu egne, og har fået videre udførelse i skrifter som Hugh Macmillan: „Nådens åbenbaring i naturen“. Parablen er parallelisme, hvor ét går jævnsides med det andet, den er ikke udvikling: af det ene til det andet. Udvikling går i én linie. Parallelisme kan oplyse, idet den sætter skel; gennem den kommer ikke den forsoning istand, som biologien vil indvarsle. Det parallele er netop det som aldrig går sammen til énhed.

Et foreløbigt spørgsmaal bliver dette, om videnskab og skrift kunne enes om begrebs-betegnelsen, hvad der skal forståes ved *liv*. Det er to udtryk, hvorom det her gælder: *βιος-ζωη*. Naturvidenskaben skelner dem ikke, eller ikke anderledes end at *bio*logi spænder videre end *zoo*-logi, hvorved biologi får den ypperligere plads. Klassisk græsk stemmer dermed, men *ikke* nt'e; i sammes sprogbrug er forholdet omvendt. *βιος* betegner ikke egentlig liv, snarere livsvilkår (således Lk. 8, 43). På den anden side staar n'te *ζωη* så

Digitized by Google

højt, at dette udtryk heller ikke svarer til eller kan indskrænkes til vort liv simpelthen. Når vi tale om liv, populært og lige så videnskabeligt, så falder det sammen med eller indesluttes i udvikling, alt efter ordet: hvor der er liv, er der håb, som også vil sige, at hvad der ikke er, kan blive. Ja vistnok følger med livet også faren for det modsatte; i udviklingens sted kan træde opløsning. Men hvor bitter end denne kan vise sig for det populære standpunkt, så forsones man dog med opløsningen, når man har sans og brug for hvad videnskaben har i behold, den trøst at opløsning er en anden form for udvikling. Denne kan gaa opad, men også nedefter og ophører dog ikke at svare til sit navn.

Hovedbegrebet, når der skal være tale om at sammenføje biologi og teologi — teologerne regnes her som religionens tro talsmænd —, bliver: det evige liv. Har biologien ikke plads for dette begreb, der er af samme vigtighed som for den spekulative vej Guds-begrebet, så nytter det neppe at tales ved. Drummond erkender det; han møder endda frem med en „definition“ af evigt liv, der prætenderer at være det videnskabelige udtryk for hvad der læses: Joh. 17, 3. Evigt liv — så lyder definitionen — er det liv, som er i fuld overensstemmelse med omgivelserne. Har nu denne definition fået alt med, eller kan den rumme hvad der ligger i Jesu ord om det evige liv. Først må vi se til hvad der kan være sagt med definitionen. Fuld overensstemmelse mellem livet og dets omgivende, det er og bliver nok i tiden et mål, værdigt til efterstræbelse; men der er dog to ting, som må anmærkes derved. For det første: hvad sikrer for at denne overensstemmelse ikke er et moment, alt som vi her i tiden kunne tale om sådanne, vi kalde salige og som vi vilde ønske at kunne fastholde [1]); et moment kan være et glimt af det højeste,

---

[1]) Det er frelsens vilkår, som digteren lader Mefistofeles sætte, at Faust aldrig må overføre dette ønske på nogen livsnydelse.

Digitized by Google

ikke det evige selv. Det andet er dette, at overensstemmelse ikke just går i ét med tilfredsstillelse; selv om man udelukker en overensstemmelse efter ordet: svinet i sølen, som den der ingen sand overensstemmelse er; det er derfor ikke givet, at hvad der på et vist trin er overensstemmelse, også bliver det herefter; for barnet kan der være en overensstemmelse fuldtud med omgivelserne; disse blive, men barnet vokser fra dem.

Det turde da vise sig, at det som biologien forstaar og ene kan forstaa ved evigt liv er et andet end det som menes dermed i skriften. For biologien må begrebet: evigt liv stille sig som udslag af en udvikling, af en proces. Det evige liv er for den ikke blot hvad den stræbende kan nå, men noget som uden saadan stræben end ikke vilde være, i alt fald ikke for os de stræbende. Vi blive i mørke om „hvorfra“ og „hvorhen“, hvilket Jesu ord også udpeger (Joh. 8, 14); ti udviklingen kan ikke være uden liv — livet altsaa vort: hvorfra er forudsætning — men ligeså vist er udvikling konsekvens, så når den stanser, hvad og hvor er så livet? Skriften siger derfor: Livet er åbenbaret; det er det idelig tilbagevendende udtryk hos den apostel, som i særlig forstand kan kaldes talsmand for det evige liv (hos Paulus kan ζωη bruges på en måde, som svarer til begrebet „liv“ i gængs forstand, rom. 8, 38) Forandringen, som der er tale om for livet i den fyldige betydning, er efter skriften nok en overgang, men kun denne: fra det forborgne til det åbenbare; forandringen, som vi trænge til, er den, at vi komme til *livet* (1 Joh. 3, 14), som ikke er ét med at komme til *live*. Og dog er målet det, som betegnes af det sidste ord i salmerækken: alt hvad der drager ånde, skal love Herren!

I det mål-sættende, som tillige er det grundlæggende, kom altså biologi og teologi — når man vil fastholde den sidste betegnelse — ikke til ening. Biologi kender livet kun som udvikling, kan ikke kende det anderledes; troen taler om det

Digitized by Google

ypperste men ikke først tilblevne, om end det er en tilkommelse som livets åbenbarelse. Der kan ikke være principiel strid, intet uforligeligt imellem åbenbarelse og udvikling, men ikke er det udviklingen som betinger åbenbarelsen; tvertimod er udviklingen som hen imod så i henhold til det som *skal* åbenbares eller også *er* åbenbaret for yderligere at åbenbares.

Vi vende os til det punkt, hvor de to interesserede — og deri ere vi jo alle indbefattede — endda lettere kunne få hinanden i tale. Udvikling er jo hvad der tilstedes på begge sider; hvorvidt og hvori skiller her biologien sig fra teologien — hvad er den biologiske proces, nævnet: *biogenesis*? Den skulde jo være menneskets egen gang, den hvorved vi bleve hjulpne fra det laveste til det højeste. Biologien støtter sig her fornemmelig på ordet om „den nye fødsel"; deri mener den at genfinde sig selv! hvor der er fødsel, der er livsloven, det biologiske. Sandt nok, når der kun er samme overensstemmelse med hensyn til „den nye", som forudsættes i henseende til fødsel. Vistnok kan det uforklarlige, som kommer frem i hver overgang, ikke støde biologien, tiden giver nok livets lov, men — vel at mærke — uden derfor at forklare livet i sig selv, dets „hvorfra"; den er, som nok alt tilværende, blevet til med det uforklarlige. Men når der i det nye skal ligge en overgang til det ypperste, i den forstand at dette bliver skridtet til målet, så vender vanskeligheden tilbage, som mødte ved begrebsbestemmelsen af det evige. I og for sig kender biologien meget vel udvikling under synspunktet: fremskridt, det er i den retning, at den skal føres frem til at finde den omspurgte forsoning, ja bringe samme til veje. Livsudvikling er fortsat fremgang fra det laveste til det højeste i den organiske verden, til mennesket. Det fremskridt, biologien nu vil prøve, peger på den erkendelse, at mennesket går videre som hidtil, gør skridtet udover det organiske, og det bliver til det endda højeste, til Guds rige,

Digitized by Google

som må være det, i hvilket mennesket finder sig i fuld overensstemmelse med omgivelserne.

Her må den bemærkning finde sted: er mennesket udenfor Guds rige indregistreret i organismen, så at den overgang, hvorved mennesket bliver til, ikke skiller sig væsentlig fra alle overgange, de utallige forud? Mennesket skulde da ikke være uensartet med det øvrige organiske. Der er tre riger: uorganisk, organisk, Guds rige, og de kaldes inderlig forbundne; ti det organiske kan ikke undvære det uorganiske som grundlæggende, og Guds rige er opbygget af de ypperste, organiske frembringelser, af de levende stene. Det er lige fuldt spørgsmål, om mennesket kan indordnes under det organiskes totalitet, så at det tredie rige kommer til at stå på linie med de to forud. Mennesket skulde da ved indgang i dette tredie blive væsentlig forskelligt fra det organiskes vidtstrakte rige. Men hvad der gør mennesket skikket til Guds rige — uanset al individuel forskel (Lk. 9, 62) — må dog vel ligge i menneskenaturen, hvad enten indgangen kommer til udførelse eller ikke. Ellers vilde det få en slags mening, når den h. Antonius, Franciscus' discipel, prædikede for fiskene, uanset at Jesus kun har talt om at fiske mennesker. Med indrømmelsen af sådan forskel fra først af er menneskets stilling bleven udenfor den øvrige organisme. Det er person- (jeg) forholdet, hvorom det nok må siges at gælde; dette fremhæver også Drummond, men ved belysning af det forfejlede, henholdsvis syndige, bringes samme i klasse med tilsvarende forekomster i den hele organiske sfære, for hvilken naturen skal være tugtemester; forskellen udjævnes imellem afvigelse fra naturloven og fra den sædelige lov. Snylteplanter og snyltedyr skulle være forbilledlige d. e. ensartede med de fremmede eller døde lemmer på Kristi legeme. Ere nu de væsener, vi betegne med tillæget: „snylte“, også i strid med naturloven, dens husholdning? — det er kun et spørgsmaal i forbigaaende. Men hvad Drum-

Digitized by Google

mond røber, er at personlighed og gudsforhold ikke er sat i forhold til hinanden. Uden gudsforhold kan der ikke være nogen personlighed. Vistnok kan personlighed bestå sammen med Guds-nægtelsen, men denne, afset fra nægtelsens følger for personligheden, er ikke ensbetydende med et ikke-forhold til Gud; i nægtelsen ligger der endda et forhold til det som nægtes; Guds-nægtelse bærer på mange måder mærker deraf, i forargelsen. Det er en erfarings-sætning, at ingen skabning véd af sig selv at sige uden den som også ved af Gud, det være: for eller imod, og det er hvad der skiller denne skabning fra alt øvrigt organisk. Et af to gælder om mennesket: over eller under det som i naturen kan kaldes hans lige; ligheden kan aldrig falde ud til et: i række med det andet.

Dermed kommer den dobbelte synsmåde for kristendommen i betragtning, der begge tilsammen udgøre dens ejendommelighed: *enten* som genløsning, altså frelsende hjælp, *eller* som livsmeddelende, som vil sige: fremhjælpende til målet. Disse to synsmåder kunne ikke stå i strid med hinanden, men derfor have de dog ofte glemt sammenhørigheden og skilt sig fra hinanden; man kan nok sige, at den først antydede har taget — og måske: fremdeles har — magten, såat kristendommen ses væsenlig som genoprettende (*restitutio in integrum*), hvilket kan føres ud til en yderlighed, hvorved livsmagten i kristendommen stilles ganske i skygge. Uden kirke- eller dogme-historisk at ville navnefæste denne opfattelse, så må den siges at falde ud til, at når det faldne menneske er oprejst, så har Kristus gjort sin gjerning, er han færdig med os; hvor stor end gjerningen må være, bærer den intet ret evigheds-mærke. Derfor kan den anden af kristendommens to påpegede sider nok trænge til at fremhæves og det er det, som sker — og man kan også sige: tiltaler — ved overførelse af naturloven d. e. livs-loven på det åndelige. Men uden fare er ensidighed aldrig — er hos Drummond også genløsningen

Digitized by Google

kommen til sin ret? Betegnende i så henseende er det, at når han påviser forvildelser, som altid falde på livsudviklingen, så fremhæves den, hvorved fremgangen bliver ofret for sikkerheden, hvilken sidste må være grundet i et „fuldbragt“, altså afgjort én gang for alle. Hvad han siger derom, er i almindelighed rigtigt — dog undslaar han sig ikke for et paradoks, som at en menighed måtte være bedre faren med en dårlig præst end med en god; ved den første vil ingen let slaa sig til ro, derimod nok ved den anden; det er uroen som giver vækst —; men der anvises ikke sikkerheden eller visheden noget sted, som den dog har krav på. Sikkerheden kan være falsk, men i og for sig er den ikke fejlen. Ensidigheden hos Drummond er, at han optages af Guds gerning i os uden at sætte den i forbindelse med gerningen for os. Det er ikke forfatteren personlig, som må være skyld deri; biologien har ingen plads for et blivende: fuldbragt. Hvad *den* kan hjælpe os til at se klarere og opleve inderligere, er netop, hvad der ligger indenfor vor oplevelse; den stiller sig fremmed til det der skal tilegnes uden personlig oplevelse. Og dog kan analogien her vise vej; i lignelserne anvendes naturen ikke blot til at fremstille livs-*udviklingen*, men rykkes måske endda nærmere til sagen selv, når hvedekornets falden i jorden betegnes som livs-*vilkår* for den megen frugt. Også kan der mindes om indpodningen i vinstokken; vistnok tager den sigte på livsudvikling, men at naturen kun afgiver analogi, ikke sætter loven, det ses deraf at denne indpodning ikke er efter havekunstens regler; disse lære, at det indpodede er det forædlende, men hvad den sande vistnok angår, saa er forholdet omvendt. I menneskelige livsforhold kan nok ellers et analogt gøre sig gældende, som fortællingen forudsætter om den af ringere byrd, der blev indgiftet i en ypperligere slægt og i brudegave fik en kobberring indfattet i guld med påskrift: arte dig, du er indfattet i guld. På alle måder bliver det dog klart, at analogi

Digitized by Google

imellem natur og ånd ikke tåler at ombyttes med ligefrem overførelse af naturens lov på det åndelige. Det *kan* gå et stykke vej, men er tilsidst glipsti. Rigerne ere og bliver to, nok under samme hersker, men derfor ikke under samme lov.

Det er også det resultat, man må komme til, når der skal efterlyses et ligefremt skriftbevis for overførelse af naturloven på det åndelige, som måtte godtgøre lovens såvel som livets énhed. Drummond forsømmer sig ikke i den retning. Af parabelrækken fra Genesaret sø fremhæves allermest Mr. 4, 26—29, der har udseende af at bringe sæden, som er Guds ord, helt ind under naturlov, især ved tilsætningen *αυτοματη* til jorden. Med forkærlighed tyer vor forfatter dog til Johannes; og det uagtet han som sagt undlader al nærmere undersøgelse af et johanneisk grundbegreb, der i denne undersøgelse er sagen, som *ζωη* og sammes forhold til, hvad der hos Johannes svarer til det biologiske: *ψυχη*. Naar talen bliver om livet som det, der hengives, så hedder det hos Joh. — ikke i Strid med Mt. 16, 26 — *ψυχη*, og dermed er for ham adskillelsen sat imellem det menneskelige og alt organisk[1]). Der er ingen udjævnende overgang fra *ψυχη* til *ζωη*; *ψυχη* er den kæmpende, ja klagende (Joh. 12, 27 ligesom Mt. 26, 38), det egentlig menneskelige; *ζωη* er fra først af og er i et særligt forhold til det menneskelige (Joh. 1, 3—4); det danner modsætningen til fortabelse, uden derfor at være det, som ofres; *ζωη* bliver *åbenbar*. Det er frelsen at have livet — *ζωη* — i Jesu navn (Joh. 20, 31), hvormed der oplukkes et område udover det biologiske med helt andre og uforgængelige d. e. åndelige vilkår. Heller ikke i den gamle pagt er *ζωη* kommen til sin ret, som Drummond kunde finde spor af, hvor han anholdt det biologiske begreb: den nye fødsel; det gle t'e kender livet kun i ét udtryk: חַיִּים (modsætningen indtil

---

[1]) I det gle t'e kan נֶפֶשׁ anvendes på Gud, en anvendelse som nt'e kun kender gennem et citat (Mt. 12, 8).

Digitized by Google

videre til fortabelse (5 Mos. 30, 15)[1]. Heller ikke har Drummond berørt et skriftsted hos Paulus, så meget vigtigere som det turde være det eneste, hvori skriften bringer „livets lov“ på tale, ikke som den, der kan levendegøre, men som den, hvorefter der *må* leves ufravigelig. Dette sted er rom. 8, 2: „ti åndslivets lov i Kristus Jesus har frigjort mig fra syndens og dødens lov“. Her som ingensteds ellers hos Paulus eller i skriften kommer en tre-dobbelt anvendelse af *νομος* frem. Det betegner ufravigelig hos nævnte — hvad der ikke gælder om klassisk græsk — en guddommelig ordning, som dog kan iklæde sig tre skikkelser: i regelen menes den ved Moses åbenbarede lov[2], altså en lov som mennesket kan bryde, uden at loven derved blir en anden; *her* bruges ordet om den livsorden, som det menneskelige er undergivet og heller ikke kan unddrage sig, men som det nok kan forvanske; tillige betegner det — som også andensteds (rom. 3, 27), her dog på enestående måde — den ypperste livsorden, hvortil *ζωη* passer, indkommen ved Kristus Jesus og bødende på forvanskningen i den ubrydelige livs-orden. Alle tre ordninger ere selvfølgelig af Gud, men nævnelsen *νομος* simpelthen forbeholdes førstnævnte; efter kvalitet kaldet: *νομος δικαιοσυνης*, i modsætning til *νομος ἁμαρτιας* og til forskel fra *νομος του πνευματος της ζωης*; også kan *νομος Θεου* hedde *νομος τοῦ νόος μου* ligesom *νομος ἁμρατιας ἑτερος νομος ἐν τοῖς μελεσι μου*. Det er de to ordninger, som på denne modsatte måde give sig vidnesbyrd i os; at sidstnævnte endda kan hedde så (*νομος*), kommer mest skærende frem i tilsætningen: „det onde hænger ved os“. Det forklares nok af, at

---

[1]) Spådommen Dan 12, 4, der ligger til grund for Joh 5, 28—29, kan heri ingen forandring gøre, så lidt som begrebet *ζωη* hos Joh. kan bestemmes ud af anførte sted.

[2]) Hvad det gle t'e angår, så svarer *νομος* hos Paulus ikke anderledes til תּוֹרָה end at det medindbefatter מִשְׁפָּט og חֹק.

synd er syndens dom, men ikke mindre kan deraf udledes, at den lov, apostelen trods dens kvalitet ikke vil frakende sądant navn, må være den, som i vor undersøgelse hedder biologisk lov, altså: livets lov, hvilken alt organisk er underlagt, men som har fået sin nuværende skikkelse i mennesket, ja ved mennesket uden at selvgjort kan gøres om igjen. Det er da given sag, at mennesket synder og at han må dø; loven binder os — hvorledes eller hvorvidt kunne vi komme fra den? Udvikling klarer ikke sagen, heller ikke nogen tidsfrist; hvad der skal til, er udløsning, så meget mere som det forvanskede fremdeles er *νομος*. Derfor må en overlegen livsorden træde til: åndslivet i Kristus Jesus. Altså en ordning, der ikke er fastsat ved bud, men i og ved en personlig skikkelse, i hvem den *er* fuldbyrdet og derigennem virker sin fuldbyrdelse.

Hvad der udfordres for den som skal udløses, er trods det ubrydelige et brud; dermed stilles fordringen til personligheden til villien. Deraf kendes det, at villie i mennesket er helt et andet end hvad der i naturen kan røre sig som attrå, tilnærmelsesvis villie. Nok kan det være oplysende at sammenstille de to ting: villie i naturen og villie i menneskehjertet, men at gøre dem identiske, er mere end vildledende. Dog dette er alt sagt, er egentlig heller ikke det, det paulinske sted fører *nærmest* ind på (længere frem som 8, 19 fgg. kan det komme i betragtning); her er sagen den, om nu frigørelsen ved den højere livsorden i Jesu Kristi person og gennem bruddet, hvortil de bundne forhjælpes, er en sådan, at den lavere ordning, om den end er *νομος*, dermed kan gælde for bortfalden. Det kan ikke gælde om loven, der udtaler den dom, som ophæves (8, 1), men heller ikke om livs-loven, hvis virkninger fremdeles kendes på stridig måde, ikke blot i vore lemmer; dog er for de frigjorte forholdet ikke mere det gamle, hverken til loven, som udtaler dommen, men lige så lidt

Digitized by Google

til den, vi i kraft af fødsel i kødet ere undergivne, og denne forholdsforandring bøder på forvanskningen ved at sætte skel imellem synden, tilmed døden („ikke se døden"), og den for alt organisk fælles livs-lov.

Denne sidste — biologisk lov — kan sammenfattes i tre punkter: 1) omne vivum ex vivo (ovo); dermed er livet mærket for os som det uforklarlige, uigennemskuelige; 2) alt liv har et mål, skylder og kræver tilmed en udvikling; 3) men målets opnaaelse er ikke livets ophør. Disse tre punkter ere mindst i strid med åndslivets lov i Kr. Jes., den som ikke blot er en livs-lov, men en levendegørende. Første punkt er identitetspunktet for de to ordninger, som i henhold til Johannes (og i samklang med rom. 8, 19 fgg.) kunne kaldes: psykens og zoens; også om den nye fødsel, ved hvilken biologien hægtede sig ind i teologien, gælder det: vivum ex vivo. Ved det andet punkt, udviklingen, ophæver forskellen ikke lighed, som derfor hverken er eller bliver énhed; udvikling på zoens område betyder indlevelse i den højere livsorden (helliggørelse). I den nye fødsel ligger evne til selvbestemmelse (frigørelse), hvad Johannes (1, 12) kalder: (de) „fik magt til at blive Guds børn". Den forskel, som er forberedt i analogien med de første to punkter, bryder sejrrig igennem på det tredie. Biologisk set bliver målet mærke for en ny begyndelse, ikke som den nye fødsel men det tilbagelagte om igen, kredsløbet; det skulde da være, at biologien i „overensstemmelsen med omgivelserne" kan fastholde et blivende, altså et opnået mål. Under indlevelsen i den højere livsorden bliver målet også slutning, men derfor fuldendelse; ret som den højere livsorden fremtræder virkeliggjort i en personlighed, og udviklingen er fortsat indlevelse, så må målet d. e. fuldendelse blive indoptagelse af det frigjorte i den frigørende, den livsorden der kun er som en personlighed.

Når man til slutning vil sammenholde opfattelsen af for-

Digitized by Google

holdet imellem det naturlige og det åndelige som det der skulde kunne føres ud til at dække sig med forholdet imellem viden og tro, så kan man neppe andensteds finde et tilsvarende, i alt fald ikke i den tyske teologi sålidt som i vor egen eller nogen anden fastlandsk. Hvad der mulig kunde afgive et tilknytningspunkt, måtte være en synsmåde antydet ved Schleiermacher, at i Jesus af Nasaret er menneskets skabelse fuldendt. Det ser ud, som om der ved denne sætning, der kan støtte sig til det paulinske udsagn om Adam I og Adam II, skal bødes på den manglende historiske udviklings gang, som så betænkelig karakteriserer det Schleiermacherske dogmatiske system. Men der er blevet ved antydningen; den kommer ikke systemet som helhed til gode; den opstillede sætning viser sig ufrugtbar. Derfor indskrænkes den til Jesu person; anvendelsen paa livsudviklingen i det hele spores ikke; ellers måtte spørgsmål komme frem, om den menneskelige natur *før* og *uden* Kristus kan gælde for fuld-skabt; ikke at tale om at ved et nægtende svar på samme spørgsmål vilde sætningen glide ind under det apollinaristiske, hvorefter Jesu guddom udfyldte den plads, der tilkommer *νους*, altså supplerende det menneskelige. — Derimod fattes ikke udenfor teologien engelske sidestykker til Drummond; det bliver spørgsmålet, om forholdet til Spencer og Darwin, filosofen og naturgranskeren, ikke går ud over det sideordnede, altså om samme er analogi eller énhed.

Forinden vi antyde en besvarelse deraf, ville vi kaste et blik på en anden engelsk fremstilling, som her kan søge sted: Edvard White „livet i Kristus“. Deri er den Schleiermacherske sætning ikke blot strøjfet men gennemført og om det end ikke siges — Schleiermacher nævnes heller ikke —, viser der sig en overensstemmelse med Drummond. Udgangspunktet for White er spørgsmålet om forholdet imellem modsætningerne i livs-udgang: salighed — fordømmelse. Denne

Digitized by Google

dobbelthed er en anstødssten, han vil fjerne fra troen og som andre flere benytter han dertil tilintetgørelses-hypotesen. Denne er vistnok i strid med biologien men en udjævning søges på den antydede måde, idet mennesket først i Kristus skal være fuldskabt som menneske; der bliver på den måde ikke tale om en forkastelse, ingen udelukkelse; men hvad der er kaldt så, skal være en udebliven. Trøsten, som kan findes deri, skal her ikke vejes; men konsekvenserne af denne „forbedring“ må berøres. For at hjælpe på medlidenheden tilføjes der ansvarsfølelsens kår og ligeså det fra denne uadskillelige, som er det etiske. Mennesket bliver ikke blot sin velfærds skaber men helt ud sit eget værk, idet der tillægges ham magt til at vælge, om han vil være til som ret menneske eller ikke være til. Følgen deraf må blive, at han kan føre den tilværelse, han unægtelig har i tiden, på det vilkår ikke at ville være til for evighed. Dermed ophæves evighedens tiltale, en høj pris for medlidenhedens beroligelse.

Hvad forholdet til Spencer og Darwin angår, da er det af helt anden art; hvad det i dette mellemværende kommer an på, er den nærmere bestemmelse af begrebet: *det åndelige*. Spencer må se det åndelige som det, der ligger udover naturen, andet kan filosofen ikke, uden at derfor dette „udover“ bliver det over-naturlige. Naturen ses i dette forhold som materien. Darwin kan ikke få med det åndelige at gøre, end ikke som talen falder om ånden i naturen; om han ved sin vej — kvalitets-valget — skulde nå frem til ånden, kan ikke være hans sag. Her er det, Drummond træder ind med sin påstand om overførelse af naturloven på det åndelige, som en videre-førelse. Han vil fuldbyrde overgangen fra det organiske til det højere, som vel må kaldes overnaturligt, så vidt det kan bestå sammen med overførelsen. Åndeligt hedder det i alt Fald, og dette er for ham ét med det kristelige, et forhold, som falder sammen med den måde som 1 kor. 2, 13—15

Digitized by Google

πνευματικος og *ψυχικος* stilles mod hinanden. Men således må det som filosofen kalder: ånd nedsættes til natur; den dobbelthed, der er bragt tilveje i forholdet imellem natur og ånd, er heller ikke den, naturforskeren ved af, al den stund den ikke støttes på ydre erfaring; når der for denne dobbelthed bliver tale om erfaring, da må det være en sådan, som ligger udenfor de for alle fælles livsbetingelser. At udviklingen, når blot den langt nok fortsættes, skulde føre til sådant udslag, siger ikke Spencer, ej heller Darwin; snarere tier denne, som om noget der ikke foreligger, medens hin siger det modsatte, når han betegner udviklingen (Höffding „den engelske Philosophi i vor tid“ 171) som „begrundet i vor bevidstheds væsen og som (den) erfaringen på ethvert trin bekræfter“. Dermed forbeholder filosofen sig ganske sit eget („vor bevidstheds væsen“) og giver dog med det samme naturgranskeren, hvad hans er („erfaringen på ethvert trin“); denne udvikling ud af bevidstheden med støtte i erfaring, bliver en forening af det indre og det ydre, men kan ikke være vejen til det åndelige, som kommer fremmed ind i vor bevidsthed og ingen anden erfaring ved af end indre oplevelse.

Alligevel kan Drummond mødes med Darwin, når han taler om skabelsen som den, der gennem udviklingen først kommer ret istand, så det skulde være i vor fremskridtenes tidsalder, skabningen kan være skikket til at bære vidnesbyrdet: altsammen såre godt! Egentlig skulde saa det hele begynde forfra eller også alt levende være i overensstemmelse med det omgivende, men hvilket af disse alternativer der end beholder magten, så er Drummond, i modsætning til en anden tidens talsmand, Schopenhauer i Die Welt als Wille und Vorstellung, i første række ordfører for optimismen.

Digitized by Google

Stud. Samf. Bibl.

Tillæg til J. L. Qvislings efterretninger om prester i øvre Telemarken.

Meddelt af Rektor A. E. Eriksen.

I Theologisk Tidsskrift 3 R. II 320—375 har provst J. L. Qvisling meddelt biografiske efterretninger om presterne i øvre Telemarkens oprindelige 7 prestegjæld ligefra de ældste tider indtil omtr. 1650. Disse efterretninger er saameget mere fortjenstfulde, som B. Svendsens bekjendte haandskrevne prestehistorie for Kristiania stift ikke omfatter de nævnte prestegjæld, eftersom de allerede i første halvdel af det 17de aarhundrede fraskiltes dette stift og henlagdes under Stavangers Biskop.

Under gjennemlæsningen af hr. Qvislings arbeide gjorde jeg endel antegnelser, uden fra først af at tænke paa at offentliggjøre dem; men da jeg senere har tænkt mig, at de maaske kunde komme til nytte, hvis provst Qvisling eller nogen anden skulde ville levere en fuldstændig presbyterologi for dette provsti, lader jeg dem trykke som supplement til hr. Qvislings arbeide. Bemerkningerne gjælder fornemmelig tiden efter reformationen, for den ældre tid er der neppe synderlig mere at finde, end hvad de af hr. Qvisling benyttede kilder, Diplomatorium Norvegicum og kaldsbøgerne, indeholder.

De af forfatteren meddelte notitser om kirkerne har jeg ladet uberørte. Kun skal jeg med hensyn til den bekjendte

Digitized by Google

indskrift i Vinje gamle kirke bemerke, at naar hr. Qvisling (side 321) oversætter ordene „viþ Sverri foeþurbana sin ok broeþra“ saaledes: „med Sverre, sin og brødres fadersbane“, saa bør disse ord utvivlsomt rigtigere gjengives paa denne maade: „med Sverre, sin faders og sine brødres banemand“, saaledes som ogsaa Munch oversætter dem i D. n. Folks Hist. III 378.

I. Fyresdal.

2. Torgaut. Det ham vedrørende brev i Dipl. Norv. I nr. (ikke side) 286 bliver tydeligt nok, naar der istedenfor „loghlaud“, der aabenbart er en afskrifts- eller trykfejl læses „logbaud“ (kfr. lögboð i Fritzners ordbog). Qvislings „lag-laud“ er en ny forvanskning.

11. Jens Kristenssøn forekommer første gang i et dokument af 1586 (Dipl. XII nr. 246). Af Oslo kapitelsbøger sees, at hans efterladte hustru Karen Sørensdatter, kaldet Karen Moland, i en alder af 80 aar havde trolovet sig med en vis Peder Matssøn. Roedt (eller Rod). Dennes broder, tingskriver Lambert Matssøn, stevnede hende i marts 1616 for Oslo kapitel i anledning af denne trolovelse, „hvilken han mente var imod ordinantsen, fordi den var skeet imod hans slegt og venners saa og hans rette formynders raad og i drukkenskab, saameget mere som hun formedelst alderdom og stor skrøbelighed selv bekjender sig til egteskab uskikket at være“. Der fremlagdes brev fra sognepresten i Laardal, hr. Peder Lauritssøn, af 26 januar 1614 om, at Peder Matssøn og Karen Moland var ret trolovede folk efter ordinantsen, og at det var skeet med hendes datters ag maags samtykke. Sagen ordnedes let, da den aldrende brud selv angrede trolovelsen.

12. Hans Amundssøn havde ogsaa en sag for Oslo kapitel i 1616. Han havde stevnet sin hustru Susanna Arnes-

Digitized by Google

datter for egteskabsbrud; men da det oplystes, at han havde taget hende til sig igjen efter hendes forseelse, blev han dømt til i et aar at suspenderes fra sit presteembede, som imidlertid skulde forestaaes af en af bispen tilforordnet kapellan. — Ved sin visitats i Fyresdal i 1618 fandt biskop Glostrup adskillige mangler. Saaledes fandtes i to af annexkirkerne ikke alterstager, „men de maa tage klemmer af træ og sætte lysene udi“.

II. Hviteseid.

4. Ulv Torgjerssøn. Aarstallet 1443 er dog rigtigt. Naar der i Willes Silgjords Beskr. staar 1473, beror det paa en trykfejl, som er berigtiget i bogens trykfeilsliste.

9. Hans Bentssøn var i 1590 indstevnet for kapitlet i anledning af klager fra hans kapellan og sognets almue. Han mødte ikke efter stevningen og blev af statholderen og bispen suspenderet, hvorhos disse befalede almuen i Hviteseid at betragte hr. Kristiern Olufssøn som sin sogneprest, indtil hr. Hans havde forsvaret sig mod de fremkomne klager. Denne Kristjern, som blev hans eftermand, var sandsynligvis selv den klagende kapellan.

10. Kristjern Olavssøn havde ifølge Wille (Reise gjennem Telemarken s. 125) familienavnet „Skyffve“ (Skive?). Han valgtes til provst ved lodkastning den 7de juli 1597.

11. Søren Hanssøn. Nogle bemerkninger om ham vil blive anførte under Vinje.

12. Jens Mikkelssøn. „Prest“ paa Skatlandet (ɔ: Øvre Telemarken) maa være trykfeil for „provst“. Biskop Glostrup bemerker ved sin visitats i januar 1630, at kun faa af ungdommen mødte frem; sognepresten fik en paamindelse om at sørge for en omhyggelig religionsundervisning ikke blot i Hviteseid, men i hele sit provsti.

13. Peter Paulssøn Vindius, født 1590. Han er,

Digitized by Google

efter al sandsynlighed, den Peter Paulssøn, der blev student 1611 efter tidligere at have gaaet i Oslo skole (den første nordmand, der er indført i den bevarede matrikel for Kjøbenhavns universitet), og som i 1617 var rektor i Skien.

III. Laardal.

5 Hans Lauritssøn bør udgaa af presterækken, da han kun som vikar har forrettet i Laardal.

8. Søren. Denne „Søren paa Ek“ har visselig været en bonde og bør udgaa af rækken.

9. Peder Simonssøn var prest i Laardal endnu 1597, da han var tilstede ved provstevalg.

9 b. Peder Lauritssøn mangler i Qvislings fortegnelse. Han omtales i Oslo kapitelsbøger som prest her den 26 januar 1614. Der har vistnok været adskilligt at udsætte paa hans vandel og hele forhold. Ved sin visitats den 6 februar 1622 anmerker biskop Glostrup: „Efter prædiken havde jeg hos mig paa stuen de bedste mænd af alt sognet med lensmanden at forfare hr. Peders forholdende. Men de vilde ikke give noget tilkjende; thi der skal visselig findes stor brøst paa begge sider. Dernæst admonerede jeg pastorem loci privatim i hans hustrus paahørelse, om hvis (hvad) jeg havde hørt sige af (om) hans uskikkelige levnet, hvilket han altsammen benegtede og lovede emendationem, om noget indecenter af hannem kunde have været admitteret“. Biskopen fandt dog fornødent det næste aar at konferere med befalingsmanden i lenet, Eiler Urne, om hr. Peders forhold.

10. Fredrik Johanssøn Blom. Kaldsbogen sætter ham, som ogsaa Qvisling formoder, altfor tidlig. Denne Fredrik Johanssøn eller Janssøn gik i Tønsbergs Latinskole og deponerede i Rostok. Derefter blev han 1633 immatrikuleret ved Kjøbenhavns universitet sammen med nogle andre, der ogsaa først havde deponeret i Rostok. I Kjøbenhavn blev deres

Digitized by Google

kundskaber prøvede, men blev fundne utilstrækkelige, og de fik kun paa den betingelse akademisk borgerskab, at de senere for universitets rektor skulde fremlægge vidnesbyrd fra deres privatpræceptor om større fremgang i sprog og videnskaber; ellers vilde de i sin tid ikke faa adgang til „kongens bord“ [1]). Dette tilfælde omhandles yderligere af Werlauff i hans „Antegnelser til Holbergs lystspil“ s. 274 og Matzens „Khvns universitets retshistorie“ II 124, hvor der antydes, at det nærmest var latinen, hvori Fredrik Johanssøn og hans kamerater var svage. — Fredrik Johanssøn var før 1653 bleven gift med Maren Kristofersdatter, datter af sogneprest i Stokke Kristofer Hanssøn (hvis efterkommere kaldte sig Stockmann) og Margrete Arnesdatter [2]). Han er stamfader for den endnu blomstrende Skiensfamilie Blom, i hvilken navnene Kristofer og Fredrik har holdt sig. Da han selv var fra Tønsberg, tør hans slegtsnavn maaske staa i forbindelse med den allerede i slutningen af middelalderen forekommende „Blommegaarden“ i denne by.

11. Ole Messel (ikke Meissel). Ole Jørgenssøn Messel blev den 23 juni 1645 immatrikuleret i Kjøbenhavn som udgaaet fra gymnasiet i Kristiania. Han var blandt de prester, som i 1661 underskrev suverænitetsakten [3]).

IV. Vinje.

1. Hans Olavssøn bør udgaa af presterækken.

2. Guttorm Ivarssøn forekommer som prest i Vinje 1455 i Dipl. IX 324 (ikke 337). Den mand af samme navn, som 1477 nævnes som prest i Hjertdal (Dipl. IX 373), tør

---

[1]) Efter immatrikuleringsprotokollen ved Khvns. universit. I den af dr. L. Daae udgivne matrikel over nordiske studenter i Rostok findes ikke Fredrik Johanssøns navn.

[2]) I Müllers Beskrivelse over Jarlsbergs provsti s. 49—50.

[3]) Aarsberetn. fra geheimearkivet II 146.

Digitized by Google

antages at være samme person som Vinjepresten. Men hvorledes han i mellemtiden kan have været prest paa Norderhov paa Ringerike, synes vanskeligt at forklare.

4. Peder Nilssøn. Der sees ingen grund til, at den Peder Nilssøn, som ifølge Dipl. VI 730 (ikke VII 2) var prest paa Vinje i 1538, skal være den samme Peder Nilssøn, som faa aar tidligere i et brev nævnes som sogneprest i Slidre i Valders. Af et saa almindeligt navn har der ganske vist samtidig været mange prester.

6. Søren Leivssøn og Søren Tamssøn (ɔ: Thomassøn) skulde jeg helst tro er to forskjellige personer, og at den første er den af sagnet omtalte „Gampe-Søren“, som blev slaaet ihjel af almuen ved Raulands kirke. Dersom dette voldsomme endeligt skulde have rammet Søren Tamssøn, der døde kort efter 1587, vilde biskop Jens Nilssøn, som var paa visitats i Vinje baade 1589 og 1595, ikke have undladt i sine optegnelser for disse aar at omtale en saa ny og saa opsigtsvækkende begivenhed, især da han alligevel nævner den nylig afdøde hr. Søren.

7. Mads Jenssøn nævnes endnu 1597 som prest i Vinje.

8. Søren Hanssøn. „Han kom“, siger Qvisling, „fra Oslo til Vinje i 1601“. Kilden er en af Wille citeret indskrift i Vinje kirke, som beretter: „Anno 1601 haver hr. Søren Hanssøn Opslo voren Sogneprest her paa Vinje“. Han blev altsaa ikke forflyttet fra Oslo til Vinje, men „Oslo“ var hans hjemstavnsnavn eller tilnavn (Asloensis), paa samme maade som en af hans eftermænd kaldes „Ole Kjøbenhavn“. Heller ikke siger indskriften, saavidt jeg kan se, at han kom hid i 1601, men kun, at han har været prest her i dette aar.

9. Sven Gunnarssøn. Ved sin visitats i 1618 bemerker biskop Glostrup om ham: „Efterdi hr. Sven paa Vinje ikke saaledes synes at kunne betjene den fattige menig-

Digitized by Google

hed der sammesteds, som det sig bør, (maa betænkes), ved hvad middel en medtjener hos hannem kan blive forsørget, efterdi han ikke selv er saa formuendes, at han det kan udstande".

10. Henrik. Han døde efter Willes optegnelser af pesten i 1629, hvilket Qvisling anser som feilagtigt istedenfor 1639. Men just i aarene 1629 og og 1630 hjemsøgtes landet af en forfærdelig pest, som i det førstnævnte aar bortrev alene i Bergen over 3000 mennesker. Derimod kjendes ikke 1639 som pestaar. Willes opgave er visselig rigtig.

11. Ole Nilssøn, kaldet „Kjøbenhavn". Udførligere efterretninger om hans tidligere liv i Willes optegnelser (meddelte af dr. L. Daae i Hist. Tidsskr. 2 R. III).

V. *Silgjord.*

4. Paal Mattissøn. Aarstallet 1473 er feilagtigt for 1443 (kfr. under Hviteseid nr. 4).

8. Laurits Jakobssøn. „Medrette", siger Qvisling, „nævner Wille ham ogsaa som provst". Det er dog herved at merke, at Wille i sin Silgjords Beskrivelse kun siger, at han „formodentlig" ogsaa var provst, og at han i sin senere udgivne „Reise gjennem Telemarken" aldeles stryger ham af provsterækken. Heller ikke de brevskaber i diplomatariet, som omtaler ham, nævner håm som provst.

9. Jens Lauritssøn. Aarstallet 1522 er af Wille selv rettet til 1525.

12. Laurits Hanssøn. Nævnes sidste gang den 11 febr. 1601 (Dipl. XI 732). Ifølge Wille døde han i slutningen af samme aar.

14. Mikkel Madssøn, kaldet „Mikkel Aalborg". Hos Wille (Silgjords Beskr. s. 64) staar der, at han døde i 1633, hvorved Qvislings formodning om dødsaaret bortfalder. Wille fortæller ogsaa, at i denne prests tid brændte prestegaarden

Digitized by Google

I 1618 visiterede biskop Glostrup i Silgjord og bemerker, at der i kirken kun havdes „en slem gammel kalk og disk udaf blik“, hvorfor nye af sølv skulde anskaffes; i annexerne var der kalk og disk af sølv. Han klager forøvrigt over uvidenhed blandt stedets ungdom. Ved den næste visitats i slutningen af januar 1622 var biskopen mere tilfreds med ungdommen, som havde gjort fremgang. Derimod havde han mangt og meget at sige paa hr. Mikkel selv. „Jeg paamindte hr. Mikkel udi Silgjord“, skriver han, „at han saa letfærdigen saa kort en tid efter sin salige hustrus afgang sig haver med en anden befriet, derhos at han til sig udi sit hus hender havde før bryllupet med stor forargelse annammet og indført. Og derfor hannem befalede ikke noget bryllup med sin fæstemø at anstille, førend aaret er forbiganget fra den tid hans salige hustru døde, eller og velbyrdige Eiler Urne hjemkommendes vorder, at vi da samtlige denne sags leilighed kunde overveie og paa Hans kgl. Maj.s vegne derudi uden forordne, hvis (hvad) forsvarligt kan være. For det andet befalede jeg hannem hender straxen af sin gaard at forskaffe, saafremt han vilde vel fare. For det tredje advarede jeg hannem, at han skulde ikke lade sig finde i drukkenskab eller slagsmaal, saafremt han sin velfærd vilde have i agt“. Fra samme aar kjendes et literært produkt af hr. Mikkel, der synes fremkaldt ved opfordring af velb. Eiler Urne, dog vel uden at denne har tænkt paa forfatterens egne brøst. Skriftet anføres blandt manuskripterne i „Carl Deichmanns Samlinger af Bøger o. s. v. Kra 1790“ s. 362 under følgende titel: „Præsten i Silligiord i øvre Tellemarken Hr. Michiil Matzøn Albürgs Beviis af 3die September 1622, til Amtmand Eyler Urne, at det ikke er Ham bekiendt, at Folk som skulle begive sig i Ægteskab, skulle ligge 3de Nætter tilsammen, førend de tilsammen vies, i Meening at de skulle fange ved god Løkke til deres Fæ eller andet saadant“. Skriftet findes rimeligvis endnu og

Digitized by Google

vil isaafald antagelig give bidrag til overtroens historie i vort land.

15. Zacharias Skanke. Blev den 28 september 1623 student ved Kjøbenhavns universitet efter at have gjennemgaaet Bergens kathedralskole. Han døde den 22 januar 1689. Endel mere om ham hos Wille.

VI. Hjertdal

3 b. Nils Jepssøn. Mangler hos Qvisling. I 1485 solgte han som provst paa biskopens vegne 4 markebol jord i Kjus i Brunkeberg sogn (Dipl. XI 252). Han nævnes ogsaa i provstefortegnelsen i Willes „Reise gjennem Telemarken".

4. Anders Nilssøn. Henvisningerne kan fuldstændiggjøres med Dipl. XII 264 og 265 (fra 1498 og 1499) Som i disse breve bør han vel kaldes „Andres".

10. Nils Olssøn. Ved Glostrups visitats i 1618 nævnes „hr Nils" som stedets prest, sandsynligvis den samme som den af Qvisling som nr. 10 opførte Nils Olssøn. Biskopen anmerker, at hr. Nils havde forundt sin svoger (svigersøn) hr. Hans Jonssøn annexet Saudeland „kvit og frit med al tilliggelse udi alle maader". Hr. Hans Jonssøn, der snart efter blev sogneprest i nabokaldet Tinn, har altsaa paa den tid været kapellan i Hjertdal. I 1623 havde hr. Nils en anden kapellan, hr. Mads. Ved sin visitats i 1626 udtaler Glostrup en usedvanlig stor tilfredshed med ungdommens forberedelse.

11. Paul Vindius. Blev sammen med den forhen nævnte Ole Messel fra gymnasiet i Kristiania dimitteret til universitetet, hvor han indskreves den 23 juni 1645. I 1661 var han i Kristiania og underskrev suverænitetsakten.

VII. Tinn.

4. Matthias Olavssøn. Der anføres ingen grund, hvorfor han skulde være broder af formanden Peder Olafssøn.

Digitized by Google

At begge havde samme fadersnavn, beviser intet; thi navnet Olav var dengang neppe mindre hyppigt end Ole nu.

7. Jens Kristenssøn. Var prest i Tinn, da Glostrup visiterede her i 1618; biskopen fandt megen raahed og uvidenhed; der var bønder, som endog rent ud negtede at lade sine børn undervise af presten. Hr. Jens blev i 1621 forflyttet til Saude. Da biskopen 1622 visiterede i Saude, ordnede han forholdet mellem ham og enken efter hans formand, da der mellem dem var tvist om visse rettigheder. I B. Svendsens manuskript om presteskabet i Kristiania stift og Løvenskiolds Bratsberg amts beskrivelse s. 157 kaldes han Jens Slagelse og har altsaa været en dansk mand. Ifølge førstnævnte kilde blev han i 1641 sat under tiltale for drukkenskab.

8. Hans Jonssøn, tidligere kapellan i Hjertdal, tiltraadte 1621. I 1622 visiterede biskop Glostrup ikke i Tinn. Medens han opholdt sig paa Hiterdals prestegaard, hvor ogsaa hr. Hans fremmødte, indfandt der sig tre bønder fra Tinn, som forklarede, „altingest hos dennem at være udi en god tilstand“, men at isen paa Tinnsjøen var saa veg, at biskopen ikke kunde fare over den. Under dette ophold forligte biskopen hr. Hans med hans formand i Tinn om den rettighed, som faldt aar 1621, saaledes „at de begge ex æquo skulde participere alt det visse og hr. Hans at beholde det uvisse og derimod afkvittere de 4 rdlr., han i skatter udlagde“. At dog ikke alting stod saa ganske vel til i Tinn, fremlyser af en skrivelse, som Glostrup aaret efter sendte befalingsmanden over lenet, Eiler Urne, og hvori han blandt andre mangler anfører, at der i to af prestegjældets kirker ingen prædikestol fandtes, saa at „pastor loci maa staa iblandt folket paa gulvet ligesom udi en tønde“. Først i 1626 kom biskopen til Tinn og fandt da ved overhøringen, at kun nogle ganske

Stud. Samf. Bibl.

Digitized by Google

faa af ungdommen havde lært lidt af katekismen; de øvrige var aldeles uvidende. Presten fik da, som rimeligt kunde være, alvorlig paamindelse om herefter at gjøre sig mere umag.

9. Asbjørn Knutssøn blev i 1640 student fra Stavangers skole.

Digitized by Google

Maria-Bønner.

Udgivne af Dr. A. Chr. Bang.

Nærværende Maria-Bønner har den store Interesse for os, at de er de eneste i sit Slags, der er opbevarede i Norge fra Tiden før Reformationen. Bønnerne er vistnok af dansk Oprindelse; de er ialfald beslægtede med flere af de danske Mariabønner, der er udgivne af Brandt og Helweg. Se deres Samlerværk: Den danske Salmedigtning XV, XIX o. fl. St.

At disse rimede Bønner til Maria er afskrevne af en norsk Mand og brugt i Norge, er en afgjort Sag. De staar i Slutningen af et lidet, Kristiania Kathedralskoles Bibliothek tilhørende Manuskript fra Begyndelsen af 16de Aarhundrede (c. 1520), et Manuskript, der paa Grund af de deri forekommende norske Ordformer (som f. Ex. *Vatn*) viser sig at være afskrevet af Nordmænd. Foruden nærværende Bønner indeholder det dels Lægeraad (som Anvisninger til at sammensætte forskjellige Slags Salver), dels og fornemmelig *Hexeformularer*, af hvilke et Par er paa Latin, de øvrige paa Samtidens dansk.

Manuskriptet, der er defekt i Begyndelsen, bestaar af 54 Blade. De første 27 Sider er skrevne af flere Hænder. Saa kommer paa de næste 2 Sider følgende Tilskrift:

vigilanti atque benevolenti persone et amico suo satis experto.

Digitized by Google

Saluete solidissime o mi (?) — sanstissime (!) vobis et grates babeo, agam quum vixero

vobis scribens hilariter, quumque sit rusticaliter, ac vobis in certificans, de loco isto indicans quid sit.

Det fremgaar heraf, at Bogen med de 27 skrevne Sider er bleven foræret til en *Præst* (persona) af en af dennes Venner, der vel med Flid hverken navngiver sig selv eller Stedet, hvor han bor.

Formodentlig har da Modtageren skrevet Resten af Indholdet; dette synes ialfald at skrive sig fra en og samme Haand.

I Slutningen af Manuskriptet — efter Maria-Bønnerne — forekommer atter en Tilskrift, hvis Indhold er, som følger:

Salutes et plusquam salutes si quit usquam est quod hys plus est

---

Et hiis valete ffeliciter in eo, qui terras qui mare qui sydera ffecit sine cujus ope nemo uiuitur.

Datum loco ve.

---

viro prudentissimo nec minus laudando quam preamando domino præposito en ecclesia ve hec præsentatur.

Vi faa heraf vide, at Bogen tilsidst er paa et Sted, der betegnes med sine Forbogstaver *Ve* bleven skjænket til *Provsten ved Kirken sammesteds.* Hvad dette er for et Sted, derom faar man Oplysning i følgende paa Bogens allersidste Side skrevne Notits:

Denne Bog er funden under Koret, da Winie Kirke blev nedreven 1796.

Manuskriptet er altsaa bleven foræret til *den katholske Provst i Vinje i Tiden omkring 1520.* Denne turde vistnok være den Provst *Rasmus Erikssøn,* der omtales i Dip. Norv. XI, 299 i et Dokument af 1516, og som synes at have været bosat i Vinje.

Digitized by Google

Vort Manuskripts Historie og Indhold kaster et interessant Lys over den sidste Generation af katholske Landsprester hos os. I den samme Bog, hvori de læse sine Bønner til Jomfru Maria, findes der ogsaa Anvisning til Lægeraad, hvormed de kan hjælpe sine Sognebørn, og Trylleformularer, hvormed de ligeledes kan komme Bønderne til Hjælp for Tandværk, Vantrivsel paa Hesten og andre Ulemper paa Mennesker og Dyr. — Naar man tillige i vort Manuskript finder en Hexeformular med Overskrift: „Pro amore virginum, qui est confusio apud clerum“, saa bringes vi derved til at tænke paa det mørke Punkt i vore katholske Presters Liv.

Hvad nu selve Maria-Bønnerne angaar, da skal jeg pege paa den Omstændighed, hvorledes hun og Kristus paa flere Steder identificeres i den Grad, at de saa at sige næsten bliver en Person. Saaledes hedder det f. Ex. i No. II, at Kristus steg ned og borttog Menneskenes Pine formedelst *sin kydske jomfruelige Ære*, ligesom der ogsaa siges i No. IV, at Maria var undfangen af evig Rod.

Med Hensyn til Udtrykket i No. X: „Gidyonis ffetth“, da har vi en Parallel hos Brandt og Helweg XV: Thu esth i fieth her gedheon. Meningen er, at Tildragelsen med Gideon (Dom. 5, 39—40) er et Forbillede paa Mariæ perpetua virginitas.

I.

Maria boldh
aff slecth wdh valdh
en ross offwer alle tornæ
thu haffwer myn macth
yghen belachth
ther lengæ haar væryth forloryth
modh adams ffaldh
bleff thw vdh voldh
ther gabriel vdh sendes

Digitized by Google

ladh ey modh bekendes
myn syndh myn skylld
thw ver meg hwldh
thu vesth myndt brøsth
thw ver myndt trøsth
miskwnnhedh megh ffor verffwæ
Wdh y myndh dødh
ffrelss meg aff nødh
ladh meg ey plath fordherue.

II.

Maria myldh
thw haffver aff styll
vor ollde ffers ffor longhæ
som ær och dade y vegh och klag(?)
thyll helwedes loff ath fanghe,
thu hadhe tyll ydh
y allen thydh
thyll hymmerighes porth af klaffwe,
thyll handh vyllæ seg wmagæ,
handh sty her nedh,
handh gaff them frest,
bortogh theryss pynnæ,
ffor medel syn kyøskæ iomffrulygh ære
Hvadh thet ther er skedh
thet ær betedh
thyll hymmeriges kronæ ath bæree.

III.

Maria klar
thw haffwer ffor war
medh pynæ och sorygh gangen,
then thyd thyndt frwct

Digitized by Google

medh sthor vtucth
vslylygh vor ffangen
gyff nodhen thynd
offwer syndher myndh
ath bedhræ hær myndh leffnith,
thy ieg er nw
begryffwen medh sworen pynnæ,
ffor syndher mynnæ,
ffor meghen skyldh,
ieg haffwer ffor dhylth,
mynd lyffs thydh vdhen endhæ
O verdygh rooss
thw ver megh hoss
mynd kranckhed ffraa meg vendhæ.

IV.

Maria ren
thw est all en
och synders trøst paa iordhen,
thw vor wnffangen aff ewyg rodh,
en modher theg ath vordhe,
then salyghed
bleff theg bethed
thw wenth thyll meg thyndh nodhæ
myndh plycth skall thw ffor rodhæ
o werdyg ffrvcth
all mynd thyll fflwcth,
haffwer ieg thyll theg,
thet thw vost meg,
med sancte ioannes gifftveth,
O modher godh
gyff syndhæ bodh
then stundh meg vyndher lyffweth.

Digitized by Google

V.

Maria boldh
stordh off ver volldh
monnæ tha thydh hyærth lydhæ,
thet hwasse spywdh,
stack blodhyt wdh
af ihesu cristi sydhæ
hans blodh wdh randh
tyn macth ffor svandh
aff sorig monnæ thw beswymæ
y then sammæ tymæ,
iohannes kom
hand bor thet ffrem,
tha gyck thet swer thyll hyerthæ
nær ther synee on aff sawdhæ
Thw iomfru godh,
ther thw opp stodh,
thyn kæræ søns dødh thw klawedhæ.

VI.

Maria skøn
thyt høgesthæ løn,
nar ieg skall her aff ffare
saa kom thyll meg
beskerma meg
ffraa ffalskæ dyæwels snaræ
hyn ffalskæ sathan nar iag ey kand,
hans falskæ lysth [1]) besyndhe
ieg motthæ hannem offwer wyndhæ,
thw skywll meg thaa
wndher koben blaa,

[1]) Skrevet to Gange.

Digitized by Google

gack ffor thyn søn
medh myller bøndh
thyth hyærtthæ brøsth och armæ,
Gør vdhen ieff
bedh megh venskæff
hand seg offwer meg ffor barmæ.

VII.

Maria godh
wer meg ickæ ymodh
gud fadher om handh vyll strenghe
then thyd thyn søndh
gud ffadher klær
som handh paa korssyth monnæ hengha,
ath handh wyllæ the
och ladhe besee
gud ffadher, och søndh ath blyffwæ
thyth hærtthæ ffødher
och sydhæ saa kand skææ
aff alskøns wee
ath ffor thyn bøn
aff ffadher och sondh
then hellÿ ands nodhæ at nydhæ
Ath iæg motiss nw væræ viss
ffor syndhen megh bethytthæ.

VIII

Maria ffyndh
thyt klaræ skyndh
oplysser then øpperstæ tronæ
ther øpperlygh
vor seth paa thegh

Stud. Samf. Bib
Digitized by Google

aff styrner XII en kronæ.
threfollyghed
haffwer theg bethedh,
med nodhen stor om gyffwyth
then stwndh vyndher lyffwyth
ieg skyffthæ maa,
och bedher ffaa
o iomfru sødh
hylp megh ath bødhæ
ffor ieg skall verden endhæ,
O all myndh trøsth
efter hyærthens brøst
thagh myndh syell y thyndh hændhæ.

IX.

Maria frwe
hyelp meg at skvæ
thynd søn ffor døssens e(n)dhæ
thw skycka myn syell
sancte michael
y hymmerighæ yndh ath sendhæ,
thyll engh(l)e sangh,
ffor wdhen twongh
sanctus sanctus ath nemmæ
som synges aff derys stemmæ
hellyg hellygh
thw est hellygh
o sterhæ gud aff sabaoth
thw meg aldher, ffor glemmæ,
Saa ffaar en ændhe,
alth myndh
nar ieg then glædhe maae ffremmæ.

Digitized by Google

X.

Marya klar,
tu wysth well nar
ffygwren theg betedhe
Gidyonis ffetth,
handh bleff w weth
dog handh wytth vdh spredhæ,
Ezycaell hand ssaa then porth,
ther alder bleff op ladhen,
thet kwnnæ reth ynthet skadhæ,
thw bardh thyndh ffrwcth
och bleff thyll lwcth
aff theg vdh ffløđh
thet englæ brødh
thyll evyg thidh skall vaare,
Ffly ey ffraa meg,
thess bedher ieg theg
nar ieg skall her aff ffaræ.

XI

Maria ren
iomfru all en
som haffwer ynghen vanskæ,
ther leffwer ey mandh
thyll ffwllæ kandh
thytt loff vty paa danskæ
ey er thynd lygæ y himmerig
handh er och ey paa iordhen
thyn lyghæ kandh ingen vordhæ
o creatur
och iomffru pur

Digitized by Google

nv thet skall skæ,
aff sorrygh och vee
mytth hyærthæ maa tha brøsstæ
Thaa tenck ther paa
hwadh ieg ffor maa
huadh thw vylth megh thaa trøstæ.

Ovenstaaende er et saavidt muligt nøiagtig diplomatarisk Aftryk; jeg har kun tilsat Punktum ved Enden af hver Bøn.

Hr. Arkivfuldmægtig Huitfeldt-Kaas, der har vist mig den Venlighed at gjennemgaa Manuskriptet med mig, modtage herved min forbindtligste Tak for ydet Bistand ogsaa ved denne Leilighed.

Digitized by Google

Om Betegnelsen af Troesregelen som ὁ κανων της ἀληθειας, „regula veritatis“ hos Irenaeus og andre Kirkelærere fra det andet og tredje Aarhundrede.

Af C. P. Caspari.

Hvad man plejer at betegne med Navnet ὁ κανων της πιστεως, *regula fidei*, *Troesregelen*, optræder hos Irenaeus, i hans Skrift Adv. hæress. ikke under dette Navn, men under flere andre. Af disse maa først og fremst Navnet ὁ κανων της ἀληθειας, *regula veritatis*, *Sandhedens Regel* anføres og omhandles, idet dette Navn hos ham er det, hvormed han hyppigst betegner den, dens Hovednavn, ja i Grunden dens egentlige Navn. Vi møde det paa det Sted i hans Skrift, hvor han for første Gang nævner Troesregelen og taler om den paa den betydningsfuldeste Maade, i Lib. I c. 10 n. 4. Her heder det nemlig: *Οὑτω δὲ και ὁ τον κανονα της ἀληθειας ἀκλινη ἐν ἑαυτῳ κατεχων, ὁν δια του βαπτισματος εἰληφε, κ. τ. λ.* Sic autem et qui regulam veritatis immobilem apud se habet, quam per baptismum accepit etc., et Sted, som bliver efterfulgt, vistnok ikke umiddelbart, men dog efter nogle mellemliggende Ytringer (de i Slutningen af n. 4 og i n. 5) af den udførligste og højtideligste Angivelse af Troesregelens Indhold i Kirkefaderens Skrift, den i Lib. I c. 10 n. 1. Fremdeles møde vi Navnet i Lib. I c. 22 n. 1: Quum teneamus autem nos *regulam veritatis*, id est, quia sit unus Deus omnipotens, qui omnia condidit per

Digitized by Google

verbum suum etc. Endvidere møder det os i Lib. II c. 27 n. 1.: Sic enim apud nullum erit *regula veritatis*; sed quanti fuerint, qui absolvent parabolas, tantae uidebuntur veritates pugnantes semet invicem, — i Lib. III c. 2 n. 1: Unusquisque enim eorum, omnimodo perversus, semet ipsum, *regulam veritatis* deprauans, prædicare non confunditur, — i Lib. III c. 11 n. 1: Omnia igitur talia circumscribere (*περιγραφειν*, uncis includere, id est extinguere, tollere, delere) volens discipulus Domini (Evangelisten Johannes) et *regulam veritatis* constituere in ecclesia, quia est unus Deus omnipotens, qui per verbum suum omnia fecit et visibilia et invisibilia etc., — i Lib. III c. 12 n. 6.: Secundum hunc sermonem apud neminem erit *regula veritatis*, — i Lib. III c. 15 n 1: ut sequenti testificationi eius (Lukas's), quam habet de actibus et doctrina apostolorum, omnes sequentes et *regulam veritatis* inadulteratam habentes, saluari possint, og endelig i Lib. IV c. 35 n. 4: *regulam veritatis* habentes eius sermones (solius veri Dei doctoris).— Herhid høre endnu ogsaa de Steder, hvor Irenaeus blot bruger *κανων*, „*regula*" uden *της ἀληθειας*, „veritatis": Lib. I c. 22 n. 1: Hanc ergo tenentes *regulam*, — Lib. II c. 25 n. 1: Non enim *regula* ex numeris, sed numeri ex *regula* og Lib. II c. 25 n. 2: nusquam transferentes *regulam*, neque errantes ab artifice, neque abicientes fidem, quae est in unum Deum etc., idet man paa disse Steder har at supplere „veritatis" til „regula", da Irenaeus udelukkende forbinder *κανων*, „regula" med dette Ord, aldrig med de Ord, hvormed det hos andre Kirkelærere forbindes, *της πιστεως*, fidei, *της εὐσεβειας*, pietatis og *της ἐκκλησιας*, ecclesiae. Paa det første af de tre anførte Steder viser desforuden „regula" ligefrem tilbage til det forangaaende „regula veritatis" (s. ovenf.)

Foruden hos Irenaeus findes i det Tidsrum, indenfor hvilket hans Levetid falder, det andet og tredje Aarhundrede, *ὁ κανων*

Digitized by Google

της ἀληθειας, *„regula veritatis"*, endnu brugt i de clementinske Homilier eller de saakaldte Clementiner (*τα κλημεντια*), hos Clemens af Alexandrien, hos Tertullian, hos Novatian, hos Firmilian af Caesarea i Cappadocien og vel ogsaa hos Dionysius af Corinth.

I det første af de tre Skriftstykker, som gaa forud for selve de clementinske Homilier og danne deres Indledning, Petrus's Brev til Jakobus, heder det *ἱνα οὑτως τας πιστεις φυλαξωσιν και πανταχη τον της ἀληθειας κανονα παραδωσιν* (n. 3), og i Rufins latinske Oversættelse af det tredje af dem, Clemens's Brev til Jacobus, læse vi de Ord: utine, praefocatus praesentibus hominum curis, non possis verbo Dei vacare et secundum *ueritatis regulam* secernere bonos a malis (n. 5). Den græske Original i den Skikkelse, hvori den foreligger os, har dog her ikke *κανων της ἀληθειας*, men *λογος ἀληθειας* (*ἱνα — μη εὐσχολης χωριζειν λογῳ της ἀληθειας κ. τ. λ.*). — Clemens af Alexandrien siger i Stromm. IV, I, 3: *ἡ γουν κατα τον της ἀληθειας κανονα φυσιολογια κ. τ. λ.*, i Stromm. VI, 15, 124: *κατα τον της ἀληθειας κανονα διασαφουντες τας γραφας* og Stromm. VII, 16, 94: *σφαλλεσθαι γαρ ἀναγκη μεγιστα τους μεγιστοις ἐγχειρουντας πραγμασιν, ἠ μη τον κανονα της ἀληθειας παρ᾽ αὐτης λαβοντες ἐχωσι της ἀληθειας.* — Hos Tertullian træffe vi paa de Ord: Expedite autem praescribimus adulteris nostris, illam esse *regulam veritatis*, quae veniat a Christo, transmissa per comites ipsius, quibus aliquanto posteriores diuersi isti commentatores probabuntur, Apol. c. 47 og: In quantum enim *veritatis regula* prior, quae etiam futuras hæreses praenuntiauit, in tantum posteriores quaeque doctrinae haereses praeiudicabuntur, quia sunt, quae futurae *veritatis* antiquiore *regula* praenuntiabantur, Adv. Hermog. 1. Sml. endnu ogsaa Stedet: Hanc *regulam* ab initio euangelii decucurisse, etiam ante priores quosque haereticos,

Digitized by Google

nedum ante Praxeam hesternum, probabit tam ipsa posteritas omnium haereticorum, quam ipsa novellitas Praxeae hesterni, Adv. Prax. c. 2. Thi den Relation af Troesregelen, hvortil der sigtes paa dette Sted, og som gaar umiddelbart forud for det, begynder med de Ord: Nos uero et semper et nunc magis, ut instructiores per paracletum, deductorem scilicet omnis *ueritatis*, unicum quidem Deum credimus etc., og umiddelbart efter det siger Tertullian: „Quo peraeque adversus universas haereses, jam hinc praejudicatum sit, id esse *uerum*, quodcumque primum, id esse *adulterum*, quodcumque posterius“, og lidt længere nede siger han: „maxime haec peruersitas (Praxeas's), quae se existimat *meram veritatem* possidere, dum unicum Deum non alias putat credendum, quam si ipsum eundemque et Patrem et Filium et Spiritum sanctum dicat“. — *Novatian* bruger i sit Skrift „De trinitate sive de regula fidei“ (den sidste Halvdel af Titelen er ikke ægte) næsten udelukkende og i Forhold til dette Skrifts Omfang temmelig hyppig „*regula veritatis*“ om Troesregelen. Se de Steder: *Regula* exigit *veritatis*, ut primo omnium credamus in Deum Patrem et Dominum omnipotentem, id est rerum omnium perfectissimum conditorem“, c. 1 (hele Skriftets Begyndelse), — „Eadem *regula veritatis* docet nos credere post Patrem etiam in Filium Dei, Christum Jesum, Dominum Deum nostrum“, c. 9 in., — „Si ex duobus, altero in fide cessante, unum, et quidem id, quod minus est, fuerit assumptum, perturbata *regula veritatis*, temeritas ista non salutem contulerit“, n. 11 fin., — „Quid si Moyses hanc eandem *regulam veritatis* exequitur, et hoc in principio suarum nobis tradidit litterarum, quo discamus omnia creata et condita esse per Dei Filium, hoc est Dei uerbum?“ n. 17, al. 25 in., — non tam mihi contra hanc haeresin propositum est dicere, quam breviter circa personam Christi *regulam veritatis* aperire“, c. 21, al. 16 in. og: Hic (Spiritus sanctus) est, qui — *regulam veritatis* expedit, c. 29.

Digitized by Google

Kun paa eet Sted, i de Ord: „Si homo tantummodo Christus, quare *credendi* nobis talem *regulam* posuit, quo diceret: *Haec est autem vita aeterna, ut sciant te unum et verum Deum, et quem misisti Jesum Christum?* (Joh. 17, 3) c. 16, al. 24 bruger Novatian „regula" i en anden Forbindelse. I de Ord: Aut cum definitio *regulae* ab ipso Christo collocatur, et dicitur: *Haec est autem vita aeterna* etc., c. 26 al. 21, kan det blotte „regula" være baade, efter hans sædvanlige Sprogbrug, *„regula veritatis"* og, efter det netop anførte Sted, *regula credendi = regula fidei.* — Firmilian af Caesarea skriver i sit Brev til Cyprian, Cyp. epp., ep. 75 c. 3: „De nobis autem cognoscentes, quod secundum *regulam ueritatis* et sapientiam Christi hoc, de quo nunc quaeritur (om Haeretikere skulle døbes om igjen), disposueritis", c. 3. — Hvad endelig *Dionysius af Corinth* (omkring 170) angaar, saa har han brugt *ὁ κανων της ἀληθειας* om Troesregelen, ifald Udtrykket *τῳ της ἀληθειας κανονι* i de Ord hos Eus. h. e. IV, 23, 4, hvori Eus. taler om hans Brev til Nikomedierne: *ἀλλη δ' ἐπιστολη τις αὐτου προς Νικομεδεας φερεται, ἐν ᾗ την του Μαρκιωνος αἱρεσιν πολεμων τῳ της ἀληθειας παριστατα κανονι* ikke skulde skrive sig fra den refererende Kirkehistoriker, men være hentet fra det nævnte Brev. Jeg er meget tilbøielig til at antage det Sidste. Thi, bortseet fra, at Udtrykket *ὁ κανων της ἀληθειας*, „regula veritatis", som vi har seet, er gjængs i Skrifter fra den anden Halvdel af det andet og fra det tredje Aarhundrede (de første sexti Aar af det), medens det senere kun sjelden forekommer [1]), saa bruger Eusebius det hverken i sin Kirkehistorie der, hvor han ikke meddeler Documenter, men selv taler, eller i sine

[1]) Suicer anfører i sin Thes. eccl. e patrr. græc. under *κανων* kun eet senere Sted, hvori *ὁ κανων της ἀληθειας* forekommer, et Sted hos Isidor af Pelusium, hvori denne Kirkelærer fra det femte Aarhundrede bruger Udtrykket om d e h e l l i g e S k r i f t e r.

Digitized by Google

to dogmatisk-polemiske Skrifter mod Marcellus af Ancyra. Hist bruger han kun Udtrykkene *κανων ἐκκλησιας* (*φυλαττων ἐξετι παιδος κανονα ἐκκλησιας*, Origenes, H. e. VI, 2, 14) og *κανων ἐκκλησιαστικος* (*τον ἐκκλησιαστικον παρεκτρεπων κανονα*, Beryllus, H. e. VI, 33, 1) og her bruger han kun Udtrykkene *ὑγιης και ἐκκλησιαστικος πιστις* (*Τοσαυτα — κατα της ὑγιους και ἐκκλησιαστικης πιστεως ἐκθεμενος Μαρκελλος*, Ctr. Marc. 114), *το της ἀληθειας εὐαγγελικον κηρυγμα* (*Θὑς ἐκτραπεισα ἡ ἐκκλησια του θεου τῳ της ἀληθειας εὐαγγελικῳ κηρυγματι σεμνυεται*) og *ὁ της ἀληθειας λογος* (*ὁ μεν δη της ἀληθειας λογος ταυτ᾽ ἐκ προσωπου βοᾳ της ἐκκλησιας*, Ctr. Marc. de eccl. theol. I, 3 og 4). Ogsaa de to med *ὁ κανων της ἀληθειας* beslægtede Udtryk, som findes i Eusebius's Kirkehistorie *ὁ κανων της ἀρχαιας πιστεως* og *κανων ὑγιης του σωτηριου κηρυγματος* tilhøre ikke Eusebius selv, men andre, ældre Forfattere, hint Forfatteren af et Skrift mod Monarchianeren Artemon og dette Hegesippus (s. Eus. h. e. V, 28, 13 og III, 32, 7).

Hvorledes er nu Udtrykket *ὁ κανων της ἀληθειας*, „regula veritatis“ at forklare?

Det er ikke at forklare ved den Regel, hvorefter man har at bestemme hvad, hvilken Lære der er Sandhed, sand, eller hvorefter man har at bedømme, om Noget, en Lære er *Sandhed*, *sand* eller det Modsatte — mod denne Forklaring strider Artikelen — ej heller er det at forklare ved den Regel, hvorefter man har at bestemme og bedømme, hvad, hvilken Lære der er *Sandheden* — for Sandheden gives der ingen Regel, den er selv Regel, Regelen for den ligger ikke udenfor den, men i den selv, den er sig selv Regel —, men det er at forklare ved *den Regel, som Sandheden danner*, eller *som Sandheden er, Sandheden som Regel.* (Genetiven er Gen. subjectivus og definitivus, den nærmere Bestemmelses Genetiv.)

Digitized by Google

Saaledes forklares ogsaa Udtrykket af Irenaeus selv i de Ord, hvormed Adv. hæress. II, 28, 1 begynder: Habentes itaque *regulam* ipsam *veritatem*, da vi nu have selve *Sandheden til Regel*.

Hvad angaar de to Bestanddele af Udtrykket, *ὁ κανων*, *regula* og *ἡ ἀληϑεια*, *veritas*, saa optræder den sidste, „sensu concreto", i Betydningen den sande Tro, Forkyndelse og Lære hos Irenaeus ikke sjelden alene som en Betegnelse af, hvad vi kalder Troesregelen. Saaledes fremfor alt i de Ord: *ἑν ἑκαστον δε των εἰρημενων ἀποδους τῃ ἰδιᾳ ταξει και προςαρμοσας τῳ της ἀληϑειας σωματειῳ, γυμνωσει και ἀνυποστατον ἐπιδειξει το πλασμα αὐτων* (Gnostikernes), Unumquemque autem sermonum reddens suo ordini et aptans *veritatis* corpusculo (*σωματιῳ*) denudabit et insubstantivum ostendet figmentum ipsorum i I, 9, 4 fin., et Sted, hvor Kirkefaderen betragter den ved *ἀληϑεια* betegnede Troesregel som et af flere Dele sammensat velordnet Helt og som et af en Flerhed af Lemmer bestaaende Legeme, som en Organisme, en Betragtning, som gjør sig gjældende hos ham ogsaa i de Ord: „sic enim *a veritate corpus*" (eller som man har at læse „*veritatis corpus*") integrum et simili aptatione membrorum et sine concussione perseverat, II, 27, 1. Fremdeles møde vi *ἡ ἀληϑεια* som en Betegnelse af Troesregelen i de Ord: *και γαρ ἐκ τουτου ἀκριβως συνιδειν ἐσται — βεβαιαν την ὑπο της ἐκκλησιας κηρυσσομενην ἀληϑειαν*, Et ex hoc quidem diligenter cognoscere est — eam firmam, quae ab ecclesia praedicatur, *veritatem*, I, 9, 5, — Habentes itaque *regulam* ipsam *veritatem*, II, 28, 1, — Etenim Dominus omnium dedit apostolis suis potestatem evangeli, per quos et *veritatem*, hoc est Dei filii doctrinam cognouimus, III præf., — *μιαν και μονην ταυτην ἀληϑειαν κηρυξας* (Polycarp) *ὑπο των ἀποστολων παρειληφεναι, την ὑπο της ἐκκλησιας παραδεδομενην*, unam et solam hanc *veritatem* annuncians

percepisse se, quam et ecclesia tradidit, III, 3, 4 og *Τοσαυτην οἱ ἀποστολοι και οἱ μαθηται αὐτων ἐσχον εὐλαβειαν προς το μηδε μεχρι λογου κοινωνειν τινι των παραχαρασσοντων την ἀληθειαν*, Tantum apostoli et eorum discipuli habuerunt timorem, ut nec verbotenus communicarent alicui eorum, qui adulteraverunt *veritatem*, s. St. Sml. endnu ogsaa den med Forbindelsen *ὁ κανων της ἀληθειας* parallele Forbindelse *το κηρυγμα της ἀληθειας*, *praedicatio* eller *praeconatio veritatis* i Adv. hæress. 1, 10, 2: *ὡσπερ ὁ ἡλιος — ἐν ὁλῳ τῳ κοσμῳ εἱς και ὁ αὐτος, οὑτω και το κηρυγμα της ἀληθειας πανταχη φαινει και φωτιζει παντας ἀνθρωπους*, sicut sol — in uniuerso mundo unus et idem est, sic et lumen, *praedicatio veritatis*, ubique lucet et illuminat omnes homines“ og i Adv. hæress. III, 3, 3: *το της ἀληθειας κηρυγμα κατηντηκεν εἱς ἡμας*, *veritatis praeconatio* peruenit usque ad nos. Ogsaa Tertullian kjender „veritas» som en Betegnelse af Troesregelen. I hans Ord: Nobis etsi quaerendum est adhuc et semper, ubi tamen quaeri oportet? Apud haereticos, ubi omnia extranea et adversaria *nostrae veritati*? De praescriptt. haerett. c. 12.

Hvad *ὁ κανων*, *regula*, den første Del af Udtrykket *ὁ κανων της ἀληθειας*, angaar, saa betegner den efter den overførte Betydning Rettesnor, Norm, hvori dette Ord, der oprindelig og egentlig bemærker et lige Træ, en lige Stav til at opretholde eller rette Noget med, meget hyppig bliver brugt, Sandheden, den sande Tro, Forkyndelse, Lære som den Norm, hvorefter den enkelte Christne eller den enkelte christne Menighed med Hensyn til sin Tro, Forkyndelse og Lære har at rette sig (norma credendi, praedicandi, docendi), og hvorefter al Tro, Forkyndelse, Lære er at bedømme (norma iudicandi). Paa eet Sted — som allerede før sagt, det første og mest betydningsfulde af alle de Steder, paa hvilke Irenaeus bruger *ὁ κανων της ἀληθειας*, Stedet i Adv. hæress. I, 9, 4: *Οὐ-*

Digitized by Google

τω δε και τον κανονα της ἀληθειας ἀκλινη ἐν ἑαυτῳ κατεχων κ. τ. λ., Sic autem et qui regulam veritatis immobilem in se habet etc. synes Kirkefaderen endog i ἀκλινη, immobilem, at have henspillet til Ordets første, sandselige Betydning og ladet den skinne igjennem. Og det samme har som det synes, ogsaa Tertullian gjort for det latinske Ords Vedkommende, som fuldkommen svarer til det græske κανων, „*regula*“, naar han i „De virgg. vel.“ c. 1 siger: „Regula quidem fidei una omnino est, sola *immobilis* et irreformabilis, credendi scilicet in unum Deum omnipotentem“ etc.

Der kan dog spørges, om ikke Irenaeus ved Ordet κανων, „*regula*“, oftere ikke saa meget har tænkt paa *Rettesnor*, *Norm*, som paa *Troes-* eller *Læresum*.

Dette synes nærmest at være Tilfældet paa de ikke faa Steder, hvor han bruger Ordet om de gnostiske Sekters til den kirkelige Troesregel svarende Læresum eller Læresummer, Steder, som: In hoc autem libro — euertemus per magna capitula omnem eorum *regulam*, II Præf., — soluta est ipsorum, secundum suam *regulam* (efter deres egen Regel), maxima blasphemia, II, 7, 2, — Instabilis autem est universa illorum *regula*, ipso firmamento ipsorum dissipato, II, 12, 8, — Et de eo quidem, quod sit *regula* ipsorum infirma et instabilis, adhuc etiam et vana, sufficiunt, quae dicta sunt, — II, 19, 8, — nos non modicam partem, sed ea, quae sunt maxima continentia *regulae* ipsorum — resolventes capitula, — ostendimus etc., s. St., — Si enim quis *regulas* ipsorum omnium perscrutetur, inveniet etc., III, 11, 3, — Etenim haec est ipsorum *regula*, — ut alterum quidem Christum fuisse dicant, alterum salvatorem, III, 14, 1, — providens has blasphemas *regulas*, quae dividunt Dominum, III, 16, 5, — ignorabunt *regulam* ipsorum (Valentinianernes), quam nos omni diligentia in primo libro tibi tradidimus, IV Præf., og endelig: eum autem, qui velit eos conuertere, oportet diligenter scire *regulas* sive *argumenta*

Digitized by Google

eorum, s. St. Paa det sidstanførte Sted synes „*regula*“ ligefrem at være ensbetydende med „*argumentum*“, det Ord, hvormed den gamle latinske Oversættelse af Irenaeus's Skrift har gjengivet ὑποϑεσις, Fundament, Substrat og derefter Stof, Thema, Contentum, Indhold, som da ogsaa Irenaeus oftere ganske paa samme Maade taler om Gnostikernes ὑποϑεσις, „*argumentum*“, som han paa de ovenfor anførte taler om deres „*regula*“. S. de Steder: *Τοιαύτης δε της ὑποϑεσεως αὐτων* (Gnostikernes) *οὐσης, ἡν οὐτε προφηται ἐκηρυξαν, οὐτε ὁ κυριος ἐδιδαξεν, οὐτε ἀποστολοι παρεδωκαν*, Cum sit igitur tale eorum *argumentum*, quod neque prophetae praedicaverunt, neque Dominus docuit, neque apostoli tradiderunt (men som de have af en foregiven uskreven apostolisk Tradition), I, 8, 1 in., — *την δε βλασφημον ὑποϑεσιν ταυτην οὐκ ἐπιγνωσεται*, blasphemum autem illorum *argumentum* non cognoscet, I, 9, 4, *οἱονει κορωνιδα της ὑποϑεσεως αὐτων φερουσι ταυτα*, ueluti finem *regulae* suae (her har den latinske Oversættelse ligefrem gjengivet ὑποϑεσις ved „regula“) afferunt haec, I, 20, 3, — non communicat (det har ikke noget fælles, stemmer ikke overens med) *argumento* eorum og „in nullo modo communicare possunt *argumento* eorum“, II, 24, 3.

Men dernæst synes Kirkefaderen undertiden at have brugt *κανων* regula i Betydningen Troes- eller Læresum ogsaa der, hvor han betegner Kirkens Troesregel med dette Navn. Dette har han, som det synes, gjort i de Ord: ipsos numeros aptare debent subiacenti ueritatis *argumento* (*τῃ ὑποκειμενῃ ἀληϑειας ὑποϑεσει*). Non enim *regula* ex numeris, sed numeri ex *regula*“. Her vexler nemlig „*regula*“, *κανων*, uden videre med ὑποϑεσις, „*argumentum*“, som om de to Ord vare ensbetydende.

Imidlertid kan man dog paa alle de anførte Steder fastholde Ordets egentlige Betydning og forklare baade Vexelen

Digitized by Google

af „regula" med „argumentum" paa det sidstanførte Sted og „sive" i de ovenfor anførte Ord: „oportet diligenter scire *regulas* sive *argumenta* eorum" deraf, at det med de to Ord, snart med det ene, snart med det andet, Betegnede *med Hensyn til sit Indhold var identisk.* Og for, at Irenaeus har brugt *κανων*, „regula", ogsaa paa de Steder, hvor han har betegnet Gnostikernes Troes- og Læresum eller -summer med det, tale Steder, som „*secundum* suam *regulam* dicentes, II, 18, 7, Basilides — cogetur dicere *secundum* suam *regulam*, II, 35, 1, og: Et si quidem de principalitate Spiritus fuit, *secundum regulam* ipsorum, Spiritus lucis etc., IV, 35, 2.

Udtrykket *ὁ κανων της ἀληθειας*, „*regula fidei*", optræder i Irenaeus's Skrift mod Gnostikerne overalt og særlig paa det første Sted, hvor vi møder det her, i Ordene: *Οὕτω δε και ὁ τον κανονα της ἀληθειας ἐν ἑαυτῳ κατεχων, ὁν δια του βαπτισματος εἰληφε* som en meget bestemt, fast udpræget og fast staaende „terminus" og dermed som en „terminus", som ikke først Irenaeus har dannet, men som han har faaet overleveret, og som altsaa er ældre end hans Verk, hvilket, eller ialfald hvis tredje Bog, er skrevet under den romerske Biskop Eleutherus, d. v. s. mellem 175 og 189, idet Irenaeus i den nævnte Bog, c. 8 n. 3, ikke alene fører den romerske Biskopsrække, som han her angiver, ned til ham, men ogsaa betegner ham som den, der nu beklæder Biskopsembedet (*νυν δωδεκατῳ τοπῳ τον της ἐπισκοπης ἀπο των Ἀποστολων κατεχει κληρον Ἐλευθερος*).

Der spørges nu, *hvormeget ældre* Udtrykket er, *naar* det er opstaaet, og *hvad der har fremkaldt det.*

Disse Spørgsmaal er det ikke vanskeligt at besvare.

Udtrykket er aabenbart opstaaet i det halve Aarhundrede, der gik forud for Affattelsen af Irenaeus's Verk, midt under den daværende Kirkes Kampe med Gnostikerne, og skylder disse Kampe sin Tilblivelse.

Digitized by Google

Gnosticismen var en speculativ, intellectualistisk Aandsretning, en Aandsretning, der lagde Accenten, ja al Vegt paa *Erkjendelsen.* Dette bragte nu Kirkens Mænd, der bekjæmpede Gnostikerne i Ord og Skrift, til at anskue den kirkelige Forkyndelse, Lære, Overlevering (*το κηρυγμα, την διδαχην, διδασκαλιαν, την παραδοσιν της ἐκκλησιας*), ud fra hvilken, og paa hvis Basis de førte Kampen, og som de hævdede i den, fra *Erkjendelsens* Side, og da de nu betragtede og betegnede og maatte betragte og betegne de gnostiske Theoremer som *ψευδος*, *„mendacium“*, *Løgn* eller som *πλανη*, *„error,“ Vildfarelse*, at betragte og betegne den kirkelige Forkyndelse, Lære, Overlevering hyppig eller snarere jevnlig i Modsætning hertil som *ἀληθεια*, *„veritas“*, *Sandhed*[1]). Jevnsides hermed fremkaldte de gnostiske Systemer hos Kirkens Forkjæmpere en skarp og klar Bevidsthed om den kirkelige Forkyndelses, Læres, Overleverings væsentlige Indhold, om dens væsentlige *ὑποθεσις*, „argumentum“, saavelsom ogsaa om, at dette Indhold var den Norm, hvorefter man havde baade at rette sig med Hensyn til sin Tro og at bedømme alle Lærdomme,

---

[1]) Irenaeus's Skrift er gjennemtrængt og behersket af Modsætningen mellem den kirkelige Tro og Lære som *ἀληθεια*, veritas, og de gnostiske Lærdomme, Systemer som *ψευδος*, „mendacium“, *πλανη*, „error“, *ψευδηγορια*, „falsiloquium“, *ῥαδιουργημα*, „falsatio“, *πλασμα*, *πλασματα*, figmentum, figmenta“, og det i den Grad, at man, hvis man vilde paavise dette, maatte afskrive en stor Del af Skriftet. Deraf kommer det ogsaa, at Irenaeus betegner den kirkelige Troesregel i det med *ἀληθεια* og med ikke færre end tre med dette Ord sammensatte Udtryk: *το κηρυγμα της ἀληθειας*, *ἡ ὑποθεσις της ἀληθειας* og *ὁ κανων της ἀληθειας*, og at disse Betegnelser hos ham indtage en saa fremragende Plads, især den sidstnævnte, der, som allerede før sagt, er Hovedbetegnelsen, ja den egentlige Betegnelse af Troesregelen hos ham.

Naturligvis er Betragtningen og Betegnelsen af den kristelige Tro og Lære som *ἀληθεια* ikke først *opstaaet* ved Modsætningen til Gnosticismen. Den er ældre end denne og har sine Tilknytningspunkter allerede i de apostoliske Skrifter. S. is. Joh. 16, 13 og 2 Pet. 2, 12 *ἡ ὁδος της ἀληθειας*, og sml ogsaa Ign. ad Smyrn. 5, 1.

Digitized by Google

eller at det maatte være *κανων*, „*regula*“. Hvad der herved traadte understøttende og det kraftigt understøttende til, var den paa Døbeformelen hvilende og denne Formel kort explicerende kirkelige Daabsbekjendelse, der paaviselig er ældre end Troesregelen [1]) og selv allerede var en „norma credendi“ for alle Døbte. Begge Dele, hin Anskuelse og denne Bevidsthed i Forening, affødte Betegnelsen af Troesregelen som *ὁ κανων της ἀληϑειας*, „*regula veritatis*“.

At vi ikke med Sikkerhed kunne eftervise Brugen af denne „terminus“ før Irenaeus, har sin Grund deri, at de ikke faa antignostiske Skrifter, som bleve affattede, førend han skrev sit Skrift mod Gnostikerne, ikke ere blevne os opbevarede. Vi eje ikke mere Agrippa Castors under Hadrian imellem 130—38 forfattede *ἐλεγχος κατα Βασιλειδου* (Eus. h. e. IV, 7, 4), — Justinus Martyrs *συνταγμα κατα πασων αἱρεσεων*, som han selv nævner i Apol. I c. 26, og hans *συνταγμα προς Μαρκιωνα*, som Irenaeus har kjendt, idet han i Lib. IV, 6, 2 anfører det og citerer nogle Ord af det [2]), — Hegesippus's omkring 170 skrevne *ὑπομνηματα*, som ligeledes vare et antihæretisk Skrift [3]), — Dionysius af Korinths (omkring 170) mod Marcion rettede Brev til Nikomedierne, hvori forøvrigt, som ovenf. vist, sandsynligvis Udtrykket *ὁ κανων της ἀληϑειας* forekom, — Musanus's (omkring 175) Skrift til nogle Brødre, der vare frafaldne til Enkratiternes Hæresi (Eus. h. e. IV, 25) og Modestus's (ligeledes omkring 175) mod Marcion rettede Skrift. Vi ved heller ikke, om Udtrykket ikke er blevet brugt af Polykarp, Irenaeus's Lærer, om hvem Discipelen i Adv. hæress. III, 3, 4 fortæller, at han under sit Ophold i Rom paa den romerske Biskop Anikets

---

1) S. Quellen, III, 129 ff. Anm.

2) Det sidstnævnte Skrift var dog muligens kun en Del af det førstnævnte.

3) Her er dog, som vi ovenf. have seet, ialfald det med *ὁ κανων της ἀληϑειας* beslægtede Udtryk *ὁ κανων ὑγιης* blevet brugt.

Digitized by Google

Tid (154—56—166 eller 167) omvendte mange Gnostikere til Guds Kirke *μιαν και μονην ταυτην ἀληθείαν κηρυξας ὑπο των ἀποστολων παρειληφεναι*, hvor i det Mindste *ἀληθεια* bruges om den kirkelige Lære. Kunde vi antage, at de clementinske Homiliers Grundstok er bleven affattet imellem 140—66, og at Petrus's Brev til Jakobus og Clemens's Brev til den samme, som tilligemed Clemens's *Διαμαρτυρια* danne Indledningen til Homilierne, i deres nuværende Skikkelse have hørt med til denne Grundstok, saa vilde vi have et Sted fra den forirenæiske Tid, hvori *ὁ κανων της ἀληθειας* forekommer. Men medens det Sidste neppe kan betvivles, er det Første ikke sikkert. Mærkværdigt er det forøvrigt, at endog Forfatteren af et ebjonitisk- gnostisk Skrift har tilegnet sig det kirkelige Udtryk. Grunden er vel den, at Forfatteren gjorde Front mod de rene Gnostiker (Marcioniterne) og ansaa sig eller sin Sekt for at være i Besiddelse af den al Lære normerende Sandhed.

Det Spørgsmaal, hvorfra Irenaeus umiddelbart har modtaget Udtrykket, lader sig ikke besvare med nogen Sikkerhed. Det ligger dog nær at antage at hans Lærer Polykarp har været hans umiddelbare Kilde.

Hvor vidt udbredt Udtrykket har været i Slutningen af det andet og i Begyndelsen af det tredje Aarhundrede, ser vi deraf, at vi i denne Tid finde det baade hos Clemens af Alexandrien i Ægypten og hos Tertullian i det proconsulariske Afrika. Hos den Førstnævnte er dog *ὁ κανων της ἀληθειας* noget Andet end hos Irenaeus og de øvrige oldkirkelige Forfattere, som bruge Udtrykket[1]). Hvad Tertullian

[1]) Nemlig efter sin Kilde Indbegrebet af de gammeltestamentlige og de nytestamentlige Skrifters overensstemmende Lære, efter sit Indhold Indbegrebet af den kirkelige Tro og den kirkelige Livsordning. Se min Afhandling: Hat die alexandrinische Kirche zur Zeit des Clemens ein Taufbekenntniss besessen, oder nicht? i Luthardts Zeitschr. für kirchl. Wiss. u. kirchl. Leben Aarg. 1886 H. VII S. 368 ff.

Digitized by Google

angaar, saa møder vi det hos ham kun sjelden, to eller tre Gange (s. ovenf.). De gjængse Betegnelser af Troesregelen hos ham er de med hinanden correspondere̊nde Udtryk „*regula fidei*“ og „*sacramentum*“ (Troeshemmelighed). Da Tertullian, som allerede Grabe og Massuet har vist, har kjendt den latinske Oversættelse af Irenaeus's Skrift, der har ogsaa influeret paa hans Sprog, saa er det ikke urimeligt, at han har hentet Udtrykket „regula veritatis“, som hos ham har noget Fremmed ved sig, fra den.

Mærkelig er den temmelig hyppige Brug, som den omkring Midten af det tredje Aarhundrede levende Novatian gjør af dette Udtryk. Skulde ogsaa han have hentet det fra Irenaeus? Herfor lod sig maaske den noget paafaldende Lighed gjøre gjældende, som de to Steder i hans Skrift: Quid si Moyses hanc eandem regulam veritatis exequitur et hoc in principio suarum nobis tradidit litterarum, quo discamus, omnia creata et condita esse a Dei filio n. 17 og: Si homo tantummodo Christus, quare nobis credendi talem regulam posuit, quo diceret: *Haec est autem vita aeterna* etc., c. 16 al. 24, har med det irenæiske Sted: Omnia igitur talia circumscribere volens discipulus Domini et regulam veritatis constituere in ecclesia, quia est unus Deus omnipotens, qui per verbum suum fecit visibilia et invisibilia — sic inchoavit in ea, quae est secundum evangelium doctrina: *In principio erat verbum* etc., Adv. hæress. III, 11, 1.

Efter omtrent 260 forsvinder, mig bekjendt, Udtrykket *ὁ κανων της ἀληθειας* som Betegnelse af Troesregelen for hos Isidor af Pelusium at optræde som en Betegnelse af den bibelske Kanon (s. ovenf. S. 553 Anm.).

Digitized by Google

Nogle Oplysninger angaaende den oldkirkelige Betragtning af Forsagelsen og Aflæggelsen af Troesbekjendelsen ved Daaben som Indgaaelse af en Pagt med Gud.

Af C. P. Caspari.

I.

1. Vi møde Betragtningen af Forsagelsen og Aflæggelsen af Troesbekjendelsen ved Daaben som Løfter, Baptizanden giver Gud, og som en Overenskomst eller en Pagt, han indgaar med ham, allerede hos *Clemens af Alexandrien*, *Tertullian* og *Origenes* (Slutningen af det andet og første Halvdel af det tredje Aarhundrede).

Clemens af Alexandrien udtaler denne Betragtning i Stromata Lib. VII. c. 15 § 90 ed Klotz., idet han her siger: *μη τι οὐν, εἰ και παραβαιη τις συνϑηκας και την ὁμολογιαν παρελϑοι την προς ἡμας, δια τον ψευσαμενον την ὁμολογιαν ἀφεξομεϑα της ἀληϑειας και ἡμεις; ἀλλ' ὡς ἀψευδειν χρη τον ἐπιεικη και μηδεν, ὡν ὑπεσχηται, ἀκυρουν, κἀν ἀλλοι τινες παραβαινωσιν συνϑηκας, οὑτως καὶ ἡμας κατα μηδενα τροπον τον ἐκκλησιαστικον παραβαινειν προσηκει κανονα, και μαλιστα την περι των μεγιστων ὁμολογιαν ἡμεις μεν φυλαττομεν, οἱ δε παραβαινουσι*, Vi skulle dog vel ikke, om Nogen skulde *begaa Pagtesbrud* (*blive en Pagtesbryder*) og krænke (eg. overtræde) *den Bekjendelse, som aflægges hos os* (Troesbekjendelsen ved Daaben), for hans Skyld, som er bleven en *Løg-*

ner mod Bekjendelsen, ligeledes blive Sandheden utrò (afstaa fra Sandheden)? Nei, men ligesom den redelige Mand ikke maa *blive til en Løgner* og *annullere noget af det, han har lovet* (ved at lade det uopfyldt), omend Andre skulde blive *Pagtesbrydere*, saaledes sømmer det sig heller ikke for os paa nogensomhelst Maade at krænke den kirkelige Regel; og især *bevare vi Bekjendelsen om de største Ting* (Troesbekjendelsen ved Daaben i Forskjel fra den kirkelige Regel, som omfattede Mere, end den), *de* (Hæretikerne, især Gnostikerne) *derimod krænke den.*

Tertullian udtaler den samme Betragtning i De pud. c. 9 i de Ord: Annulum quoque accipit (den forlorne Søn, det fra Gud affaldne Menneske, naar det vender tilbage til ham) tunc primum (ved Daaben), *quo fidei pactionem interrogatus obsignat, hvorved han, naar han bliver adspurgt, besegler Troespagten*, atque ita exinde vescitur opimitate dominici corporis, eucharistia scilicet, og i Adv. Marc. V, 4 i de Ord: quae (den frie Kvinde) est mater nostra (Gal. 4, 26), in quam *repromisimus*[1]) sanctam ecclesiam, samt paa de ikke faa Steder, hvor han betegner Aflæggelsen af Daabsbekjendelsen som en Ed, Baptizanden aflægger for Gud, som for den, der fra nu af skal være hans Krigsherre, under hvis Fane han trofast vil tjene, som en Faneed, *sacramentum*, og Abrenuntiationem som en Ed, hvorved han siger sig løs ifra den Krigsherre, under hvis Fane han hidtil havde tjent, Djævelen, som en Afsværgelsesed, *ejuratio*, eller, som Tertullian siger, *ejeratio*, — en Betegnelse, der er hentet fra det romerske Militærvæsen. S. de Steder: Vocati sumus ad militiam Dei vivi jam tunc, cum in *sacramenti verba* respondimus, Ad mart. c. 3, — Si nulla lex Dei prohibuisset idola fieri a nobis. —, de

---

[1]) Derved, at vi ved Daaben besvarede Spørgsmaalet: „Credis in sanctam ecclesiam?" med „Credo". „Repromittere *in* sanctam ecclesiam" gaar tilbage til „credere *in* sanctam ecclesiam".

Digitized by Google

ipso *sacramento* nostro interpretaremur, nobis adversas esse fidei ejusmodi artes. Quomodo enim renuntiavimus diabolo et angelis ejus, si eos facimus? Quod repudium diximus iis, non dico cum quibus, sed de quibus vivimus? Quam discordiam suscepimus in eos, quibus exhibitionis nostrae gratia obligati sumus? Potes lingua negasse, quod manu confiteris? verbo destruere, quod facto struis? unum Deum praedicare, qui tantos efficis? verum Deum praedicare, qui falsos facis? De idol. c. 6, — Credimusne humanum *sacramentum* divino superinduci licere et in alium Dominum respondere post Christum? De cor. c. 11, — Tu si diaboli pompam *ejeras*, quicquid eo attigeris, id scias esse idololatriam, De idol. c. 18, — nihil enim non diaboli est, quicquid Dei non est, vel Deo displicet; hoc erit pompa diaboli, adversus quam in signaculo fidei (Daaben) *ejeramus*. Quod autem *ejeramus*, neque facto, neque dicto, neque visu, neque prospectu participare debemus. Caeterum (= alioquin) nonne *ejeramus* et rescindimus signaculum, rescindendo testationem ejus? De spect. c. 24 og: Si quid ex his non ad idolum pertinuerit, id neque ad idololatriam, neque ad nostram *ejerationem* pertinebit, De spect. c 4.

Endelig *Origenes* udtaler den Betragtning, vi handler om, i sit under Maximin (235—38), rimeligvis 236, forfattede Skrift „Exhortatio ad Martyrium“ [1]) n. 12 (Opp. T. I p. 281 ed. Delar.) i de Ord: *Και τουτο δε ἡμας εἰδεναι χρη, ὁτι τας καλουμενας του θεου διαθηκας ἐπι συνθηκαις παρεδεξαμεθα, ἀναδεχομενοι το κατα χριστιανισμον βιουν, και ἐν ταις συνθηκαις ἡμων ἡν πασα ἡ κατα το εὐαγγελιον πολιτεια*, Det bør os ogsaa at vide dette, at vi har *annammet hvad der kaldes Guds Pagt (den saakaldte*

---

1) Dette Skrift er rettet til den fordums Valentinianer Ambrosius, som Origenes havde vundet for Kirken, og til den caesareensiske Presbyter Protoktetus. Ambrosius var bleven døbt 213 eller 214.

Digitized by Google

Gudspagt) paa Basis af Overenskomst, idet vi paatog os (lovede) at ville leve efter (i Overensstemmelse) med Christendommen; og i denne *vor Overenskomst med Gud* var hele vor Vandel efter Evangeliet indesluttet, og n. 17 (p. s. St. p. 285) i de Ord: *Ἀλλα και ἐν ταις περι θεοσεβειας συνθηκαις παλαι τοις κατηχουσιν ὑμας ἀπεκριθητε το· και ἡμεις λατρευσομεν κυριῳ· οὑτος γαρ ὁ θεος ἡμων ἐστιν* (Jos. 24, 18). *Εἰ τοινυν ὁ παραβας τας προς ἀνθρωπους συνθηκας ἀσπονδος τις ἐστι και σωτηριας ἀλλοτριος, τι λεκτεον περι των δια του ἀρνεισθαι ἀθετουντων ἁς ἐθεντο προς θεον συνθηκας παλινδρομουντων ἐπι τον Σαταναν, ᾡ βαπτιζομενοι ἀπεταξαντο.* Men ogsaa i *Gudsfrygtens Overenskomst* (i *Religionspagten*), have I (Ambrosius og Protoktetus; s. S. 566 Anm. 1) svaret dem, som havde undervist Eder: Ogsaa vi ville tjene Herren, thi han er vor Gud. Dersom nu den, som *hrænker* (*bryder*) en med Mennesker sluttet *Overenskomst,* gjælder for en troløs og frelseløs Mand, hvad skal man da sige om dem, som ved at fornegte tilintetgjøre *den Overenskomst* (*Pagt*), *de har sluttet med Gud,* og løbe tilbage til Satan, hvem de have forsagt. Og i Hom. XIII in Num. n. 4 (Opp. T. II p. 316 ed. Delar.) siger Origenes: Nos ergo sumus, qui transire volumus per hunc mundum, ut pervenire possimus ad terram sanctam, quae repromissa est sanctis, et mittimus uerbis pacificis ad Seon (Amoriterkongen Sihon), *promittentes,* non nos habitaturos in terra ejus, nec moraturos cum eo, sed transituros tantummodo, et incessuros via regali, nec declinaturos usquam, neque in agrum, neque in vineam, sed nec de lacu ejus aquam bibituros (Num. 21, 21 f.). Videamus ergo, quando nos ista *promisimus,* quando haec verba diabolo denunciavimus. Recordetur unusquisque fidelium, cum primum venit ad aquas baptismi, cum signacula fidei prima suscepit et ad fontem salutaris (*του σωτηριου*) accessit,

Digitized by Google

quibus ibi tunc usus sit verbis, et quid renuntiaverit diabolo: non se usurum pompis ejus neque operibus ejus, neque ullis omnino servitiis ejus ac voluptatibus pariturum. Et hoc est, quod his legis sermonibus adumbratur, quia non declinet Israel in agrum ejus, neque in vineam ejus. Sed neque aquam de lacu ejus *pollicetur* se esse potaturum. Non enim ultra disciplinae diabolicae, non astrologiae, non magiae, non ullius omnino doctrinae, quae contra Dei voluntatem aliquid doceat, poculum sumet fidelis. Etc.

2. Dernæst møde vi Betragtningen af Forsagelsen og Aflæggelsen af Troesbekjendelsen ved Daaben som Løfter, Baptizanden giver Gud, og som en Overenskomst, en Pagt, han slutter med ham, i det *fjerde* Aarhundrede allesteds baade i *Orienten* og i *Occidenten.*

Hvad *Orienten* betræffer, saa siger *Cyrillus af Jerusalem* i Cateches. myst. I n. 5: *Εἶτα ἐν δευτερᾳ λεξει μανθανεις λεγειν· και πασι τοις ἐργοις σου· ἐργα δε του Σατανα πασα ἐστιν ἡ ἁμαρτια, ἥ και ἀποτασσεσθαι ἀναγκαιον —. πασα οὖν κατ' εἰδος ἁμαρτια ἐγκατειλεκται τοις του διαβολου ἐργοις. πλην τουτο ἴσθι, ὅτι ὅσα λεγεις, μαλιστα κατ' ἐκεινην την φρικωδεστατην ὥραν, ἐγγραφα ἐστιν ἐν τοις του θεου βιβλιοις. ἐπειδαν τοινυν ἐναντιον τι διαπραττομενος τουτοις ἦς, ὡς παραβατης κριθησῃ,* Derefter lærer du i det andet Ord at sige: *og alle dine Gjerninger.* Men Djævelens Gjerninger er hele Synden, som det ligeledes er nødvendigt at forsage —. Dog maa du vide det, at *alt, hvad du siger, fornemmelig i hin forfærdelige Time, er opskrevet i Guds Bøger.* Dersom du nu gjør Noget, som strider hermed, saa er du en *Overtræder* (*af Pagten, en Pagtesbryder*, Touttée „*foedifragus*"), og p. s. St. n. 9 siger den samme Kirkefader: *Ὅτε οὖν τῳ Σατανα ἀποταττῃ, πασαν προς αὐτον διαθηκην λυσας, τας παλαιας προς*

Digitized by Google

τον ᾅδην διαϑηκας κ.τ.λ., Naar du nu forsager Djævelen, idet du *ganske og aldeles opløser Pagten med ham, den gamle Pagt med Dødsriget* (Jes. 28, 15) o. s. v — I *Athanasius's* Skrift „De trinitate et spiritu sancto“, som kun er os opbevaret i latinsk Oversættelse (Opp. T. I P. 2 p. 972 ed. Montf.) heder det: Nec non et illa magna et beata confessio fidei, immo ipsa fides sanctorum et *testamentum, quod disposuimus ad Patrem et Filium et Spiritum sanctum* (*και την διαϑηκην, ἡν διεϑεμεϑα προς τον πατερα και τον υἱον και το πνευμα το ἁγιον*), ad sacrum lavacrum regenerationis venientes, confessi sic: Credo in Deum Patrem omnipotentem et in Jesum Christum Filium ejus unigenitum et in Spiritum sanctum. — I Constitt. apost. Lib. VII c. 22 n. 1 bliver den Olie, hvormed den Døbte blev salvet (*το μυρον*), betegnet som *σφραγις των συνϑηκων*, *Pagtens* (*den ved Daaben sluttede Pagts*) Segl. — *Basilius den Store* siger i „Hom. XIII. In sanctum baptisma“ n. 6 (Opp. T. II p. 119 ed. Maur.): *Τι ἀναμενεις πυρετου σοι δωρον γενεσϑαι το βαπτισμα; ὁτε — οὐχι συνϑεσϑαι ϑεῳ, οὐκ ἀποταξασϑαι τῳ ἐχϑρῳ δυνησῃ*, Hvorfor venter du paa, at Daaben skal blive en Feberens Gave for dig? naar du ikke (mere) kan *slutte Overenskomst med Gud*, ikke forsage Djævelen, i „De spiritu sancto“ c. 10 n. 26 (Opp. III p. 22): *την τε ὁμολογιαν — ὁ μη ἐπι παντος φυλασσων καιρου — ξενον ἑαυτον καϑιστησι των ἐπαγγελιων του ϑεου, τῳ ἰδιῳ χειρογραφῳ μαχομενος, ὁ ἐπι της κατα την πιστιν ὁμολογιας κατεϑετο*, Hvo som ikke *bevarer Bekjendelsen* til enhver Tid — gjør sig fremmed for Guds Forjettelser, *idet han strider mod sin egen Haandskrift*, som han har udstedt i *Troesbekjendelsen*, og i samme Skrift c. 11 n. 27: *Τινι οὐαι; τινι ϑλιψις; — οὐ τοις παραβαταις; οὐ τοις την πιστιν ἀρνησαμενοις; τις δε της ἀρνησεως ἐλεγχος; ουχ*

Digitized by Google

ὅτι τὰς οἰκείας ὁμολογίας ἠθέτησαν; ὡμολόγησαν δέ τι ἤ ποτε; πιστεύειν εἰς πατέρα καὶ υἱὸν καὶ ἅγιον πνεῦμα, ὅτε, ἀποταξάμενοι τῷ διαβόλῳ καὶ τοῖς ἀγγέλοις αὐτοῦ, τὴν σωτήριον ἐκείνην ἀφῆκαν φωνήν. τίς οὖν πρέπουσα τούτοις προσηγορία παρὰ τῶν τέκνων τοῦ φωτὸς ἐξευρέθη; οὐχὶ παραβάται *προσαγορεύονται ὡς εἰς τὰς τῆς σωτηρίας αὐτῶν* συνθήκας παρασπονδήσαντες; For hvem er der Ve? For hvem er der Trængsel? — Mon ikke for *Overtræderne* (*af Pagten, Pagtesbryderne*)? Mon ikke for dem, som fornegte Troen? Men hvad er Beviset for Fornegtelsen? Mon ikke det, at de har tilintetgjort sin egen Bekjendelse? Men hvad bekjendte de engang? At de troede paa Faderen og Sønnen og den Helligaand, dengang da de forsagede Djævelen og hans Engle, idet de udtalte hint frelsende Ord. Hvilken for dem passende Betegnelse blev nu udtænkt af Lysets Børn? Mon de ikke kaldes *Overtrædere* (*af Pagten, Pagtesbrydere*), som Saadanne, *der have krænket* (*brudt*) *sin Frelses Pagt?* o. s. v. — *Gregor* af Nazianz udtaler sig i sin „Or. XL. In sanctum baptisma" (Opp. T. I p. 641 ed. Col. fra 1690) paa følgende Maade: *εἰ — δεῖ συντόμως εἰπεῖν,* συνθήκας πρὸς θεὸν *δευτέρου βίου καὶ πολιτείας καθαρωτέρας* ὑποληπτέον *τὴν τοῦ βαπτίσματος δύναμιν. ὃ δὴ καὶ μάλιστα φοβητέον τὴν ἑαυτοῦ ψυχὴν ἕκαστον, μὴ ψεύσται τῆς* ὁμολογίας *ταύτης φαινώμεθα. εἰ γὰρ τὰς πρὸς τοὺς ἀνθρώπους* ὁμολογίας *ἐμπέδοι θεός, μέσος παραληφθείς, πόσος ὁ κίνδυνος, ὧν* πρὸς αὐτὸν *ἐθέμεθα* τὸν θεὸν συνθηκῶν, *τούτων* παραβάτας *εὑρίσκεσθαι κ. τ. λ.*, Skal vi sige det med faa Ord, saa har vi at opfatte Daabens ejendommelige Betydning og Kraft som en *Overenskomst* (*Pagt*) *med Gud* om et andet Liv og en renere Vandel. Derfor har Enhver af os angaaende sin Sjæl allermest at frygte for, at han skal vise sig at være en Løgner mod denne *Pagt*.

Digitized by Google

Thi dersom Gud stadfæster *Pagterne* imellem Mennesker, tagen til Mellemmand imellem dem, hvor stor er da ikke Faren, naar vi befindes at have *brudt den Overenskomst* (*Pagt*), *vi have sluttet med Gud selv* o. s. v. — Endelig *Chrysostomus* siger i Hom. VI in ep. ad Col. n. 4 (Opp. T. XI P. 1 p. 426 ed. Paris. alt.): *Ὁρατε οὐν, μη τουτῳ* (*τῳ χειρογραφῳ*) *ἁλωμεν μετα το εἰπειν· ἀποταϭϭομαι τῳ Σατανα και ϭυνταϭϭομαι ϭοι Χριϭτε. μᾶλλον δε οὐκ ἀν κληϑῃ τουτο χειρογραφον, ἀλλα ϭυνϑηκη. χειρογραφον γαρ ἐϭτιν, ὁταν τις ὀφληματων ὑπευϑυνος κατεχεται. τουτο δε ϭυνϑηκη ἐϭτιν· οὐκ ἐχει τιμωριαν, οὐδε λεγει· ἐαν τοδε, ἢ μη τοδε,* Ser til, at vi ikke maatte overbevises (om Brøde, eg. fanges, gribes) ved denne (Haandskrift), efterat vi have sagt: Jeg forsager Djævelen og slutter mig til dig, Christus. Eller snarere, dette er ikke at kalde *Haandskrift*, men *Overenskomst* (*Pagt*). Thi det er (der tales om) en Haandskrift, naar Nogen har en Gjæld paa sig, han pligter at betale; men dette er en *Overenskomst* (en *Pagt*); det indeholder ikke noget om Straf (Bod), og der siges ikke: Dersom du (gjør) dette eller ikke (gjør) dette.

Hvad *Occidenten* angaar, saa vil jeg kun anføre et Sted af *Hilarius af Poitiers's* anden Bog til Kejser Constantius, et af *Hieronymus* i hans Ep. 14, et af *Zeno af Veronas* Tractater og et Par Steder af *Ambrosius's* Skrift „De mysteriis“. — *Hilarius* siger i det anførte Skrift n. 4 (Opp. T. II col. 566 ed. Mig.): Oportuerat enim — omne cognitionis divinæ sacramentum illis tantum conscientiae suae finibus contineri, quibus credidit, neque post confessam et *juratam* in baptismo fidem in nomine Patris et Filii et Spiritus sancti quicquam aliud vel ambigere vel innovare. — Hieronymus siger i det nævnte Brev n. 2 til Adressaten, Heliodor: Recordare tirocinii tui diem, quo, Christo in baptismate consepultus, *in verba sacramenti jurasti*. — *Zeno* siger i Lib. II Tract. 27,

Digitized by Google

n. 3 (Opp. col. 470 ed. Mig.): *Ligaturis adstringitur*, cum renuntians sæculo, *sponsione facta*, spiritaliter sacris interrotionibus *obligatur*. — Ambrosius siger i De myst. c. 2 n. 5: Renuntiasti diabolo et operibus ejus, mundo et luxuriae ejus ac voluptatibus. *Tenetur* vox tua non in tumulo mortuorum, sed in *libro viventium* og c. 5 n. 28: Descendisti igitur (in fontem); recordare, quid responderis: quod credas in Patrem, credas in Filium, credas in Spiritum sanctum. Non habes hic: Credo in majorem et minorem et ultimum, sed *eadem vocis tuae cautione constringeris*, ut similiter credas in Filium, sicut in Patrem credis, similiter in Spiritum sanctum credas, sicut credis in Filium.

3. Endelig træder os den i Tale værende Betragtning, som man paa Forhaand kan vente, ogsaa i *den kirkelige Oldtids to sidste Aarhundreder* overalt imøde. For kun at anføre nogle faa Exempler: I *Leo den Stores* Serm. LXVI c. 3 heder det: Non autem concordat Deo, qui ab ea, quam in regeneratioue sua edidit professione, dissentit, et, *divini* immemor *pacti*, inhaerere ostenditur renuntiatis, dum resilire invenitur a creditis. — *Petrus Chrysologus af Ravenna* (omkring 450) betegner i sine „Sermones in Symbolum“ (Serm. 57—62) dette Symbol som *„placitum, pactum, pactum vitae, gratiae, fidei, spei, placitum salutis, cautio fidei“* og siger i en af dem (Serm. 62): Placitum vel pactum, quod lucri spem venientis continet vel futuri, symbolum[1]) nuncupari contractu etiam docemur humano; quod tamen symbolum inter duos firmat semper geminata conscriptio, et in stipulatione cautum reddit humana cautela, ne cui surrepat, ne quem decipiat perfidia contractibus semper inimica. Sed hoc inter homines, inter quos fraus aut a quo facta est, aut cui facta est, semper

[1]) Symbolum hic est scriptura seu chirographum inter duos contrahentes factum, vel est pignus ex utraque partium datum, ne ab initis contractu resilire liceat. *Mita.*

Digitized by Google

lædit; inter Deum vero et homines symbolum fidei sola fide firmatur, non litterae, sed spiritui creditur, et mandatur cordi, non chartae, quia divinum creditum humana non indiget cautione. Deus facere fraudem nescit, pati non potest, quia non excluditur tempore, non ætate vincitur, occultatione non fallitur, videt abscondita, furata tenet, negata possidet. — Sed dicis: Qui falli non potest, quid est, quod exigit placitum? quid symbolum quærit? Quærit ille propter te, non propter se, non quia ille dubitat, sed quod tu credas; quærit symbolum, quia qui ad tuam sortem venit, ad tuum non dedignatur venire contractum; quærit symbolum, quia, cum totum semper ipse commodat, vult deberi; quærit symbolum, quia te modo non ad rem convocat, sed ad fidem et per placitum præsens futurum pertrahit et invitat ad lucrum. Hoc apostolus commemorat, cum dicit: *Ex fide in fidem* (Rom. 1, 17). Et alibi: *Justus ex fide vivit* (ib.; Hebr. 10, 38). Nemo ergo immemor symboli sit, nemo initi cum Deo placiti sit oblitus. — *Cæsarius af Arelate* († 541) siger i den pseudoaugustinske „Serm. 264. Expositio fidei et interpretatio nominis ejus“, som skriver sig fra ham: Illam primam et praeclaram *promissionem*, quam eo tempore, quo in baptismo renascimur, Deo *promittimus*, specialiter cum ipsius adiutorio *servare* debemus. — Interrogamur enim in baptismo, utrum abrenuntiemus diabolo, pompis et operibus ejus, et abrenuntiaturos nos voce libera respondemus. Quod quia infantes per se minime profiteri possunt, parentes ipsorum pro eis fidejussores existunt. — Consideret ergo unusquisque, sicut jam dictum est, quod in baptismi sacramento *promisit*. Et qui *pactum cum Deo fecit*, videat, si id ex nulla parte *violavit*. Quando enim interrogatus est: Abrenuntias diabolo, pompis et operibus ejus? tunc ei sacerdos *subscribendum pactum* obtulit. Quando autem respondit: Abrenuntio, tunc *subscripsit*. — Nec se inaniter circumveniat, dicens: Credo de Dei miseri-

Digitized by Google

cordia, quod nunquam peritura sit fides vel baptismus meus, quem accepi. Bene credis, si fecisti, quod *promisisti*. Si *pactum*, *quod cum Domino inieras*, *observasti* securus esto, quia non peribit nec fides, nec baptismus tuus. Si vero, quod verbis *promisisti*, operibus implere dissimulasti, qua fronte vel qua conscientia scis, quod non perierit baptismus tuus, cum non *custodieris pactum?* — *Martin af Bracara* († 580) retter i den Prædiken, som bærer Titelen „De correctione rusticorum", og som var bestemt til at holdes af de sueviske Biskoper ved deres Visitationer, følgende Ord til de sueviskromanske Bønder: Vos ergo fideles, qui in nomine Patris et Filii et Spiritus sancti ad Christi baptismum accessistis, considerate, quale *in ipso baptismo pactum cum Deo fecistis*. Nam cum singuli nomen vestrum dedistis ad fontes, verbi gratia aut Petrus, aut Johannes, aut quodlibet nomen, sic a sacerdote interrogati fuistis: *Quomodo diceris?* Respondisti aut tu, si jam poteras respondere, aut certe, qui pro te fidem fecit, qui te de fonte suscepit, et dixit, verbi gratia: *Iohannes dicitur*. Et interrogavit sacerdos: *Iohannes! Abrenuntias diabolo et angelis ejus* etc. *Abrenuntias?* Et respondisti: *Abrenuntio*. Post istam abrenuntiationem diaboli iterum interrogatus es a sacerdote: *Credis in Deum Patrem omnipotentem? Respondisti*: *Credo*. Etc. Ecce ergo considerate, quale *pactum fecistis cum Deo in baptismo*: *Promisistis*, vos abrenuntiare diabolo et angelis ejus et omnibus operibus ejus malis et confessi estis credere vos in Patrem et Filium et Spiritum sanctum et sperare vos in fine saeculi carnis resurrectionem et vitam æternam. Ecce, qualis *cautio* et confessio vestra *apud Deum tenetur*! (n. 15 og 16 in.)[1]. —

---

[1]) Se mit Skrift „Martin von Bracaras Schrift „„De correctione rusticorum"", S. 24—29. Det anførte Sted findes „mutatis mutandis" ogsaa i den frankiske Abbed Pirminius's „Dicta" (s. mine „Kirchenhist. Anecd." I, 160) Pirminius, som levede i den første Halvdel af det ottende Aarhundrede.

Digitized by Google

Endelig i den græske „Catechismus prout antiquo more ad baptizandos feria sexta in parasceue habebatur“ (Goar, Euchol. Græcorr. p. 340—44 ed. Paris. fra 1617), som efter hele sin Character turde skrive sig fra den kirkelige Oldtids anden Halvdel, heder det: *Σημερον μελλετε τῳ Χριστῳ της πιστεως ἐκτιθεσθαι γραμματιον. χαρτης και μελανη και καλαμος γινεται ἡμων ἡ συνειδησις και ἡ γλωσσα και το σχημα. Βλεπετε οὐν, πως την ὁμολογιαν χειρογραφητε. — Παντες ἀγγελοι και ἀρχαγγελοι ἀορατως τας ὑμετερας φωνας ἀπογραφουσιν, τα Χερουβιμ και Σεραφιμ νυν ἐκ των οὐρανων παρακυπτουσιν, ἱνα δεξωνται ὑμων τας συνθηκας και προσκομισωσι τῳ δεσποτῃ. Βλεπετε οὐν, πως και τῳ ἐχθρῳ ἀποτασσεσθε και τῳ δημιουργῳ συντασσεσθε. — Βλεπετε τας συνθηκας, φυλαξετε τουτο ὑμιν, ἐν ἡμερᾳ κρισεως προσφερεται γραμματιον,* Idag skulle I udstille Christo *Eders Troes Haandskrift.* Papiret og Blækket og Pennen er vor Bevidsthed (Samvittighed) og vor Tunge og vor Holdning. Ser nu til, hvorledes I *skrive Bekjendelsen.* Alle Engle og Erkeengle opskrive usynlig Eders Ord, Cheruberne og Seraferne bøje sig ned fra Himlene for at modtage *Eders Pagt* og bringe den til Herren. Ser nu til, hvorledes I forsage Fienden og forbinde Eder med Skaberen. — Agter paa *Pagten;* vaager til Eders eget Vel herover, paa Dommens Dag vil *Haandskriften* bringes frem.

II.

1. Af de anførte Steder fremgaar, at Betragtningen af Forsagelsen og Aflæggelsen af Troesbekjendelsen ved Daaben som Løfter, Baptizanden gav Gud, og som en Overenskomst,

samtidig med Bonifatius og virkede blandt Alemannerne, hvis Apostel han kaldes, har hentet Stedet fra Martin af Bracaras Skrift.

Digitized by Google

en Pagt, han sluttede med ham, i Tidsrummet mellem Slutningen af det andet og Slutningen af det sjette, har hersket i hele den gamle Kirke, at den i dette Tidsrum har været en almenkirkelig. Jeg siger mellem *Slutningen af det andet* og Slutningen af det sjette Aarhundrede, thi at den ogsaa allerede omkring 200 og i det tredje Aarhundrede har været det, lader sig slutte deraf, at den dengang optræder baade i Orienten, til hvilken Ægypten hørte med, og i Occidenten, hos saa grundforskjellige Kirkelærere, som Clemens og Origenes paa den ene Side og Tertullian paa den anden Side, og i saa grundforskjellige Kirker, som den alexandrinsk-ægyptiske og den nordafrikanske.

2. Hvor *gammel* er Betragtningen i Kirken? hvor *langt gaar den tilbage i Tiden?*

Paa dette Spørgsmaal lader sig ikke noget chronologisk ganske bestemt Svar give; det lader sig kun i Almindelighed besvare med, at den er *betydelig, ja rimeligvis langt ældre end Slutningen af det andet Aarhundrede.*

At den er dette, følger for det Første af den Maade, hvorpaa Clemens og Tertullian tale om den. De tale om den ikke som om en, de selv i det Øjeblik, de nævne den, ere komne, faldne paa, eller som en, der nok lader sig opstille, som man kan have, den optræder hos dem ikke som noget Nyt, en ny Tanke, men de udtale den som en bekjendt, tilvant og som en allerede gjængs, faststaaende, rodfæstet, Clemens indirecte, Tertullian directe og Gang paa Gang.

Fremdeles vidner den Omstændighed, at den omkring 200 ikke optræder paa et enkelt Sted, men samtidig paa tvende, og det meget forskjellige og derfor som vidt udbredt (s. ovenfor), om, at den dengang allerede har været gammel.

Videre fremgaar det samme af det allerede ov. S. 566 anførte i mere end een Henseende mærkelige og vigtige Sted i Origenes's „Exhortatio ad martyrium“ n. 12. Naar nemlig Kirkefaderen paa dette Sted siger: Men ogsaa dette bør det *os*

Digitized by Google

(*ἡμας*) at vide, at *vi* annammede (*παρεδεξαμεθα*) den Pagt, som kaldes Guds Pagt, den saakaldte Guds Pagt paa Basis af Overenskomst, idet vi paatog os (*ἀναδεχομενοι*) at leve efter Christendommen, og i *vor* (*ἡμων*) Overenskomst med Gud indeholdtes (laa indesluttet) hele Vandelen efter Evangeliet", saa retter han vistnok i disse Ord nærmest en Formaning til Ambrosius og Protoktetus i *communicativ Form*, men dog naturligvis saaledes, at han indeslutter sig selv i det, han siger dem. Han var jo dengang, han skrev, ogsaa i den samme Fare, som de[1]). Han udsiger altsaa i de citerede Ord om sig selv, at han i sin Daab havde sluttet en Overenskomst med Gud og paataget sig at leve efter Christendommen. — Der spørges nu, naar han var bleven døbt og herved havde gjort dette? Vi svare: *I sin tidligste Barndom.* Origenes var født af christelige Forældre (Eus. h. e. VI, 19, 10), hans Fader, Leonidas, der siden blev Martyr (Eus. h. e. VI, 1), var en ivrig Christen, og i Alexandrien, Kirkefaderens Fødeby, maa det, dengang han blev født, 185 eller 186, allerede i lang Tid have været Skik og Brug at døbe Smaabørn. Dette følger deraf, at han i sin Commentar til Romerbrevet[2]) Lib. V n. 9 (til Rom. 6, 5—7) betegner Barnedaaben som *en Tradition, Kirken havde modtaget af Apostlene*, idet han her siger: Pro hoc et *ecclesia ab apostolis traditionem accepit etiam parvulis baptismum dare.* Sciebant enim illi, quibus mysteriorum secreta commissa sunt, quod essent in omnibus genuinae sordes peccati, quae per

[1]) Origenes befandt sig dengang i Cæsarea i Cappadocien, hvor Serennianus, Praeses for denne Provinds, grusomt forfulgte de Christne (s. Firmilian af Cæsareas Brev til Cyprian, Cypr. Epp., Ep. 75 c. 10). Forfølgelsen var navnlig rettet mod Kirkens Forstandere (Eus. h. c. VI, 28), og Origenes maatte under den holde sig skjult i en christelig Jomfrus, Julianas, Hus (Pallad. Lansiac. c. 147).

[2]) Skrevet under Philippus Arabs (244—49). S. Delar. Praef. til Opp. Or. T. IV p. II.

Digitized by Google

aquam et spiritum ablui deberent" (Opp. T. IV p. 565). Hvorledes kunde han nemlig have talt saaledes, hvis han ikke havde havt Kundskab om, at Kirkerne allerede i lange Tider havde praktiseret Barnedaaben, og fremforalt, hvis han ikke, hvorpaa det her kommer an, havde vidst, at den Praxis at døbe Børn allerede særdeles længe, saa langt tilbage, som *man kunde mindes*, havde hersket i hans egen Kirke? Hvad Origenes udtaler paa det anførte Sted, forudsætter med Nødvendighed, at saa har været Tilfældet[1]). — Dermed, at han var døbt som Barn, stemmer unegtelig ogsaa alt det bedst og fortrinlig overens, som Eusebius i Hist. eccl. VI, 2 fortæller os om hans Gutteaar: at han, da han endnu var *en liden Gut* (*ἔτι κομιδῇ παιδὸς ὑπάρχοντος, cum adhuc admodum puer esset*), higede efter at blive Martyr, saa at hans Moder for at afholde ham derfra maatte gjemme hans Klæder og

---

[1]) I Hom. VIII in Lev. n. 3 (Opp. T. II p. 230 ed. Delar.) taler Origenes om Barnedaaben som om en i Kirken og dermed naturligvis ogsaa og først og fremst i hans Moderkirke bestaaende Skik: „Addi his etiam illud potest, ut requiratur, quid caussae sit, cum baptisma ecclesiae pro peccatorum remissione detur, *secundum ecclesiae observantiam etiam parvulis baptismum dari*, cum utique, si nihil esset in parvulis, quod ad remissionem deberet et indulgentiam pertinere, gratia baptismi superflua videretur". (I det Forangaaende havde O. som Bevis for, at Mennesket fødes i Synd og Urenhed, anført Ps. 50, 7 og Job. 14, 4 LXX: *Nemo mundus a sorde, nec si unius diei sit vita ejus.*) Det samme gjør han ogsaa i Hom. IX in Jos. n. 4 (Opp. T. II p. 420 ed. Delar.) og i Commentar. in Matth. T. XV n. 6 (Opp. T. III p. 658).

Tertullian forudsætter, som bekjendt, i sit Skrift „De baptismo" (skrevet kort efter 200, 201 eller 202) c. 18, at Barnedaaben omkring 200 stod i Brug i den nordafrikanske Kirke, og ligesaa forudsætter Irenæus i Adv. hæress. II, 22, 4 i de Ord: „Omnes — venit (Christus) per semetipsum salvare, *omnes*, inquam, *qui per ipsum renascuntur in Deum*, *infantes et parvulos* et pueros et iuvenes et seniores", at i det andet Aarhundredes næstsidste Decennium, hvori den anden Bog af hans Skrift blev skreven, stod i Brug i Galilen og Lilleasien. Om dens almindelige Brug i Nordafrika omkring Midten af det tredje Aarhundrede vidner Cyprians Ep. LXIV. Ad Fidum (skreven i Aaret 353 i det tredje Carthaginiensiske Concils Navn).

Digitized by Google

herved gjøre det umuligt for ham at forlade Huset; at han fra Barnsben af var øvet i de guddommelige Skrifter (ταις θειαις γραφαις ἐξ ετι παιδος ἐνησκημενος); at hans Fader fremforalt og ikke overfladisk underviste ham i Christendommen, idet han lod ham daglig lære udvalgte Stykker af den hellige Skrift udenad og fremsige dem, saa at Gutten blev vel hjemme i Skriften, og at Origenes allerede dengang søgte at udfinde Skriftsteders dybere Mening og plagede sin Fader med Spørgsmaal desangaaende, saa at denne aabenlyst formanede ham til ikke at ville vide, hvad hans Alder endnu ikke kunde fatte, men holde sig til Skriftens aabenbare Mening, medens han hemmelig glædede sig over, at Gud havde givet ham en saadan Søn og takkede ham herfor. En saadan Gut kan ikke vel tænkes at have været udøbt, og vilde, ifald han havde været det, uden Tvivl have bedet sin Fader indtrængende om at blive døbt og ikke ladet ham være i Fred, førend han havde faaet opfyldt hans Bøn. Men hverken herom eller om, at Origenes blev døbt som Yngling ved Eusebius eller nogen Anden Noget at fortælle. — Var nu den alexandrinske Kirkefader døbt i sin tidligste Barndom, og havde han herved (ved Forsagelsen) sluttet en Overenskomst med Gud, der forpligtede ham til at leve efter Evangeliet, saa maa Betragtningen af Forsagelsen (og Aflæggelsen af Troesbekjendelsen) som Indgaaelse af en Pagt med Gud allerede have hersket i Alexandrien i det næstsidste Decennium af det andet Aarhundrede[1]), eller snarere, den maa have hersket her endnu

[1]) Man kunde ville sige, at der af de af „Exhort. ad mart“ anførte Ord kun følger, at Forsagelsen og Aflæggelsen af Troesbekjendelsen bleve brugte allerede i denne Tid i Alexandrien, men ikke med Nødvendighed ogsaa, at de dengang allerede bleve betragtede som Indgaaelse af en Pagt med Gud, idet denne Betragtning jo kan have dannet sig først senere. Men det er dog det Nærmestliggende og Naturligste at antage, at Origenes har havt den fra sin tidligste Ungdom af, at den har været

Digitized by Google

betydelig før, idet den vist ikke har gjort sig gjældende først i det Tidspunkt, Origenes blev døbt.

Vi hører forøvrigt af det omtalte Sted i Origenes's „Exhortatio ad martyrium" n. 12 (samt de to andre i n. 17 og i Hom. XIII in Num. 12 n. 4) i Forbindelse med det Factum, at denne Kirkefader har været døbt som Barn, endnu noget Andet end det, at Forsagelsen og Aflæggelsen af Troesbekjendelsen allerede i det andet Aarhundredes anden Halvdel i Alexandrien blev betragtet som Indgaaelse af en Pagt med Gud, nemlig det, *at man i den samme Tid her lod ogsaa Smaaborn* (gjennem deres ἀναδόχοι's, sponsores's Mund) *forsage Djævelen og aflægge Troesbekjendelsen, det ældste Vidnesbyrd herom*[1].

---

nedarvet hos ham. Vi finder den jo ogsaa, som vi ovenf. S. 566 f. har seet, allerede omkring 200 hos Clemens, og det ikke som en nylig opkommen, men som en gjængs, faststaaende, rodfæstet.

[1]) Det næstældste har vi i Augustins Ep. XCVIII. Ad Bonifacium (skreven i det første Decennium af det femte Aarhundrede) n. 7 ff. Af en Barnedaab, hvorved Forsagelses- og Troesspørgsmaalene ikke bleve brugte, finde vi ikke noget Spor i den gamle Kirke. Den Forestilling, at Daabsspørgsmaalene først senere er blevne overførte fra Voxnes til Børns Daab, er, som det ovenfor Fremsatte viser, ikke rigtig. Kirken har fra Begyndelsen af døbt Voxne og Børn væsentlig ens. Kun saa meget er sandt, at enkelte Kirker ved Barnedaaben ikke har rettet Abrenuntiations- og Troesspørgsmaalene til selve Børnene, men til deres „sponsores" (Abrenuntia*t*? Credi*t*?), og at disse da har svaret enten: „Abrenunti*at*, Cred*it*" (saaledes den nordafrikanske Kirke efter Augustins Brev til Bonifacius eller vistnok „Abrenuntia*t*" (ikke „Abrenuntia*bit*"), men: Cred*et*, Han, hun skal komme til at tro (saaledes den mozarabiskspanske Kirke; s. min Afhandling: Die Tauffragen in der mozarabischspanischen Kirche, Quellen II, 290 ff.). I den irske Kirke rettede man ifølge „Sacramentarium Gallicanum", som efter al Rimelighed tilhører denne Kirke, Abrenuntiationsspørgsmaalet (tre Gange) til Børnene, og blev dette Spørgsmaal af deres „sponsores" besvaret med „Abrenunti*at*" (ikke „Abrenunti*o*"), medens Troesspørgsmaalene rettedes i den til disse (Credi*t*) og besvaredes af dem med „Cred*at*, Han, hun tr*o* (ikke med Credit", Hun, han tr*or*). S. Muratori, Lit. Rom. vet. II, 851. De fleste Kirker spurgte dog Barnet selv og fik Svaret af det (gjennem „sponsores's" Mund). Saaledes den græsk-østerlandske Kirke (s. Theol.

Digitized by Google

Endelig vidner endnu ogsaa den enge Sammenhæng, hvori som vi snart skal vise, Betragtningen af Forsagelsen og af Aflæggelsen af Troesbekjendelsen ved Daaben som et Løfte, der blev givet Gud, og som en Pagt, der blev sluttet med ham, staar med disse to Handlingers *Form*, *Formen af Svar paa Spørgsmaal*, for, at hin Betragtning var betydelig ældre end Tiden omkring 200. Vi sige, at denne Sammenhæng vidner herfor, fordi den nævnte Form upaatvivlelig gaar højt op i det andet Aarhundrede. At den gjør dette, fremgaar allerede deraf, at den, som vi have seet, i Alexandrien herskede paa den Tid, Origenes blev døbt, men endnu klarere fremgaar det af, hvad Tertullian udtaler i sit i 202 forfattede Skrift: „De corona militis“ c. 3 og c. 4 in. Her siger nemlig den nordafrikanske Kirkelærer: „Et quamdiu per hanc lineam serram reciprocabimus, habentes (da vi dog have) *observationem inveteratam* (at christne Soldater ikke sætte Seierskrandsen paa sit Hoved), quae praeveniendo statum fecit? Hanc si nulla scriptura determinàvit, certe *consuetudo corroboravit, quae sine dubio de traditione manavit.* Quomodo enim observari quid potest, si traditum prius non est? Etiam in traditionis obtentu exigenda est, inquis, auctoritas scripta. Ergo quaeramus, an et traditio nisi scripta non debeat recipi. Plane negamus recipiendam, si nulla exempla praejudicent aliarum observationum, quas sine ullius scripturae instrumento *solius traditionis titulo, exinde consuetudinis patrocinio* vindicamus. Denique, ut a baptismate ingrediar, aquam adituri, ibidem, sed et aliquanto prius in ecclesia sub antistitis manu *contestamur, nos renuntiare diabolo et pompae et angelis ejus.* Dehinc ter mergitamur *amplius aliquid respondentes,*

Tidsskr. III, 335 ff. Første Række) og den romerske Kirke (s. „Sacramentarium Gelasianum“ og „Sacramentarium Gregorianum“ hos Muratori, p. d. anf. St. I, 570 og II, 158).

Digitized by Google

quam Dominus in evangelio determinavit. — *Harum* et aliarum ejusmodi disciplinarum si legem expostules scripturarum, nullam invenies: *traditio tibi praetendetur auctrix, consuetudo confirmatrix et fides observatrix*". Efter dette Sted var altsaa Aflæggelsen af Troesbekjendelsen[1]) ved Daaben *i Form af Svar paa Spørgsmaal* (*respondentes*) i det tredje Aarhundredes første Aar i Nordafrika en Skik, der hvilede paa en af Overlevering fremgangen *Sædvane*, og det en Sædvane, der sikkert ligesaavel var „*inveterata*", *dybt rodfæstet, ældgammel*, som den, at de christne Soldater ikke satte den hedenske Sejerskrands paa sit Hoved[2]).

3. *Hvad har fremkaldt den i Tale værende Betragtning? hvorpaa hviler den?*

Paa dette Spørgsmaal give de gamle Kirkelærere os, saavidt mig bekjendt, ikke noget directe Svar. De udtale eller antyde overalt kun Betragtningen snart paa den ene snart paa den anden Maade, snart i denne, snart i hin Form, uden nogensinde at begrunde den.

Tiltrods herfor lader Svaret sig nok give.

Vi tager neppe Fejl, naar vi finder det i Følgende.

a. Forsagelsen og Aflæggelsen af Troesbekjendelsen ved Daaben gjaldt *naturligvis, efter Sagens Natur*, ikke blot det Moment, hvori Baptizanden blev døbt, men ogsaa *hele hans fremtidige Liv*, ja den gjaldt ikke saameget det Første, som det Sidste. Baptizanden udtalte ikke blot, at han *nu* forsagede Djævelen og troede paa Faderen og Sønnen og den Helligaand, men ogsaa, at han *fra nu af og for stedse vilde* forsage hin og tro paa den treenige Gud, og han gjorde ikke saameget hint, som dette. Men dette var jo nærmest og umiddelbart en *ὑπόσχεσις*, en „*promissio*" eller „*spon-*

---

[1]) Og naturligvis ogsaa Forsagelsen.

[2]) Se endnu det nedenfor S. 583 Anm. 2 Anførte.

Digitized by Google

sio", et *Løfte*[1]) og lod sig derefter ogsaa let betragte som en *συνθηκη* eller som *συνθηκαι*, som et „pactum", en Overenskomst.

Forsagelsen og Aflæggelsen af Troesbekjendelsen ved Daaben skede fra ældgammel Tid af i Form af *Svar* (*ἀποκρισις, responsio*) paa *Spørgsmaal* (*ἐρωτησις, interrogatio*)[2]). Men denne Form var nu den eftertrykkeligste og højtideligste, og, saa at sige, den kvalificerede Forsagelses- og Bekjendelses-Form[3]) og gav paa Grund heraf begge Acter i endnu højere Grad Characteren nærmest af et Løfte og dernæst af en Overenskomst. — Hertil kom for det christne *Vesterlands* Vedkommende endnu, at den af Romerne fra gam-

[1]) Eller ogsaa et „jusjurandum" og „sacramentum", en Ed, en Faneed. S. ovenf. S. 565 f. og S. 571.

[2]) S. det ovenf. S. 581 f. Fremsatte. — Endog allerede den *καλη ὁμολογια*, hvorom Paulus i Tim. 6, 12 siger, at Timotheus har *aflagt* den for mange Vidner (*ἐπιλαβου της αἰωνιου ζωης, εἰς ἡν ἐκληθης και ὁμολογησας την καλην ὁμολογιαν ἐνωπιον πολλων μαρτυρων*), og som uden Tvivl var den Bekjendelse, han havde aflagt ved sin Daab (den sættes jo af Paulus i Relation til hans *κλησις*), turde have havt denne Form. Herfor taler baade Analogien af Christi *καλη ὁμολογια* for Pilatus i det umiddelbart Følgende (V. 13), der bestod i Svar paa Spørgsmaal (s. Matth. 27, 11 og Joh. 18, 33—37), og Brugen af Ordet *ὁμολογια* (*την καλην ὁμολογιαν*; s. den følg. Anm.). Ogsaa i den allerede hos Iren. Adv. hæress. III, 12, 8 og hos Cyprian, Testimonn. Lib. III n. 43 forekommende Glosse Act. 8, 37 text. rec. finde vi denne Form.

[3]) Den blev derfor ogsaa fortrinsvis betegnet som *ὁμολογια* og *ὁμολογια βαπτισματος*, *Bekjendelse* og *Daabsbekjendelse* til Forskjel fra den ved den sidste Katechumenatsact reciterede. Sml. Constitt. apost. VII, 41, 2: *συνταςςομαι τῳ Χριςτῳ και πιςτευω — εἰς ἑνα ἀγεννητον μονον ἀληθινον θεον παντοκρατορα — και εἰς ζωην του μελλοντος αἰωνος* med VII, 42: *ἱνα — δωςῃ (ὁ θεος) — προπαρασκευην ὁμολογιας βαπτισματος* og den af Cyrillus af Jerusalem udlagte Daabsbekjendelse, om hvis Recitation Kirkefaderen i Catech. XVIII n. 21 og 22 bruger Ordene *ἐπαγγελια*, „*professio*", og *ἀπαγγελλεσθαι*, „*enuntiari*" (sml. ogsaa Ordene *Τοτε σοι ἐλεγετο εἰπειν· Πιστευω κ. τ. λ.* i Catech. myst. I, 9) med Bekjendelsen ved selve Daaben, om

mel Tid af blev anvendt ved allehaande Overenskomster[1]), idet denne Omstændighed maatte bidrage til, at de to kirkelige Handlinger her bleve opfattede som en Overenskomst[2]).

Ogsaa den Omstændighed, at det samme græske Ord, som brugtes om *Troesbekjendelsen* ved Daaben, *ὁμολογια*, baade i Singular og Plural ogsaa havde Betydningen *Overenskomst*[3]), har vist bidraget Sit til, at Aflæggelsen af Troesbekjendelsen ved Daaben blev opfattet som en saadan.

b. Det ligger nær at antage, at Tanken paa, at Omskjærelsen i det gamle Testamentes Tid var Pagtesvilkaar og Pagtestegn, eller at den var det, som Abraham og hans Efter-

---

hvilken Cyrillus taler i Catech. myst. 2, 4 i de Ord: *και ἠρωτατο ἑκαστος, εἰ πιστευει εἰς το ὀνομα του πατρος και του υἱου και του ἁγιου πνευματος, και ὡμολογησατε την σωτηριον ὁμολογιαν*, og s. fremdeles Stederne: *Νοουατιανῳ — ἀπεχθανομεθα — τῳ λουτρον ἀθετουντι το ἁγιον και την προ αὐτου πιστιν και ὁμολογιαν ἀνατρεποντι*, Dionysius af Alexandrien hos Eus. h. e. VII, 8 sml. med hans Ord: *τοις — βαπτιζομενος παρατυχων και των ἐπερωτησεων και ἀποκρισεων ἐπακουσας* hos Eus. h. e. VII, 9, 2, — *Τουτον οὐν ὁ ἱεραρχης — ἀπαιτει τας ἀποταξας ὁμολογησαι και τας ἱερας ὁμολογιας κ. τ. λ.*, Dionysius Areopagita De ecclesiast. hierarch. C. VII § 11 og: *Ἐθος δε γεγονεν ἐκ τουτου* (af Herrens tre Spørgsmaal til Petrus og dennes tre Svar paa dem i Joh. 21, 15—17) *τρεις ὁμολογιας ἀπαιτεισθαι τους μελλοντας βαπτισθηναι*, Ammonius Cat. in Ioann. t. d. anf. St. (Med Rette har Ammon. opfattet Petri Svar paa Herrens Spørgsmaal som *ὁμολογιαι*.) Ogsaa i Joh. 1, 20 bruges *ὁμολογειν* og i 1 Tim. 6, 13 *ὁμολογια* om en Bekjendelse i Form *af Svar paa Spørgsmaal*, og det samme er vel ogsaa Tilfældet i Tim. 6 11 (s. den forang. Anm.).

1) Spørgsmaalet lød, som bekjendt, ved disse: „Spondesne"? eller „Dasne"? og Svaret: „Spondeo" eller „Do".

2) S. det første af de ovenf. anførte Stt. hos Tertullian. — Hvad Grækerne angaar, saa lader den sig først eftervise hos Byzantinerne. Den skylder hos disse uden Tvivl Romerrettens Paavirkning sin Tilblivelse. Dog er den muligens ogsaa hos dem langt ældre.

3) S. det ovenf. S. 570 f. af Gregor af Nazianz's „Or. 40. In sanctum baptisma" anførte St., Ordene *το μυρον βεβαιωσις της ὁμολογιας* i Constitt. apost. Lib. III c. 17 sml. med Ordene *το δε μυρον σφραγις των συνθηκων* Lib. VII c. 22 n. 1 og Passow, s. v. *ὁμολογια*.

Digitized by Google

kommere havde at gjøre paa sin Side for at komme til at staa i Pagt med Gud, og det Tegn, hvorpaa det skulde kjendes, at de stode i den (Gen. 17, 10—14. Act. 7, 8), har medvirket til, at den gamle Kirke kom til at betragte Forsagelsen og Aflæggelsen af Troesbekjendelsen ved Daaben som Afslutningen af en Pagt med Gud. Og det ligger saa meget nærmere, at den har gjort dette, som den jo vidste, at Omskjærelsen i de hellige Skrifter bliver betragtet som et Billede paa Hjertets Omskjærelse (Deut. 10, 16. 30, 6. Jer. 4, 4; Jer. 9, 24. Act. 7, 51), det sande Pagtesvilkaar og Pagtestegn, og som Forsagelsen svarede til denne den aandelige Omskjærelse. Vi se ogsaa Apostelen Paulus og efter ham ikke sjelden de gamle Kirkelærere parallelisere Daaben med Omskjærelsen ved at stille begge Dele i Forhold til hinanden angaaende deres Virkning, og ligesaa se vi de sidstnævnte argumentere af Bestemmelser betræffende hin for, hvorledes det i det ene eller det andet Punkt skal forholdes med denne[1]). Alligevel maa jeg

---

[1]) Paulus udtaler i Col. 2, 11. 12, at de Christne i Daaben har modtaget *Christi Omskjærelse*, Afførelsen af Kjødets Legeme. Epiphanius kalder Daaben *den store* og *den større Omskjærelse* (Pan. hæres. VIII n. 7: *ἑως της μεγαλης περιτομης, τουτεστι του βαπτισματος* og XXVIII n. 4: *ἑως ἡ μειζων περιτομη παρεγενετο, τουτεστιν το λουτρον της παλιγγενεσιας*). Chrysostomus betegner Daabens Naade som den *christelige Omskjærelse* og taler om, at de Christne har modtaget *Omskjærelsen ved Daaben* (*ἡ δε ἡμετερα περιτομη, ἡ του βαπτισματος λεγω χαρις, — ἡμεις ἁπαξ δεχομενοι την δια βάπτισματος περιτομην*, Hom. XL in Gen. 17 n. 4, Opp. T. IV P. 2 p. 474 ed. Paris. alt.). — Gregor af Nazianz betegner *Omskjærelsen* som en *typisk Daab* og argumenterer af den Omstændighed, at den skulde finde Sted paa det israelitiske Barns ottende Dag, for Barnedaaben (*και τουτου λογος ἡμιν ἡ ὀκταημερος περιτομη, τυπικη τις οὖσα σφραγις και ἀλογιστοις ἐτι προσαγομενη*, Or. XL. In sanctum baptísma, Opp. T. I p. 658 ed. Col. fra 1690) og en afrikansk Biskop Fidus vil endog, at de christne Børn skulle døbes paa den ottende Dag, fordi de israelitiske efter Loven skulde omskjæres paa denne Dag, hvorimod det tredje afrikanske Concil fra Aaret 253 erklærer sig (Quantum autem ad causam infantium pertinet, quos dixisti

Digitized by Google

anse det for tvivlsomt, om den i Gen. 17, 10 ff. og Act. 7, 8 udtalte Betragtning af Omskjærelsen som Pagtesvilkaar og Pagtestegn har influeret paa Tilblivelsen af Betragtningen af Forsagelsen og Aflæggelsen af Troesbekjendelsen ved Daaben som Indgaaelse af en Pagt. Thi for det Første bliver, saa vidt mig bekjendt, hverken der, hvor denne Betragtning optræder, nogensinde Omskjærelses-Pagten nævnt, eller kommer omvendt der, hvor denne Pagt bliver omtalt, nogensinde hin Betragtning tilsyne; og for det Andet bliver den ved Daaben formedelst Forsagelsen og Aflæggelsen af Troesbekjendelsen oprettede Pagt i den græske Kirke kun meget sjelden betegnet med det for Omskjærelses-Pagten sollenne Ord διαϑηκη[1]), hvad der dog hyppigt skulde være skeet, hvis Tanken paa

---

intra secundum vel tertium diem, quo nati sunt, constitutos, baptizari non oportere, et considerandam esse legem circumcisionis antiquae, ut intra octavam diem eum, qui natus est, baptizandum et sanctificandum non putares, longe aliud in concilio nostro omnibus visum est, Cypr. ep. 64 n. 2).

[1]) Se det ovenfor S. 569 af Athanasius's Skrift „De trin. et spir. s.“ anf. St., fremdeles det andet af de to ovenfor S. 568 af Cyrillus af Jerulems Katecheser anf. Stt., et Sted, hvor indirekte den Tanke bliver udtalt, at der ved Aflæggelsen af Troesbekjendelsen en καινη διαϑηκη προς τον ϑεον sluttes, og det S. 566 af Origenes's „Exhort. ad mart.“ n. 2 anf. og S. 576 ff. udførlig omtalte Sted. Her skjelnes mellem αἱ ϑεου διαϑηκαι og mellem αἱ προς ϑεον συνϑηκαι, erklæres om hine, at de ere baserede paa disse som paa sin Betingelse (ἐπι), og at de Christne har *modtaget, annammet* dem (παρεδεξαμεϑα), saa de altsaa ere en (Guds) Gave, og siges om disse, at de ere komne istand derved, at Baptizanderne *paatog sig, forpligtede sig til, lovede* (ἀναδεχομενοι; sml. ἀναδοχος, sponsor) at leve efter Christendommen, og at de bestod deri, at hele hans Vandel var en Vandel efter Evangeliet. Αἱ ϑεου διαϑηκαι, Gudspagten, er Guds Pagt med Baptizanden eller Pagtesforholdet mellem Gud og ham betragtet fra den Side, efter hvilken Gud lover at give og giver ham alt Godt (Syndsforladelse, Liv og Salighed). Naar Origenes betegner denne Gudspagt (Plur. διαϑηκαι er vel dannet efter Plur. συνϑηκαι, der ligesaa ofte bruges som Sing. συνϑηκη) som αἱ καλουμεναι, saa forudsætter han, at Ordet Gudspagt i den angivne Forstand var en paa hans Tid i Alexandrien og andetsteds bekjendt og gjængs.

Digitized by Google

denne Pagt skulde have influeret paa Tilblivelsen af den i Tale værende Betragtning, men næsten overalt med de fra verdslig Omraade hentede Ord *συνθηκη*, *συνθηκαι*, *ὁμιλια*, *ὁμιλιαι*, som da ogsaa den ved Daaben formedelst Abrenuntiationem og Aflæggelsen af Troesbekjendelsen istandbragte Pagt oftere bliver paralleliseret med menneskelige Overenskomster (s. de ovenf. S. 566 f. og 570 f. anf. Stt.). Forbillederne for Daabspagten laa, som det synes, for den gamle Kirke ikke paa gammeltestamentlig, men paa verdslig Omraade.

Det ligger fremdeles nær at antage, at den Tanke, at Baptizanden ved Daaben bliver gjort delagtig i *den af Christus stiftede, formidlede διαθηκη, Pagt* (Matth. 26, 28. Marc. 14, 24. Luc. 22, 20; 1 Cor. 11, 25. 2 Cor. 3, 6. Gal. 4, 24; Hebr. 7, 22. 8, 6 ff. 12, 24. 13, 20) har medvirket til, at den gamle Kirke kom til at betragte Forsagelsen og Aflæggelsen af Troesbekjendelsen ved Daaben som en Pagtslutning. Men imod denne Antagelse taler det samme, som imod den, at Tanken paa Omskjærelses-Pagten har bidraget til, at denne Betragtning opkom i Oldkirken.

Om endelig 1 Pet. 3, 21[1]) har bidraget hertil eller ei, formaar jeg ikke at sige. Hos de græske Fædre har jeg ikke engang fundet Stedet citeret[2]), og hvad de latinske angaar, saa bliver det vistnok oftere citeret af dem (s. Sab. til St.), men enten uden at blive udlagt eller saaledes, at der ved Udlæggelsen eller snarere Anvendelsen ikke bliver taget Hensyn til det Ord, hvorpaa det i vort Spørgsmaal just kommer an „*interrogatio*“ (*ἐπερωτημα*)[3]). Det eneste patristiske Sted,

[1]) I It. og Vulg. er dette Sted oversat: *quod et vos nunc simili forma (similis formae) salvos facit baptisma, non carnis depositio sordium, sed conscientiae bonae interrogatio in deum.*

[2]) I de os opbevarede Rester af Clemens af Alexandriens Ὑποτυπώσεις, Adumbrationes, bliver Stedet ikke berørt.

[3]) Det Sidste er Tilfældet i Aug. De fide et opp. c. XV n. 25 og Ctr. Faust. Lib. XIX c. 12.

Digitized by Google

hvor muligens en Udtydning af dette Ord foreligger, og det en, hvorefter det er taget i Betydningen „*Løfte*“, findes hos Tertullian i hans Skrift „De res. carn.“ c. 48 i de Ord: „Anima — non *lavatione*, sed ***responsione*** sancitur“, Sjælen helliges ikke ved *Aftoelse*, men ved ***Besvarelse*** (Svarene paa Forsagelses- og Troesspørgsmaalene, Daabsløfterne). Her synes nemlig Kirkefaderen at have havt 1 Pet. 3, 21 for Øie. Sikkert vilde det være, at han har gjort dette, hvis han istedetfor „responsione“ havde brugt „interrogatione“ ([illegible] Daaben ben. 15, 2: ille non est interrogatione [= stipu[illegible]] contentus, nisi reum manu teneat).

2915.25

Digitized by Google

Digitized by Google

Digitized by Google